

УКРАЇНСЬКА НАУКА

*МИНУЛЕ,
СУЧАСНЕ,
МАЙБУТНЄ*

ВИПУСК 19
ЧАСТИНА 1

ТЕРНОПІЛЬ 2014

Тернопільський національний економічний університет

**Кафедра документознавства, інформаційної діяльності
та українознавства**

**УКРАЇНСЬКА НАУКА:
МИНУЛЕ,
СУЧАСНЕ,
МАЙБУТНЄ**

Випуск 19

Частина 1

Тернопіль
ТНЕУ
2014

ББК 72 (4Укр)
У45

Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник. – Вип. 19 : у 2 ч.
Ч. 1 / за ред. М. В. Лазаровича. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 364 с.

*Постановою президії ВАК України № 3–05/6 від 6 жовтня 2010 р.
збірник наукових праць «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє»
є фаховим виданням з економічних наук.*

Збірник надруковано на підставі свідоцтва серії КВ № 12330-1214Р від 21. 02. 2007 р.
про державну реєстрацію засобу масової інформації,
виданого Міністерством юстиції України.

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Тернопільського національного економічного університету
(Протокол № 5 від 26 листопада 2014 р.).*

Збірник наукових праць містить статті, в яких досліджено актуальні проблеми економіки, історії та політології.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

The collection of scientific works contains the articles of scientists, who are engaged in the actual problems of development of economy and management, history and political science.

For scientists, teachers, students, and also for everyone who is interested by development of science in Ukraine.

Редакційна колегія:

Адамович С. В., д. іст. н., проф.; Брїч В. Я., д. екон. н., проф.; Гомотюк О. Є., д. іст. н., проф.; Гончарук Т. В., д. філос. н., проф.; Гринчуцький В. І., д. екон. н., проф.; Гуцал І. С., д. екон. н., проф. (заст. головного редактора); Дацків І. Б., д. іст. н., проф.; Деревїнський В. Ф., д. іст. н., доц.; Дзюблюк О. В., д. екон. н., проф.; Куц Г. М., д. політ. н., проф.; Лазарович М. В., д. політ. н., доц. (головний редактор); Макар Ю. І., д. іст. н., проф.; Мельник А. Ф., д. екон. н., проф.; Микитюк П. П., д. екон. н., проф.; Монолатій І. С., д. політ. н., проф.; Падалка С. С., д. іст. н., проф.; Польовий М. А., д. політ. н., проф.; Рудакевич О. М., д. політ. н., проф.; Томахів В. Я., к. політ. н., доц. (відповідальний секретар); Щерб'як Ю. А., д. пед. н., проф.

Адреса редакційної колегії:

*м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а / 315;
тел. 0977659417*

*За достовірність фактологічного матеріалу,
наведеного в статтях, відповідають автори.*

*Цей випуск наукового збірника
«Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє»
присвячено пам'яті Героїв Небесної Сотні,
котрі загинули під час Революції гідності,
та українських вояків,
що полягли в 2014 р.,
захищаючи від російських загарбників
свободу, незалежність і територіальну цілісність
України*

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 338.432

Безус Р.

НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Розглянуто напрямки підвищення ефективності виробництва органічної продукції. Запропоновано комплекс заходів для впровадження нових технологій в органічне агровиробництво. Визначено шляхи підвищення ефективності виробництва органічної продукції у результаті впровадження елементів системи відновлення родючості ґрунту, догляду за рослинами і сучасних технологій переробки та зберігання. Запропоновано способи підвищення ефективності, які здатні збільшити урожайність сільськогосподарських культур в органічному агровиробництві до 33%.

Ключові слова: органічне агровиробництво, нові технології, ефективність виробництва, підвищення ефективності.

Динаміка виробництва та реалізації органічної продукції протягом останнього десятиріччя є вражаючою. Усвідомленням переваг органічного агровиробництва суспільством став той факт, що плани його розвитку відображені як у національних, так і в місцевих програмах розвитку сільського господарства, а перелік ключових показників ефективності згаданих програм містять як кількісні, так і якісні показники. Однак досягнення мети будь-якої програми з розвитку органічного агровиробництва неможливе без підвищення конкурентоспроможності виробників органічної продукції та досягнення конкурентних позицій. Одним з напрямків підвищення конкурентоспроможності виробників органічної продукції є підвищення ефективності виробництва даної продукції.

Проблеми підвищення ефективності виробництва органічної продукції висвітлено в працях таких українських науковців, як В. Гармашов [2], Д. Легеза [4], В. Писаренко [9], М. Шихула [10].

Метою дослідження є обґрунтування напрямків підвищення ефективності виробництва органічної продукції для забезпечення конкурентоспроможності органічного агровиробництва порівняно з інтенсивним.

Постійні інновації в інтенсивних технологіях агровиробництва піднімають на вищий рівень боротьбу за ефективність виробництва між інтенсивним та органічним напрямками агровиробництва. Адже запорукою успішного поширення і застосування органічних технологій у ринкових умовах господарювання може бути висока ефективність органічного виробництва, а рішення про вибір застосування тих чи інших технологій необхідно приймати за умови зіставних величин ключових показників ефективності.

Органічне сільське господарство – це сільськогосподарська система, що сприяє збереженню навколишнього середовища, соціально та економічно підтримує виробництво здорових продуктів харчування, волокна і т. п. Воно уникає використання хімічно синтезованих добрив, пестицидів, ветеринарних препаратів; при цьому активно використовує натуральні природні препарати для збільшення природної родючості ґрунтів, стійкості рослин і тварин до захворювань [7]. Отже, виробництво органічної продукції має використовувати лише не заборонені, екологічно дружні технології та препарати.

Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» передбачає загальні правила виробництва органічної продукції та/або сировини, а саме:

- ✓ дотримуватися вимог цього Закону і правил виробництва та обігу органічної продукції і сировини та/або дикорослих рослин, використовувати лише методи виробництва органічної продукції та/або сировини;
- ✓ забезпечувати відокремлення виробництва органічної продукції (сировини) від виробництва неорганічної продукції (сировини), продукції перехідного періоду;
- ✓ використовувати технології виробництва, які запобігають забрудненню або мінімізують будь-яке збільшення забруднення навколишнього природного середовища;
- ✓ забезпечувати утилізацію відходів та побічних продуктів рослинного і тваринного походження у процесі виробництва органічної продукції;
- ✓ запобігати процесам утилізації пестицидів й агрохімікатів, отриманих шляхом хімічного синтезу, на територіях, де виробляють та зберігають органічну продукцію (сировину);
- ✓ враховувати місцевий та регіональний екологічний стан територій під час вибору продукції для виробництва;
- ✓ забезпечувати мінімальне використання невідновлюваних ресурсів та зовнішніх ресурсів;
- ✓ забезпечувати збереження та відтворення родючості ґрунтів [3].

Підвищення ефективності має відбуватися у гармонії із зазначеними правилами. Крім цього, важливою складовою підвищення ефективності виробництва

тва органічної продукції є збереження і транспортування органічної продукції. Так, за даними міністерства сільського господарства США, у 2010 р. втрати продуктів харчування в роздрібній торгівлі становили 10%, а з вини споживачів – 21% [11]. Можна лише припускати обсяги втрат продуктів харчування безпосередньо на виробництві та між виробництвом і роздрібною торгівлею, але вони, безперечно, значні.

Сертифікована за органічними стандартами сільськогосподарська продукція має більші обмеження в переліку дозволених інгредієнтів, які використовують при її переробці, консервації; відповідно, і менші порівняно з традиційними продуктами терміни зберігання, які мають компенсуватися кращою логістикою та швидкістю доставлення продукції від виробника чи переробника на стіл до споживача.

Нові підходи до підвищення ефективності виробництва органічної продукції необхідно розробляти на основі комплексу заходів, який має охоплювати такі елементи:

- ✓ збір даних, їх аналіз і прогноз щодо науково-технічного прогресу в даних та споріднених галузях, необхідних для усвідомлення рівня майбутніх технологічних загороз;
- ✓ аналіз фонду результатів науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт;
- ✓ селекцію найбільш ефективних нововведень у виробничий процес;
- ✓ поширення отриманої інформації серед учасників ринку, через механізм організації виставок, семінарів, науково-практичних конференцій, роботу дорадчої служби, а також уведення матеріалу до курсів, які викладають у ВНЗ.

Не всі розроблені й запропоновані інновації виробники беруть на озброєння. Трапляється, що навіть ті інновації, які були прийняті у виробництво, з певних причин не дають очікуваних результатів, тому через деякий період від них відмовляються, повертаючись до попередніх технологій, оскільки придбання інноваційних розробок супроводжується витратами матеріальних ресурсів, що є обмеженими.

Так, за даними Е. Менсфілда тільки 2 з 10 новацій, що пройшли стадію досліджень і розробок, дають комерційний успіх. Більш того, 75% економічного ефекту приносять 3–7% інновацій, що виправдали очікування щодо економічної доцільності їх уведення в суспільну практику. При цьому залишилися 93–97% нововведень, які дають 25% сукупного ефекту від свого використання [6].

Загальний масив інновацій, що їх пропонують, і які не суперечать принципам органічного землеробства, можна поділити на такі групи:

- 1) інноваційні знаряддя праці та механізми;
- 2) відновлення родючості ґрунту;
- 3) системи догляду за рослинами і тваринами;
- 4) технології переробки, зберігання і транспортування.

Разом з тим, запорукою успіху поширення інновацій в органічному виробництві буде їх відповідність таким критеріям:

- ✓ простота у використанні;
- ✓ позитивний вплив на якість продукції;
- ✓ відсутність негативного впливу на довколишнє середовище;
- ✓ зменшення енерговитрат;
- ✓ зіставність вартості інновації та одержаного економічного ефекту;
- ✓ доступність сервісного обслуговування.

В Україні стає дедалі популярнішим біогумус. Його використовують для підтримки бездефіцитного балансу гумусу в ґрунті. Внесення в ґрунт біогумусу унеможливило перенасичення ґрунту окремими видами поживних елементів, що часто відбувається при внесенні високих доз гною і звичайного компосту [1]. Крім цього, біогумус містить до 32% гумінових речовин.

Біогумус – це органічне добриво, яке утворюється на основі гною, листя, соломи, перероблених каліфорнійськими хробаками. Але в кормі для хробаків не повинно міститися пестицидів та великої кількості протеїну (не більше 25–30%), аміаку, метану, патогенної мікрофлори, яєць і личинок гельмінтів. При вмісті в кормі 40% протеїну хробаки гинуть [8]. Як свідчить практика, кормом для хробаків можуть служити органічні відходи як сільськогосподарського, так і промислового виробництва. Але найкраще, щоб основою будь-якого раціону для хробаків був гній, до якого додають у певній пропорції інші органічні компоненти. За різними джерелами, ефективність використання біогумусу – до 30% приросту врожаю протягом 5 років. Отже, використання даного органічного добрива може суттєво вплинути на підвищення ефективності виробництва органічної продукції. Крім цього, зменшить негативний вплив на довколишнє середовище побічної продукції тваринництва.

Великі аграрні виробники України активно впроваджують у виробничий процес геоінформаційні системи (ГІС). На них базується система догляду за рослинами, починаючи від підготовки ґрунту до сівби і закінчуючи збиранням врожаю. ГІС також є основою інноваційних комплексів оперативного зрошення.

Своєю чергою, впровадження ГІС в органічне агровиробництво дасть можливість:

- ✓ легко обробляти великі обсяги інформації (ГІС представляє широкі можливості щодо комбінації, сортування, вибірки даних; легко розраховує площі й параметри контурів);
- ✓ створювати та вести паспорти полів, з формуванням бази даних і параметрами роботи в тому чи іншому році;
- ✓ впровадити систему точного землеробства, при цьому оптимізуючи процеси обробітку ґрунту;
- ✓ широко використовувати інформацію, що надходить від засобів дистанційного зондування Землі (авіаційних і космічних);

- ✓ підвищити зручність зберігання, копіювання, відтворення інформації на будь-яких носіях, забезпечивши надійність її зберігання.

При використанні GPS-навігатора механізаторові немає необхідності стежити за попереднім слідом агрегата, а значить, є можливість підвищити швидкість руху і цим збільшити продуктивність на 13–20% [5].

Впровадження ГС дасть змогу скоротити час виконання робіт у 3 рази, зменшити вартість на 35%, підвищити врожайність за рахунок раціонального внесення добрив на 3%, що, в результаті, позитивно вплине на підвищення ефективності органічного виробництва.

Одним з напрямків підвищення ефективності виробництва органічної продукції є впровадження фармботів (роботів-фермерів). Їх завдання – полегшення праці фермерів. Нині фармботи, використовуючи ГС-системи та GPS-навігаційні прилади, можуть займатися доглядом за рослинами без будь-якого втручання у цей процес людини. Фармботи можуть бути використані при виконанні таких рослинницьких завдань, як обрізання, прополювання, оранка, поливання, моніторинг перебігу процесу вирощування тощо. У тваринництві роботи застосовують у процесах доїння та миття. Даний напрям, наприклад, вважають дуже перспективним у Великобританії; уряд цієї країни навіть розробив стратегію «Агротех», бюджет якої становить 160 млн. ф. ст. Близько 70 млн. з цієї суми використовують для комерціалізації нових сільськогосподарських технологій, у т. ч. роботів, а решту – на створення нових дослідницьких центрів, які розроблятимуть технології для експорту [13]. На нашу думку, дії за цим напрямком підвищення ефективності виробництва органічної продукції в Україні мають бути виваженими, позаяк втрата і без того недостатньої кількості робочих місць у депресійних регіонах може призвести до соціальної напруги.

Зберігати органічні продукти харчування доцільно двома способами. Перший з яких має ґрунтуватися на консервуванні продуктів у герметичній тарі, а другий – на обробці спеціальними розчинами. У промисловому масштабі використовують такі способи зберігання органічних продуктів харчування, як охолодження, заморожування, сушіння, копчення і квашення. Деякі дослідження закордонних учених присвячені пошукові способів зберігання, базованих на сучасних технологіях фізичного обробітку, наприклад, переробки ягід на основі процесів мембранної фільтрації та мікронізації [12]. Отже, застосування при зберіганні органічних продуктів способів, які зменшують втрати і не погіршують споживчу якість продуктів харчування, позитивно впливатиме на підвищення ефективності органічного виробництва.

Таким чином, при обранні вектора підвищення ефективності виробництва органічної продукції виникає напруженість між двома полярними системами. З одного боку, це екологічно чисті методи, що відповідають принципам сталого розвитку, а з іншого – інноваційні методи, запозичені з інтенсивних технологій – ГС, GPS, фармботи. Так, масове впровадження фармботів в органічне агро-виробництво протирічить філософії органічного агро-виробництва. Разом з тим, успіхи генної інженерії змушують виробників органічної продукції працювати

за всіма напрямками підвищення ефективності виробництва, адже перераховані способи підвищення ефективності здатні збільшити врожайність до 33% і при цьому зменшити загальні витрати. Цілком очевидно, що розвиток органічного агровиробництва залежатиме від розроблення та впровадження ефективних технологій, які будуть спроможні забезпечити досягнення паритету з прибутку з одиниці площі або тварини порівняно з інтенсивною технологією. В подальших дослідженнях варто сконцентрувати увагу на формуванні системи прийняття рішень про доцільність впровадження інноваційних технологій в органічне агровиробництво.

Bezus R. Directions improving the efficiency of organic production. Consider ways to increase the efficiency of organic production. A range of measures to be implemented through new technologies in organic agricultural production. Directions efficiency organic production through the introduction of elements of the system restore soil fertility, plants and technology of processing and storage. The suggested ways to improve the efficiency can increase the yield of crops in organic agricultural production up to 33%.

Key words: organic agricultural production, new technologies, efficiency, production efficiency.

Безус Р. М. Направления повышения эффективности производства органической продукции. Рассмотрены направления повышения эффективности производства органической продукции. Предложен комплекс мероприятий по внедрению новых технологий в органическое агропроизводство. Определены пути повышения эффективности производства органической продукции в результате внедрения элементов системы восстановления плодородия почвы, ухода за растениями и современных технологий переработки, хранения. Предложены способы повышения эффективности способны увеличить урожайность сельскохозяйственных культур в органическом агропроизводстве до 33%.

Ключевые слова: органическое агропроизводство, новые технологии, эффективность производства, повышение эффективности.

Література

1. *Винюков А. А.* Влияние разных норм биогумуса и жидкой гуминовой подкормки «Айдар» на урожайность ярового ячменя в условиях Донецкой области / А. А. Винюков // Вісник Донецького національного університету. – 2009. – Вип. 1. – С. 509–512. – (Серія : Природничі науки).
2. *Гармашов В. В.* До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні / В. В. Гармашов, О. В. Фомічова // Вісник аграрної науки. – 2010. – № 7. – С. 11–16.
3. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03. 09. 2013 р. № 425-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 20–21. – Ст. 721.

4. *Легеца Д. Г.* Модель органічного виробництва продукції у сільськогосподарських підприємствах [Електронний ресурс] / Д. Г. Легеца // Управління економічною діяльністю промислових підприємств в системі сучасних глобалізаційних процесів : І Міжнар. наук.-практ. Internet-конф. – Режим доступу : http://mev-hnu.at.ua/load/mizhnarodna_naukovo_praktichna_internet_konferencija/8_shljakhi_pidvishhennja_konkurentospromozhnosti_vitchizn_janikh_pidpriemstv/9-1-0-35.
5. *Мазнев Г. Є.* Геоінформаційні технології в аграрному виробництві / Г. Є. Мазнев // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 130–136.
6. *Мэнсфилд Э.* Экономика научно-технического прогресса / Э. Мэнсфилд. – М. : Прогресс, 1970. – 238 с.
7. *Милованов Є. В.* Органічне сільське господарство: перспективи для України / Є. В. Милованов // Посібник українського хлібороба за 2009 р. : наук.-практ. зб. Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2009. – С. 257.
8. Органическое земледелие – ключ к здоровому развитию и сохранению окружающей среды: Биоконверсия органических отходов / Н. М. Городний, Н. Ф. Вовеотруб, А. Г. Сердюк и др. // Второй международный конгресс : тез. докл. – Ивано-Франковск : Укр. с-х. академия. – 1992. – С. 87–89.
9. *Писаренко В. М.* Основні напрями інтегрованого захисту рослин в умовах органічного землеробства / В. М. Писаренко // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2008. – № 4. – С. 14–18.
10. *Шикула М. К.* Вплив мінімальної обробітки на родючість чорнозему / М. К. Шикула, О. В. Демиденко // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 8. – С. 18–23.
11. *Jean C. Buzby.* The Estimated Amount, Value, and Calories of Postharvest Food Losses at the Retail and Consumer Levels in the United States [Electronic resource] / Jean C. Buzby, Hodan F. Wells, Jeffrey Hyman // A report summary from the Economic Research Service. – Mode access : http://www.ers.usda.gov/media/1282292/eib121_summary.pdf.
12. *Molnár Zs.* «Raspberry processing by using new separation processes» [Electronic resource] / Zs. Molnár // New findings in organic farming research and their possible use for Central and Eastern Europe : 3rd Scientific Conference (14–15 November 2011, Prague, Czech Republic). – Mode access : http://www.bioinstitut.cz/documents/sbornikabstrakt2011_web.pdf.
13. Robot farmers are the future of agriculture, says government [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.theguardian.com/environment/2014/jan/09/robots-farm-future>.

УДК 338.314:330.15:631

Воловик Д.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Обґрунтовано теоретичні засади економіко-математичного моделювання діяльності аграрних підприємств в умовах оптимізації їх ресурсного потенціалу.

Ключові слова: *ресурсний потенціал, оптимізаційна модель, аграрне підприємство, внутрішні і зовнішні фактори, ефективне управління*

У сучасних умовах господарювання виникає завдання пошуку нових механізмів формування системи управління аграрними підприємствами, які визначаються рівнем їх ресурсного потенціалу. Також слід зазначити, що від рівня забезпеченості ресурсами, їх раціонального співвідношення та використання у процесі господарської діяльності залежить прибутковість аграрного підприємства. Своєю чергою, це передбачає розроблення нових підходів щодо економіко-математичного моделювання діяльності аграрних підприємств в умовах оптимізації їх ресурсного потенціалу.

Значний внесок у визначення теоретико-методичних засад процесу формування ресурсного потенціалу аграрних підприємств зробили вітчизняні вчені-економісти: Ю. Канигін, Ю. Капітанець, О. Коваль, Є. Лапін, М. Маршалок, Л. Мельник, К. Нужний, Г. Одінцова, О. Олійник, Г. Підлісецький, В. Плаксієнко, Б. Райзберг, Е. Стародубцева, Ю. Сірко, О. Ульяновченко та ін. Однак, незважаючи на різноплановість робіт названих фахівців, доцільно обґрунтувати формування згаданого потенціалу, врахувавши специфіку його діяльності, із застосуванням економіко-математичного моделювання.

Вагомий внесок у підвищення ефективності економічних процесів на аграрних підприємствах зробили засобами математичного моделювання оптимізації ресурсного потенціалу такі вчені, як В. Більський, А. Бойко, Р. Кравченко, І. Мельник, Г. Новіков, В. Пастухов, О. Терехов, І. Тивоненко, І. Товма та ін. Проте багатогранність проблеми потребує подальшого наукового обґрунтування і визначення оптимального співвідношення між обсягами виробництва та рівнем їх ресурсного забезпечення за видами робіт на основі економічних критеріїв.

Перспективи розвитку аграрних підприємств визначаються рівнем і станом забезпечення ресурсного потенціалу й здатністю його ефективного використання. Змістовне окреслення завдання оптимізації розвитку ресурсного потен-

ціалу аграрних підприємств полягає у побудові цільової функції управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств, сутність якої – в максимізації прибутковості (показник ефективності). Метою даної статті є висвітлення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрних підприємств у результаті застосування методів економіко-математичного моделювання.

При виконанні оптимізаційних завдань ресурсного потенціалу аграрних підприємств спочатку треба встановити математичну модель (математичну залежність) процесу управління ресурсним потенціалом. При цьому вона має адекватно відображати властивості ресурсного потенціалу. Встановлюють математичну залежність процесу (в нашому випадку – використання ресурсного потенціалу), яку необхідно дослідити на оптимальність, визначити цільову функцію, показник цільової функції W . Разом з цільовою функцією оберемо критерій оптимізації (критерій ефективності). Одним з найважливіших питань оптимізаційного моделювання управління ресурсним потенціалом є вибір критерію оптимізації та опис його цільової функції [3, 37].

Розглянемо часткові й загальні критерії оптимізації управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. Загальні критерії, як правило, характеризують народногосподарський ефект аграрного підприємства (прибуток, собівартість, рентабельність і т. д.). Часткові критерії – окремі складові ресурсного потенціалу (витрати праці, виробничі потужності, природні ресурси і т. д.) [2, 4].

Основними етапами оптимізаційного моделювання розвитку системи управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств є:

1. Окреслення завдання. Цей етап охоплює обстеження ресурсного потенціалу, вивчення факторів, що впливають на ресурсний потенціал, виявлення істотних факторів, формулювання завдання.

2. Побудова математичної моделі. У загальному вигляді її записують \max (\min) за обмежень на ресурси. Можливі два підходи при визначенні оптимізаційних завдань: з першого підходу потрібно отримати максимальні кінцеві результати в заданих умовах виробництва; другий – коли потрібно одержати задані кінцеві результати за мінімальних витрат ресурсів. У нашому випадку доцільно використати другий підхід, тобто отримати максимальну прибутковість (ефективність) за мінімальних витрат ресурсів і знайти рішення $\{X_1, X_2, \dots, X_n\}$, що дає змогу максимізувати цільову функцію.

$F(x) \rightarrow \max$ – цільова функція управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств, сутність якої – в максимізації прибутковості (показника ефективності).

$$F = C_1X_1 + C_2X_2 + \dots + C_nX_n \quad (1)$$

за умов

$$\begin{cases} \alpha_{11}X_1 + \alpha_{12}X_2 + \dots + \alpha_{1n}X_n \leq b_1; \\ \alpha_{21}X_1 + \alpha_{22}X_2 + \dots + \alpha_{2n}X_n \leq b_2; \\ \dots \\ \alpha_{n1}X_1 + \alpha_{n2}X_2 + \dots + \alpha_{nn}X_n \leq b_n. \end{cases}$$

$$X_1 \geq 0; X_2 \geq 0; \dots; X_n \geq 0.$$

Багатокритеральна оптимізація є мінімізацією вектора цілей $F(x)$, де можуть бути накладені додаткові обмеження чи граничні значення [3, 36].

Зазначимо, що позаяк $F(x)$ є якимось вектором, будь-які компоненти $F(x)$ – конкуруючі й нема єдиного вирішення наміченого завдання. Натомість, для опису характеристик цілей вводиться концепція безлічі точок непокрашуваних рішень (так звана оптимальність за Парето). Непогіршуване рішення – це таке рішення, в якому поліпшення однієї з цілей призводить до ослаблення іншої. Для точного формулювання даної концепції розглянемо область допустимих рішень Ω на параметричному просторі $x \in R^m$, яке відповідає всім прийнятним обмеженням.

Звідси встановлюють відповідну область допустимих рішень для простору цільових функцій λ .

$$\lambda = \{y \in R^m\}, \text{ де } y = F(x) \quad (2)$$

за умови $x \in \Omega$.

Визначення. Крапка $x^* \in \Omega$ є непокрашуваним рішенням, для деякої околиці x^* немає Δx такого, що $(x^* + \Delta x) \in \Omega$

$$\begin{aligned} F_i(x^* + \Delta x) &\leq F_i(x^*) \\ F_j(x^* + \Delta x) &< F_j(x^*) \end{aligned} \quad (3)$$

Графічно математичну модель використання ресурсів можна відобразити так (рис. 1).

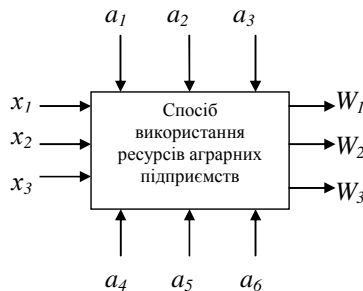

Рис. 1. Графічна математична модель використання ресурсів

$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ – зовнішні некеровані фактори, що впливають на ефективність управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств;

$\alpha_4, \alpha_5, \alpha_6$ – внутрішні некеровані фактори, що впливають на ефективність управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств;

W_1, W_2, W_3 – критерії ефективності управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств (цільова функція);

x_1, x_2, x_3 – керовані змінні фактори, що впливають на ефективність управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств

$$q_i(\bar{x}, \bar{\alpha}) \leq b_i, i=1, 2, \dots, m, \quad (4)$$

де W – цільова функція управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств, сутність якої полягає в максимізації прибутковості (показник ефективності);

\bar{x} – вектор керованих змінних, що впливають на ефективність управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств;

$\bar{\alpha}$ – вектор некерованих змінних, що впливають на ефективність управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств;

q_i, b_i – функція обмеження та показник обмеження ресурсів аграрних підприємств.

3. Знаходження методу вирішення. Залежно від структури обраної моделі управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств і обмежень можливе застосування того чи іншого методу розв'язання:

а) якщо $f(\bar{x}, \bar{\alpha})$ і $q_i(\bar{x}, \bar{\alpha})$ – лінійні функції щодо змінних \bar{x} і $\bar{\alpha}$ ресурсного потенціалу аграрних підприємств, то маємо лінійне програмування; б) якщо

якщо $f(\bar{x}, \bar{\alpha})$ і $q_i(\bar{x}, \bar{\alpha})$ – нелінійні функції, то маємо нелінійне програмування;

в) якщо $f(\bar{x}, \bar{\alpha}) = \bar{W}$ можна представити у вигляді суми $\sum W_i = W$, і завдання розбивається на ряд «кроків» (етапів), то застосовують динамічне програмування; г) якщо \bar{x} і $\bar{\alpha}$ – випадкові величини, то застосовують стохастичне програмування (моделювання) [1, 67].

4. Перевірка і корегування моделі управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. При цьому перевіряють відповідність математичної моделі реальному процесові управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств.

5. Вирішення задачі та її реалізація на практиці. Розмірність виробничих завдань ресурсного потенціалу аграрних підприємств різноманітна, тому вирішувати її доцільно за допомогою електронної розрахункової машини (ЕРМ). Якщо дані опрацьовують за допомогою ЕРМ, то рішення задачі можна розбити на наступні окремі етапи (рис. 2).

Перший етап (окреслення завдання) полягає у вивченні процесу управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств, формулюванні завдання і засобів його виконання, які полягають в оптимізації складових ресурсного потенціалу й максимізації (ефективності) прибутку від їх формування, використання та розподілу.

Визначають вихідні дані та очікувані результати (їх зміст, обсяг, достовірність описуваного явища). В нашому дослідженні вихідними даними для визначення оптимізації складових ресурсного потенціалу за походженням: соціальний, природно-екологічний, економічний, людський та поселенський ресурсний потенціал є дані щодо ефективності їх використання.

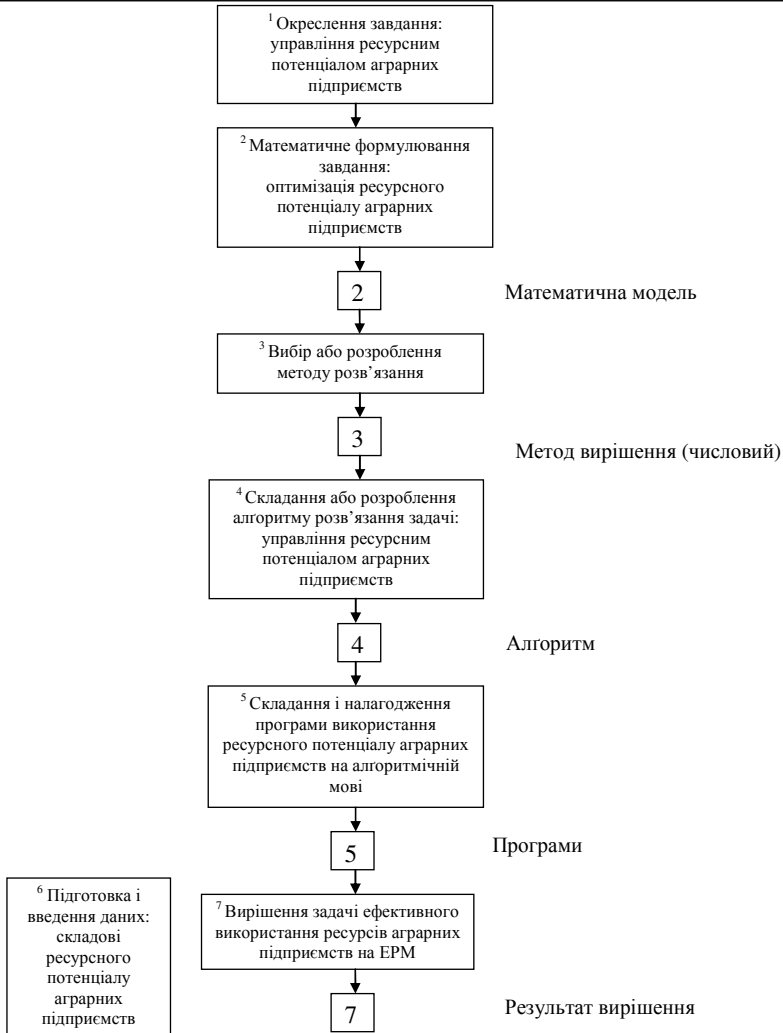

Рис. 2. Послідовність підготовки та вирішення задач на ERM

Перший етап безпосередньо пов'язаний з другим – «Математичне формулювання завдання». У підсумку другого етапу отримуємо математичну модель оптимізації ресурсного потенціалу аграрних підприємств.

На третьому етапі «Розроблення методу вирішення» вибираємо доцільний (оптимальний) математичний метод оптимізації ресурсного потенціалу аграрних підприємств. Результат – математичний опис обраного методу оптимізації ресурсного потенціалу аграрних підприємств.

Четвертий етап – «Складання алгоритму вирішення» завдання: оптимізація ресурсного потенціалу аграрних підприємств. На даному етапі детально аналізуємо обраний метод оптимізації ресурсного потенціалу аграрних підприємств. Складають із необхідним ступенем деталізації за допомогою блок-схеми.

Етап «Програмування» (programming) полягає в запису розробленого алгоритму оптимізації ресурсного потенціалу аграрних підприємств однією з мов програмування. Етапи 5, 6, 7 відповідають етапу налагодження програми на ЕРМ.

Після отримання правильних результатів за всіма контрольними прикладами програму вважають налагодженою і готовою до експлуатації.

Етап «вирішення задачі» полягає в отриманні результатів для різних варіантів складових ресурсного потенціалу аграрних підприємств. Цей етап є розрахунком за програмою.

У дослідженні визначено та обґрунтовано теоретичні засади економіко-математичного моделювання діяльності аграрних підприємств в умовах оптимізації їх ресурсного потенціалу.

З метою оптимізації використання ресурсного потенціалу аграрних підприємств запропоновано використання динамічного програмування із застосуванням поетапного виконання завдань за допомогою побудови функції цілі. Застосовуючи динамічне програмування, яке дає змогу оптимізувати обсяг ресурсів аграрних підприємств, використано оптимізаційне завдання для отримання максимізації прибутку за мінімальних витрат ресурсів.

Volovyk D. Theoretical foundations of optimization modeling of the resource potential of agricultural enterprises. In a study of scientific and methodically grounded theoretical principles of economic and mathematical modeling of agricultural enterprises in terms of optimizing their resource potential.

Key words: resource potential, optimization model, agricultural enterprise, internal and external factors, effective management.

Воловик Д. В. Теоретические основы оптимизационного моделирования ресурсного потенциала аграрных предприятий. Обоснованы теоретические аспекты экономико-математического моделирования деятельности аграрных предприятий в условиях оптимизации их ресурсного потенциала.

Ключевые слова: ресурсный потенциал, оптимизационная модель, аграрное предприятие, внутренние и внешние факторы, эффективное управление.

Література

1. Беллман Р. Динамическое программирование / Р. Беллман. – М. : ИЛ, 1960. – 400 с.
2. Мельник Л. Л. Прибутковість і рентабельність фермерських господарств в Україні / Л. Л. Мельник // Агросвіт. – 2009. – № 9. – С. 2–6.
3. Фарафонова Н. В. Оптимізація використання виробничих ресурсів сільськогосподарськими підприємствами / Н. В. Фарафонова // Економічний часопис – XXI. – 2012. – № 1–2. – С. 36–39.

УДК 338.439

Демчук Н.

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРЧОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Досліджено теоретичні аспекти стратегічного планування та організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових підприємств України, визначено основні чинники, що впливають на організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових підприємств. Виокремлено, що важливе значення в структурі організаційно-економічного механізму господарювання мають планування та прогнозування інвестиційної діяльності. Запропоновано організаційно-економічний механізм управління інвестиціями, який є комплексним та охоплює інтереси учасників інвестиційної діяльності, процес управління інвестиційною діяльністю, базований на взаємодії суб'єкта й об'єкта управління за допомогою організаційного, економічного, мотиваційного і правового складників механізму.

Ключові слова: стратегічне планування, економічний механізм, інвестиційна діяльність, харчові підприємства, інвестиційна активність, інновації.

Стратегічне планування й організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових та переробних підприємств України належать до важливих наукових і практичних завдань. Це зумовлено впливом сукупності чинників та умов, у середовищі яких вони функціонують, а також особливим статусом цих підприємств як виробників продуктів харчування. Насамперед варто зазначити необхідність інвестиційного забезпечення всебічної та постійної модернізації організації виробництва, основних засобів і технологій, створення нових зразків та поліпшення якості наявних продовольчих товарів, їх збереження і реалізації.

У вітчизняній і зарубіжній науковій економічній літературі значну увагу приділено дослідженню проблем стратегічного планування й організаційно-економічного механізму інвестиційної діяльності харчових та переробних підприємств (І. Бланк, П. Борщевський, Т. Бурова, В. Геєць, О. Грیشова, Б. Данилишин, Л. Дейнеко, Я. Жаліло, В. Загорський, А. Заїнчковський, С. Кваша, М. Лендел, Л. Мармуль, Ю. Лупенко, К. Онищенко, Т. Осташко, М. Портер, М. Сахацький, Л. Шинкарук, О. Шубравська, Й. Шумпетер).

Особливої уваги потребує дослідження вітчизняного і зарубіжного досвіду з метою визначення комплексу умов, що забезпечують інвестиційну актив-

ність харчових та переробних підприємств, виявлення економічного змісту такої активності, обґрунтування методологічного й практичного інструментарію ефективного використання інвестиційного потенціалу. Але не всі проблеми сутності інвестиційної діяльності й організаційно-економічного механізму впливу на неї, її державного регулювання та підтримки достатньо вивчено як вітчизняними, так і іноземними вченими.

Незважаючи на велику кількість досліджень і публікацій з питань активізації інвестиційної діяльності, багато її аспектів залишаються дискусійними внаслідок складності інвестиційних процесів. Відомо багато поглядів, визначень поняття «інвестиції». Досі не повністю обґрунтовано питання інтенсифікації інвестиційного процесу і забезпечення інвестиційної активності. Так, для визначення організаційно-економічного механізму надання інвестицій харчовим підприємствам і забезпечення їх стійкого соціально-економічного розвитку необхідно уточнити та поглибити зміст поняття «інвестиції» саме у контексті соціально-економічного розвитку й фінансово-економічної стійкості підприємств [1].

Нинішній рівень знання сутності інвестицій не дає змоги відповісти на низку питань, що стосуються активізації чи гальмування інвестиційних процесів на різних етапах їх здійснення залежно від специфіки зовнішнього середовища суб'єктів господарювання, забезпечення ефективності інвестиційної діяльності. Зокрема, в сучасних умовах господарювання податкова політика не завжди узгоджена з галузевими пріоритетами, основними напрямками соціально-економічного розвитку держави, що негативно впливає на рівень інвестиційної активності підприємств [2].

Інвестиційна активність є найважливішою передумовою ефективного функціонування та сталого розвитку підприємств харчової промисловості, оскільки сприяє формуванню виробничого потенціалу на новій науково-технічній основі й забезпеченню конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Інвестиційної активності досягають за допомогою зростання обсягів реалізованих інвестиційних ресурсів і найбільш оптимального їхнього використання в пріоритетних сферах діяльності (впровадження нових технологій, випуск нової продукції, інновації у логістиці, операційних процесах, в управлінні).

Низька інвестиційна активність має суттєві внутрішні причини, що роблять неефективними інвестиції у виробничій сфері. Для забезпечення активності інвестиційної діяльності необхідно мобілізувати фінансові ресурси харчових і переробних підприємств, забезпечити їх цільове використання, створити адекватну ринковому господарству законодавчо-інституційну базу, розробити поетапну систему державного протекціонізму, спрямовану на підтримку та розвиток харчових підприємств з високими технологіями, що забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продовольчої продукції на світовому аграрному ринку [3, 247–253].

Інвестиційна активність є результатом впливу всіх складових організаційно-економічного механізму на функціонування суб'єктів господарювання. До них було віднесено: матеріальні стимули до накопичення капіталу, приско-

рення науково-технічного прогресу, наявність конкурентного ринку інвестиційних ресурсів й інновацій і розвинутої виробничої та ринкової інфраструктури, адекватна ринковому господарству законодавчо-інституційна база. Організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності та її активізації розуміється як система взаємопов'язаних і взаємозалежних динамічних складників, об'єднаних як під суб'єктивним впливом, так і під дією об'єктивних економічних законів, які сукупно мають забезпечувати розширене відтворення на підприємствах галузі та в суспільстві у цілому (рис. 1).

На організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових і переробних підприємств впливають багато макроекономічних та мікроекономічних чинників; галузевих і міжгалузевих факторів; регіональні й загальнодержавні особливості організації виробництва продуктів харчування. Крім того, на особливості його розвитку впливають чинники невизначеності та економічні ризики, що супроводжують діяльність харчових підприємств [6]. Вагому роль відіграють рівень менеджменту на підприємствах, ефективність операційної діяльності, необхідність або відсутність реструктуризації тощо.

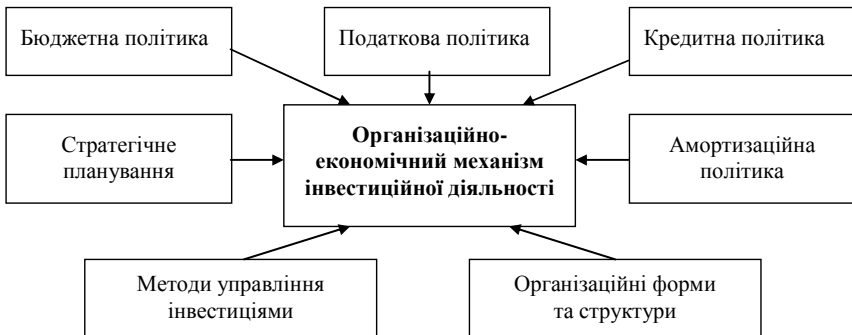

Рис. 1. Складники організаційно-економічного механізму інвестиційної діяльності харчових підприємств

Примітка: розробила авторка.

Окрім того, багатоукладність продовольчого виробництва, що склалася за роки реформ, також визначає особливості, характерні для організаційно-економічного механізму інвестування. Це дає можливість говорити про те, що в основі його сутнісних характеристик лежать, насамперед, базисні відносини, а саме – виробничі відносини, які на кожному етапі розвитку суспільства мають особливі риси та особливості.

Навіть у рамках одного суспільного устрою організаційно-економічний механізм інвестування може набувати різних форм – від найпростіших моделей до складноструктурованих систем. До найпростіших варто віднести стимулювання інвестиційних процесів, що було запропоновано відразу ж після фінансо-

вої кризи 1998 р. Йшлося, насамперед, про формування та виконання регіональних бюджетів розвитку, джерелами дохідної частини яких фахівці пропонували вважати частину податкових надходжень, перерозподілених на фінансування інвестицій. Це помилковий погляд на підтримку інвестиційних проектів із позабюджетних джерел Уряду. В сучасних умовах господарювання захищеність бюджетоутворюючих статей унеможлиблює перерозподіл отримуваних коштів на користь тих чи інших суб'єктів економічної життєдіяльності, котрі, як правило, бувають наближеними до адміністративного ресурсу зв'язками, що не стосуються економіки.

Формування бюджетів розвитку означало вилучення з бюджету значної частини коштів в умовах їх катастрофічного дефіциту, особливо на місцевих рівнях. Дотаційність обласних бюджетів переважної більшості регіонів України обтяжує застосування такого механізму державного управління інвестиційним процесом. Безперечно, державна політика стимулювання інвестування має спиратися на відповідні цінові пропорції, які встановлюють, застосувавши систему стимулювання попиту вдосконаленням податкових механізмів. Але головним важелем впливу держави на цінові пропорції в сучасних економічних умовах є управління цінами великих монополій (Обленерго, Укртелеком, Укргаз і т. ін.).

Важливою складовою частиною всього організаційно-економічного механізму інвестування на рівні національного господарства, галузей, окремих суб'єктів господарювання є інвестиційна політика. Склалася думка, що інвестиційну політику, принаймні на рівні регіонів або великих підприємств чи пріоритетних видів діяльності, реалізують, надаючи урядові гарантії для інвесторів і захисту інвестицій. Важливе значення мають державна підтримка ефективних інвестиційних проектів із позабюджетних джерел, формування системи страхування інвестицій в умовах ризиків. Вагомим чинником є створення інформаційної бази даних і моніторинг ринку інвестицій та інвестиційних товарів. Значна увага приділяється результативному пошукові партнерів, який визначається критеріями оцінки і відбору інвестиційних проектів, переговорів та інвестиційних контрактів [7, 298–301].

Не можна погодитися з тим, що настільки складна економічна категорія, як організаційно-економічний механізм інвестування харчових та переробних підприємств, охоплює і такі складові, як форма пошуку партнерів, форма переговорів та контрактів. І якщо останній елемент регламентований положеннями Господарського кодексу та іншими законодавчими актами, а також добровільним волевиявленням економічних суб'єктів, то переговори здійснюють із урахуванням практичного досвіду ділового спілкування відповідно до узвичаєної практики ділової етики. Ці аспекти є виключною прерогативою економічних відносин двох суб'єктів інвестиційного процесу, незалежно від діючого організаційно-економічного механізму.

У числі напрямків регулювання інвестиційної діяльності харчових та переробних підприємств часто обґрунтовують пропозиції стосовно розвитку гнучких організаційних форм, що дають змогу поєднувати децентралізовану фор-

му управління, необхідну для ефективного освоєння інвестицій та централізацію, а також застосування ключових технологій і постійний перегляд організаційної й функціональної відповідності учасників стратегічних інвестиційних альянсів, визначення центрів відповідальності за управлінські рішення. Можливо, згадана пропозиція не враховує впливу такого потужного ринкового економічного важеля, як конкуренція на ринку капіталу, яка об'єктивно змушує до постійного моніторингу внутрішнього середовища харчових підприємств з метою виявлення відхилень, що виникають у тій чи іншій ланці системи виробничих та фінансових відносин. На нашу думку, потрібна, навпаки, найбільша децентралізація з метою більш потужного впливу фактора конкуренції. При цьому деякі складові організаційно-економічного механізму інвестування, що виражають єдині умови функціонування і впливу, повинні для всіх учасників процесу залишатися постійними. Йдеться про інституційно-законодавче забезпечення інвестицій, можливість правового або державного захисту інвестування, належне страхування ризиків [4].

Важливе значення в структурі організаційно-економічного механізму господарювання має планування та прогнозування інвестиційної діяльності. При цьому застосовують поточне і стратегічне, індикативне та бізнес-планування інвестицій. Загалом воно має бути спрямоване на аналіз ситуації на ринку інвестицій, визначення рівнів дохідності об'єктів інвестування, вивчення факторів, що впливають на об'єкти інвестування, усунення негативних наслідків, виявлення можливостей інвестиційних ризиків та управління ними. На основі планування розробляють управлінські рішення та організаційні форми реалізації інвестицій, а також здійснюють контроль з метою виявлення відхилень і запобігання їх негативним наслідкам. Саме на основі планів встановлюють етапи й алгоритм інвестування. Таким чином, планування дає змогу координувати взаємодію внутрішніх елементів і ланок організаційно-економічного механізму, в т. ч. з урахуванням розвитку ринку цінних паперів. Ідеться про сучасну адаптацію інвестиційних процесів до зовнішніх умов ринкового середовища господарювання, а не про синхронізацію процесів пристосування [7, 175–179].

Інвестиційна діяльність на харчових та переробних підприємствах неможлива без встановлення раціональних зв'язків і ланок інвестиційного процесу, погодження інтересів інвесторів та підприємства у реалізації інвестиційних проектів. З урахуванням системного підходу ми розробили структуру й обґрунтували складники організаційно-економічного механізму залучення інвестицій до підприємств харчової промисловості (рис. 2).

Під час розроблення цього механізму було виявлено, що головними його елементами є інтереси інвестора на підставі оцінки доцільності інвестиційної діяльності, доцільності обсягів вкладення коштів. Інтереси та вигоди харчового підприємства визначають на підставі оцінки ефективності інвестиційного проекту, терміну його окупності та прибутковості, а також можливостей організації інвестиційної діяльності на підприємстві й управління нею. Представлений організаційно-економічний механізм управління інвестиціями є комплексним. Він

охоплює інтереси учасників інвестиційної діяльності, процес управління інвестиційною діяльністю, який базується на взаємодії суб'єкта та об'єкта управління за допомогою організаційного, економічного, мотиваційного і правового складників механізму.

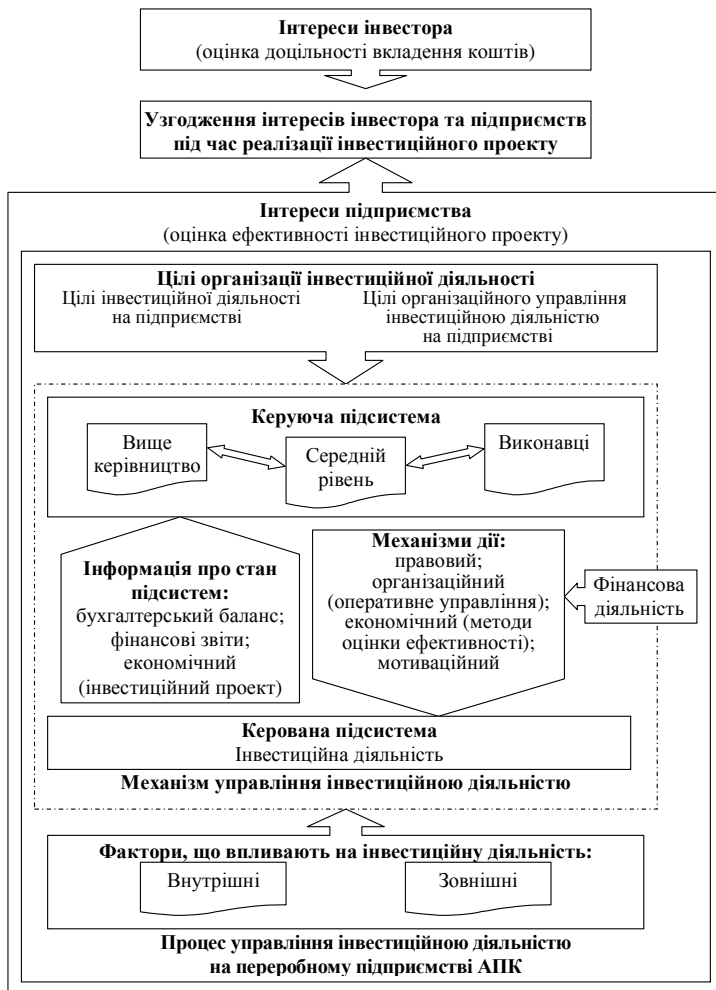

Рис. 2. Організаційно-економічний механізм залучення інвестицій до харчових підприємств

Примітка: розробила авторка.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що проекти залучення інвестицій найбільш ефективно реалізують за умови активізації чинника державного регулювання даного процесу. У зв'язку з цим загальне планування залучення інвестицій потребує планування заходів стосовно розроблення і впровадження методів державного регулювання, що охоплює розроблення стратегії виконання програм і планів, квот, митних та інших тарифів, норм і нормативів, субсидій та пільг, податків і кредитів, стандартів та сертифікатів, цін і гарантій, а також розроблення інституціональних й організаційних структур і законодавчих актів за цінними паперами.

Demchuk N. Strategic planning, organizational and economic mechanism of investment food business. In this paper the theoretical aspects of strategic planning, organizational and economic mechanism of investment activity Food of Ukraine, the main factors influencing the organizational and economic mechanism of investment food enterprises. Author determined that important in the organizational structure of the economic mechanism is planning and forecasting investment. Organizational-economic mechanism of investment that is comprehensive and includes the interests of participants of investment activity, the process of investment activity, based on the interaction of subject and object management through institutional, economic, and legal components of motivational mechanism.

Key words: strategic planning, economic mechanism, investment, food enterprises, investment on innovation.

Демчук Н. И. Стратегическое планирование и организационно-экономический механизм инвестиционной деятельности пищевых предприятий. Исследованы теоретические аспекты стратегического планирования и организационно-экономический механизм инвестиционной деятельности пищевых предприятий Украины, определены основные факторы, которые оказывают влияние на организационно-экономический механизм инвестиционной деятельности пищевых предприятий. Выделено, что важное значение в структуре организационно-экономического механизма хозяйствования имеет планирование и прогнозирование инвестиционной деятельности. Предложен организационно-экономический механизм управления инвестициями, который носит комплексный характер и включает интересы участников инвестиционной деятельности, процесс управления инвестиционной деятельностью, основанный на взаимодействии субъекта и объекта управления с помощью организационного, экономического, мотивационного и правового составляющих механизма.

Ключевые слова: стратегическое планирование, экономический механизм, инвестиционная деятельность, пищевые предприятия, инвестиционная активность, инновации.

Література

1. *Гриньова В. М.* Інвестування : підруч. / В. М. Гриньова, В. О. Коюда, Т. І. Лепейко, О. П. Коюда. – К. : Знання, 2008. – 452 с.
2. *Дейнеко Л. В.* Механізм впровадження інноваційних технологій в продовольчу сферу: сутність, функції, завдання і регіональні особливості / Л. В. Дейнеко, І. О. Іртищева // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 2 (40). – С. 123–131.
3. *Іртищева І. О.* Методичні підходи до оцінки кредитоспроможності підприємств агропродовольчої сфери / І. О. Іртищева, І. С. Крамаренко // АгроСвіт. – 2011. – № 19. – С. 2–4.
4. *Кузнєцова А. Я.* Деякі аспекти фінансування інвестиційно-інноваційних проектів за рахунок власних коштів підприємств / А. Я. Кузнєцова // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 7 (37). – С. 42–52.
5. *Кушнір І. В.* Формування інноваційно-інвестиційної стратегії розвитку аграрного сектору економіки / І. В. Кушнір // Інноваційна економіка. – 2012. – № 8 (34). – С. 63–65.
6. *Попова В.* Підсумки та напрямки інвестиційної політики в Україні / В. Попова, В. Попов // Економіка України. – 2007. – № 5. – С. 35–42.
7. *Розенберг Дж.* Інвестиції : Терминолог. словарь / Дж. Розенберг. – [пер. с англ. : А. М. Волков, А. В. Щедрин]. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 398 с.

УДК 336.71

Дзюблюк О.

АНТИКРИЗОВІ ЗАХОДИ МОНЕТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ФРС США: НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ І ГЛОБАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто особливості реалізації монетарної політики Федеральною резервною системою США в період розгортання світової фінансової кризи. Проаналізовано зміни умов використання окремих інструментів грошово-кредитного регулювання, а також сучасні тенденції в змінах цільових пріоритетів монетарної політики ФРС та її вплив на світовий економічний розвиток.

Ключові слова: монетарна політика, глобалізація, Федеральна резервна система, долар, грошова маса, облікова ставка, кількісне пом'якшення, світова фінансова криза, інфляція, безробіття.

Світова фінансово-економічна криза, наслідки якої безпосередньо відобразилися на розвитку банківської системи і національного господарства кожної країни, з особливою гостротою поставила на порядок денний проблему адекватного реагування з боку центральних банків на ті виклики і загрози, які несуть у собі глобалізаційні процеси.

Як показали наслідки глобальної фінансової кризи, й у розвинених країнах, і в країнах, що розвиваються, центральні банки не змогли забезпечити ефективного досягнення стратегічних цілей монетарної політики. Це було пов'язано з тим, що в останнє десятиліття істотно прискорилися процеси фінансової глобалізації й інтеграції національних фінансових ринків. У результаті монетарне регулювання національних економік усе більше ставало сприйнятливим і чутливим до зовнішніх шоків. Це зумовило необхідність перегляду стратегічних цілей функціонування центральних банків, а також зміну пріоритетів при обранні ними тактичних цілей і інструментів грошово-кредитної політики.

Оцінка досвіду реалізації монетарної політики центральними банками провідних країн світу показує, що особливості перебігу кризових явищ на фінансових ринках і ті згубні наслідки, які виявили свій вплив практично на усі аспекти економічного життя суспільства, визначили тенденції до поступової відмови від політики обмеження витрат та жорсткого регулювання фінансової сфери на користь політики стимулювання виробничого зростання і зниження рівня безробіття. Тому вивчення й аналіз світового досвіду грошово-кредитного регулювання і насамперед ФРС США з позицій оцінки можливостей оптимізації вітчизняної практики реалізації монетарної політики слід вважати особливо

актуальною проблемою, безпосередньо пов'язаною з формуванням у монетарній сфері тих базових передумов, які необхідні для забезпечення стійкого економічного зростання.

Оцінка досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання окресленої проблеми, свідчить про широкий спектр думок як провідних вітчизняних, так і зарубіжних економістів із приводу особливостей реалізації монетарної політики в розвинутих країнах. Серед авторів цих досліджень В. Міщенко, О. Петрик, І. Лютий, М. Савлук, Б. Бернанке, А. Грінспен, Р. Габбард, Ч. Гудхарт та ін. Проте невирішеними частинами проблеми залишається пошук конкретних шляхів оптимізації монетарного регулювання з огляду на глобальні виміри впливу на світові економічні процеси центральних банків розвинутих країн, головне місце серед яких належить Федеральній резервній системі США.

Метою даної роботи є визначення особливостей реалізації грошово-кредитної політики ФРС у період розгортання світової фінансової кризи, аналіз змін умов використання Федеральною резервною системою США окремих інструментів монетарного регулювання, а також оцінка сучасних тенденцій у змінах цільових пріоритетів грошово-кредитної політики центральних банків розвинутих країн.

Монетарна політика Федеральної резервної системи США по суті визначає глобальні тенденції розвитку усєї світової економіки, що пов'язано передусім із роллю долара як провідної міжнародної резервної валюти. Водночас слід наголосити, що національні особливості функціонування Федеральної резервної системи як центрального банку США згідно законодавства, що діє в цій країні, визначаються головними цілями її монетарної політики, які передбачають забезпечення цінової стабільності та максимальної зайнятості, тобто йдеться про цілі, що відображають саме внутрішні аспекти економічного розвитку. При цьому операційна незалежність ФРС, покликана ізолювати монетарну політику від впливу короткотермінових політичних цілей, унеможливорює використання урядом емісійних можливостей центрального банку для фінансування бюджетного дефіциту і дає змогу ухвалювати поточні рішення з урахуванням довготермінової перспективи, пам'ятаючи, що цілі стосовно інфляції і зайнятості повинні виконуватися завжди, а не тільки у якийсь окремий період.

Аналіз перебігу подій, які передували розгортанню світової фінансово-економічної кризи, дає змогу стверджувати, що саме окремі заходи монетарної політики Федеральної резервної системи могли сприяти появі негативних тенденцій на світових фінансових ринках, котрі з іпотечної кризи на кредитному ринку США переросли у глобальну кризу ліквідності фінансового сектора. Так, із початку 2000-х рр. в якості головної мети грошово-кредитної політики Федеральної резервної системи США обрано запобігання рецесії американської економіки, задля чого було взято курс на зниження облікової ставки, що призвело до збільшення пропозиції кредитів на грошовому ринку і появи суттєвого надлишку ліквідності у банківській системі.

У цей період процентна ставка стала головним інструментом монетарної політики ФРС із використанням її для досягнення забезпечення стабільності цін. При цьому головним спрямуванням кредитної політики банківських установ було обрано ринок іпотечного кредитування, оскільки ціни на нерухомість тоді зростали, а вимоги банків до потенційних позичальників були суттєво знижені. Управління ризиками за такими кредитами здійснювалося шляхом випуску похідних цінних паперів – іпотечних облігацій, які завдяки невинувато високим оцінкам провідних рейтингових агентств вважалися достатньо надійними і їх купували чимало інвестиційних та пенсійних фондів і банків у різних країнах світу. Однак перегрів кон'юнктури на ринку іпотечного кредитування через надлишок пропозиції зумовив зниження цін на нерухомість (за 2007 р. – на 50%), що спричинило масові неплатежі за кредитами, а це, своєю чергою, призвело до різкого погіршення фінансового стану банків і знецінення їхніх активів. Власне так і розпочалася світова фінансова криза.

Однак із позицій ФРС, головні причини фінансової кризи полягали не в експансіоністській монетарній політиці центрального банку, що через зниження процентних ставок призвело до різкого зростання цін на активи та нерухомість із подальшим їх обвалом під час кризи, а в нераціональному використанні капіталу, котрий надходив з інших країн, а також у значній залежності комерційних банків від короткотермінового фінансування та недоліках в організації їхнього ризик-менеджменту.

Попри все, кризові явища, розпочавшись на іпотечному ринку США, набули глобального характеру загальної фінансової кризи, а врешті і кризи усієї міжнародної економіки, що мало своїми наслідками падіння фондових індексів, дефляцію, обвал цін на сировинних і товарних ринках, рецесію світової економіки, банкрутства провідних банків світу. Фінансова криза охопила також і валютні ринки, спричинивши зростання невизначеності стосовно безпеки та надійності глобальних фінансових активів. А значні збитки за кредитами викликали сумніви у достатності капіталу в багатьох банках.

Окрім того, існує ще одна важлива проблема, яка є серйозною загрозою для ефективності монетарної політики ФРС США. Вона полягає в різкому погіршенні стану державних фінансів унаслідок значного скорочення податкових надходжень, викликаного кризою і повільним відновленням економіки, а також збільшенням державних витрат на пом'якшення наслідків впливу кризи на економіку і стабілізацію фінансової системи. Тому потрібно усвідомлювати, що зростання державного боргу стосовно ВВП, поза сумнівом, рано чи пізно зумовить підвищення ринкової норми відсотка, що, своєю чергою, призведе до зниження інвестиційної активності, продуктивності праці та гальмування економічного зростання, а також до посилення залежності США від зовнішніх кредиторів. Крім того, несприятливу роль для реалізації стабілізаційних заходів ФРС відіграє слабка економічна кон'юнктура, виявом чого є низький рівень споживчих витрат, пов'язаний, своєю чергою, з високим рівнем безробіття.

За таких обставин монетарна політика ФРС США набула в останній період яскраво вираженого експансіоністського спрямування. Для послаблення впливу фінансової кризи на банківську систему монетарна влада США змушена була знизити облікову ставку та наростити грошову масу. Саме з другої половини 2008 р. розпочалося різке зростання грошової пропозиції з боку ФРС як ключового засобу з подолання рецесії американської економіки. Вже на початку 2009 р. ФРС оголосила про додатковий викуп значних обсягів цінних паперів на ринку – передусім казначейських облігацій та іпотечних паперів, випущених пов'язаними з державою агентствами. Крім того, кошти в економіку спрямовувалися ФРС через різноманітні кредитні програми. Йдеться передусім про принципову зміну технологій використання основних інструментів монетарної політики ФРС, виявом чого стало застосування нею інноваційних кредитних механізмів, а саме: видачі коштів комерційним банкам на аукціонній основі, надання кредитів первинним дилерам у вигляді дисконтного вікна, прямих кредитів позичальникам та інвесторам з метою зниження процентних ставок за кредитами, а також сприяння бізнесу і домогосподарствам в отриманні необхідних грошових коштів задля стимулювання економічного зростання. За таких обставин навіть ціною помірної інфляції і зниження курсу долара ФРС головною метою є сприяння зростанню ВВП США та отримання конкурентних переваг американських виробників на зовнішніх ринках, що забезпечує рівноваження платіжного балансу.

Щодо ризиків від послаблення власної валюти, то їх перекладають передусім на іноземних власників – країн, що утримують свої резерви у даній валюті. Водночас надмірно стимулююча монетарна політика ФРС хоч і має змогу поліпшити головні макроекономічні показники в порівняно стислому періоді, проте згенерована інфляція може погіршити їх динаміку в майбутньому, а в результаті сумарний кількарічний економічний ефект буде гіршим порівняно з результатом антиінфляційної монетарної політики. Крім того, з огляду на провідну роль ФРС США як головного центрального банку світу і роль долара як провідної резервної валюти, згенерована інфляція може набути глобальних розмірів.

Попри це, запропоновані ФРС США в період кризи інноваційні кредитні механізми мали змогу відновити функціонування основних сегментів фінансового ринку – міжбанківського кредитування, ринку комерційних паперів і ринку забезпечених активами цінних паперів. Крім того, ці механізми сприяли оптимізації банківського кредитування бізнесу і домогосподарств. По мірі поліпшення умов функціонування фінансового ринку ФРС було ухвалено рішення про поступове згортання цих механізмів, а також приведення умов видачі позик через дисконтне вікно до докризового рівня. При цьому керівництво ФРС особливо підкреслювало, що закриття надзвичайних програм кредитування і повернення до докризових умов отримання позик через дисконтне вікно, були відповіддю на поліпшення умов на фінансових ринках, а не пом'якшенням самої грошово-кредитної політики центрального банку.

Насправді ж слід розуміти, що ФРС США готова зробити реальні кроки щодо подальшого пом'якшення монетарної політики, якщо економіка США продовжить зростати сповільненими темпами, а інфляційні ризики послабшають. Керівництво ФРС вважає, що для подальшого поліпшення фінансових умов Федеральний резерв може почати надавати конкретніші орієнтири за термінами, протягом яких ФРС планує утримувати на поточному рівні базову ставку і обсяг цінних паперів на своєму балансі. Інакше кажучи, йдеться про відновлення скуповування цінних паперів, таких як казначейські облігації США.

Очевидною також стає зміна в цільових пріоритетах грошово-кредитної політики ФРС США, котра усе більше орієнтується на конкретні показники безробіття. Йдеться про заяви керівництва ФРС про недоцільність підвищення базової процентної ставки з поточних 0–0,25% аж доки рівень безробіття не досягне 6,5%. І це попри те, що інфляція не повинна усе ж перевищувати цільового порогу в 2,5%. Тобто можемо побачити, що пріоритетною метою монетарного регулювання, яке набуває відтепер винятково м'яких форм, обирають ринок праці, а всі зусилля регулятора спрямовують на зменшення безробіття.

Утім, подальше нарощування грошової маси ФРС через програми «Кількісного пом'якшення» QE – quantitative easing (три програми великомасштабних придбань казначейських цінних паперів, цінних паперів іпотечних агентств, забезпечених іпотечними кредитами, і боргових зобов'язань іпотечних агентств) уже по суті вичерпало можливості експансіоністської політики на фоні практично нульових відсоткових ставок, не сприяючи суттєвому поліпшенню ситуації на американському ринку праці. Це було головною метою монетарного стимулювання з боку ФРС в останній період часу. І як тільки відсоткові ставки знизяться до нуля, залишаться не так багато інструментів для стимулювання економіки. За таких обставин ФРС в якості одного з інструментів грошово-кредитної політики розпочала використовувати зміну структури своїх активів. Так, ФРС проголосила про плани суттєвого збільшення в портфелі своїх активів частки довготермінових цінних паперів казначейства США. Ці заходи, на думку керівництва ФРС, мали б забезпечити додаткове стимулювання ділової активності, а також спричинити понижувальний тренд у прибутковості довготермінових казначейських й іпотечних паперів, тим самим підвищуючи економічну доцільність для інвесторів переглянути свої портфелі на користь таких активів, як корпоративні облігації і акції, тобто по суті стимулювати вкладення капіталів у реальний сектор економіки.

Потрібно усвідомлювати, що зростання інфляційних загроз для економіки США суттєво обмежує подальші можливості ФРС щодо застосування програм «Кількісного пом'якшення» в якості інструменту грошово-кредитної політики. І тому головними засобами монетарного регулювання ФРС можуть використовувати такі заходи, які дозволятимуть оперативного обмежувати банківську ліквідність, не змінюючи при цьому величини пасивів ФРС, зокрема, операції зворотного РЕПО, більш гнучку процентну політику виплат за залишками банківських коштів на рахунках у федеральних банках, а також депозитну програму за-

міщення банківських резервів зобов'язаннями ФРС. По суті йдеться про посилення впливу інструментів грошово-кредитної політики ФРС на динаміку процентних ставок грошового ринку й обмеження інфляційних очікувань, котрі упродовж останнього часу були згенеровані програмами «Кількісного пом'якшення».

Головною метою програм «Кількісного пом'якшення» ФРС США було розширення ресурсних можливостей фінансового сектора економіки для забезпечення стійкого економічного зростання і зниження рівня безробіття. Механізм реалізації цих програм полягає в тому, що ФРС викуповує іпотечні цінні папери або державні облігації в обсязі, який заздалегідь оголошують для того, щоб знизити їх прибутковість, а відтак знизити відсоткові ставки за діловими паперами. В цьому разі викуп активів здійснює центральний банк за допомогою створення нових грошей, що, своєю чергою, збільшує баланс Федерального резерву, а відтак призводить до збільшення грошової маси в економіці.

За таких обставин політика QE супроводжується зниженням курсу національної валюти, позаяк кількість грошей збільшується, проте рівень національного багатства країни залишається тим самим. Реалізують кількісне пом'якшення за допомогою монетизації боргу країни і надходження емісійних грошей у ті сфери економіки, в яких є проблеми, або ж вони орієнтовані на підтримку споживчого попиту. Скуповування боргових цінних паперів Федеральною резервною системою також допомагає економіці знижувати вартість запозичення, оскільки масштабна купівля будь-яких активів зазвичай призводить до зростання цін. А борговий фінансовий ринок влаштований так, що зростання цін позначається на зниженні прибутковості. Крім того, деякі інвестори, незадоволені зростанням цін на облігації, що скуповуються ФРС, переказують кошти в інші активи – такі, як корпоративні облігації, що, своєю чергою, підвищує вартість корпоративних бондів і знижує їх прибутковість, здешевлюючи позики для компаній.

Водночас потрібно відзначити, що така стратегія поведінки ФРС та інших центральних банків розвинутих країн істотно обмежила їхню гнучкість при реалізації грошово-кредитної політики. Адже в разі, коли метою монетарного регулювання обирали підтримання цінової стабільності, то центральні банки за допомогою відповідних інструментів грошово-кредитної політики мали широкі можливості обмежувати обсяги кредитів в економіці і разом із тим регулювати зростання цін на фінансові активи. Коли ж пріоритетною метою грошово-кредитної політики є стимулювання сукупного попиту, а відтак і забезпечення економічного зростання, то можливості впливу на ці показники в центральних банків є вкрай обмеженими.

Зазвичай реалізацію програм «Кількісного пом'якшення» виправдовували необхідністю стимулювання економічного зростання і недопущенням рецесії. Та насправді утримування центральним банком процентних ставок на вкрай низькому рівні рано чи пізно може призвести до появи «бульбашок» активів у різних секторах господарства. Прикладом цього може слугувати політика ФРС

упродовж 2001–2007 рр., коли зниження ставки по федеральних фондах до 1% після початку рецесії 2001 р. спровокувало появу таких «бульбашок» на ринках нерухомості та іпотечного кредитування. До того ж, низькі процентні ставки самі по собі уповільнюють розвиток кредитування, оскільки банки схильні до обережності при видачі кредитів за умови вкрай низької рентабельності через те, що дохід від низьких процентних ставок не виправдовує їхніх витрат і ризиків.

Так само на макроекономічному рівні та в глобальному вимірі політика кількісного пом'якшення має значні ризики, пов'язані з тим, що може розгорнутися інфляція, а також послаблюються стимули для держави проводити необхідні економічні реформи, здійснювати реструктуризацію галузей, забезпечувати жорстку економію бюджетних коштів, скорочувати витрати на апарат управління. Критики кількісного пом'якшення в США відзначали, що скуповування облігацій віддаляє Конгрес і президента від вирішення бюджетних проблем, породжуючи впевненість, що ФРС візьме на себе придбання і без того величезних боргів країни. А уряди деяких держав виявляють незадоволення тим, що кількісне пом'якшення здешевлює долар і завдає збитків їхньому експорту, наповнюючи економіки цих країн капіталом, який доводиться абсорбувати для того, щоб утримати власні валюти від надмірної ревальвації.

За таких обставин зміна пріоритетності серед цілей монетарного регулювання може супроводжуватись появою реальних загроз потрапляння центральних банків у т. зв. ліквідну пастку, за якої подальше збільшення пропозиції грошей перестав впливати на ринкову норму процента, а відтак і на динаміку інвестицій, тобто по суті інструменти грошово-кредитної політики стають практично неієвними, змушуючи центральні банки звертатися до дорогого фіскального і бюджетного втручання з реальною ймовірністю подальшої втрати істотної частини своєї незалежності.

Так, враховуючи низьку ефективність QE у США, мінімально можливий рівень процентних ставок центрального банку та відсутність у його розпорядженні інших ефективних інструментів, можна зробити висновок, що реальні можливості ФРС щодо подальшого пом'якшення політики вже зараз суттєво обмежені, і змушують уряд США вдаватися до безпрецедентного нарощування величини державного боргу. Тому вже нині задумуються про необхідність реалізації більш жорсткої грошово-кредитної політики ФРС США. Зокрема, на думку лауреата Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліца, нові грошові вливання ФРС йдуть не в американську економіку, а перетікають радше в країни, що розвиваються, де з цими грошима змушені боротися. При цьому зростання припливу капіталів до Азії та інших регіонів, що швидко зростають, призводить до ревальвації валют цих країн і створює ризик утворення нових «бульбашок».

Та все ж, незважаючи на застереження провідних економістів у вересні 2012 р., ФРС США оголосила про запуск третього раунду програми «Кількісного пом'якшення» (QE3) для боротьби зі слабкістю економіки, що перешкоджає нормальному створенню робочих місць. Щомісячно планували викуповувати казначейські облігації в обсязі 45 млрд. дол., іпотечні облігації – на суму

40 млрд. дол. Однак, враховуючи ті ризики, що супроводжують реалізацію програм «Кількісного пом'якшення», потрібно усвідомлювати, що вони, як і інші нетрадиційні заходи грошово-кредитної політики, мають свої переваги, передусім у короткотерміновому періоді. А якщо такі заходи застосовуватимуть центральні банки протягом порівняно тривалих періодів часу, то їхні негативні ефекти можуть стати дуже серйозними, а довготермінові втрати для національних економік – значними. Крім того, без серйозних структурних зрушень в економіці вести мову про політику «Кількісного пом'якшення» як головний інструмент боротьби із безробіттям та рецесією не доводиться.

Наприкінці жовтня 2014 р. керівництво Федеральної резервної системи США оголосило про повне припинення програми кількісного пом'якшення. За підсумками засідання Федерального комітету з відкритого ринку (Federal open market committee, FOMC), що відбувся 28–29 жовтня, було ухвалено рішення про повне припинення купівлі активів у рамках третього раунду програми кількісного пом'якшення. При цьому в ухвалі комітету йшлося про необхідність підтримувати процентні ставки в діапазоні від 0 до 0,25% протягом тривалого періоду часу після завершення програми придбання активів, особливо якщо прогнозовані темпи інфляції залишатимуться нижчими за цільовий орієнтир у 2% і з умовою того, що довготермінові інфляційні очікування залишатимуться стабільними. Комітет також вважає, що економіка володіє достатньою динамікою для подальшого просування до максимальної зайнятості в контексті збереження цінової стабільності. Відповідно до цієї оцінки ФРС ухвалила рішення завершити програму купівлі активів QE3, тобто політику кількісного пом'якшення.

Потрібно усвідомлювати, що на час реалізації такої політики вона була виправданою і якщо б центральні банки розвинутих країн не обрали за стратегічну мету проведення політики кількісних пом'якшень на користь виробничого розвитку реального сектора, то це незабаром породило б загрозу виникнення в світовій економіці нової хвилі фінансово-економічної кризи. Інакше кажучи, це була вимушена необхідність.

Проте слід зауважити, що в такій поведінці центральних банків виникають якраз протиріччя і проблеми, позаяк зміна пріоритетів у грошово-кредитній політиці зі стратегічної мети, пов'язаної з забезпеченням довготермінової фінансової стабільності, на мету, що визначає підтримку економічного зростання, призвела до надмірного нарощування активів не лише ФРС, а й провідних центральних банків світу, основна частка в яких почала належати державним борговим зобов'язанням та іншим цінним паперам. На практиці ж це означає кон'юнктурне зростання цін на відповідні активи, що загрожує появою ефекту витіснення приватних інвестицій державним боргом на фінансовому ринку, коли створений центральними банками попит на відповідні фінансові інструменти може знизити привабливість інших напрямків розміщення грошових ресурсів, зокрема через банківське кредитування реального сектора.

Отже, оцінка зарубіжного досвіду реалізації грошово-кредитної політики Федеральною резервною системою США у посткризовий період свідчить, що

відповідні умови монетарного регулювання мають давати відповідь на запитання, якою має бути ця політика відповідно до тих стратегічних завдань, котрі ставлять перед усім механізмом державного регулятивного впливу на економічний розвиток задля подолання наслідків кризи не лише у фінансовому, а й реальному секторі, а також на запитання, що необхідно змінити для того, щоб центральний банк міг впливати не тільки на поточний, а й на середньо- і довготерміновий розвиток національної економіки, забезпечуючи належний рівень довіри до своїх дій.

За таких обставин з усією очевидністю перед грошовою владою кожної країни постає актуальне завдання розроблення ефективних механізмів впливу з боку регулятора на формування таких умов економічного розвитку, які визначалися б адекватними діями центрального банку, спрямованими на забезпечення фінансової стабільності і нормальної роботи банківського сектора країни. Таким чином, пошук нових підходів до визначення пріоритетів монетарної політики в сучасних умовах є непростим завданням, що потребує концентрації значних зусиль як із погляду теоретичного обґрунтування оптимального поєднання стратегічних цілей діяльності центрального банку, так і напрацювання конкретних практичних механізмів застосування тих чи інших інструментів його впливу на банківський сектор і фінансові ринки.

Dzyublyuk O. Anti-crisis measures of the USA FRS monetary policy: national features and global prospects. The features of realization of monetary policy of the Federal Reserve System of the USA are examined in the period of development of world financial crisis. The changes of terms of the use of instruments of monetary regulation, and also modern tendencies in the changes of having a special purpose priorities of monetary policy of FRS and its influence on world economic development are analysed.

Key words: monetary policy, globalization, Federal Reserve System, dollar, money supply, discount rate, quantitative easing, world financial crisis, inflation, unemployment.

Дзюблюк О. В. Антикризисные меры монетарной политики ФРС США: национальные особенности и глобальные перспективы. Рассмотрены особенности реализации монетарной политики Федеральной резервной системой США в период развертывания мирового финансового кризиса. Проанализированы изменения условий использования отдельных инструментов денежно-кредитного регулирования, а также современные тенденции в изменениях целевых приоритетов монетарной политики ФРС и ее влияние на мировое экономическое развитие.

Ключевые слова: монетарная политика, глобализация, Федеральная резервная система, доллар, денежная масса, учетная ставка, количественное смягчение, мировой финансовый кризис, инфляция, безработица.

Література

1. *Bernanke B. S.* Five Questions about the Federal Reserve and Monetary Policy [Electronic resource] / B. S. Bernanke // Speech At the Economic Club of Indiana, Indianapolis, Indiana, October 1, 2012. – Mode access : <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20121001a.htm>.
2. *Bernanke B. S.* Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission / B. S. Bernanke, M. Gertler // *The Journal of Economic Perspectives*. – 1995. – Vol. 9, №. 4. – P. 27–48.
3. *Evans C.* Fed should not scale back QE plan [Electronic resource] / C. Evans. – Mode access : <http://www.marketwatch.com>.
4. *Goodhart C.* The Central Bank and the Financial System / C. Goodhart. – London : Macmillan, 1995. – 544 p.
5. Monetary Policy Report submitted to the Congress on February 26, 2013, pursuant to section 2B of the Federal Reserve Act [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/>.
6. *Rosengren E. S.* The Economic Outlook and Unconventional Monetary Policy / E. S. Rosengren // *Cutler Center for Investments and Finance Wellesley*. – Massachusetts, 2012. – November 1. – P. 13.

УДК 336.732

Добровольська О.

КООПЕРАТИВНА ТА БАНКІВСЬКА СИСТЕМИ КРЕДИТУВАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Встановлено спільні та відмінні риси кооперативної і банківської систем кредитування. Визначено об'єктивні вимоги до умов фінансово-кредитного забезпечення підприємств на сучасному етапі господарювання за участю кредитних спілок.

Ключові слова: кредитна спілка, кредитні кооперативи, фінансово-кредитна кооперація, кооперативні банки.

Ринок фінансових послуг в Україні перебуває на етапі становлення, так само як й інші складові ринкової інфраструктури. Перехід до ринкових відносин потребує розбудови тих сегментів фінансової системи, передусім фінансового ринку і ринку фінансових послуг, які притаманні ринковій економіці.

У результаті змін в Україні створено дворівневу банківську систему, активізується діяльність небанківських фінансово-кредитних установ, працюють фондові біржі та позабіржові системи, поступово зростає довіра до фінансових інструментів (базових та похідних цінних паперів), розвиваються існуючі й започатковують діяльність нові страхові компанії тощо. Однак темпи розвитку ринку фінансових послуг в Україні стримуються некоординованими діями різних гілок влади, нестійким і недосконалим законодавством, «зарегульованою» податковою системою, повільним розвитком середнього приватного бізнесу та іншими факторами.

Одним із учасників ринку фінансових послуг є ощадно-кредитні кооперативи – кредитні спілки, які в Україні завжди були формою самоорганізації громади. Люди не чекали, що хтось подбає про них, – вони дбали про себе самі. Формували за допомогою грошових внесків фонди, з яких брали й давали кредити, отримували відсотки на вклади і паї. Коштом доходів спілки розв'язували соціальні проблеми. Члени кредитної спілки не почувалися «кинутими напризволяще у вир життя»: кожен був членом громади й водночас – поважного фінансового інституту, який завжди допомагав.

Теоретичні аспекти діяльності кредитних спілок як небанківських фінансових установ досліджено у працях А. Аззі, М. Алімана, Д. Бартона, В. Гончаренка, В. Зіновчука, О. Карасика, Г. Климка, А. Кредісова, О. Крисального, Я. Макферсона, М. Малика, А. Морозова, П. Саблука та ін. Окремі аспекти зазначених проблем вивчала група спеціалістів європейського проекту TACIS з розвитку кооперації.

Відзначаючи досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців у висвітленні проблем формування системи кредитної кооперації як спеціалізованої форми небанківських кредитних організацій, варто зазначити, що комплексного, системного дослідження кооперативної та банківської систем кредитування ніхто не проводив. Тому запропонована тема дослідження є актуальною.

Мета нашої роботи – встановлення спільних та відмінних рис кооперативної і банківської систем кредитування для визначення відповідних джерел фінансування підприємств споживчої кооперації на сучасному етапі розвитку економіки, а також визначення основних об'єктивних вимог до умов фінансово-кредитного забезпечення підприємств на сучасному етапі господарювання з участю кредитних спілок.

Найпоширенішою формою кооперативного руху в світі є кредитна кооперація. Кредитна спілка – це неприбуткова організація, яку фізичні особи заснували на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні й надання фінансових послуг за рахунок грошових внесків її членів.

Законодавство України створює сприятливі умови для застосування різноманітних організаційно-правових форм кооперативної діяльності.

Відомі переконливий історичний досвід та передумови для розвитку кредитної кооперації.

На підставі викладеного і враховуючи норми законів України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 р. № 1087-IV і «Про банки та банківську діяльність» від 11 листопада 1991 р. № 2908-П, можна встановити спільні й відмінні риси кооперативної та банківської систем кредитування. Це дасть змогу визначити відповідні джерела фінансування підприємств споживчої кооперації на сучасному етапі розвитку економіки.

Спільні риси цих кредитних інструментів насамперед визначаються формою власності. Комерційний банк є акціонерним товариством, тому, як і кооператив, він створений на основі спільної кооперативної форми власності. Кооператив та банківська установа мають також однакові принципи управління. У комерційному банку і кооперативі управління здійснюють на демократичних засадах, що передбачає виборність керівних органів та їх підзвітність зборам пайовиків або акціонерів.

Водночас між кредитним кооперативом та комерційним банком є багато відмінностей. По-перше, це організаційно-правова форма підприємства. Кредитний кооператив належить до споживчих кооперативів та є некомерційною організацією. Відповідно до цього мета його діяльності – забезпечення членів кооперативу виробничими кредитами. Основним завданням комерційного банку є отримання прибутку.

Комерційний банк надає кредити всіх видів, веде рахунки юридичних та фізичних осіб, а також надає інші види послуг, визначені Законом України про банки та банківську діяльність від 11 листопада 1991 р. № 2908-П. Кооператив забезпечує кредитами тільки своїм членів.

Істотно відрізняються також процедури прийняття рішень на загальних зборах цих підприємств, які закріплені в їх статутах. У кооперативі один член має один голос незалежно від розміру пайового внеску, що забезпечує демократизм управління. У комерційному банку чисельність голосів визначається кількістю акцій, які належать кожному акціонерові.

Системи розподілу прибутку в кооперативі та комерційному банку також різні. У кооперативі отриманий – це не прибуток, а наявний дохід, який розподіляють між пайовиками у вигляді відсотків на пайовий капітал. Такий відсоток необхідно розглядати як частину матеріальної участі членів у створенні коштів кооперативу, як і пайові внески. У банку дивіденди на акції необмежені. Більш детально відмінності між кооперативом і банком наведено в таблиці 1 [1, 20].

Таблиця 1

Спільні та відмінні риси кредитного кооперативу і комерційного банку

Ознака	Кредитні кооперативи	Комерційні банки
Спільні риси		
Форма власності	Спільна кооперативна	
Принцип управління	Демократичність	
Відмінні риси		
Мета діяльності	Задоволення потреб членів кооперативу (пайовиків) у кредиті	Прибуток
Організаційно-правова форма	Споживчий кооператив	Акціонерне товариство
Розподіл прибутку	Розподіляють між пайовиками відповідно до обсягу їх участі в діяльності кооперативу; відрахування до резервного фонду	Більшу частину спрямовують на збільшення пасивів банку, дивіденди акціонерам, різноманітні фонди (резервний фонд акціонування працівників)
Джерела власного капіталу	Пайові внески членів	Внески акціонерів до статутного капіталу, прибуток
Об'єкт кредитування	Виробничий розвиток суб'єктів господарювання та особисті потреби членів кредитного кооперативу	Задоволення потреб у кредитних ресурсах фізичних та юридичних осіб, які мають відповідну кредитоспроможність і забезпечення
Сприйнятливий до валютних коливань	Несприйнятливий, тому що діють тільки з національною валютою	Сприйнятливий, тому що коливання валютного курсу призводять до значних проблем при кредитуванні
Перспективи розвитку	Можливість об'єднуватися у власний кооперативний банк або асоціацію кредитних спілок на кооперативних засадах	Можливість відкривати філії з урахуванням перерахованих засад та факторів

Одним із шляхів розв'язання актуальної проблеми фінансово-кредитного забезпечення підприємств є залучення коштів кредитної кооперації. Кредитні кооперативи дають змогу вдосконалити реальні відносини на селі, спосіб виробництва в сільському господарстві, виробничі сили, вплинути на відносини власності, механізми обміну. Вони сприятимуть новій мотивації праці, формуванню та стимулюванню підприємництва у сільській місцевості.

Відтворення фінансово-кредитного механізму через залучення коштів кредитних спілок допоможе стимулювати інвестиційну активність суб'єктів господарювання. Інвестором слід вважати населення, яке проживає в даній місцевості й працює на одному з підприємств.

Отже, аналіз літературних джерел і наші дослідження дали змогу визначити основні об'єктивні вимоги до умов фінансово-кредитного забезпечення підприємств на сучасному етапі господарювання з участю кредитних спілок. Серед них такі:

1. Механізм функціонування об'єднує дві системи, що діють як єдине ціле, – систему матеріального стимулювання кооперативної діяльності та систему управління. Від чітко продуманої системи матеріального стимулювання залежать ефективність діяльності кредитної спілки, її господарський успіх. Одним з головних джерел даної системи є пайові внески членів спілки, розмір яких необхідно встановлювати на основі принципу доступності, через залучення до господарської діяльності широких верств населення. Основу системи матеріального стимулювання становлять принципи та порядок розподілу доходів, суть яких полягає у визначенні напрямів ефективного використання в інтересах членів кредитної спілки.

Дослідження системи управління слід розглядати з урахуванням порядку створення кредитних спілок. Загальні збори пайовиків обирають раду і правління (в одних випадках ще й ревізійну комісію, а в інших – тільки правління та ревізійну комісію). Це дає змогу дотримуватися таких принципів кооперативного руху, як самостійність і самоуправління. Рада виконує функції спостереження за дотриманням статутів та виконанням рішень загальних зборів. Правління здійснює оперативне керівництво господарською діяльністю кредитної спілки. Отже, прийняття принципів рішень у період між загальними зборами, контроль за дотриманням статуту та безпосереднє їх виконання розподілені між різними органами. Це сприяє запобіганню зловживанням, бюрократизації, а також допомагає залученню до участі у роботі спілки більшої кількості членів спілки. Визначальними правилами в роботі кредитних спілок слід вважати такі: відповідальність членів спілки наявним майном за боргами; надання позик тільки членам спілки; невелика територія діяльності.

2. Термін кредиту. Терміни кредитування визначають з урахуванням тривалості виробничого циклу позичальника, на основі економічно обґрунтованих термінів оборотності коштів та об'єктивної зацікавленості членів кредитної спілки у здійсненні господарської операції, на яку видана позика. Термін кредиту формують на основі наданого позичальником економічного обґрунтування

потреб у кредиті та відповідного рішення кредитного комітету. Реалізація даного процесу відбуватиметься завдяки здійсненню контролю з боку кредитної спілки за цільовим використанням позики. Кожен пайовик спілки, який є членом вищого органу управління, може впливати на кредитну політику та відповідати за прийняття некомпетентних рішень.

3. Розмір кредиту та своєчасність його надходження. Варто зазначити, що соціальні та економічні аспекти впливу на фінансово-економічний механізм регіону дуже взаємопов'язані. Вони завжди мають довготермінову спрямованість та соціально-економічну значущість. Потребу підприємств у кредитних ресурсах слід розглядати з урахуванням розвитку інших суб'єктів господарювання в сільській місцевості, що впливає на стан безробіття та рівень доходів населення у регіоні. Крім того, ефективне використання оборотних коштів ґрунтується на плановій організації їх обороту, розробленні економічно обґрунтованих норм і нормативів оборотних коштів, що забезпечують торговельним організаціям та підприємствам безперервний процес купівлі-продажу товарів та здійснення розрахунків у визначені терміни.

У сучасних умовах господарювання лише незначна кількість організацій і підприємств формують планові оборотні кошти за рахунок власних, в основному – за рахунок зменшення обсягів діяльності. Тому в більшості підприємств частка власних коштів у планових оборотних коштах не перевищує 15%. Їм кредит необхідний як для формування планових нормованих оборотних коштів, так і для покриття додаткової (тимчасової) потреби в грошових ресурсах. Завдяки участі у фінансуванні господарської діяльності підприємств споживчої кооперації кредитної спілки відбуваються регулювання нагромадження сезонних, неходових та недоброякісних запасів товарів; сповільнення оборотності оборотних коштів; затримання надходження коштів за відвантажені товари, тару і надані послуги; вилучення коштів у капітальні вкладення тощо.

4. Вартість кредиту. Важливою умовою виникнення кредитних відносин у ринкових умовах є принцип платності. Основною формою оплати служить позиковий процент. Проценти за позиками – це джерело доходу кредитної спілки, з якого вона покриває витрати та формує резерви. Тому процентні ставки мають бути достатніми для фінансування діяльності спілки. На величину процентної ставки впливають джерела залучення коштів – збереження населення, кошти бюджетів різних рівнів та кредити організацій.

Процентні ставки за позиками формують на основі середньоринкових з урахуванням затрат на управління та формування неподільних фондів, а також затрат на залучення ресурсів. Окрім того, процентна ставка повинна враховувати рівень інфляції. На етапі становлення кредитної спілки в багатьох випадках залежать від ціни залучених ними коштів. Хоча головною метою кредитної спілки є організація кредитування її членів за процентними ставками, які нижчі від ринкових. Водночас встановлена спілкою ставка має забезпечувати отримання доходу не тільки для покриття затрат, пов'язаних з її функціонуванням, а й для створення власного капіталу. Власний капітал може стати в подальшому дже-

релом надання позик та покриття збитків кредитної спілки. Маючи власний капітал, спілка може зменшити процентну ставку за позиками, тому що власний капітал, на відміну від позикового, не спричиняє прямих затрат, пов'язаних з його використанням. На розмір процентної ставки впливають обсяги кредитних операцій, терміни і час надання позики.

5. Порядок погашення кредиту і сплати відсотків за користування. Як значають деякі дослідники, специфіка відтворювального процесу при організації кредитного обслуговування підприємств споживчої кооперації зумовлює необхідність дотримання вимог до економічно обґрунтованих термінів, обсягів, вартості кредиту, своєчасності його надходження позичальникові. Адже зрозуміло, що всі платежі за зобов'язаннями позичальника підприємства можуть здійснювати в міру надходження виручки від реалізації товарів та послуг.

Порядок погашення кредиту і сплати відсотків за користування, а також інші умови кредитних відносин між підприємствами та кредитними спілками встановлюють договором позики. Особливістю даного процесу слід вважати можливість перенесення з об'єктивних причин терміну повернення коштів, запровадження платежів у кредит. Враховуючи солідарну відповідальність позичальників, зменшується кредитний ризик, пов'язаний з поверненням кредиту [2, 122].

Потенційну роль кредитних спілок не можна недооцінювати, тому що аналіз функціонування комерційних банків за останні роки з погляду малого бізнесу довів їх недоліки – ненадійність, велику залежність від держави, неспроможність швидко реагувати на ситуацію, що змінюється через значні обсяги накопичених та вкладених коштів.

Малі форми кредитування швидше реагують на зміну ситуації, тому що всі грошові кошти належать пайовикам, управління в них прозоре, а фінансові потоки легше відстежувати. Крім того, вкладення коштів у ризикові операції заборонено, тобто фінансові втрати незначні. Пайовики знають один одного, що до певної міри забезпечує повернення кредиту. Сприяння розвитку кредитних спілок багатьма дослідників вважають пріоритетним напрямком розвитку, який задекларований у різних державних програмах. Водночас конкретні заходи щодо державної допомоги не вживають для:

- ✓ визначення правового статусу кредитних спілок;
- ✓ створення нормативно-методичної та інформаційної бази;
- ✓ роз'яснювальної роботи серед населення та відповідної його підготовки до роботи в кредитних спілках як пайовиків і менеджерів;
- ✓ забезпечення гарантій залучених коштів населення [3, 35].

Отже, за умови запровадження цих заходів небанківські кредитні установи, базовані на кооперативних принципах взаємодопомоги і самоуправління, зможуть розв'язати свої фінансові проблеми без державної підтримки та відіграти вирішальну роль у прискоренні й поширенні підприємництва, розвитку фермерських господарств, підприємств торгівлі та сервісу в окремому регіоні.

Сьогоднішнє кооперування в жодному разі не можна розцінювати як спосіб реформування відносин власності. Кооперування сільгоспвиробників – це спосіб закріплення і реалізації прав приватних власників та господарств з метою зміцнення їх господарств, забезпечення стійкості й можливості вижити. Тобто первинним є все-таки приватний власник, приватний господар, а кооператив – це форма і спосіб, які допомагають більш упевнено і надійно діяти приватним господарям.

Dobrovolskaya E. Cooperative banking and credit system at the present stage of economic development. Scientific-practical purpose of the study is to establish common and distinctive features of the cooperative banking and credit systems, as well as to identify the main objective requirements for the financial and credit support of enterprises at the present stage management involving credit unions.

Key words: credit society, credit cooperatives, financial and credit cooperatives, cooperative banks.

Добровольская Е. В. Кооперативная и банковская системы кредитования на современном этапе развития экономики. Научно-практическая цель исследования заключается в установлении общих и отличительных особенностей кооперативной и банковской систем кредитования, а также в определении основных объективных требований к условиям финансово-кредитного обеспечения предприятий на современном этапе хозяйствования с участием кредитных союзов.

Ключевые слова: кредитное общество, кредитные кооперативы, финансово-кредитная кооперация, кооперативные банки.

Література

1. Гринюк І. Стан та тенденції розвитку кредитних спілок України / І. Гринюк // Вісник кредитної кооперації. – 2008. – № 4. – С. 19–29.
2. Негребецька Л. А. Кредитні спілки як організації фінансової взаємодопомоги / Л. А. Негребецька // Регіональна економіка. – 1999. – № 2 (12). – С. 121–126.
3. Поченчук Г. М. Фінансовий розвиток та економічне зростання: роль кредитної спілки / Г. М. Поченчук // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 8. – С. 31–36.

УДК 332.14

Дудкіна О.

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ: АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

Визначено сутність та місце планування території в системі організаційно-функціональних механізмів регіонального управління. Систематизовано завдання планування території як засобу забезпечення збалансованого розвитку міст та регіонів. Охарактеризовано теоретико-методологічні та інституційні засади планування території з урахуванням акцентів містобудівної, архітектурно-планувальної діяльності. Виділено особливості інструментів планування території на різних рівнях державного та регіонального управління. Діагностовано проблеми управління містобудуванням щодо забезпечення розвитку різних типів територій та муніципальних утворень; запропоновано шляхи їх розв'язання у контексті узгодження повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, посилення ролі громадськості в містобудівних процесах, удосконалення управлінської діяльності у сфері містобудування, раціонального використання і планування території регіону.

Ключові слова: *планування території, збалансований розвиток території, управління містобудуванням, інституційне забезпечення планування території, містобудівна політика регіону.*

У системі організаційно-функціональних механізмів управління соціально-економічним розвитком регіону планування території займає особливе місце з огляду на його першочерговість у формуванні комфортного життєвого середовища населення, забезпечення оптимального територіального розташування об'єктів регіональної соціально-економічної системи за умови врахування поселенських аспектів та вимог екологічної безпеки. Територіальне планування в системі регіонального управління фахівці розглядають як один із засобів досягнення сталого розвитку регіонів, що ґрунтується на збалансованому поєднанні та взаємообумовленості економічних, соціальних і екологічних складових регіонального розвитку.

Аналіз науково-монографічних й інформаційно-аналітичних джерел свідчить про значну увагу вітчизняних і зарубіжних учених до питань управління територіальним розвитком загалом та до планування територій зокрема. Так, теоретико-методологічному та інституційному обґрунтуванню планування території у системі управління муніципальними утвореннями присвячені праці В. Вакуленка, В. Нудельмана, М. Орлатого [4, 10]. На особливостях планування міст акцентують увагу В. Дідик й А. Павлів [2]; на просторовій організації міс-

тобудування зосереджується М. Габрель [1]. Сутнісні та організаційно-правові аспекти управління містобудуванням висвітлюють у наукових розвідках І. Кривов'язюк, О. Рибак [3, 9]; інноваційні технології державно-управлінського впливу органів влади на процеси управління містобудуванням досліджує О. Панухник [5].

Проте окремі організаційно-функціональні та методичні аспекти планування територій як елементу формування містобудівної політики регіону, як управління технології, що застосовують органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у сфері забезпечення збалансованого розвитку регіону, ще потребують наукового обґрунтування.

З огляду на це в системі теоретико-методологічного обґрунтування механізмів забезпечення розвитку територій особливої ваги набуває визначення сутності планування території, вичленування особливостей функціонування і принципів формування територіальних систем розселення, адже саме останні розглядають як основний об'єкт територіального планування та управління містобудуванням.

Акцентуючи увагу на просторово-територіальному й земельному зрізах ресурсного забезпечення регіонального управління, слід виділити особливе місце управління містобудуванням у забезпеченні розвитку різних типів регіонів та муніципальних утворень. Управління містобудуванням – як цілеспрямована діяльність державних органів влади й органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян зі створення та підтримання повноцінного життєвого середовища на території населеного пункту [6] – дає змогу досягати системи цілей та виконання комплексу завдань, спрямованих на: формування економічно та ресурсно самодостатньої територіальної громади; забезпечення збалансованого розвитку територій; активізацію інвестиційної діяльності територіальної громади; модернізацію інфраструктурного наповнення населеного пункту і регіону; створення адекватної сучасним викликам екологічної мережі та якісного життєвого середовища.

Відповідно, актуалізується проблема інституційного і функціонального забезпечення планування територій у системі управління містобудуванням, передусім у частині розмежування повноважень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо застосування інструментарію планування і регулювання розвитку відповідних територій та їх впливу на містобудівну діяльність. У даному контексті особливої ваги набирає необхідність імплементації у вітчизняну практику планування територій та регіонального управління, в цілому засадничих принципів «належного міського управління» (good urban governance), розроблених ООН у рамках програми UN-НАВІТАТ [11]. Останні спрямовані на забезпечення збалансованого розвитку регіонів та зорієнтовані на:

- ✓ сталий розвиток міст і регіонів шляхом подолання дисбалансів та досягнення довготривалої рівноваги у соціальній, економічній та екологічній сферах регіонального розвитку;

- ✓ децентралізацію влади й управління ресурсами, чого досягають дотриманням принципу субсидіарності, який полягає у гармонійному розподілі функцій і повноважень між рівнями та органами влади щодо наближення центрів надання державно-управлінських послуг до їх безпосередніх споживачів;
- ✓ гарантування рівності доступу до процесу ухвалення рішень у системі регіонального управління та до використання основних територіальних ресурсів. Це стосується передусім повноцінного залучення суб'єктів громадянського суспільства до розв'язання проблем територіального розвитку; створення адекватного інституційного середовища, необхідного для залучення всіх зацікавлених сторін у процесі прийняття рішень щодо розвитку міст та регіонів;
- ✓ розвиток партнерських та довірливих відносин, формування різних видів партнерства (державно-приватного партнерства, міжрегіонального та транскордонного співробітництва, укладання угод регіонального розвитку, формування кластерних структур тощо) для акумулювання ресурсів та акселерації зусиль у сфері регіонального та муніципального управління;
- ✓ формування позитивного іміджу влади шляхом забезпечення прозорості діяльності й посилення відповідальності державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування у сфері управління містом, землекористування та містобудування;
- ✓ підтримку інноваційного потенціалу територій як каталізатора економічного зростання та розв'язання соціальних і екологічних проблем територіального розвитку, запровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення якості й ефективності регіонального управління, підвищення дієвості та результативності державно-управлінського впливу для досягнення збалансованого розвитку міст та регіонів.

Планування територій є однією з найважливіших функцій управління соціально-економічним розвитком та здійснюється на загальнодержавному, регіональному й місцевому рівнях. Чинна в Україні нормативно-правова база дає змогу розглядати планування територій, акцентуючи на містобудівній, архітектурно-планувальній та поселенській діяльності, з відповідним документальним забезпеченням [6; 7; 8]. Зокрема, планування територій на загальнодержавному рівні передбачає розроблення Генеральної схеми планування території України, якою передбачено забезпечення раціонального використання території України, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, охорони довкілля, охорони здоров'я населення, охорони пам'яток історії та культури, визначення державних пріоритетів розвитку систем розселення, виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури. Планування територій на регіональному рівні полягає у розробленні й затвердженні схем планування територій конкретних адміністративно-територіальних одиниць.

Слід виділяти особливості системи інструментів планування територій на різних рівнях діяльності, зокрема, на рівні організації і планування забудови окремої земельної ділянки, окремого району міста (чи частини іншого населеного пункту), комплексного плану забудови міста (генерального плану забудови), районних планувальних, генеральної схеми планування територій.

Зокрема, механізми територіального планування та регулювання територіального розвитку ґрунтуються на сукупності спеціального інструментарію, що дає змогу досягати рівноваги територіальної системи, збалансування її соціально-економічного розвитку. Серед вагомих інструментів – розроблення і дотримання вимог містобудівної документації регіонального та місцевого рівнів, а саме: схем планування територій; генеральних планів населених пунктів; планів земельно-господарського устрою; регіональних і місцевих правил забудови; містобудівних кадастрів населених пунктів. У даному контексті сфера управлінського впливу суб'єктів регіонального управління поширюється на розроблення й затвердження Схем планування територій – документів, що визначають вимоги щодо планування, забудови та іншого використання відповідних територій населених пунктів або їх окремих частин; обґрунтовує потреби у зміні меж населених пунктів; здійснення зонування і планувальне структурування територій. Генеральний план населеного пункту – головний містобудівний документ, на основі якого використовують землі у межах населеного пункту, визначають орієнтири і шляхи архітектурного й планувального розвитку конкретного населеного пункту.

Під час планування забудови населених пунктів необхідно враховувати державні інтереси, які передбачають визначення потреби в територіях, необхідних для розташування та утримання об'єктів загальнодержавного значення, виконання інших завдань реалізації державної політики щодо використання територій. Державні інтереси враховують шляхом: виконання відповідних вимог до розроблення генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, проведення їх експертизи, здійснення державного контролю за плануванням, забудовою, іншим використанням територій та окремих земельних ділянок у порядку, встановленому законодавством.

Важливим інструментом регулювання рівноваги міської території є зонування. Воно полягає у розподілі території на окремі зони (масиви) з різним цільовим (функціональним) призначенням і правовим режимом використання земель та здійснюється згідно з «Положенням про земельно-кадастрову інвентаризацію земель населених пунктів». При зонуванні територій населених пунктів передусім визначають вимоги й умови територіальної локалізації об'єктів регіональної соціально-економічної системи, обмеження щодо допустимих видів та щільності забудови населених пунктів; здійснюють функціональне виділення зон (житлових, торговельних, промислових, відпочинкових та ін.); обґрунтовують інфраструктурне, транспортне та екологічне наповнення цих зон. До прикладу, зонуванням м. Тернополя встановлені такі типи територій: центральні громадсько-ділові зони; житлові зони (садибної і багатоквартирної житлової

забудови); спеціальні зони (лікарень, навчальних закладів, території кладовищ); промислово-комунальні зони; зони міського та зовнішнього транспорту; рекреаційні зони.

Комплексну забудову території населеного пункту забезпечують відповідні органи місцевого самоврядування на підставі програми, затвердженої міською радою, відповідно до затвердженого детального плану території, проекту забудови (реконструкції) та містобудівного (історико-містобудівного) обґрунтування з подальшим розробленням проектної документації на зведення окремих будинків і споруд. Саме цільова орієнтація комплексної забудови території дає змогу досягти збалансування економічних, соціальних та екологічних складових територіальної системи завдяки дотриманню нормативів забудови закладами соціальної, виробничо-технічної інфраструктури, врахуванню ступеня антропогенного і техногенного навантаження на екологічну систему міст та регіонів й у кінцевому підсумку формуванню високоякісного життєвого середовища населення.

Важливим напрямом управління містобудівною діяльністю на рівні органів місцевого самоврядування є благоустрій території, що передбачає організацію простору для задоволення потреб населення з розміщенням необхідних функціональних інфраструктурних об'єктів і забезпечення їх діяльності.

У цілому механізми управління містобудуванням та регулювання розвитку територій зорієнтовані на відповідні сфери підтримки і розвитку територій: розвиток соціальної інфраструктури; розвиток інженерно-транспортної інфраструктури; формування територіальної екологічної мережі. При цьому необхідно враховувати історичні, культурні, етнічні, соціально-економічні та просторово орієнтовані особливості міст і регіонів. Відповідно, зосереджуючись на положеннях Генеральної схеми планування території України, в процесі планування територій органи регіонального управління повинні визначати завдання територіального розвитку населених пунктів різного типу, а саме:

- ✓ для столиці та міст-«мільйонників» – центрів інноваційного (інтелектуального) та економічного розвитку – ефективне використання їх потужного соціально-економічного потенціалу та переваг центрального економіко-географічного розташування з орієнтацією на їх розвиток як «полюсів зростання», центрів ділової активності, інновацій та високоспеціалізованого обслуговування населення;
- ✓ для міст переважно індустріального спрямування розвитку з населенням понад 500 тис. осіб, характерних складною екологічною ситуацією, – структурна трансформація економіки, деконцентрація виробництва, екологічне оздоровлення території, розвиток соціальної інфраструктури для забезпечення соціальних потреб населення міст-сателітів;
- ✓ для обласних центрів із значним соціально-економічним потенціалом – диверсифікація напрямків економічної діяльності, впорядкування структури землекористування, екологічне оздоровлення міських територій і розвиток транспортної та соціальної інфраструктури;

- ✓ для міст із значним рекреаційним потенціалом – узгодження територіальної локалізації житлових, рекреаційних та промислових зон населених пунктів, стимулювання розвитку рекреаційних об'єктів як містоутворюючих факторів;
- ✓ для малих міст, селищ і сіл, що мають значний природний та історико-культурний потенціал, – розвиток туристичної діяльності за умови максимального збереження об'єктів культурної спадщини, захисту традиційного історико-архітектурного характеру середовища та екологоощадної господарської діяльності на територіях населених пунктів;
- ✓ для монофункціональних малих міст та селищ – подолання депресивності, стабілізація соціально-економічного розвитку з диверсифікацією підприємницької та інших видів діяльності, створення умов для самостійної зайнятості населення;
- ✓ для сіл – створення умов для продуктивної зайнятості, забезпечення відповідного рівня та якості життя сільського населення, стабільного функціонування й розвитку соціальної, транспортної і виробничо-технічної інфраструктури з урахуванням характеру розселення та регіональної специфіки проживання населення у сільських населених пунктах.

Досягнення цільових орієнтирів забезпечення збалансованого розвитку регіонів потребує розв'язання комплексу проблем управління містобудуванням і планування територій. До цих проблем можна віднести:

- ✓ недостатню увагу органів влади до управління містобудуванням як передумови і наслідку інвестиційної діяльності в територіальній громаді, чинника сталого розвитку території;
- ✓ руйнування регіоноформуючої (містоутворюючої) бази у більшості промислових регіонів у зв'язку зі структурними деформаціями в національній та регіональній економіці;
- ✓ посилення військових, суспільно-політичних конфліктів, що супроводжуються відсутністю достатніх фінансових коштів, політичної волі стосовно пріоритетності забезпечення нормального життєвого середовища громадян;
- ✓ втрата координації архітектурно-містобудівного процесу як на державному, так і на регіональному рівнях (в останні роки практично не здійснювали робіт з територіального планування та формування містобудівельної документації); порушення функціонального зонування населених пунктів, що спричиняє масові соціальні, економічні та екологічні проблеми;
- ✓ вплив політичного фактора і тиск великого бізнесу на суб'єктів управління у сфері містобудування, лобіювання власних проектів, що призводить до ігнорування інтересів громади, втрати історико-архітектурного статусу та руйнування життєвого середовища міста.

Аналіз проблематики діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері управління містобудуванням дає змогу визначити певні шляхи їх розв'язання. Зокрема, в напрямку вдосконалення управлінської діяльності у сфері містобудування і територіального розвитку регіону та впорядкування процедури розроблення містобудівної документації – доцільно в структуру програм економічного й соціального розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць вводити розділ з виконання Генерального плану цієї території на термін дії програми, який стане основою визначення ресурсів, необхідних для перспективного соціально-просторового й архітектурно-планувального розвитку територій, розроблення правил планування і забудови населених пунктів, підтримки належного рівня життєвого та екологічного середовища міст і регіонів [5].

З метою уникнення конфліктів інтересів, недопущення явищ соціальної напруги в територіальних громадах та підвищення ефективності управлінської діяльності у сфері містобудування необхідним видається вдосконалення технологій управлінського моніторингу, зокрема в частині моніторингу забудови та іншого використання територій шляхом постійних спостережень за реалізацією відповідної містобудівної документації. Дані моніторингу суб'єкти регіонального управління можуть використовувати для створення геоінформаційних систем, складання містобудівних кадастрів населених пунктів, і ці дані доцільно враховувати під час планування й забудови територій.

У частині узгодження повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування варто передбачити відповідні інституційні важелі державно-управлінського впливу. З огляду на те, що згідно з законодавством органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень мають право приймати рішення про розроблення схем планування територій відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також їх окремих частин; у схемах планування територій регіонів необхідно визначати заходи реалізації державної регіональної політики та обумовлювати державні інтереси під час планування цих територій, при цьому треба враховувати історичні, економічні, екологічні, географічні й демографічні особливості, етнічні та культурні традиції окремих населених пунктів і регіонів.

При плануванні територій на регіональному рівні місцевим державним адміністраціям слід забезпечити: врахування громадських інтересів через механізми громадських слухань, застосування PR-технологій; інформувати населення через засоби масової інформації та письмово органи місцевого самоврядування, в т. ч. органи місцевого самоврядування територій суміжних адміністративно-територіальних одиниць, про розроблення схем планування відповідних територій; залучати представників територіальних громад, сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів до участі в обговоренні схем планування територій на регіональному рівні, підготовці пропозицій щодо погодження інтересів територіальних громад й органів державного і регіонального управління.

Особливо слід зосередитися на розгляді участі територіальних громад у забезпеченні раціонального планування та використання територій, через організацію системи спеціального громадського контролю над процесами містобудування і планування територій, організацію громадських об'єднань, асоціацій, інших недержавних інституцій, які б мали на меті гарантування для громадян високоякісного та комфортного життєвого середовища. У даному контексті для вдосконалення управлінської діяльності у сфері містобудування, раціонального планування території регіону доцільним вважаємо створення спеціальної громадської інституції – дорадчого органу при місцевих державних адміністраціях, який має забезпечувати широке залучення, поряд з органами місцевого самоврядування, громадськості до вирішення питань використання земель і розвитку території. Така система взаємоконтролю при прийнятті рішень у сфері управління містобудуванням дасть змогу домогтися ефективного планування й забудови територій; забезпечить відтворення і розвиток традиційного для певного регіону життєвого середовища, збереження об'єктів культурної та історичної спадщини окремих населених пунктів; створить можливості для залучення інвестицій і дотримання вимог збалансованого розвитку міст та регіонів.

Dudkina O. Planning of territory: aspects of providing balanced development of regions. Author defines meaning and place of territory planning within the system of organization-functional mechanisms of regional management. Objectives of territory planning as a tool of supplying balanced development of cities and regions have been systematized. Theoretic-methodology and institutional basis of territory planning in context of city-building and architectural activity have been described. Author highlights features of territory planning tools on different levels of state and regional management. The paper provides diagnosis of city-building management problems, those concerning supply of development of different territory and municipal formation types. Methods of their solving are proposed in context of coordination of the competences of executive organs and local authorities, strengthening the role of publicity in city-building processes, improving managerial activity in city-building sphere, rational use and construction on a territory of the region.

Key words: territory planning, sustainable development of the territory, city-building management, institutional supply of territory planning, city-building regional policy.

Дудкина Е. П. Планирование территории: аспекты обеспечения сбалансированного развития регионов. Определены сущность и место планирования территории в системе организационно-функциональных механизмов регионального управления. Систематизированы задачи планирования территорий как средства обеспечения сбалансированного развития городов и регионов. Охарактеризованы теоретико-методологические и институциональные основы планирования территорий с учетом акцентов градостроения и архитектурно-планировочной деятельности. Выделены особенности инструментов

планирования территорий на разных уровнях государственного и регионального управления. Диагностированы проблемы управления градостроением разных типов территорий и муниципальных образований; обоснованы пути их решения в контексте согласования полномочий органов исполнительной власти и органов местного самоуправления, усиления роли общественности в градостроительных процессах, усовершенствования управленческой деятельности в сфере градостроения, рационального использования и планирования территории региона.

Ключевые слова: планирование территории, сбалансированное развитие территории, управление градостроительством, институциональное обеспечение планирования территории, региональная политика градостроения.

Література

1. Габрель М. М. Просторова організація містобудівних систем : моногр. / М. М. Габрель ; ІРД НАНУ. – К. : А.С.С., 2004. – 400 с.
2. Дідик В. В. Планування міст: навч. посіб. / В. В. Дідик, А. П. Павлів. – Львів : «Львівська політехніка», 2003. – 412 с.
3. Кривов'язюк І. В. Комплексний підхід до вдосконалення системи управління містобудуванням / І. В. Кривов'язюк, Т. В. Балик // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 42–49.
4. Нудельман В. І. Проблеми єдиної методики прогнозування розвитку міст / В. І. Нудельман // Містобудування та територіальне планування. – 2003. – № 16. – С. 145–154.
5. Панухник О. В. Шляхи удосконалення управлінської діяльності у сфері містобудування на рівні адміністративного району / О. В. Панухник // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – Вип. 3 (58). – С. 116–121.
6. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17. 02. 2011 р. № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – С. 343.
7. Про містобудівний кадастр : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 559 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 41. – С. 1673.
8. Про затвердження Порядку розроблення містобудівної документації : наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 16. 11. 2011 р. № 290 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 100. – С. 3681.
9. Рибак О. Регулювання розвитку містобудівного комплексу: економіко-правовий аспект / О. Рибак // Економіка. – 2012. – № 1 (115). – С. 88–92.
10. Управління розвитком міста : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 352 с.
11. UN/ UNCHS (Habitat) (2001). The State of the World's Cities Report 2001. – Nairobi : United Nations Centre for Human Settlements, Publications Unit. – С. 80–87.

УДК 336.011

Здреник В.

СУТНІСТЬ ФІНАНСОВИХ ІНВЕСТИЦІЙ ЯК ОБ'ЄКТА ОБЛІКУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Розглянуто поняття «фінансові вкладення» та «фінансові інвестиції», визначено об'єкти, в які здійснюються інвестування, окреслено їхні спільні та відмінні риси і виявлено, що дані поняття є тотожними. Проаналізовано підходи різних авторів до сутності поняття «фінансові інвестиції» у довідковій, науковій і навчальній літературі та констатовано відсутність єдиного підходу до розуміння й трактування даного поняття. Акцентовано на відмінності у визначенні понять «фінансові інвестиції» в бухгалтерському і податковому обліку та необхідності подальшого врегулювання даного питання на законодавчому рівні.

Ключові слова: *інвестиційна діяльність, інвестиції, інвестування, фінансові інвестиції, фінансові вкладення, капітальні вкладення, цінні папери, фінансовий облік, податковий облік.*

Інвестиції нині є одним з найважливіших чинників, що сприяють економічному розвитку країни, особливо в умовах економічної нестабільності. Вони, зазвичай, дуже бажані для держави, оскільки збільшують капітал і не тільки сприяють виробництву конкурентоспроможних товарів для експорту, а й допомагають у виготовленні товарів, які до цього лише імпортували в країну. Інвестиційна діяльність є одним з важливих аспектів функціонування будь-якої комерційної організації, а інвестиції – одним з найважливіших чинників її економічного зростання, оскільки слугують джерелом формування основних і обігових фондів. Саме фінансові інвестиції характерні здатністю акумулювати найбільші ресурси, які під впливом ринкових механізмів розподіляють між підприємствами, що їх потребують. Загалом в умовах ринкової економіки процедура інвестицій є дуже важливою й актуальною, що підтверджують статистичні дані про діяльність Всеукраїнського депозитарію цінних паперів (далі – ВДЦП), а саме: за станом на 1 січня 2013 р. зареєстровані активи ВДЦП дорівнювали 613 млрд. грн. Стосовно активів, що їх обслуговує ВДЦП, то на цю саму дату загальна їх кількість становила 9417 шт., номінальною вартістю 613 401 млн. грн. Із них у бездокументарній формі обслуговують 4217 акцій номінальною вартістю 267 949 млн. грн. і 1913 випусків облігацій на 94 047 млн. грн. У документарній формі обслуговують акцій з кількістю випусків 1007 шт. номінальною вартістю 35 186 млн. грн. та облігацій підприємств – 7 шт. і 49 млн. грн. відповідно.

Також необхідно враховувати стан іноземних інвестицій, які у 2012 р. надійшли в Україну, а саме 6013,1 млн. дол. США прямих інвестицій (акціонерного капіталу). З країн ЄС внесено 42 979,3 млн. дол. інвестицій (78,9% загального обсягу акціонерного капіталу), з країн СНД – 4269,0 млн. дол. (7,8%), з інших країн світу – 7214,1 млн. дол. (13,3%). Прямі інвестиції з України здійснено до 49 країн світу, переважна їхня частка спрямована до Кіпру (89,6%) [4]. Аналіз статистичних даних про рух прямих інвестицій (належать до групи фінансових) в Україну та з України свідчить, що даний процес є позитивним, оскільки сприяє розвитку економіки, відбудові інфраструктури тощо.

Економічну природу фінансових інвестицій висвітлено у працях таких авторів, як П. Вахрін, В. Гончаров, М. Денисенко, М. Комлик, Я. Крупка, Т. Майорова, А. Пересада, Є. Пономаренко, Т. Рябко, О. Туманова, А. Шихвердів та ін. З'ясуванням сутності поняття інвестицій займалися науковці А. Андросов, О. Бандурка, І. Бланк, Ф. Бутинець, А. Гойко, А. Загородній, В. Ільчук, М. Коробов, Н. Москалюк, П. Орлов, Т. Остапчук, К. Петрова, В. Попков, М. Пушкар, О. Рогащ, Н. Савіна, В. Семенов, Є. Сич, О. Сич, В. Федоренко, Н. Шадура, Н. Шевчишина й ін. Проте, незважаючи на цілком обґрунтований інтерес до інвестицій як економічного явища і значну кількість авторських позицій та увагу дослідників, невирішеними залишаються теоретичні питання щодо їх економіко-правової сутності.

Відповідно до цього, завдання нашого дослідження полягає в аналізі підходів до трактування поняття «фінансові інвестиції» різними авторами в довідковій, науковій і навчальній літературі й у розкритті економіко-правової сутності фінансових інвестицій та фінансових вкладень.

У процесі фінансово-господарської діяльності в підприємства постійно виникає потреба у збільшенні прибутку. А досягають цього двома шляхами: через максимізацію доходів та мінімізацію витрат. Якщо говорити про зменшення витрат, то в даному випадку розглядається перехід виробництва на комп'ютеризовану форму з меншою чисельністю працівників, тобто з меншою сумою фонду оплати праці з відповідними нарахуваннями та відрахуваннями. Також напрямо зменшення витрат є зниження рівня собівартості продукції тощо.

Для того, щоб максимізувати доходи, відомі різні шляхи. Серед основних виділяють такі: збільшення доходів від реалізації товарів, робіт, послуг; розширення виробництва; здійснення вкладень в інші підприємства. У цьому контексті важливо знати, що саме розглядається під поняттям «вкладення». Варто зазначити, що жоден з досліджених нами словників не пояснює сутності поняття «фінансові вкладення» окремо від фінансових інвестицій, а це значно ускладнює його розуміння. При цьому розрізняють два основних види вкладень: капітальні та фінансові. Капітальні вкладення (інвестиції) розглядаються з позицій реконструкції, монтажу, ремонту основних засобів та інших матеріальних активів, що перебувають на балансі підприємства. До капітальних вкладень також відносять будівництво як підрядним способом, так і власними силами.

Якщо ж говорити про фінансові вкладення – це абстрактні кошти, котрі мають давати підприємству дохід протягом певного часу. При чому, не зазначено, протягом якого періоду це повинно бути здійснено. Тобто дане вкладення може дати підприємству дохід як у поточному періоді, так і в довготерміновому. До фінансових вкладень відносять: внески в статутні капітали інших підприємств (у т. ч. дочірніх), у цінні папери (акції, облігації) інших підприємств, процентні облігації державних та місцевих позик, на депозитні рахунки банків, на ощадні сертифікати; позики, надані іншим організаціям; вкладення майна за договорами про спільну діяльність. Якщо ж звернути на фінансові вкладення детальнішу увагу, то можна зробити висновок, що не всі вкладення капіталу є фінансовими інвестиціями. Так, у будь-якої юридичної особи, зайнятої в сфері матеріального виробництва або торгівлі, вилучення ресурсів у вкладення з метою отримання доходу означатимуть фінансові вкладення. В організаціях, що зайняті у фінансовій сфері і належать до професійних учасників ринку цінних паперів, фінансові вкладення не є вилученням ресурсів та, відповідно, не служать фінансовими вкладеннями. Для названих організацій робота з цінними паперами, що придбані за власні кошти і за кошти клієнтів, становитиме предмет їхньої основної (статутної) діяльності. На рисунку 1 наведено спільні та відмінні риси між поняттями «фінансові вкладення» і «фінансові інвестиції».

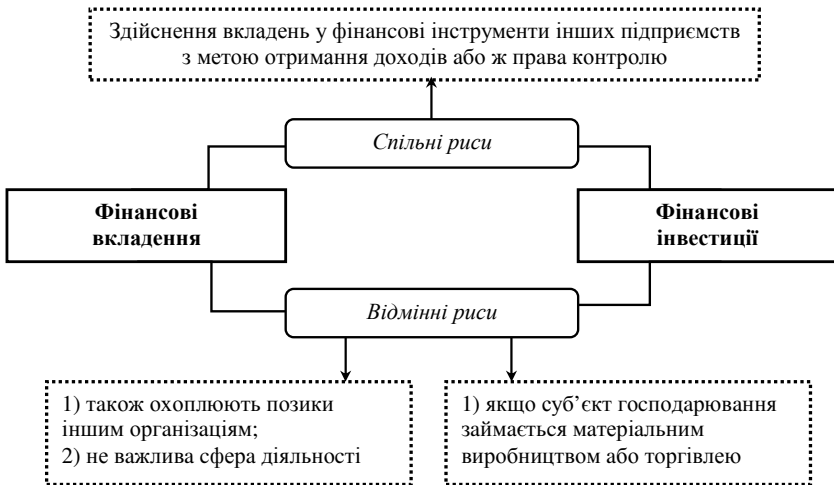

Рис. 1. Порівняння понять «фінансові вкладення» та «фінансові інвестиції»

Отже, основна відмінність між поняттями «фінансові вкладення» та «фінансові інвестиції» полягає у сфері діяльності, в якій працює суб'єкт госпо-

дарювання, і напрямими вкладення. Спільною рисою обох понять є здійснення вкладень для отримання в майбутньому економічних вигод, а саме у вигляді доходу, або ж прибутку. Тобто, якщо говорити про сутність понять «фінансові вкладення» та «фінансові інвестиції», то слід зазначити, що вони є аналогічними, однак потрібно враховувати сферу господарювання, якою займається організація. Якщо ж розглядати інвестиції в загальному, то даний термін походить від латинського слова «invest», що означає «вкладати». У широкому трактуванні інвестиції можуть бути визначені як довготермінове вкладення капіталу з метою подальшого його збільшення, тобто вкладення капіталу для створення та отримання майбутнього чистого прибутку, що перевищує загальну початкову величину інвестицій (вкладеного капіталу). При цьому приріст капіталу має бути достатнім, щоб компенсувати інвесторові відмову від використання наявних коштів на споживання в поточному періоді, винагородити його ризик та відшкодувати втрати від інфляції у майбутньому періоді [8, 326].

Фінансові інвестиції – це активна форма ефективного використання вільного капіталу підприємства, яка має особливості у тому, що: здійснюється на пізніших стадіях розвитку підприємства, коли задоволені його потреби в реальних інвестиціях; дає можливість здійснювати зовнішнє інвестування в країні й за її межами; є незалежним видом господарської діяльності для підприємств реального сектору економіки, оскільки стратегічні завдання їх розвитку можна виконувати тільки шляхом вкладень капіталу до статутного фонду і придбання контрольних пакетів акцій інших підприємств; дає змогу підприємству реалізувати окремі стратегічні цілі свого розвитку швидше і дешевше; підприємство має можливість вкладати кошти як у безризикові інструменти, так і в спекулятивні, й, таким чином, здійснювати інвестиційну політику як консервативний або агресивний інвестор; порівняно з реальними інвестиціями (проектами) потребує мінімум часу для прийняття управлінських рішень [3]. Визначення сутності поняття «фінансові інвестиції» наводять різні автори в довідковій, науковій і навчальній літературі. Ці погляди узагальнено на рисунку 2.

Із нього видно, зокрема, що поняття «фінансові інвестиції» трактують по-різному, а саме: як вкладення коштів; вкладення капіталу; господарські операції; форма руху національного фінансового капіталу; засіб забезпечення механізму функціонування держави. Найбільше науковців, а саме 32% (Т. Майорова, А. Пересада, П. Орлюк, Л. Воронова, А. Борисов, А. Воронцовский, С. Мочерний) схилиються до думки, що фінансові інвестиції – це саме інвестування, вкладення коштів у фінансові інструменти, а також фінансові активи.

Також 23% авторів, а саме П. Вахрин, Ю. Коваленко, Г. Колесніков, А. Коноплицький, О. Герасименко та інші, вважають фінансові інвестиції вкладенням, процесом інвестування коштів у цінні папери. Інші ж підходи виділяють лише кілька авторів, що є не достатньо вагомих. Але не варто забувати про трактування даного поняття в податковому законодавстві, зокрема у Податковому кодексі України.

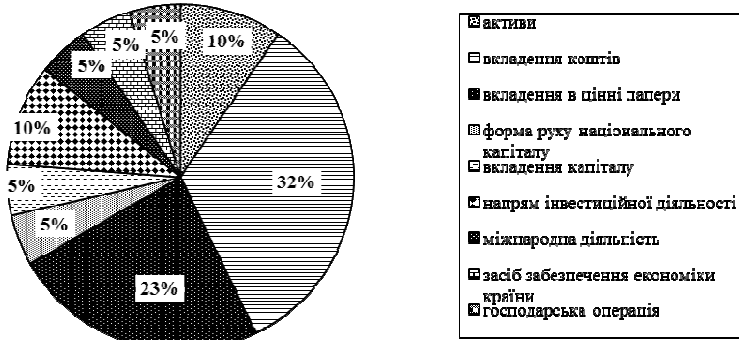

Рис. 2. Узагальнення поглядів різних авторів щодо сутності поняття «фінансові інвестиції»

Отже, можна зробити висновок, що єдиного підходу до розуміння поняття «фінансові інвестиції» нема, а це ускладнює як розуміння даного аспекту, так і відображення його в обліку.

Також проблемним питанням є відмінність трактування сутності фінансових інвестицій у бухгалтерському і податковому обліку (рис. 3).

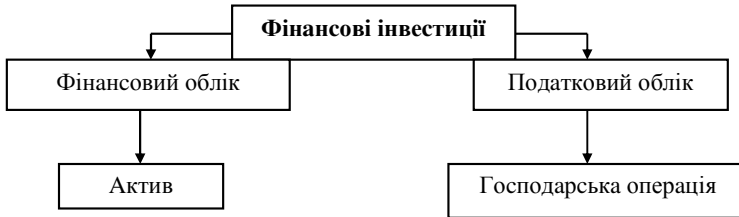

Рис. 3. Дефініції поняття «фінансові інвестиції» у фінансовому та податковому обліку

При розумінні сутності господарської операції необхідно виділити те, що це факт господарського життя, який призводить до зміни у складі майна підприємства [1, 265]. Дане визначення господарської операції наведене і в законодавчих актах. У Податковому кодексі України дане поняття не визначене, хоча при дефініції фінансових інвестицій воно згадане. Якщо ж говорити про трактування поняття «актив», то згідно зі ст. 1 Закону України про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні від 16. 07. 1999 р. (зі змінами № 3422-IV (3422-15) від 09. 02. 2006 р.) – це ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікують, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому.

Згідно з сутністю даних понять фінансові інвестиції розглядають з різних, навіть протилежних точок зору: в податковому обліку важливо, щоб відбулася зміна майна підприємства, а у фінансовому – отримання вигід у майбутньому. Якщо ж вести мову про трактування даного поняття в податковому обліку, то треба зазначити, що зміну майна підприємства можна здійснювати різними способами – як від отримання кредиту, вкладання коштів на депозитний рахунок, так і від інвестиційної діяльності, тобто вкладання вільних коштів у дочірні або інші підприємства, також сюди належить надання товарного кредиту. Наголосимо, що операції з фінансовими інвестиціями можуть і привести до позитивної зміни в капіталі, й спричинити негативну. Тому необхідно ретельно продумувати, чи варто здійснювати фінансове інвестування.

Якщо ж повернутися до трактування сутності «фінансові інвестиції» у фінансовому обліку, то йдеться про ресурси підприємства, які воно контролює. При цьому є різні права власності на ресурси (іноді підприємство може володіти активами, але не контролювати їх). Дане проблемне питання теж потребує врегулювання на законодавчому рівні. При розгляді питання щодо сутності фінансових інвестицій необхідно також визначити об'єкти, в які здійснюють інвестування. Об'єктами інвестиційної діяльності служать: новостворювані й модернізовані основні фонди в усіх галузях народного господарства; цінні папери; цільові грошові вклади; науково-технічна продукція; інші об'єкти власності; майнові права; права на інтелектуальну власність [2].

Питання щодо фінансових інвестицій розглядають різні автори в періодичній літературі. Узагальнення їх поглядів наведено у таблиці 1.

Із таблиці видно, що найбільше авторів – 17,1% (Н. Алпатова, Ю. Асист, Г. Беднарчук, Г. Бикова, Т. Воробець, А. Іванський, В. Кабанов, І. Киян, Ю. Кловська, О. Лиса, О. Лукомська, Г. Стефашин) приділяють увагу нормативному регулюванню операцій з фінансовими інвестиціями. 15,7% авторів (Г. Бикова, Н. Білова, О. Папінова, Ю. Єгорова, І. Киян, Ю. Кловська, І. Пономаренко, О. Цейтельман, В. Якимашенко) приділяють увагу цінним паперам. Також достатньо уваги приділено визначенню сутності фінансових інвестицій, саме це висвітлили 12,9% авторів (Т. Воробець, В. Гончаров, Л. Горбатюк, Є. Губа, О. Дорош, С. Іваночко, Н. Правдюк, О. Радіонов, О. Свінцов, А. Слівінська, О. Стадницька). Найменше публікацій присвячено відображенню операцій з фінансовими інвестиціями у фінансовій звітності, а також розгляду діяльності щодо залучення фінансових інвестицій.

Кожен з науковців аналізував окремі напрями питань стосовно інвестицій. Поширеним є й розгляд питань щодо залучення іноземних інвестицій в Україну, щодо інвестиційної діяльності та інвестиційного портфеля. О. Соколова [7] довела, що для прискорення реструктуризації економіки України необхідно залучати іноземні інвестиції переважно в прямій формі, зокрема у вигляді спільних підприємств. І. Федоренко [9] запропонувала організаційно-економічний механізм планування залучення та регулювання інвестицій, базований на моделі оцінки і прогнозуванні факторів, що впливають на активізацію інвестиційних процесів, а також на стратегії управління інституціональними й організаційними структурами.

Таблиця 1

Розгляд у періодичній літературі питань щодо фінансових інвестицій

№ з/п	Перелік питань, розглянутих у періодичній літературі	Вісники ВНЗ	Журнали	Кількість публікацій	% до загальної сукупності
1	Облік фінансових вкладень	3	2	5	7,1
2	Бухгалтерські рахунки	1	5	6	8,6
3	Порівняння ПСБО і МСБО	3	3	6	8,6
4	Сутність фінансових інвестицій	4	5	9	12,9
5	Діяльність із залучення фінансових інвестицій	1	-	1	1,4
6	Класифікація фінансових інвестицій	3	3	6	8,6
7	Аналіз фінансових інвестицій	2	1	3	4,2
8	Оцінка фінансових інвестицій	1	1	2	2,9
9	Нормативне регулювання	4	8	12	17,1
10	Управління фінансовими інвестиціями	1	1	2	2,9
11	Фінансова звітність	–	1	1	1,4
12	Дивіденди	–	6	6	8,6
13	Цінні папери	–	11	11	15,7
Загальна кількість		23	47	70	100

В. Пухальський [5] уточнив сутність категорії «інвестиції» на основі комплексного аналізу та узагальнення підходів до визначення ключових категорій теорії інвестицій з урахуванням особливостей трансформаційної економіки. Е. Савченко [6] удосконалив класифікацію інвестицій, яка, на відміну від раніше відомих, містить такі класифікаційні ознаки: форма власності; форма участі інвестора; форма відтворення; форма фінансування; період інвестування; форма участі в інвестуванні; форма вкладання коштів; вид інвестицій; форма реального інвестування. Тобто кожен науковець розглядав різні напрямки одного й того самого питання.

Підсумовуючи, зазначимо, що неузгодженість позицій учених щодо сутності фінансових інвестицій зумовила подальше дослідження даного питання. В ході наукового пошуку ми окреслили спільні та відмінні риси між поняттями

«фінансові вкладення» і «фінансові інвестиції», а також проаналізували підходи науковців до розуміння сутності інвестицій. Загалом можна стверджувати, що єдиного підходу до розуміння і трактування поняття «фінансові інвестиції» нема ні у навчальній, періодичній, ні в науковій літературі, що ускладнює розуміння сутності даного поняття. Також є відмінність у визначенні понять «фінансові інвестиції» в бухгалтерському і податковому обліку, що завдає труднощів практикуючим бухгалтерам при оцінці й визнанні операцій з фінансовими інвестиціями. Власне, тому й важливі формування єдиного трактування сутності поняття «фінансові інвестиції» та подальше врегулювання цього питання на законодавчому рівні.

*Zdrenyk V. **The essence of financial investments as an object of accounting: the problems and ways of their solution.** The article deals with the definition of the notion of «financial placements» and «financial investments». The objects in which investment have been made, common and differential features of these two notions have been outlined. It has been found that these concepts are identical. The approaches of different authors about the nature of the concept of «financial investment» in books, scientific and educational literature have been analyzed and the absence of a unified approach to understanding and interpretation of this concept has been established. An accent on differences in the definition of «financial investment» in the accounting and tax accounting and the need for further settlement of the issue through legislation has been made.*

Key words: investment activity, investments, investing, financial investment, financial investments, investments, securities, financial accounting, tax accounting.

*Здреник В. С. **Сущность финансовых инвестиций как объекта учета: проблемы и пути решения.** Рассмотрены понятия «финансовые вложения» и «финансовые инвестиции», определены объекты, в которые осуществляется инвестирование, очерчены их общие и отличные черты и обнаружено, что данные понятия являются тождественными. Проанализированы подходы разных авторов относительно сущности понятия «финансовые инвестиции» в справочной, научной и учебной литературе и констатировано отсутствие единственного подхода к пониманию и трактовке данного понятия. Сделан акцент на отличиях в определении понятий «финансовые инвестиции» в бухгалтерском и налоговом учете и необходимости последующего урегулирования данного вопроса на законодательном уровне.*

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, инвестиции, инвестирование, финансовые инвестиции, финансовые вложения, капитальные вложения, ценные бумаги, финансовый учет, налоговый учет.

Література

1. *Бутинець Ф. Ф.* Теорія бухгалтерського обліку: підруч. / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир: Рута. – 2003. – 443 с.
2. Довготермінові фінансові інвестиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studik.lviv.ua/rol-f-nansovogo-menedzhmentu-v-keruvann-f-nansami-organ-zats-y/dovgostrokov-f-nansov-vkladennya.html>.
3. Економічна сутність інвестицій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diplomukr.com.ua/news/2009/02/25/376>.
4. Підсумки діяльності ВДЦП у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ausd.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id.
5. *Пухальський В. В.* Механізм управління інвестиційною діяльністю промислового підприємства (на прикладі машинобудування) [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.01 / В. В. Пухальський. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/155960>.
6. *Савченко Е. О.* Розвиток транснаціонального виробництва через прямі іноземні інвестиції [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02 / Е. О. Савченко. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
7. *Соколова О. М.* Інвестиції в системі відтворення суспільного продукту [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / О. М. Соколова. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>.
8. *Терещенко О. О.* Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: навч. посіб. / О. О. Терещенко. – К.: КНЕУ, 2003. – 554 с.
9. *Федоренко І. А.* Механізм державного регулювання і планування залучення інвестицій [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03 / І. А. Федоренко. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.

УДК 657

Литвин Н.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ БАНКІВ

Порушено проблеми, пов'язані з обліком резервів на покриття збитків від зменшення корисності банківських кредитів. Узагальнено вимоги нормативно-правових актів НБУ і практику банків щодо обліку цих резервів. Розкрито сутність нової моделі оцінки збитків від зменшення корисності фінансових інструментів, запровадженій МСФЗ 9 «Фінансові інструменти» (видання РМСБО 2014 р.). Висвітлено вплив на діяльність банків застосування нових вимог до оцінювання збитків від зменшення корисності фінансових інструментів.

Ключові слова: банки, кредитні операції, кредитні ризики, резерви на покриття збитків, бухгалтерський облік резервів, модель оцінки збитків, Міжнародні стандарти фінансової звітності.

Світова фінансова криза актуалізувала важливість питань, пов'язаних з визнанням, оцінкою та розкриттям інформації про кредитні операції у фінансовій звітності банків. Надані кредити становлять основну частку в банківських активах, а процентні доходи і витрати на формування резервів під кредити є вагомими чинниками прибутковості банку. Саме тому інформація про кредитну діяльність має бути точною і детальною, щоб користувачі фінансової звітності могли правильно оцінити якість кредитного портфеля та кредитні ризики банківської установи. Водночас одним з найпроблемніших аспектів обліку кредитних операцій є оцінка резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що неправильна оцінка банками резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів є, в більшості випадків, причиною модифікованого (умовно-позитивного) аудиторського звіту, який складають за результатами обов'язкового аудиту річної фінансової звітності українських банків.

Дослідженню питань відображення банківських кредитних операцій в обліковій системі банків приділили увагу такі вітчизняні вчені, як Т. Бречко, В. Васюренко, І. Волкова, А. Герасимович, М. Демкович, Г. Жигайло, О. Калініна, Л. Кіндрацька, В. Кириленко, Н. Некрасова, А. Погосова, В. Ричаківська, О. Сарахман, П. Сенищ, Л. Снігурська, Г. Спяк, Г. Табачук та ін. При цьому переважна більшість праць присвячена методиці бухгалтерського обліку кредитів та пов'язаних з ними доходів, а питання, що стосуються обліку резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів, не висвітлені відповідно в науковій літературі.

Мета статті – проаналізувати проблеми, пов'язані з обліком резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів, а також оцінити нові вимоги МСФЗ 9 «Фінансові інструменти» щодо зменшення корисності фінансових інструментів та дослідити, як вплине їх застосування на діяльність банків.

Резерви за кредитними операціями є спеціальними (оціночними) резервами, необхідність формування яких спричинена зменшенням їх корисності. Зауважимо, що в спеціальній економічній літературі та нормативно-правових актах НБУ вжиті різні терміни стосовно зазначених резервів, зокрема: «резерви для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями», «резерви під кредитні ризики», «резерви під кредитні збитки», «резерви під заборгованість за наданими кредитами». На нашу думку, всі ці поняття тотожні, але, враховуючи причину формування резервів, а саме зменшення корисності кредитів, з позиції бухгалтерського обліку точнішим є термін «резерви на покриття збитків від зменшення корисності кредитів».

Сума сформованих резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів безпосередньо впливає на фінансовий стан банку (оскільки зменшує балансову вартість кредитного портфеля та, відповідно, активів), показник адекватності регулятивного капіталу й фінансовий результат діяльності. Водночас величина такого впливу значною мірою залежить від облікової моделі цих резервів.

Методологічні засади відображення в обліковій системі банків резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів регламентовані «Інструкцією з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України», затвердженою постановою Правління НБУ № 481 від 27. 12. 2007 р. Згідно з цією Інструкцією, на кожну дату балансу банки повинні аналізувати докази, що свідчать про зменшення корисності наданих кредитів або групи наданих кредитів. Якщо є свідчення зменшення корисності наданого кредиту або групи наданих кредитів унаслідок однієї або кількох подій, які відбулися після первісного визнання, і вони впливають на величину та/або терміни попередньо оцінених майбутніх грошових потоків від наданого кредиту або групи кредитів, то банк має визнавати збиток від зменшення корисності.

До основних подій, що свідчать про зменшення корисності наданого кредиту, належать: фінансові труднощі позичальника; порушення умов договору (невиконання зобов'язань, протермінування сплати відсотків або основної суми боргу); висока ймовірність банкрутства або фінансова реорганізація позичальника; надання банком пільгових умов з економічних або юридичних причин, пов'язаних з фінансовими труднощами позичальника, які банк не розглядав за іншої ситуації.

Процедура оцінки доказів зменшення корисності наданих кредитів полягає в тому, що банк спочатку визначає наявність об'єктивних доказів зменшення корисності окремо для кожного кредиту, який оцінюють індивідуально. Якщо немає доказів зменшення корисності для окремо оціненого кредиту (неза-

лежно від його суттєвості), банк заносить такий кредит до групи наданих кредитів з подібними характеристиками кредитного ризику й оцінює його на портфельній основі. При цьому кредити, які окремо оцінюють на зменшення корисності й за якими визнають збитки від зменшення корисності, не вводять до портфельної оцінки на зменшення корисності. Також із портфельної оцінки виводять окремі кредити, за якими визнають збитки від зменшення корисності, й надалі їх оцінюють на індивідуальній основі.

Суму зменшення корисності кредиту визначають як різницю між балансовою вартістю наданого кредиту і теперішньою вартістю попередньо оцінених майбутніх грошових потоків за цим активом.

Формування резерву на покриття збитків від зменшення корисності наданих клієнтам кредитів банк супроводжує такою бухгалтерською проводкою:

Дт 7702 «Відрахування в резерви під заборгованість за наданими кредитами клієнтам»;

Кт 2400 «Резерви під кредити, що надані клієнтам та оцінюються на індивідуальній основі», або

2401 «Резерви під кредити, що надані клієнтам та оцінюються на портфельній основі».

Резерви в іноземній валюті формують за кожною валютою окремо з урахуванням офіційного курсу гривні до іноземних валют на день проведення операції. Сформовані резерви в іноземній валюті переоцінюють у разі зміни офіційних курсів гривні до іноземних валют з відображенням результату переоцінки за балансовим рахунком 6204 «Результат від торгівлі іноземною валютою та банківськими металами».

Якщо в наступному періоді сума збитку від зменшення корисності наданих кредитів зменшується, що об'єктивно пов'язано з подією, яка відбувалася після визнання зменшення корисності, то банк сторнує попередньо визнаний збиток від зменшення корисності.

Оцінюючи резерви на покриття збитків від зменшення корисності кредитів, банки повинні також враховувати вимоги Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями, затвердженим постановою Правління НБУ № 23 від 25. 01. 2012 р. Згідно з цим Положенням, для розрахунку резерву під кредити банк має прокласифікувати заборгованість за наданими кредитами за такими категоріями якості: I (найвища) – немає ризику або ризик є мінімальним; II – помірний ризик; III – значний ризик; IV – високий ризик; V (найнижча) – реалізований ризик. При цьому банк самостійно встановлює порядок визначення показника кредитного ризику в межах діапазонів, визначених для відповідних категорій якості кредитів, у т. ч. з урахуванням кредитної історії боржника, а також іншої інформації, що забезпечує об'єктивну оцінку подій та обставин, які можуть свідчити про наявність ризиків погашення боргу боржником із перевищенням термінів, передбачених умовами договору, або невиконанням договірних умов. Окрім того, Положенням дозволено класифікува-

ти фінансові активи на суттєві та несуттєві, а також об'єднувати фінансові активи, що не є суттєвими, в групи фінансових активів й оцінювати ризик за ними на портфельній основі, ґрунтуючись на кількості днів протермінування боргу. Ризик за суттєвими активами необхідно оцінювати на індивідуальній основі.

Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями зобов'язує банки оцінювати ризик невиконання боржником зобов'язань з дати визнання їх в обліку до дати припинення визнання та формувати резерв у повному обсязі незалежно від розміру банківських доходів за станом на перше число кожного місяця, наступного за звітним.

Аналіз практики вітчизняних банків щодо оцінки резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів показав, що банки використовують оцінки, ґрунтовані в основному на історичних даних. Водночас трапляються випадки, коли банки вимушені застосовувати своє професійне судження, оскільки спостережні дані, необхідні для оцінки резервів, є обмеженими або не повністю відповідними поточним обставинам. Таке буває, коли позичальник має фінансові труднощі, а у керівництва банку недостатньо історичних даних стосовно таких позичальників або прогнозних даних, пов'язаних із бізнесом позичальника. Також банки застосовують професійне судження для коригування спостережних даних для групи кредитів, щоб відобразити поточні обставини, які не відображені в історичних даних.

Методика обліку резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів, яка викладена в Інструкції бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України базується на вимогах МСБО 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка» [1]. Зауважимо, що в останні роки чинна облікова модель визнання збитків від зменшення корисності фінансових активів, яка міститься в МСБО 39, стала предметом гострої критики, оскільки її застосування призводить до того, що резерви формують у недостатньому обсязі та зі значним запізненням.

У відповідь на фінансову кризу Рада з міжнародних стандартів з бухгалтерського обліку (РМСБО) розпочала проект щодо заміни МСБО 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка» [5, 1]. У 2009 р. було вперше опубліковано МСФЗ 9 «Фінансові інструменти», в якому подано нову класифікацію та оцінку фінансових активів. У наступні роки МСФЗ 9 доповнено вимогами щодо обліку фінансових зобов'язань, припинення визнання фінансових активів і зобов'язань, обліку хеджування. У липні 2014 р. РМСБО опублікувала остаточний варіант МСФЗ 9 «Фінансові інструменти», який замінює всі попередні видання цього стандарту і є обов'язковим до застосування з 01. 01. 2018 р. [4]. На додаток до всіх попередніх видань МСФЗ 9 містить нову облікову модель оцінки збитків від зменшення корисності фінансових активів.

На відміну від моделі визнання збитків від зменшення корисності фінансових активів, що міститься в МСБО 39, нова модель ґрунтується на оцінці очі-

куваних кредитних збитків, а це означає, що визнання резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів більше не залежатиме від того, чи відбулася одна або кілька подій, що впливають на попередньо оцінені майбутні грошові потоки від фінансового активу. Натомість резерв визнаватимуть в обліку того самого дня, коли відбувається первісне визнання фінансового активу [5, 2].

У загальному, представлена в МСФЗ 9 нова модель визнання збитків від зменшення корисності фінансових активів містить вимогу, щоб очікувані кредитні збитки оцінювали через рахунок резерву в сумі, що дорівнює:

- ✓ очікуваним протягом 12 місяців кредитним збиткам (тобто очікуваним кредитним збиткам, що можуть виникнути внаслідок тих збиткових подій за фінансовими інструментами, що очікують протягом 12 місяців після дати звітності), або
- ✓ очікуваним протягом усього терміну дії кредитним збиткам (тобто очікуваним кредитним збиткам, що можуть виникнути внаслідок усіх можливих збиткових подій упродовж усього терміну дії фінансового інструменту).

Створення резерву в сумі кредитного збитку, що очікують протягом усього терміну дії фінансового інструменту, необхідно в тому випадку, коли кредитний ризик суттєво зріс з моменту первісного визнання фінансового інструменту. Для всіх інших фінансових інструментів резерв визнають у сумі, що дорівнює очікуваним протягом 12 місяців кредитним збиткам [4].

Таким чином, під час первісного визнання в обліку фінансового активу необхідно зразу визнавати резерв на зменшення корисності цього активу в розмірі очікуваних протягом 12 місяців кредитних збитків. Коли кредитний ризик суттєво зріс, то резерв формують у сумі кредитного збитку, який очікують протягом усього терміну дії фінансового інструменту. Ця нова вимога зумовлює необхідність розроблення банками відповідних систем і процесів для ідентифікації виникнення суттєвого кредитного ризику [5, 3].

Варто зауважити, що у МСФЗ 9 нема чіткого трактування понять «низький кредитний ризик» та «суттєвий кредитний ризик», які є основними критеріями у виборі варіанта оцінки резерву під зменшення корисності фінансового інструменту, а це означає, що банкам доведеться стосовно цього питання застосовувати своє професійне судження.

Як показали результати опитування 54 великих банківських груп про нові вимоги МСФЗ 9, котре провела консалтингова фірма «Делойт» (Deloitte), більше, ніж половина опитуваних банків упевнена, що нова облікова модель визнання резервів на покриття збитків від зменшення корисності фінансових інструментів призведе до збільшення розміру цих резервів до 50%. 56% опитуваних банків вважають, що нові вимоги вплинуть на цінову стратегію банків, зокрема ціну більшості кредитних продуктів. Також банки вважають, що запровадження нової моделі оцінки резервів призведе до того, що фінансова звітність банків буде менш порівнянною, оскільки банки можуть по-різному трактувати

такі ключові поняття МСФЗ 9, як «низький кредитний ризик», «суттєвий кредитний ризик» та «дефолт» [3].

Оцінка резервів на покриття збитків від зменшення корисності банківських кредитів є однією з найбільш складних і суб'єктивних облікових оцінок, яка безпосередньо впливає на фінансовий стан, адекватність регулятивного капіталу та прибутковість банку. Чинні нормативно-правові акти НБУ, що регламентують методіку обліку резервів на покриття збитків від зменшення корисності кредитів, базовані на вимогах МСБО 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка». Основними недоліками облікової моделі оцінки збитків від зменшення корисності фінансових інструментів, що міститься в МСБО 39, є те, що її застосування призводить до формування резервів у недостатньому обсязі та зі значним запізненням.

Останнє видання МСФЗ 9 «Фінансові інструменти» (в редакції від 24.07.2014 р.) замінює МСБО 39 і є обов'язковим до застосування з 01.01.2018 р. МСФЗ 9 містить нову облікову модель оцінки збитків від зменшення корисності фінансових інструментів, яка ґрунтується на оцінці очікуваних кредитних збитків. Застосування нових вимог МСФЗ 9 матиме значний вплив на діяльність банків, зокрема, приведе до суттєвого збільшення їх резервів за кредитними операціями. Перехід на нову облікову модель оцінки збитків від зменшення корисності фінансових інструментів потребуватиме від банків значних зусиль, ресурсів і часу. Отже, банкам необхідно якнайшвидше почати розробляти план упровадження нових вимог МСФЗ 9.

*Lytvyn N. **Problems of bank's credit operations accounting.** The problems of bank's credit loss allowance accounting are discussed. The legal requirements of National Bank of Ukraine and banks' practice concerning credit loss allowance are summarized. The essence of new loss impairment model in IFRS 9 «Financial Instruments» is discovered. The impact of implementation of new loss allowance requirements on banks is revealed.*

Key words: banks, credit operations, credit risk, credit loss allowance, accounting of credit loss allowance, financial instruments' loss impairment model, International Financial Reporting Standards.

*Литвин Н. Б. **Проблемные аспекты бухгалтерского учета кредитных операций банков.** Затронуты проблемы учета резервов на покрытие убытков от обесценения банковских кредитов. Обобщено требования нормативно-правовых актов НБУ и практику банков относительно учета этих резервов. Раскрыто сущность новой модели оценки убытков от обесценения финансовых инструментов согласно МСФО 9 «Финансовые инструменты» (публикация СМСБУ 2014 г.). Исследовано влияние на деятельность банков внедрения новых требований касательно оценки убытков от обесценения финансовых инструментов.*

Ключевые слова: банки, кредитные операции, кредитные риски, резервы на покрытие убытков, бухгалтерский учет резервов, модель оценки убытков, Международные стандарты финансовой отчетности.

Література

1. МСБО 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.minfin.gov.ua](http://www.minfin.gov.ua).
2. МСФЗ 9 «Фінансові інструменти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.minfin.gov.ua](http://www.minfin.gov.ua).
3. Fourth Global IFRS Banking Survey – Ready to Land [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.iasplus.com/en/news/2014/06/fourth-global-ifrs-banking-survey>.
4. IFRS 9 «Financial Instruments» [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.iasplus.com>.
5. IFRS Industry Insights: Banking and securities sector [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.iasplus.com>.

УДК 631.15.008

Максимова С.

РОЗВИТОК ДОРАДНИЦТВА АГРАРНОЇ СФЕРИ ЕКОНОМІКИ

Досліджено сутність та передумови виникнення дорадчих служб. Наголошено на особливостях їхнього розвитку і значенні для аграрних виробників. Проаналізовано основні причини, що стримують розвиток сільськогосподарського дорадництва в Україні. Визначено потенційних користувачів дорадницьких послуг.

Ключові слова: дорадництво, дорадчі служби, сільськогосподарські виробники, дорадчі послуги.

Діяльність дорадчих служб є одним з найбільш важливих інструментів підтримки та розвитку аграрної сфери економіки країни, підвищення ефективності та прибутковості сільськогосподарського виробництва. Важливе значення має виявлення особливостей розвитку дорадництва в умовах інтеграційних процесів, обґрунтування напрямів і форм надання дорадчих послуг з урахуванням наявності новітніх інформаційних технологій, що змінюються, вдосконалення державної підтримки дорадництва.

Проблемі розвитку і функціонування дорадництва та системі надання інформаційно-консультаційних послуг аграріям присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних учених, як П. Саблук, М. Кропивко, В. Дерлеменко, Р. Корінець, Т. Кальна-Дубінюк, Л. Кудінова.

Створення ефективної і надійної системи інформаційно-консультаційного обслуговування сільськогосподарських виробників є однією з найважливіших передумов стабілізації сільськогосподарського виробництва та подолання кризових явищ у сільському господарстві. Мета статті – дослідити аспекти виникнення дорадництва, розглянути особливості еволюції дорадчих служб в Україні, їх значення для сільськогосподарського виробника, зазначити можливі причини гальмування їх розвитку.

Із господарського погляду сільськогосподарська дорадча служба (дорадча служба) – це юридична особа, незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, або структурний підрозділ аграрного навчального закладу (науково-дослідної установи), які здійснюють дорадчу діяльність, мають у персональному складі не менше трьох дорадників (які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства) і внесені до Реєстру дорадчих служб.

Дорадчі служби разом з агроконсалтинговими фірмами та екстеншн-центрами є складовими інфраструктури ринку інформаційно-консультаційних послуг у сільському господарстві. На відміну від агроконсалтингових фірм, дія-

льність яких спрямована переважно на надання послуг великим сільгоспідприємствам, насамперед, у інвестиційно-інноваційній сфері, та екстеншн-центрів, які займаються навчанням окремих цільових груп за межами офіційної системи освіти, функціонування дорадчих служб спрямоване як на навчання, так і на практичну допомогу сільськогосподарським підприємцям. Через те, що діяльність дорадчих служб частково фінансують з коштів місцевого та державного бюджетів, а також іноземних інвесторів за окремими проектами, послуги цих служб доступні для середніх і малих підприємств [2].

Система дорадництва зародилася у XIX ст. в Англії – у ході промислової революції, коли почали виникати перші фабрики, а конкуренція змусила підприємців вдосконалювати методи управління. Так, у 1867–1868 рр. у Кембріджському університеті були зроблені перші спроби поширення нових знань.

На початку XX ст. вплив дорадництва збільшився. Почали діяти перші професійні дорадники та дорадчі служби. У 20–30-х рр. XX ст. після «великої депресії» система дорадництва поширилася на промислово розвинуті країни світу.

У першій половині XX ст. понад 50 країн світу (США, Канада, Німеччина, Голландія, Великобританія та ін.) створили дорадчі служби, які підтримували їх уряди. Близько 130 країн створили дорадчі системи у другій половині XX ст. Це було пов'язано з післявоєнним прискоренням розвитку та інтернаціоналізацією економіки, що привело до зростання потреби в дорадчих послугах.

Новий період розвитку дорадництва розпочався з кінця XX ст., коли країни колишнього Радянського Союзу та Східної Європи почали переходити до ринкових умов господарювання. Вони шукали свій шлях розвитку та створення дорадчої системи, враховуючи національні традиції і культуру народу.

У Європейському Союзі важливість системи сільськогосподарського дорадництва відображена як у правових актах країн-членів цієї організації, так і в правових актах Європейського Союзу. Регламент (ЄС) № 73/2009 Ради ЄС про заснування спільних правил для схем прямої підтримки фермерів у рамках Спільної сільськогосподарської політики і про заснування деяких схем підтримки для фермерів, що вносить зміни в Регламенті (ЄС) 1290/2005, (ЄС) 247/2006, (ЄС) 378/2007 і скасовує Регламент (ЄС) 1782/2003 передбачає: «Для надання допомоги фермерам в цілях відповідності стандартам сучасного, високоякісного сільського господарства необхідно, щоб держави-члени ЄС продовжили використовувати всебічну систему консультування фермерів, передбачену в Регламенті (ЄС) 1782/2003. Система консультування фермерів повинна допомагати фермерам в отриманні більшої інформації про потоки матеріалів і процеси на фермах, що належать до екології, безпеки продуктів, здоров'я та захисту тварин, без будь-якого впливу на їх зобов'язання виконання стандартів та їх відповідальність» [4].

У період переходу України до нових ринкових відносин з 1991 р. утворився вакуум між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживача-

ми. Тоді й виникла необхідність у дорадництві – інформаційно-консультаційній допомозі сільгоспвиробникам і населенню.

Процесним консультуванням (впровадженням) в аграрному секторі економіки країни займається мережа установ з упровадження досягнень науково-технічного прогресу та поширення передового досвіду. Вона представлена 25-ма обласними сільськогосподарськими дослідними станціями і науково-дослідними інститутами, які виконують їх функції, інноваційними підрозділами та дослідними станціями близько 50-ти науково-дослідних інститутів аграрного профілю УААН і НАН України, 20-ма галузевими проектно-технологічними інститутами Міністерства аграрної політики й інших відомств сфери АПК, районними та обласними управліннями сільським господарством.

Перераховані науково-дослідні установи, як і аграрні університети, мають потужний науково-технічний потенціал для організації високоякісного консультування, в т. ч. докторів і кандидатів наук, лабораторії з якості та безпеки сільськогосподарської продукції і ресурсів, аудиторний фонд. Проте вони не оволоділи достатньою мірою методами інноваційного маркетингу та не налагодили тісну співпрацю з підприємствами й об'єднаннями з виробництва засобів виробництва. Як наслідок, ці установи здебільшого поступаються у конкурентній боротьбі з іноземними компаніями не тільки на зовнішньому, а й на внутрішньому ринках агротехнологій та агротехнічних послуг.

Разом з тим, більшість проблем цієї групи сільгоспвиробників стосується інвестиційного консультування, яке поєднує не тільки технологічні, а й фінансово-економічні та організаційно-господарські питання. Як наслідок, і ці формування ринку агроконсалтингових послуг потребують часткового (близько 50%) державного фінансування [5, 28].

Серед основних груп клієнтів дорадчих служб слід назвати:

- ✓ особисті селянські господарства;
- ✓ фермерські господарства;
- ✓ сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм;
- ✓ сільські приватні підприємці;
- ✓ сільські підприємства, які не займаються сільськогосподарською діяльністю;
- ✓ підприємства, що заготовляють, переробляють та продають сільськогосподарську продукцію;
- ✓ підприємства-постачальники матеріально-технічних ресурсів;
- ✓ фінансові установи;
- ✓ сільські територіальні громади;
- ✓ органи місцевого самоврядування;
- ✓ місцеві органи державної влади;
- ✓ громадські організації, інші неурядові та некомерційні організації [3].

Основними причинами, що стримують розвиток сільськогосподарського дорадництва в Україні, є такі.

1. Гальмування розвитку інституційної бази дорадництва. Так, розпорядженням КМУ «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва на період до 2015 р.» ще у 2012 р. передбачалося створення Національного центру сільськогосподарського дорадництва та обласних (регіональних) сільськогосподарських дорадчих служб з їх районними відділами. Проте такий центр досі не створено.

2. Зменшення обсягів фінансування сільськогосподарської дорадчої діяльності з державного бюджету, а також неповне використання державних коштів безпосередньо дорадчими службами. Матеріали аудиту, який Рахункова палата провела щодо виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. у частині підтримки дорадництва, засвідчують, що з державного бюджету на згадану мету за цією програмою протягом 2008–2011 рр. фактично було використано 7 млн. грн., або 15,6% від прогнозного обсягу, зокрема у 2008 р. – 3487,6 тис. грн. (33% від запланованого обсягу), 2009 р. – 1863 тис. грн. (17,3%), 2010 р. – 1659,4 тис. грн. (14,9%). У 2012 р. з державного бюджету України було використано 1600 тис. грн. із 2 млн. грн. запланованих, а в 2011 р. та 2013 р. кошти на державну підтримку сільськогосподарської дорадчої служби не виділяли.

3. Складність процедури отримання бюджетних коштів дорадчими службами, що не дає змоги забезпечити планомірність і ритмічність надання дорадчих послуг, а також своєчасність сплати соціальних платежів. Фінансування соціально спрямованих служб з державного бюджету здійснюють за фактом виконання робіт, тобто всі видатки, пов'язані з проведенням дорадчих заходів, повинна забезпечити дорадча служба, і після здачі акта виконаних робіт територіальні управління агропромислового розвитку відшкодовують витрати. Через відсутність можливості отримання дорадчими службами коштів з державного бюджету, а також низький рівень власних обігових коштів дорадчі служби часто не мають можливості оплатити витрати щодо здійснення дорадчих заходів.

Проблеми зі сплатою соціальних платежів дорадчих служб зумовлені тим, що у момент оформлення акта передачі виконаних робіт у них виникає зобов'язання щодо сплати єдиного соціального внеску, а фактична відсутність розрахунків з боку державного казначейства щодо відшкодування витрат дорадчих служб унеможливорює своєчасне його здійснення.

4. Низька платоспроможність фермерських господарств, малого підприємництва та сільського населення, що знижує їхню здатність замовляти сільськогосподарські дорадчі й консультаційні послуги. У загальній кількості фермерських господарств частка господарств з рівнем виручки від реалізації продукції до 50 тис. грн за рік у 2012 р. становила 47,2%, рівень збитковості цих фермерських господарств був 8,5%. За останні роки кількість фермерських господарств зменшилася: у 2012 р. – на 289 од. порівняно з 2011 р. і на 848 од. порівняно з 2010 р. Також у 2012 р. порівняно з 2010 р. зменшилася кількість фі-

зичних осіб-підприємців у сільському, лісовому та рибному господарствах – на 8814 од., або на 29,7%. Частка домогосподарств у сільській місцевості з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць, нижчими прожиткового мінімуму, у III кв. 2013 р. становила 15,8%.

5. Низька вартість соціально спрямованих дорадчих послуг. Спільним наказом Міністерства аграрної політики та продовольства й Міністерства економіки України про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг від 21. 11. 2007 р. № 816/394 визначено наступну вартість таких послуг: одноденний семінар (25 осіб-учасників) – 2000 грн.; демонстраційний показ (30 осіб-учасників) – 3294,24 грн.; індивідуальні дорадчі послуги (за 1 год. консультацій) – 25 грн.; інформаційні видання: буклети, інформаційні листки, брошури (за один примірник) – 200 грн. З 2007 р. вартість послуг не переглядалася, що за нинішніх умов призводить до того, що дорадчі служби змушені відмовлятися від їх надання.

6. Скорочення міжнародних програм технічної допомоги розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. В нашій країні з 71 зареєстрованої дорадчої служби працюють одиниці. Їхню діяльність фінансують в основному коштами міжнародної технічної допомоги, але значна частина міжнародних проєктів вже завершилася або перебуває на стадії завершення [2].

За достатнього розвитку сільськогосподарська дорадча діяльність як один із напрямків державної аграрної політики України дасть змогу:

- ✓ забезпечити доступ сільського населення до необхідних знань, підвищити ефективність його господарювання;
- ✓ підвищити ефективність і прибутковість сільськогосподарського виробництва та збільшити його обсяги, забезпечити стабільність аграрного бізнесу;
- ✓ розвивати несільськогосподарське підприємництво у сільській місцевості;
- ✓ забезпечити доступ сільського населення до соціальних послуг;
- ✓ знизити рівень безробіття сільського населення;
- ✓ підвищити рівень життя сільського населення [3, 18].

Як відомо, відповідно до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. створення ефективної дорадчої служби передбачає завершення формування мережі сільськогосподарських дорадчих служб на районному рівні з представництвами у сільських (селищних) радах. До цієї роботи обов'язково мають бути залучені заклади вищої аграрної освіти і науки. Адже одне з головних завдань служби – збільшити обсяги надання соціально спрямованих послуг на селі.

У контексті Болонської угоди для повноцінного функціонування вищого навчального закладу, підготовки висококласних фахівців, розвитку аграрної науки необхідне поєднання трьох складових: освіти, науки і дорадництва. Науковий потенціал учених-аграріїв може бути використаним сповна і повинен сприяти поступальному розвитку АПК. Для цього в аграрних ВНЗ Мінагрополітики створено мережу інформаційно-консультаційних центрів [1].

Функціонування дорадчих служб спрямоване як на навчання, так і на практичну допомогу сільськогосподарським підприємцям, діяльність яких частково фінансують коштами місцевого та державного бюджетів, а також іноземних інвесторів за окремими проектами; їхні послуги доступні для середніх і малих підприємств.

Є низка проблем, що стримує розвиток дорадництва в Україні, але за достатнього розвитку сільськогосподарська дорадча діяльність як один із напрямків державної аграрної політики України дасть змогу забезпечити доступ сільського населення до необхідних знань, підвищити ефективність його господарювання; підвищити ефективність і прибутковість сільськогосподарського виробництва та збільшити його обсяги, забезпечити стабільність аграрного бізнесу.

Maksimova S. Development advisory services of agriculture. In the article the nature advisory services are considered, historical moment of their appearance are given. The specific of the development and importance for agricultural producers are indicated. The main reasons that hinder the development of agricultural extension in Ukraine are considered. In the research also the main potential users of advisory services are denoted.

Key words: *counseling, advisory services, agricultural producers, extension services.*

Максимова С. В. Развитие консультирования аграрной сферы экономики. В статье рассмотрены сущность служб консультирования, указано исторический момент их возникновения. Акцентировано на их особенностях развития и значения для аграрных производителей. Рассмотрены основные причины, сдерживающие развитие сельскохозяйственного консультирования в Украине. В работе также указаны основные потенциальные пользователи консультационных услуг.

Ключевые слова: *консультационная деятельность, консультационные службы, сельскохозяйственные производители, консультационные услуги*

Література

1. Дзюбенко Н. Досвід і перспективи сільськогосподарського дорадництва в Україні [Електронний ресурс] / Наталія Дзюбенко. – Режим доступу : <http://a7d.com.ua/agropolitika/spivpracuya/1772-dosvid-i-perspektivi-silskogospodarskogo.html>.
2. Жураковська Л. А. Щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні : аналітична записка [Електронний ресурс] / Л. А. Жураковська. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1521>.
3. Корінець Р. Я. Сільськогосподарське дорадництво: запитання та відповіді / Р. Я. Корінець ; Інститут сільського розвитку. – К., 2003. – 450 с.
4. Сільськогосподарське дорадництво у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dorada.org.ua/na-dopomogu-doradniku/silskogospodarske-doradnistvo-u-sviti.html>.
5. Сільськогосподарська дорадча діяльність : навч. посіб. для дистан. навч. / Т. П. Кальна-Дубінюк, І. П. Кудінова, Л. Х. Рибак та ін. – К., 2009. – 320 с.

УДК 336.7

Малахова О.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЕКТНОГО ФІНАНСУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Проаналізовано основні теоретичні підходи до формулювання поняття «проектне фінансування». Окреслено основні переваги та недоліки проектного фінансування для суб'єктів його організації. Виокремлено проблеми реалізації проектного фінансування в Україні.

Ключові слова: *проектне фінансування, інвестиційний проект, інвестиційне кредитування, учасники фінансування проектів, бізнес-планування, інвестиційний менеджмент, схеми проектного кредитування.*

У ринкових умовах необхідність забезпечення високого рівня ефективності реального сектору посідає центральне місце в економічній політиці держави, формує стратегію діяльності виробничо-господарських структур. Саме досягнення стійких тенденцій економічного зростання безпосередньо пов'язане з активізацією роботи підприємств, постійним системним оновленням основних фондів, підвищенням конкурентоспроможності продукції, створенням потужної банківської системи.

За таких обставин, у рамках стратегічного партнерства перед комерційним банком постає завдання переорієнтуватись із короткотермінового кредитування підприємства-партнера на різноманітні види та форми надання довготермінових позик, поширення практики надання цільових кредитів на довготермінове фінансування інвестиційних програм, лізингового, проектного фінансування тощо.

Питання взаємодії підприємств і банків в Україні у частині розвитку довготермінового кредитування інвестиційних проектів досліджували І. Алексєєв, О. Амоша, О. Барановський, П. Буряк, О. Вовчак, А. Вожжов, В. Геєць, С. Захарін, С. Іщук, М. Кизим, О. Ковалюк, М. Козоріз, В. Корнєєв, М. Крупка, А. Кузнєцова, О. Кузьмін, А. Мороз, А. Пересада, С. Реверчук, Р. Слав'юк, Т. Смовженко та інші вчені-економісти.

Попри наявність численних ґрунтовних публікацій із проблем фінансового забезпечення потреб суб'єктів господарювання на етапі переходу до ринку, а згодом – і на етапі інноваційного розвитку економіки, потрібно зазначити, що нині гостро бракує науково обґрунтованих методологічних засад посилення фінансової взаємодії банків з підприємствами реального сектору економіки й використання нових методологічних принципів і методичних підходів для побудови ефективної взаємовигідної співпраці банків та підприємств як складових економічної системи України. Актуальним вважаємо системне дослідження

особливостей організації і практичних аспектів реалізації проектного фінансування в Україні.

Метою даної наукової статті є узагальнення теоретичних підходів до організації проектного фінансування та виявлення на цій засади головних проблем його реалізації в практичній діяльності банківських установ в Україні.

Огляд понятійного апарату в науковій літературі свідчить, що наразі нема єдиного підходу до визначення терміна «проектне фінансування», а наявні трактування відображають окремі аспекти даної економічної категорії. У рамках традиційного підходу проектне фінансування розглядають як метод залучення довготермінового позикового фінансування для великих проектів засобами фінансового інжинірингу, що ґрунтується на позиції під грошовий потік, створений тільки проектом [6; 19]. У рамках сучасного підходу «проектне фінансування» ототожнюється з «фінансуванням проекту», «бізнес-плануванням» та «інвестиційним менеджментом». Водночас, багато вчених відзначають, що категорія «проектне фінансування» відрізняється від категорії «фінансування проектів», оскільки проекти можуть фінансувати різними способами [2; 3; 10]. На відміну від «бізнес-планування», мета якого – реалізація конкретної бізнес-ідеї, базовою ідеєю «проектного фінансування» є розгляд можливостей задоволення потреб шляхом вибору найкращих альтернативних варіантів розвитку на різних рівнях підготовки та прийняття рішень; у бізнес-плануванні проект розглядають тільки з погляду інвесторів, у проектному фінансуванні – з позиції всіх учасників: замовника проекту, проектною компанії, держави, комерційного банку, інвесторів тощо [18, 278]. Проектне фінансування дає змогу зробити висновок щодо ефективності реалізації проекту для суспільства в цілому.

На відміну від «інвестиційного менеджменту», предметом якого є управління фінансовими ресурсами у галузі вкладення капіталу за рахунок здійснення реальних й фінансових інвестицій та формування оптимальної структури інвестиційного портфеля, предмет «проектного фінансування» – обґрунтування доцільності використання обмежених людських, матеріальних та фінансових ресурсів для досягнення наміченої мети та цілей проекту [2, 189; 6, 168]. Пізнавальною рисою будь-якої форми проектного фінансування є те, що залучені інвестиції трансформуються у проектний грошовий потік, що генерує прибуток проекту. Проектному фінансуванню властиві і інші індивідуальні характеристики: довготерміновість, ризикова природа проектного фінансування для всіх учасників, створення окремої проектною компанії [7, 259].

Для того, щоб чіткіше визначити місце проектного фінансування серед інших форм кредитних відносин банків із підприємницькими структурами, варто, насамперед, ознайомитися з теоретичними підходами до визначення цього поняття. Оскільки у науковій літературі нема єдиного підходу до розуміння сутності проектного фінансування, ми зробили огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій цієї тематики (табл. 1).

Таблиця 1

Основні підходи до визначення сутності проектного фінансування

Автор	Визначення
Зардей Н. [5]	Проектне фінансування – інноваційна сучасна техніка, яку використовують для багатьох корпоративних проєктів
Бардиш Г. [2]	Проектне фінансування – це фінансування довготермінових проєктів у галузі промисловості та інфраструктури, що базується на складній фінансовій структурі
Пересада А., Майорова Т., Ляхова О. [10]	Проектне фінансування охоплює інвестування і володіння промисловим активом через юридично незалежну компанію, що фінансується безрегресним боргом
Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. [17]	Проектне фінансування інколи може бути використане для поліпшення дохідності інвестованого капіталу в проєкт – за рахунок більшого фінансового левериджу, ніж можна було б досягнути за звичайного корпоративного фінансування
Рябих Д. [14]	Проектне фінансування – це фінансування окремої економічної одиниці, в якій позикодавець звертає увагу спочатку на грошовий потік як джерело погашення боргу й активів економічної одиниці як застави за боргом

Окрім того, попри широке застосування схем проектного фінансування у світі, його сутність науковці й практики бачать по-різному. Так, під поняттям «проектне фінансування» розуміють окрему форму фінансування, що ґрунтується на життєздатності проєкту, без урахування платоспроможності й гарантій основних його учасників. З іншого погляду, проектне фінансування вважають галуззю фінансування інвестицій, що забезпечує техніко-економічну ефективність діяльності підприємства і дає можливість генерувати достатні для цього грошові потоки. Також відоме трактування, що процес фінансування – це поєднання різних джерел та методів фінансування конкретного інвестиційного проєкту з розподілом ризиків серед його учасників.

Слід зауважити, що в науковій літературі часто ототожнюють поняття інвестиційного кредитування та проектного фінансування. Порівняльну характеристику інвестиційного кредитування з іншими формами фінансування інвестиційних проєктів можна представити у вигляді таблиці (табл. 2).

На підставі даних таблиці можна зробити висновок, що інвестиційне банківське кредитування є початковою стадією фінансового забезпечення інвестиційних проєктів реального сектору економіки, без перебирання банком ризиків, пов'язаних з проєктом, відтак і без участі банку в розподілі прибутку підприємства від даного проєкту. На сучасному етапі в Україні через нестабільність в економіці й на фінансових ринках розвиток схем проектного кредитування та проектного фінансування ускладнений, оскільки за таких умов банки віддають перевагу фінансуванню інвестиційних проєктів за схемою інвестиційного кредитування.

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика окремих форм фінансування інвестицій
у реальний сектор економіки**

Характерні ознаки	Інвестиційне кредитування	Проект кредитування	Проектне фінансування
Специфіка процесу	Кредитні операції	Кредитні операції	Синтетична топерація, яка поєднує елементи кредитування та фінансування
Суб'єкти процесу	1. Банк. 2. Підприємство – ініціатор інвестиційного проекту	1. Банк. 2. Підприємство – ініціатор інвестиційного проекту	1. Банк, інвестиційні компанії, фонди лізингових компаній. 2. Підприємство – ініціатор інвестиційного проекту
Об'єкт процесу	Інвестиційний проект	Інвестиційний проект	Інвестиційний проект
Створення проектної компанії	Проектну компанію не створюють	Проектну компанію створюють	Проектну компанію створюють
Джерело погашення заборгованості	Грошові потоки від поточної діяльності підприємства, а також від реалізації проекту	Тільки грошові потоки від реалізації проекту	Тільки грошові потоки від реалізації інвестиційного проекту
Розподіл ризиків між учасниками	1. Нема розподілу ризику за проектом між кредитором та позичальником, підприємство відповідає за всіма ризиками проекту. 2. Кредитор зберігає право повної компенсації всіх зобов'язань позичальника	1. Ризики проекту розподіляються між кредитором і позичальником. 2. Кредитор має обмежене право передачі на позичальника відповідальності за погашення кредиту	1. Ризики розподілені так, що кредитор перебирає більшість ризиків. 2. Кредитор повністю відповідає за впровадження проекту
Участь кредитора у розподілі прибутку компанії, отриманого від проекту	Кредитор не бере участі в розподілі прибутку компанії	Кредитор бере участь у розподілі прибутку компанії в розмірі прийнятого ризику з проекту	Кредитор бере участь у розподілі прибутку підприємства пропорційно частки участі в обсягах фінансування проекту

Окрім того, проектне фінансування має низку особливостей, а саме: його найчастіше використовують у сфері фінансування інвестиційних проектів; для того, щоб фінансування за сутністю було проектним, обов'язковою умовою є наявність окремої компанії, що управляє проектом і відповідає за всіма зобов'язаннями проекту; потребує наявності досвідченої управлінської команди, що дасть змогу значно зменшити ризики, пов'язані з ефективним управлінням проектом; основним джерелом повернення вкладених коштів є грошові потоки за проектом; термін «життя» проекту чітко визначений для можливості його оцінки, часу входу і виходу з нього учасників; фінансування здійснюють шляхом залучення довготермінових позик з частковим внесенням коштів спонсорів у вигляді статутного капіталу; кошти, які надають для проектного фінансування, є, як правило, безрегресними щодо спонсорів проекту або з обмеженим регресом [8, 177].

Як видно з даних таблиці, на відміну від інвестиційного кредитування, проектне фінансування – це синтетична операція, яка поєднує елементи кредитування та фінансування, передбачає перебирання банками відповідальності за реалізацію проекту і, отже, пов'язана з вищими ризиками. Головне завдання банків полягає у тому, щоб визначити пріоритетні цілі, до яких прагне ініціатор проекту, а також напрацювати пропозиції щодо найбільш оптимальних шляхів їх досягнення.

Таким чином, наше дослідження теоретичного підґрунтя поняття проектного фінансування дало можливість дійти висновку, що під даною економічною категорією слід розуміти форму реалізації фінансово-кредитних відносин учасників з приводу організації та здійснення фінансування інвестиційного проекту з використанням різноманітних фінансових інструментів за умови, що джерелами погашення заборгованості служать генеровані проектом грошові потоки, а забезпеченням боргу є активи учасників фінансування.

Разом з тим, у підходах учених щодо формування понятійної бази (терміна) проектного фінансування не відображені роль держави, нормативно-правове регулювання в країнах, міжнародний характер тощо. Варто зазначити, що вітчизняним законодавством не передбачено терміна «проектне фінансування», яке міститься у документах Базельського комітету [4, 6]. Разом з тим, відповідно до поправки до Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків, затвердженої Постановою Правління Національного банку України № 119 від 19. 03. 2003 р., поняттю «проектне фінансування» відповідає термін «кредитування під інвестиційний проект» [11]. У даному Положенні зміст цього терміна викладено у такій редакції: «кредитування під інвестиційний проект – це довготермінове кредитування інвестиційних проектів під майбутні доходи (що має одержати створюване/реконструйоване підприємство та за рахунок яких забезпечуватиметься повернення кредиту), яке передбачає як оцінку банком інвестиційного проекту щодо його фінансової самоокупності, так і практичну реалізацію цього проекту (оцінку бізнес-плану реалізації проекту)» [11].

При цьому слід зазначити, що на своїх офіційних сайтах більшість банків позиціонують себе активними учасниками ринку проектного фінансування, хоча такі банки пропонують, як правило, лише операції з кредитування проектів, помилково називаючи ці послуги проектним фінансуванням у маркетингових цілях. Класичним прикладом є кредитування інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання, яке часто плутають з проектним фінансуванням. Клієнтам надають певний спектр послуг, пов'язаний з розробленням та реалізацією інвестиційного проекту, тобто позичальник бере інвестиційний кредит під заставу устаткування, нерухомості, акцій, гарантій, поручительства та ін. При використанні такої схеми у ролі ініціатора проекту й позичальника виступає одна юридична особа, кошти облікують на балансі позичальника. Тобто, як бачимо, при організації зазначених угод простежується низка невідповідностей основним класичним канонам проектного фінансування, які ми систематизували в таблиці 3.

Таблиця 3

Відповідність операцій банківського проектного фінансування в Україні основним критеріям його ідентифікації

Критерій ідентифікації	Класичні ознаки проектного фінансування	Відповідність операцій банківського проектного фінансування в Україні ідентифікаційній ознаці
1	2	3
Сфера застосування	Великомасштабні, капіталомісткі та довготермінові проекти	
Джерело повернення боргу і гарантія повернення банку вкладених фінансових ресурсів	Повернення боргу з коштів, що утворюються в результаті реалізації проекту	Забезпечення застави основних засобів, акцій підприємств, поручительства клієнтів банку тощо. Більшість банків, приймаючи рішення про участь у проектному фінансуванні, виставляють фірмі-організаторові умову, відповідно до якої реальні активи компанії мають перевищувати вартість кредитованого проекту (зазвичай – не менш, ніж у два рази)
Забезпечення надаваного банком фінансування	Оцінка прибутковості проекту та орієнтація лише на грошовий потік проекту, прибуток від реалізації проекту	Повна перевірка банками можливості позичальника обслуговувати кредитну заборгованість із поточної комерційної діяльності, не пов'язаної з реалізацією проекту (фінансова і майнова оцінка позичальника)

1	2	3
Організаційні аспекти здійснення угоди / Розподіл ризиків	Створюють спеціальну компанію (проект відокремлюють від основної діяльності підприємства) / банк перебирає тільки ті ризики, які найбільшою мірою може контролювати	З одного боку, виділення проекту в спеціальну компанію є юридичним механізмом економічного відокремлення проекту, одним з інструментів поділу ризиків між його учасниками (в Україні необхідність у цьому інструменті відпадає через неготовність більшості банків перебирати ризики проекту, відокремлюючи їх від кредитоспроможності спонсорів). З іншого боку, причиною виділення проекту в окрему фірму звичайно є використання контрактної системи як основи розподілу ризиків. У вітчизняних умовах більшість банків прагнуть до спрощення контрактних схем, тому що складна структура контрактів з великою кількістю учасників в Україні довела свою низьку ефективність, і в окремих випадках замість зниження загального ризику проектного фінансування для банку може привести до його підвищення за рахунок додаткових правових ризиків
Склад кредиторів	Поєднують різні форми кредиту – комерційний, банківський, державний, лізинговий тощо, створюють консорціуми	Українські банки побоюються різного виду об'єднань, тому використовують, як правило, одну з форм кредиту
Мінімальна межа ефективності	Коли потреба в інвестиціях перевищує розміри застав, які готові надати інвестори	
Обсяг залучення боргового фінансування	Позиковий капітал – до 90%, власний капітал організаторів проекту – до 10%	Позиковий капітал – 50%, власний капітал організаторів проекту – до 50%
Вплив результатів реалізації проекту на фінансовий стан його учасників	Відповідальність інвесторів обмежена лише їхнім вкладом у статутний фонд проекту, зобов'язання щодо повернення залучених коштів є зобов'язаннями проектної компанії, а не спонсорів проекту	

1	2	3
Взаємини банку й позичальника	Довготермінове партнерство, тісна співпраця, спільні плани, координація дій	
Участь банку в управлінні проектом	Банк виконує ряд додаткових управлінських функцій	
Час на організацію угоди	Тривалий (наявність комплексу довготермінових і складних контрактів)	
Умови надання боргового фінансування	Акценти зміщені зі суб'єкта кредитування на об'єкт – оцінюють не кредитоспроможність позичальника, а перспективи успішної реалізації проекту	Оцінюють не перспективи успішної реалізації проекту, а кредитоспроможність позичальника
Вплив проекту на баланс організаторів проекту	Відповідальність інвесторів обмежена лише їхнім вкладом у Статутний фонд проекту, зобов'язання щодо повернення залучених коштів є зобов'язаннями проектної компанії, а не спонсорів проекту	Однією з умов надання коштів під проект є визначення третьої сторони, яка виступає гарантом повернення запозичених коштів
Вимоги до банку – організаторові угоди	Достатній рівень власних коштів, висока репутація в міжнародному банківському світі, досвід організації великомасштабних фінансових угод та ін.	
Взаємодія з іншими банками	Варіанти взаємодії з іншими банками: 1) кожний банк укладає з позичальником кредитну угоду й фінансує свою частину проекту; 2) кредитори виступають єдиним пулом (консорціум, синдикат), укладають єдину кредитну угоду, а обов'язки розподіляють (організатор, агент, менеджер); 3) банк-організатор виступає тільки в ролі ініціатора угоди, а після видачі позики передає свої вимоги іншим банкам	

На користь розвитку проектного фінансування в Україні свідчать переваги, які отримують його учасники. Так, перевагами для банків, окрім залучення нових клієнтів та утримання ринкових позицій, є: можливість впливати на хід реалізації проекту (наприклад, на основі купівлі на умовах зворотного продажу пакета акцій ініціатором проекту або на основі введення у кредитний договір

обмежень операційних та стратегічних планів позичальника (для збільшення виробництва, диверсифікації ринків збуту, залучення в проект нових партнерів тощо); формування передбачуваної ресурсної бази протягом тривалого періоду (в кредитну угоду банку доцільно ввести умову проведення розрахунків за проектом через розрахунковий рахунок, відкритий у цьому банку, а також обумовити зобов'язання позичальника підтримувати певний рівень надходжень на розрахунковий рахунок у даному банку); збільшення прибутку банку, оскільки маржа за ризиком для довготермінових кредитів є вищою, ніж за короткотерміновими; продаж супутних банківських товарів (розрахунково-касове обслуговування клієнтів, кредитування на поповнення обігових коштів, торгове фінансування, реалізація зарплатних продуктів для працівників компанії, консалтинг та ін.).

Ключові переваги для компаній-ініціаторів проекту полягають у можливості фінансового забезпечення модернізації виробництва; розподілі грошових потоків у діючому і проектному бізнесі (що важливо в плані регресу на діючий і проектний бізнес); залучення коштів на тривалий термін за відсутності діючого бізнесу, який генерує дохід і без надання забезпечення; індивідуальному підходу банку та комплексному банківському обслуговуванні, в т. ч. отримання від банку послуг з організації інвестиційного проекту [1, 58–59].

Особливо слід наголосити на тому, що головною перевагою проектного фінансування є, насамперед, його довготривалість. Не менш важлива перевага – можливість комплексного підходу до вирішення питань з фінансування проекту, більш професійний підхід до виконання завдань. Серед інших переваг: вигідні відсоткові ставки, індивідуальний графік погашення кредиту, можливість отримання пільгового періоду погашення заборгованості.

Отож проектне фінансування, так само, як і фінансування проектів, є оптимальними і прогресивними моделями взаємодії банків з реальним сектором економіки порівняно з інвестиційним кредитуванням. Загалом, такі багатоваріантні технології участі банків у інвестиційних проектах дають їм змогу оптимізувати клієнтську базу, перейти на комплексне обслуговування корпоративних клієнтів, забезпечуючи при цьому останніх можливістю реалізації їх стратегічних планів і водночас створюючи захист від проектних та фінансових ризиків для банків-кредиторів.

У рамках проектного фінансування банки надають довготермінові кредити проектним компаніям, спеціально створеним для реалізації інвестиційних проектів. У світовій практиці на банки припадає близько 80% усіх позик, залучених для проектного фінансування. За останніх 10 років обсяг банківських кредитів для проектного фінансування в світі виріс у 3,3 раза, досягнувши в 2007 р. 220 млрд. дол. Найбільший гравець на цьому ринку – Західна Європа, на частку якої припадає 31% загального обсягу банківського проектного фінансування [16, 90].

Як засвідчує аналіз, основними причинами, що стримують розвиток проектного фінансування в Україні, є такі:

1) нема єдиного спільного розуміння інвестиційного проекту як схеми взаємин усіх його учасників. Це відбувається через відсутність нормативно-

правової бази проектного фінансування, в т. ч. за участі банків, яку необхідно регулювати не тільки кредитним, а й інвестиційним законодавством. Окрім того, причиною такої ситуації є відсутність високоякісного консалтингу угод проектного фінансування;

2) недоброякісна підготовка бізнес-планів інвестиційних проектів їх ініціаторами;

3) незначна частка участі ініціаторів проектів власними коштами у рамках проекту (в разі «чистого» проектного фінансування вона повинна, відповідно до міжнародної практики, становити принаймні 50% від вартості проекту);

4) відсутність у підприємства-ініціатора проекту досвіду реалізації подібних проектів, що суттєво збільшує ризик банку;

5) відсутність значних податкових пільг для банків, які кредитують інвестиційні проекти реального сектору (наприклад, звільнення від податку на прибуток відсотків, отриманих банками від кредитування інвестиційних проектів);

6) недостатність забезпечення кредитів. У випадку «чистого» проектного фінансування забезпеченням вимог банку є активи та грошові потоки, які створюються (згенеровані) в ході реалізації проекту. Однак у нинішніх кризових умовах такий підхід ризикований, оскільки у випадку невиходу проекту на розрахункову окупність реалізація його активів за вартістю, що буде достатньою для погашення зобов'язань проектною компанією перед кредиторами, може виявитися нереалістичною.

Окрім того, в результаті проекту створюють складні об'єкти, що є комплексом активів, які можуть бути реалізовані тільки разом, а за продажу частинами вони мають низьку вартість. У практиці проектного фінансування як забезпечення використовують заставу акцій проектною компанією, але цей вид забезпечення, на наш погляд, доцільно використовувати лише як додаткове забезпечення, яке дає можливість банку-кредиторові впливати на перебіг реалізації забезпечення, а відтак і захищає від несприятливих дій ініціаторів проекту. Серйозною перешкодою для банків на шляху реалізації забезпечення загалом є недосконалість нормативно-правової бази заставних відносин, яка не створює для банків ефективного механізму захисту їх інтересів.

Незважаючи на згадані переваги проектного фінансування і значний світовий досвід проектного фінансування, нині в Україні через нестабільність ситуації схеми проектного фінансування розвиваються вкрай складно. Незважаючи на те, що багато вітчизняних банків уже пропонують своїм клієнтам банківський продукт, який називають «проектне фінансування», він у багатьох випадках не відповідає основним характеристикам проектного фінансування.

Наше дослідження дає змогу виділити низку проблем, що гальмують розвиток проектного фінансування в Україні (рис. 1) [9; 12; 13; 10; 15].

Однією з головних перешкод у цьому контексті є обмеження Національного банку щодо обсягів інвестування. Оскільки проектне фінансування, поперше, потребує значних фінансових вкладень, а по-друге, є довготривалим, для його ефективного здійснення необхідно забезпечити для позичальників до-

ступність кредитів знизивши їх вартість. Цього можна досягнути, переглянувши систему резервування коштів комерційних банків у напрямку зменшення норми резервування. Також важливо створити стимулюючу систему обов'язкового резервування для банків, що активно займаються інвестиційним кредитуванням.

Рис. 1. Проблеми розвитку проектного фінансування в Україні

Розвиток операцій банківського проектного фінансування в Україні гальмується через те, що нема адекватної нормативно-правової бази, зокрема, законодавчої основи для здійснення низки фінансових операцій, які активно застосовують у всьому світі (синдикація, секютиризація), а також нема чіткої законодавчої процедури реалізації майнових прав на об'єкт нерухомості, котрий будують.

Суттєвим недоліком є і жорсткий порядок оподаткування довготермінових інвестиційних проектів, який передбачає сплату банком-інвестором податку в процесі інвестування, коли проект ще не дає віддачі, а є лише витрати. Така практика штучно завищує вартість проекту і знижує його ефективність. Отже, необхідний перегляд законодавства щодо оподаткування таких проектів. Відсутність досвіду впровадження проектного фінансування пояснюється порівняно нетривалим його розвитком в Україні. Як наслідок, банки неправильно розуміють його сутність, вони ототожнюють таке фінансування з кредитуван-

ням, оцінюючи не прибутковість проекту, а поточну діяльність позичальника, активи, що він накопичив.

Ще однією суттєвою перепорою розвитку даної операції в Україні є несприятливий інвестиційний клімат. Для подолання цієї перешкоди вкрай необхідне, на нашу думку, втручання держави – гарантування страхування проектних ризиків, у т. ч. надання гарантій банкам, які фінансують інвестиційні проекти.

На наш погляд, за стабілізації економічної ситуації в Україні широкого розвитку набуде саме проектне фінансування, що є найбільш прогресивною та оптимальною моделлю фінансування інвестицій в реальний сектор економіки. Разом з тим, необхідна державна участь у стимулюванні розвитку проектного фінансування (до прикладу, можливе створення таких структур, як Фонд захисту інвестицій, завданням якого буде майнове покриття державних гарантій з метою зменшення ризиків банків у зв'язку з тимчасовою відсутністю у них сформованого позичальником заставного забезпечення).

Держава також має застосувати низку заходів щодо цільової підтримки банків, стимулюючи їх розширювати кредитування інвестиційних проектів, а саме: забезпечити передбачуваність економічної політики в країні; створити систему державних гарантій щодо зобов'язань за інвестиційними кредитами, наприклад підприємств малого й середнього бізнесу; субсидувати процентні ставки за інвестиційними кредитами банків; увести податкові стимули для учасників інвестиційного процесу; розробити нормативну базу, що регулює організацію фінансування інвестиційних проектів, яка підвищує ефективність функціонування кредитних бюро, рейтингових агентств, інформаційно-аналітичної бази даних Національного банку України, колекторських агентств, а також спрощує порядок звернення і стягнення застав.

Malahova E. Organization of project financing in Ukraine: problems of the theory and practice. Article is dedicated to studies of basic theoretical approaches to the formulation of concept «design is financing». The major advantages and deficiencies in the design financing for the subjects of its organization are presented. Presented the problems of realization design financing in the Ukraine.

Key words: project finance, investment project, investment lending, members of project financing, business planning, investment management. the scheme of project lending.

Малахова Е. Л. Организация финансирования проектов в Украине: проблемы теории и практики. Исследованы основные теоретические подходы к формулированию понятия «проектное финансирование». Изложены основные преимущества и недостатки проектного финансирования для субъектов его организации. Изложены проблемы осуществления проектного финансирования в Украине.

Ключевые слова: проектное финансирование, инвестиционный проект, инвестиционные кредитование, субъекты финансирования проекта, бизнес-планирование, инвестиционный менеджмент, схема проектного кредитования.

Література

1. *Ахметов Р. Р.* О перспективах проектного финансирования в России / Р. Р. Ахметов // Финансы и кредит. – 2008. – № 38 (326). – С. 57–62.
2. *Бардиш Г. О.* Проектне фінансування : підруч. / Г. О. Бардиш. – [2-ге вид.]. – К. : Алерта, 2007. – 463 с.
3. *Баринов А. Э.* Проджект файненсинг. Технологии финансирования инвестиционных проектов : практикум / А. Э. Баринов. – М. : Ось-89, 2009. – 432 с.
4. *Бурдюгов А.* Порядок розрахунку коефіцієнту ризику та норми резервування банку при кредитуванні інвестиційних проєктів / А. Бурдюгов // Вісник Національного банку України. – 2005. – № 1. – С. 4–7.
5. *Зардей Н.* Великі гроші / Н. Зардей // Контракти. – 2006. – № 27. – С. 3–7.
6. *Золотогоров В. Г.* Инвестиционное проектирование : учеб. / В. Г. Золотогоров. – Мн. : Книжный дом, 2005. – 368 с.
7. *Йескомб Э. Р.* Принципы проектного финансирования / Э. Р. Йескомб. – Москва : Вершина, 2008. – 488 с.
8. *Куклік К.* Фінансові можливості вітчизняних банків у сприянні розвитку проектного фінансування в Україні / К. Куклік // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 9. – С. 173–183.
9. *Матычак Т.* Проектное финансирование в Украине: условия, преимущества, риски [Электронный ресурс] / Т. Матычак. – Режим доступа : http://www.prostobiz.ua/layout/set/print/finansy/proekty/putevoditeli/proektное_finansirovanie_v_ukraine_usloviya_preimuschestva_riski_i_perspektivy.
10. *Пересада А. А.* Проектне фінансування : підруч. / А. А. Пересада, Т. В. Майорова, О. О. Ляхова. – К. : КНЕУ, 2005. – 736 с.
11. Про затвердження змін до Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків : Постанова Правління Національного банку України від 19. 03. 2003 р. № 119 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 15. – С. 670.
12. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18. 09. 1991 р. № 1560-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1560-12>.
13. Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19. 03. 1996 р. № 93/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.in.gov.ua/index.php?get=55&law_id=15.
14. *Рябих Д.* Процедури оцінки інвестиційних проєктів при проектному фінансуванні / Д. Рябих // Фінансовий ринок України. – 2008. – № 9. – С. 5–9.
15. *Савченко А.* Агент по инвестициям / А. Савченко // ИнвестГазета. – 2006. – № 17–18. – С. 35–46.
16. *Тихомирова Е. В.* Банковское кредитование инвестиционных проектов: особенности и перспективы развития / Е. В. Тихомирова // Банковское дело. – 2009. – № 5. – С. 81–94.
17. *Шарп У.* Инвестиции : учеб. / У. Шарп, Г. Александр, Дж. Бейли. – М. : ИНФРА. – 2005. – 327 с.
18. *Шклярчук С. Г.* Проектне фінансування : навч. посіб. / С. Г. Шклярчук ; за наук. ред. проф. Г. К. Ялового. – К. : Персонал, 2009. – 472 с.
19. *Finnerty J. D.* Project Financing: Asset-Based Financial Engineering / J. D. Finnerty. – New York : John Wiley & Sons, 1996.

УДК 311:339.727.22

Маслій В.

ОЦІНКА СТІЙКОСТІ ПРОЦЕСУ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Якість функціонування процесу іноземного інвестування, як складної динамічної системи можна оцінити показниками, які відображають динаміку її розвитку. Важливим параметром даного процесу є стійкість. Оцінювання ступеня стійкості процесу іноземного інвестування потребує розв'язання проблеми його кількісної оцінки. Це передбачає вирішення двох завдань: аналізу зміни стійкості рівнів динамічного ряду та аналізу стійкості тенденції. В проведеному дослідженні перше завдання виконане шляхом розрахунку індексів стійкості динамічних рядів, а друге – за допомогою непараметричних методів оцінки тісноти зв'язку. Для отримання порівняльних узагальнюючих характеристик стійкості процесу іноземного інвестування за видами економічної діяльності з урахуванням двох складових було проведено складне групування.

Ключові слова: *прямі іноземні інвестиції, вид економічної діяльності, стійкість рівнів динамічного ряду, стійкість тенденції.*

Сучасна ситуація на міжнародних фінансових ринках характерна підвищеною конкуренцією країн за вільний капітал. Інвестиційні потоки, які складаються з набору активів і таких проміжних продуктів, як капітал, технологія, вміння та знання у галузі управління, доступ до ринків тощо, можуть як відіграти роль імпульсу для розвитку економіки, так і спровокувати системні галузево-регіональні диспропорції в розвитку країни-реципієнта. Залучення різного виду ресурсів та ефективне управління ними потребує постійного аналізу та інформації про його основні параметри.

Процес іноземного інвестування є складною відкритою динамічною системою, яка складається з множини структурно взаємопов'язаних і функціонально взаємозалежних підсистем різних рівнів, між котрими наявні зв'язки, за допомогою яких вони взаємодіють між собою [5, 283]. Ця система має певні властивості, зокрема: ієрархічність, складність структури, цілеспрямованість, сумісність, емерджентність, мультиплікативність тощо. Однією з ознак, що відображає параметри функціонування та розвитку такої системи, є її стійкість, яка пов'язана з категоріями адаптивності, гнучкості, надійності, стабільності, стаціонарності, потенціалу [1].

У вітчизняній науковій літературі, присвяченій економіко-статистичному дослідженню процесу іноземного інвестування, основна увага зазвичай зосереджена на відстеженні загальної тенденції притоку обсягів іноземного капіталу в

економіку України [8; 22], за видами економічної діяльності (ВЕД) і країнами-інвесторами [7]. Окремі результати свідчать про нестійку динаміку процесу іноземного інвестування.

Для усунення негативних тенденцій даного роду необхідно сконцентрувати увагу на розробленні методів оцінки стійкості процесу іноземного інвестування, зокрема за видами економічної діяльності, оскільки прагнення країн-реципієнтів збільшити свій валовий внутрішній продукт (ВВП) вони реалізують, залучаючи іноземні інвестиції у конкретні сфери економічної діяльності.

Стійкість є важливим параметром процесу іноземного інвестування як складної системи, забезпечення якої має теоретичне і практичне значення. З теоретичних позицій, управління будь-якою економічною системою можливе тільки у результаті пізнання закономірностей її розвитку, тобто стійких взаємозв'язків, які випливають з властивостей інертності системи. З погляду практики стійкий розвиток будь-якого економічного процесу дає його суб'єктам час для вибору напрямку ефективних дій. Зазначимо, що стійкий розвиток процесу іноземного інвестування є не тільки квінтесенцією зовнішньої та внутрішньої економічної політики держави, а й каталізатором ефективного функціонування реального сектору економіки країни-реципієнта.

Розрізняють два основних підходи до розглядання стійкості та управління нею (рис. 1):

Рис. 1. Основні концептуальні підходи до дослідження поняття «стійкості» [9]

Важливим поняттям при розгляді стійкості процесу іноземного інвестування є його стійкість у динаміці, тобто забезпечення стійкого розвитку і самоорганізації як ключових властивостей системи. Стійкість властива не тільки фіксованому стану системи, а й також її змінам, тому як основні види динамічної стійкості виділяють три складові:

- ✓ стійкість розвитку, яка характерна систематичним приростом результату не нижче допустимого мінімуму та не вище об'єктивно детермінованого максимуму;
- ✓ перманентну стійкість, яка полягає в епізодичних та нетривалих змінах, у т. ч. позитивних;
- ✓ гіперстійкість, коли система малосприйнятлива до розвитку й не здатна адаптуватися до змін, у т. ч. необхідно позитивним.

Визначення ступеня стійкості процесу іноземного інвестування лежить в площині розв'язання проблеми його кількісної оцінки. Практичний аспект питання зводиться до визначення стійкості часового ряду одного або кількох показників, які є визначальними для даного процесу. Априорі, з усього обсягу іноземних інвестицій слід виділити прямі іноземні інвестиції (далі ПІІ) як вид, що реально впливає на основні показники економічного розвитку й окремих сфер економічної діяльності, й економіки держави в цілому. Крім цього, даний показник найбільш повно та достовірно представлений у статистичній звітності.

У даному випадку під стійкістю розуміємо стійкість тенденції зростання обсягів прямих іноземних інвестицій. Таке розуміння терміна «стійкість» як статистичної характеристики динамічного ряду повністю узгоджується з основними постулатами статистичної теорії динамічного ряду, що розробили відомі радянські статистики С. Бобров [2], А. Вайнштейн [3], Б. Ястремський [4], В. Обухов [6] та Н. Четверіков [21]. Відповідно до неї, вимоги стійкості динамічного ряду передбачають виконання таких умов:

- ✓ мінімізацію коливань рівнів часового ряду;
- ✓ наявність певної, необхідної тенденції зміни.

Проблему вимірювання стійкості часових рядів, її статистико-прикладний аспект також розглядали провідні закордонні вчені, зокрема Т. Андерсен [23], Дж. Бокс та Г. Дженкінс [24], М. Кендалл [25].

Оцінка стійкості динамічного ряду передбачає виконання двох завдань:

- ✓ аналіз зміни стійкості рівнів динамічного ряду;
- ✓ аналіз стійкості тенденції.

Перше завдання можна вирішити обчисленням індексів стійкості динамічних рядів. Це відношення середньорічного темпу зростання обсягів ПІІ за сприятливі періоди $\bar{T}_{favorable}$ (коли ланцюговий темп зростання перевищував середнє значення темпу зростання за весь досліджуваний період) до того ж показника за несприятливі роки $\bar{T}_{unfavorable}$ (коли ланцюговий темп зростання був нижчим за середнє значення темпу зростання за весь досліджуваний період):

$$I_T = \frac{\bar{T}_{fav}}{\bar{T}_{unfav}}$$

Чим більше значення даного показника наблизатиметься до одиниці, тим меншою буде коливність та, відповідно, вищою стійкість. Зазначимо, що стійкість не означає обов'язкового повторення однакового рівня з року в рік. Така

інтерпретація прирівняла б її до застійного стану досліджуваного явища. Повна відсутність будь-яких коливань у динамічному ряді – надто вузьке трактування його стійкості, оскільки повністю елімінувати вплив випадкових факторів на показник неможливо. Результати, представлені в табл. 1, свідчать, що найвища стійкість рівнів динамічного ряду спостерігається в трьох сферах економічної діяльності: 1) виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів; 2) торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; 3) діяльність транспорту і зв'язку.

Таблиця 1

Індекси стійкості обсягів ПІІ за видами економічної діяльності*

Вид економічної діяльності	Середньорічний ланцюговий темп зростання ПІІ за 2002–2012 рр.	Індекс стійкості I_T
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	1,2489	1,3249
Добувна промисловість	1,2442	1,8168
Обробна промисловість:	1,2012	1,2203
– виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	1,1001	1,0892
– хімічна і нафтохімічна промисловість	1,1944	1,2379
– металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	1,4279	2,5007
– машинобудування	1,1349	1,2085
Будівництво	1,3847	1,5382
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1,2090	1,1059
Діяльність готелів та ресторанів	1,1490	1,2798
Діяльність транспорту та зв'язку	1,1962	1,1528
Фінансова діяльність	1,4638	1,4656
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям	1,4176	1,2743

* Розраховано за даними [10–20].

Аналіз стійкості тенденції передбачає дослідження процесу направленої зміни рівнів динамічного ряду. З цього погляду під повною стійкістю направленої зміни рівнів динамічного ряду слід вважати таку зміну, в процесі якої кожен наступний рівень або вищий усіх попередніх (стійке зростання), або нижчий усіх попередніх (стійке зниження). Будь-яке порушення рангової послідовності рівнів свідчить про неповну стійкість змін.

Враховуючи таку інтерпретацію, можна застосувати непараметричні методи оцінки тісноти зв'язку, зокрема коефіцієнт рангової кореляції Спірмена

(табл. 2). Оскільки динамічні ряди представлені ланцюговими темпами зростання, інтерпретація коефіцієнта буде такою: якщо кожен наступний ланцюговий темп зростання буде вищим за попередній, то ранги цих темпів та номери років співпадатимуть ($\rho \rightarrow +1$). Це означає не тільки повну стійкість самого зростання рівнів ряду, тобто неперервність зростання, а й також його прискорену стійкість. При від'ємних значеннях ($\rho \rightarrow -1$) спостерігатиметься стійке зниження досліджуваного показника.

Таблиця 2

**Оцінка стійкості тенденції зростання обсягів III
за видами економічної діяльності***

Вид економічної діяльності	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ)
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	-0,527
Добувна промисловість	0,103
Обробна промисловість:	-0,249
– виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	-0,188
– хімічна і нафтохімічна промисловість	-0,309
– металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	-0,418
– машинобудування	-0,6
Будівництво	-0,261
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку	-0,721
Діяльність готелів та ресторанів	-0,588
Діяльність транспорту та зв'язку	-0,697
Фінансова діяльність	0,091
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям	-0,564

* Розраховано за даними [10–20].

Перевагою даного коефіцієнта як показника стійкості є те, що для його розрахунку не потрібно проводити аналітичне вирівнювання динамічного ряду. Недолік – слабка чутливість до змін швидкості зростання рівнів ряду, він може показати стійке зростання за незначних, відмінних від нуля приростах рівнів.

Для отримання порівняльних узагальнюючих характеристик стійкості досліджуваного процесу з урахуванням двох складових (стійкості рівнів та стійкості тенденції) складемо складне групування видів економічної діяльності за значенням коефіцієнта Спірмена (ρ) та індексу стійкості (I_T), результати якого наведені в таблиці 3.

**Групування видів економічної діяльності
за параметрами стійкого залучення ПІІ протягом 2002–2012 рр.***

Складові стійкості іноземного інвестування		Вид економічної діяльності
стійкість тенденції	стійкість рівнів динамічного ряду	
Нестійка тенденція $\rho < 0,2$	висока ($I_{\bar{T}} < 1,1$)	Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів
	середня ($1,1 \leq I_{\bar{T}} \leq 1,2$)	–
	слабка ($I_{\bar{T}} > 1,2$)	Добувна промисловість; обробна промисловість; фінансова діяльність
Слабка стійкість тенденції $0,2 \leq \rho \leq 0,4$	висока ($I_{\bar{T}} < 1,1$)	–
	середня ($1,1 \leq I_{\bar{T}} \leq 1,2$)	–
	слабка ($I_{\bar{T}} > 1,2$)	Будівництво; хімічна та нафтохімічна промисловість
Помірна стійкість тенденції $0,4 \leq \rho \leq 0,6$	висока ($I_{\bar{T}} < 1,1$)	–
	середня ($1,1 \leq I_{\bar{T}} \leq 1,2$)	–
	слабка ($I_{\bar{T}} > 1,2$)	Сільське господарство, мисливство та лісове господарство; діяльність готелів та ресторанів; металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів
Висока стійкість тенденції $\rho > 0,6$	висока ($I_{\bar{T}} < 1,1$)	–
	середня ($1,1 \leq I_{\bar{T}} \leq 1,2$)	Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність транспорту та зв'язку
	слабка ($I_{\bar{T}} > 1,2$)	Операції з нерухомими майном, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям; машинобудування.

* Побудовано на основі табл.1 та 2.

Отже, комплексна оцінка стійкості процесу іноземного інвестування за видами економічної діяльності дасть можливість розробляти та приймати більш ефективні управлінські рішення у сфері залучення іноземних інвестицій; створювати механізми зміни структури їх потоків, зважаючи на пріоритетні високотехнологічні галузі, які мають високий потенціал щодо виробництва товарів і послуг з високою доданою вартістю.

Masliy V. Assessment of stability for the process of foreign investment under types of economic activities. The quality of foreign investment process as a complex dynamic system can be evaluated by means of the ratios reflecting the dynamics of its development. The important parameter of this process is stability. The assessment of stability degree for the process of foreign investment assumes its quantitative interpretation. It involves the solution of two tasks: analysis of changes in stability levels in dynamic rows, analysis of stability tendency. The presented investigation the first task was solved by means of calculation of indexes of dynamic rows stability, the second one – with non-parameter methods of correlation tightness. To obtain general comparative characteristics of the process of foreign investment stability under types of economic activities within two constituents there was made the complex grouping.

Key words: direct foreign investments, type of economic activity, stability levels in dynamic rows, tendency stability.

Маслий В. Оценка устойчивости процесса иностранного инвестирования за видами экономической деятельности. Качество функционирования процесса иностранного инвестирования, как сложной динамической системы можно оценить показателями, которые отображают динамику ее развития. Важным параметром данного процесса есть устойчивость. Оценка степени устойчивости процесса иностранного инвестирования предвидит решение проблемы его количественной оценки. Это предполагает решение двух задач: анализ изменения устойчивости уровней динамического ряда; анализ устойчивости тенденции. В исследовании первая проблема решена путем расчета индексов устойчивости динамических рядов, а вторая – с помощью непараметрических методов оценки тесноты связи. Для получения сравнительных обобщающих характеристик устойчивости процесса иностранного инвестирования за видами экономической деятельности с учетом двух составляющих была проведена сложная группировка.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, вид экономической деятельности, устойчивость уровней динамического ряда, устойчивость тенденции.

Література

1. Баранівська Х. С. Класифікація стійкості підприємства / Х. С. Баранівська // Збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. – 2010. – Вип. 7 (26). – С. 120–131. – (Економічні науки).
2. Бобров С. П. Экономическая статистика: введение в изучение методов обработки временных рядов экономической статистики / С. П. Бобров. – М.–Л. : Госиздат, 1930. – 519 с.
3. Вайнштейн А. Л. Урожайность, метеорологические и экономические циклы, проблема прогноза (по некоторым новейшим работам) / А. Л. Вайнштейн // Проблемы урожая. – М., 1926. – С. 53–104.
4. Избранные труды : сборник / Б. С. Ястремский ; сост., ред. А. Я. Боярский. – М. : Статистика, 1964. – 400 с.

5. *Маслій В. В.* Теоретико-методологічні засади застосування системного підходу в статистичному дослідженні процесу іноземного інвестування / В. В. Маслій // Економічні науки. – 2011. – Вип. 8 (29), ч. 3. – С. 276–287. – (Серія : Облік і фінанси).
6. *Обухов В. М.* Урожайность и метеорологические факторы. Статистические исследования / В. М. Обухов ; под ред. акад. С. Г. Струмилина. – М. : Госпланиздат, 1949. – 318 с.
7. *Полуянова Е. И.* Анализ структурных сдвигов привлечения прямых иностранных инвестиций по видам экономической деятельности в Украине и мире / Е. И. Полуянова // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2013. – Вип. 1, т. 1. – С.105–109.
8. *Прокопчук О. А.* Іноземні інвестиції в економіку України: тенденції та перспективи [Електронний ресурс] / О. А. Прокопчук // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2013. – № 1 (3). – С. 200–206. – (Економічні науки).
9. *Смолякова О. М.* Уточнення змісту економічної стійкості підприємства та її складових / О. М. Смолякова // Комунальне господарство міст. – 2013. – Вип. 108. – С. 221–228.
10. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Держкомстат України. – К., 2004. – 632 с.
11. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Держкомстат України. – К., 2005. – 592 с.
12. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держкомстат України. – К., 2006. – 576 с.
13. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Держкомстат України. – К., 2007. – 552 с.
14. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. – К., 2008. – 714 с.
15. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України. – К., 2009. – 567 с.
16. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України. – К., 2010. – 567 с.
17. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України. – К., 2011. – 560 с.
18. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Держкомстат України. – К., 2012. – 560 с.
19. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Держкомстат України. – К., 2013. – 552 с.
20. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Держкомстат України. – К., 2014. – 560 с.
21. *Четвериков Н. С.* Сглаживание динамических рядов / Н. С. Четвериков // Статистический анализ экономических временных рядов и прогнозирование. – М. : Наука, 1973. – С. 106–135.
22. *Чубарь О. Г.* Пряме іноземне інвестування: глобальний, національний та регіональний виміри / О. Г. Чубарь, В. М. Бондаренко, У. П. Нечитайло // Європейський вектор економічного розвитку. – 2013. – № 2 (15). – С. 254–263.
23. *Anderson T. W.* The Statistical Analysis of Time Series / T. W. Anderson. – New York : John Wiley and Sons, Inc., 1971. – 704 p.
24. *Box G. E. P.* Time Series Analysis: Forecasting and Control, Holden-Day; Revised edition / G. E. P. Box, G. M. Jenkins, G. C. Reinsel. – San Francisco, 1976. – 575 p.
25. *Kendall M. G.* Time-Series / M. G. Kendall. – Hafner Press, 1973. – 197 p.

УДК 351.71

Ніпіаліди-Іщук О.

ВЛАДА І БІЗНЕС: ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено теоретичний і практичний аспекти взаємодії влади і бізнесу. Розглянуто сучасні проблеми взаємозв'язку органів влади та бізнесу й визначено перспективи їх подальшого економічного діалогу. Обґрунтовано застосування індикаторів оцінки ефективності регулювання ведення бізнесу для встановлення взаємозв'язку органів влади й адміністративної діяльності у сфері регуляторної політики та розвитку підприємництва.

Ключові слова: взаємодія влади та бізнесу, діалог, підприємництво, регуляторна політика.

Останнім часом актуалізується питання побудови ефективних відносин між органами державної влади та бізнесу. В Україні є певні складові економічного діалогу, проте він поки не отримав належного рівня і цілісності. Влада та бізнес мають спілкуватися саме у формі діалогу – рівноправного обміну думками двох сторін, а не у формі диктату, як це, зазвичай, відбувається в Україні.

Ефективний взаємозв'язок влади та бізнесу неможливий без громадських об'єднань підприємців, які мають стати надійними виразниками й ефективними захисниками інтересів бізнесу. Проте в Україні якість роботи громадських об'єднань бізнесу, попри відчутне зростання їх кількості, все ще важко назвати ефективною. Інститути громадянського суспільства, що представляють інтереси бізнесу, – це головні важелі розвитку діалогу між владою та бізнесом. Влада повинна бути, перш за все, зацікавлена в активному розвитку реального й постійного діалогу з бізнесом. Тому громадські організації мають працювати над підвищенням своєї ефективності, запроваджувати сучасні технології менеджменту, розширювати аспект громадських послуг, постійно тримати руку на «пульсі» найактуальніших проблем, розробляти переконливі аргументи на користь інтересів бізнесу та домагатися їх врахування [4].

У сучасній економічній, політологічній, правовій і державно-управлінській літературі представлений достатньо широкий спектр наукових публікацій, що охоплює різні управлінські аспекти взаємодії влади та бізнесу. Специфіка взаємозалежного розвитку державних і приватних інститутів у контексті сучасних вимог управління економікою країни, взаємозв'язок влади та бізнесу в процесі формування стратегії і програми соціально-економічного розвитку регіонів розкрита в дослідженнях Л. Абалкіна, В. Бабаєва, Н. Діденко, С. Глазєва,

П. Надолішнього, А. Нікітаєва, Н. Піроженко, В. Радаєва, Ф. Шамхалова, А. Шохіна, В. Якимця, Є. Ясіна та інших науковців.

Питання державної підтримки підприємництва в Україні й провідних країн світу висвітлюють на сторінках наукових видань вітчизняні вчені В. Озаринська, З. Варналій, В. Герасимчук, В. Ляшенко, Т. Некрасова, І. Труш, Г. Колесник, М. Казим, І. Матюшко, Н. Чала, Н. Ясинська та ін. Крім цього, є наукові праці, присвячені державній підтримці малого бізнесу в конкретних галузях. Однак недостатньо вивченою залишається проблема здійснення ефективної регуляторної політики з питань відносин між органами влади та бізнесу в Україні, що робить обрану тему особливо актуальною.

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів взаємодії влади та бізнесу в сучасних умовах. А також визначення проблемних питань взаємозв'язку центральних та місцевих органів виконавчої влади з підприємницькими структурами, надання пропозицій щодо ефективної державної підтримки.

З 2000 р., після прийняття Указу про засади державної регуляторної політики у сфері підприємницької діяльності розширилися підстави для діалогу влади й бізнесу. Відповідно до вимог цього Указу, кожен регуляторний акт з питань підприємництва скеровували на обов'язкове погодження з Держпідприємництвом, а всіх розробників проектів регуляторних актів зобов'язували за спеціальною процедурою аналізувати регуляторний вплив, який є інструментом оцінки економічної ефективності рішень влади. Ще одним фактором розвитку діалогу влади й бізнесу стало запровадження в Україні календарного професійного свята – Дня підприємця, яке традиційно святкують у першу неділю вересня. Цей захід, незважаючи на його певну формальність, усе ж активно спонукає владу до визнання і вшанування важливого соціального статусу підприємця як людини, котра створює ринкові цінності, відкриває нові робочі місця, прискорює соціально-економічний розвиток країни, наповнює державний та місцевий бюджети результатами своєї праці, проявляє економічну винахідливість і подає яскравий приклад самоорганізації та сумлінної праці.

Нині Україна має багато нормативних актів, значна частина яких регулює саме підприємницьку діяльність. Наведемо перелік лише основних правових документів, у яких тим чи іншим чином визначені питання організації діалогу влади та бізнесу:

- ✓ Конституція України (право громадян на участь в управлінні державними справами);
- ✓ Закон України про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва від 21. 12. 2000 р. (запроваджено на центральному й місцевому рівні систему цільових бюджетних програм розвитку підприємництва, в розробленні та реалізації яких мають брати участь представники бізнесу);
- ✓ Закон України про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності від 11. 09. 2003 р. (визначено значні обсяги прав підприємців та їх об'єднань у реалізації регуляторної політики);

- ✓ Закон України про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні від 21. 12. 2012 р. Зокрема, в ст. 12–15 цього Закону зазначено, що державна підтримка передбачає формування програм, в яких визначено її механізм. Основними видами державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва є фінансова, інформаційна, консультаційна й правова підтримки [1].

Даний процес фінансування програмних заходів має супроводжуватися зовнішнім громадським наглядом і контролем з метою усунення можливостей корупції та неефективного використання бюджетних коштів, підвищення актуальності й результативності програмних заходів і забезпечення їх позитивних соціально-економічних результатів.

Нині ми маємо неефективну систему державного контролю, яку потрібно змінити, забезпечити ефективний контроль, зниження тиску на бізнес. Представники бізнесу говорять про те, що тиск з боку великої кількості контролюючих структур залишається серйозним.

Зокрема, новий уряд запропонував реформу системи контрольних повноважень центральних органів виконавчої влади, яка охоплює:

- ✓ підготовку цільової моделі системи центральних органів виконавчої влади;
- ✓ оптимізацію центральних органів виконавчої влади;
- ✓ скорочення кількості функцій та усунення їх дублювань;
- ✓ передачу частини повноважень на місцевий рівень/саморегульовані організації [2].

Так, згідно з ухваленою у вересні 2014 р. постановою КМУ щодо оптимізації державних органів у системі центральних органів виконавчої влади функціонуватимуть 16 міністерств, 38 інших центральних органів виконавчої влади та 4 центральних органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України й Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації).

Йдеться про створення таких чотирьох органів: Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державної служби з безпеки на транспорті, Державного агентства з управління природними ресурсами та Державної служби з питань праці (див. рис. 1).

Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів створять шляхом злиття чотирьох центральних органів виконавчої влади, а саме:

- ✓ Державної санітарно-епідеміологічної служби України;
- ✓ Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України;
- ✓ Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів;
- ✓ Державної інспекції сільського господарства України.

Державна служба з безпеки на транспорті, найімовірніше, не дорахується Державної авіаційної служби. Зважаючи на передовий досвід розвинутих європейських країн, така реорганізація Державіаслужби є недоцільною.

Зрештою, далеко не всі функції «злитих» відомств будуть передані наступникам. Більша частина функціоналу Держсільгоспінспекції дістанеться Держслужбі з питань безпечності харчових продуктів. Такі «потокі» як нагляд за землеустроєм та охорона родючості ґрунтів перейдуть до екологічної інспекції.

Рис. 1. Реформування центральних органів виконавчої влади [3]

Окрім того, Постановою КМУ про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади № 442 від 10. 09. 2014 р. для підвищення ефективності реалізації політики у сферах контролю якості та безпеки лікарських засобів, обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігові (які стосуються безпосередньо охорони здоров'я населення) та посилення відповідальності за її здійснення, з метою скорочення чисельності управлінського апарату і витрат на його утримання запропоновано утворити Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками шляхом злиття Державної служби України з лікарських засобів та Державної служби України з контролю за наркотиками. При цьому функції формування державної політики з питань обігу наркотичних засобів, психотроп-

них речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, а також координації діяльності органів виконавчої влади з цих питань буде покладено на МОЗ України, як і повноваження з питань епідемічного благополуччя населення у сфері охорони здоров'я. Одночасно з цим профільне міністерство не здійснюватиме державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності.

Також заплановано, що буде ліквідовано 8 центральних органів виконавчої влади, серед яких Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань, функції якої доручать МОЗ України. Крім того, передбачено ліквідувати Державну службу України з питань захисту персональних даних, Державну інспекцію України з контролю за цінами, передавши функції моніторингу динаміки цін (тарифів) на споживчому ринку Державній службі статистики України. Пенсійний фонд України буде перейменовано у Фонд соціального страхування України. Більшість інших служб та інспекцій реорганізують шляхом злиття [2].

Доцільно забезпечити реалізацію функціональної спроможності до активної організації взаємозв'язку влади та бізнесу на місцевих рівнях, координаційні ради яких за останні роки зазнали структурного регресу й занепаду, або перетворившись на маловпливові чи бездіяльні придатки до влади, або взагалі припинивши роботу. Поширилися випадки, коли представники бізнесу, які належать до цих рад, представляють у владі власні бізнес-інтереси, а не інтереси свого підприємницького сектору, що більше нагадує не цивілізований діалог влади і бізнесу, а корупцію.

На жаль, представники місцевої влади не завжди уявляють, які інструменти розвитку малого бізнесу найкраще застосувати. А підприємці часто не знають, які саме вимоги висловлювати місцевій владі. Пошукові «спільної мови» між владою та бізнесом на місцевому рівні, налагодженню соціального й міжнародного партнерства може посприяти краший досвід регіональної підтримки, яку сьогодні надає місцева влада в різних регіонах України.

Податкові пільги та знижки ставок місцевих податків і зборів, спрощення процедур реєстрації, розширення доступу до ресурсів фінансово-кредитних установ – це непрямі форми фінансової підтримки підприємництва на місцевому рівні. Так, можна запровадити оптимальні ставки місцевих податків, зборів й орендної плати. Зокрема, встановити мінімальні розміри податків та орендної плати для підприємців, які надають побутові послуги або реалізують продукцію власного виробництва. Малі підприємства, котрі обслуговують магазини ветеранів війни, можна звільнити від орендної плати за земельну ділянку та від збору за дозвіл на розміщення об'єкта торгівлі. Запровадити 50% ставку збору за видачу дозволу на розміщення об'єкта торгівлі для тих підприємців та підприємств, які обслуговують шкільні їдальні. А підприємцям, котрі безкоштовно обслуговують інвалідів і пенсіонерів, надати пільги на оренду приміщень, що перебувають у комунальній власності.

Ще один регуляторний засіб стимулювання – скасувати плату за державну реєстрацію при започаткуванні власної справи для громадян зі статусом без-

робітних. Для них можна встановити мінімальну ставку єдиного податку впродовж перших шести місяців діяльності. Зменшити на 50% плату за оренду приміщень для тих підприємств, які вийшли із середовища соціально незахищених верств населення.

Ефективним є також зменшення ставок єдиного податку для підприємств-виробників сільськогосподарської продукції, для підприємств, що надають автотранспортні послуги та ремонтують і будують житло, надають побутові послуги пільговим верствам населення; це стимулюватиме розвиток соціальної сфери. Деякі регіони практикують пільги на торгові патенти гуртової торгівлі для підприємств у сфері побуту, медицини та освіти; зменшення розміру торгового патенту для підприємств, які займаються виробництвом товарів народного споживання [6].

На жаль, інфраструктура державного інформаційного забезпечення в Україні розвинута недостатньо. Такі прості методи поширення інформації, як веб-сайти, брошури та спеціальні віконця, ще не стали за прикладом Євросоюзу загальною практикою у нашій країні.

Для надання інформаційно-консультаційної допомоги малому бізнесові можна започатковувати «дні юридичної допомоги підприємцям», виїзні приймальні, до роботи в яких залучити представників контролюючих органів, регулярні семінари для підприємств, де вони зможуть ознайомитись із законодавчими змінами, створювати в приміщеннях органів місцевої влади куточки підприємств, розміщуючи там правові й методичні матеріали. Цікавим є метод створення електронного довідника регіону для підприємств або започаткування на місцевому телебаченні спеціальної освітньої телешколи для навчання підприємств та інформування їх про новини освітньої місцевої політики і висвітлення прикладних питань ведення бізнесу.

Найактивніших лідерів і представників регіональних громадських об'єднань підприємств місцева влада може залучати до співробітництва з представниками закордонних ділових кіл, зокрема до організації міжнародних і міжрегіональних виставок та ділових обмінів досвідом [5, 224].

Слід наголосити на необхідності активізувати співпрацю міжнародних фахівців-практиків та органів місцевого самоврядування, яка передбачає розроблення проекту «Місцевий економічний розвиток міст України» (далі проект МЕРМ), спрямованого на створення сприятливого клімату для економічного розвитку в Україні та зміцнення демократії, що має на меті поліпшити умови й можливості економічного зростання завдяки ефективному врядуванню, яке відповідає інтересам громадян та бізнес-спільноти за активної підтримки з боку центральних органів влади. Проект МЕРМ реалізує із січня 2010 р. до грудня 2014 р. Федерація канадських муніципалітетів (ФКМ) за фінансової підтримки Уряду Канади, надаючи підтримку в удосконаленні планування і постачання послуг, що сприяють економічному зростанню й розвитку в тринадцяти українських містах Львівської та Дніпропетровської областей. У процесі реалізації проекту відбуваються тематичні ознайомчі поїздки в провінції Канади, робочі

зустрічі в міністерствах, що займаються муніципальними питаннями і проблемами, задля ознайомлення з досвідом, кращими практиками, моделями муніципального розвитку, які можна реалізувати в умовах України. Також працівники канадських муніципалітетів, залучені на волонтерських засадах, висококваліфіковані канадські консультанти у сфері місцевого економічного розвитку разом з українськими організаціями і консультантами забезпечуватимуть технічну та фінансову підтримку в сфері місцевого економічного розвитку [6].

Це лише поодинокі форми можливої регуляторної підтримки малого бізнесу з боку місцевої влади. Але вони свідчать про те, що адміністративно-економічний управлінський «арсенал» місцевої влади величезний. До того ж, підприємці, якщо вони бачать, що влада стосовно того чи іншого питання проявляє пасивність, мають цілеспрямовано підштовхувати її до підвищення ефективності політики ставлення до малого бізнесу і пропонувати конкретні форми його підтримки й стимулювання його розвитку.

Основними індикаторами для оцінки ефективності регулювання ведення бізнесу можна визначити такі:

- ✓ зменшення кількості не просто чинних регуляторних актів, а – реальних регуляторних, бюрократичних і ресурсних бар'єрів для започаткування та здійснення підприємницької діяльності;
- ✓ створення і розвиток нових ефективних форм та методів взаємодії, партнерства й співробітництва державного, громадського і приватного секторів, без яких неможливе високоякісне державне регулювання в ринкових умовах невизначеності, масштабності проблем і нестачі ресурсів;
- ✓ зростання чисельності прибуткових підприємств та підприємців, збільшення чисельності інноваційних, високотехнологічних малих і середніх підприємств;
- ✓ збільшення кількості суб'єктів господарювання, зростання частки малого бізнесу в забезпеченні зайнятості населення;
- ✓ збільшення кількості створених нових робочих місць, зниження рівня безробіття;
- ✓ зростання доходів населення та рівня суспільного добробуту;
- ✓ детінізація підприємницької діяльності, збільшення податкових надходжень і частки малого бізнесу у ВВП, зростання частки підприємств малого бізнесу у виробничому секторі, активізація господарської кооперації між великим і малим бізнесом;
- ✓ поліпшення інвестиційного середовища й інвестиційної привабливості України та її регіонів [4].

Підсумовуючи, визначимо, що ефективний взаємозв'язок влади й бізнесу в Україні має передбачати встановлення чітких (кількісних та якісних) критеріальних зв'язків між бажаним і фактичним рівнем ефективності органів влади й адміністративної діяльності у сфері регуляторної політики та розвитку підприємства. Проведення з використанням подібних індикаторів незалежних зов-

нішніх моніторинрів оцінки якості адміністративної діяльності – ще одна конкретна й важлива форма діалогу влади та бізнесу, яку необхідно запроваджувати й розвивати в Україні.

Nipialidi-Ischyk O. Government and business: effective methods for regulatory policy in the field of entrepreneurship. Explores the theoretical and practical aspects of cooperation between government and business. The modern problem of the relationship of government and business and Prospects of further economic dialogue. Application of the indicators of an effective regulatory business to establish the relationship of government and administrative activities in regulatory policy and entrepreneurship development.

Key words: government and business interaction, dialogue, business, regulatory policies.

Нипіаліди-Ищук О. Ю. Власть и бизнес: эффективные методы регуляторной политики в сфере предпринимательской деятельности. Исследованы теоретический и практический аспекты взаимодействия власти и бизнеса. Рассмотрены современные проблемы взаимосвязи органов власти и бизнеса и определены перспективы их дальнейшего экономического диалога. Обосновано применение индикаторов оценки эффективности регулирования ведения бизнеса для установления взаимосвязи органов власти и административной деятельности в сфере регуляторной политики и развития предпринимательства.

Ключевые слова: взаимодействие власти и бизнеса, диалог, предпринимательство, регуляторная политика.

Література

1. Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22. 03. 2012 р. № 4618-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
2. Горбунова К. Деретуляція бізнесу: Уряд має намір скоротити контролюючі центральні органи влади [Електронний ресурс] / К. Горбунова. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua.
3. Денков Д. Передвиборна оптимізація контролерів [Електронний ресурс] / Д. Денков. – Режим доступу : www.epravda.com.ua.
4. Кужель О. Діалог влади і бізнесу в Україні: здобутки, проблеми, актуальні форми й механізми розвитку [Електронний ресурс] / О. Кужель. – Режим доступу : www.academia.org.ua.
5. Кравченко О. А. Формування основних пріоритетів державної підтримки малого бізнесу в Україні / О. А. Кравченко // Праці Одеського політехнічного університету. – 2011. – № 1 (35). – С. 223–228.
6. Малий бізнес та інституції місцевого розвитку як рецепт успіху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amer-burshtyn.org.ua/>.
7. Models to reduce the disproportionate regulatory burden on SMEs. Report of the Expert Group / European Commission. Enterprise and Industry Directorate General. – Brussel, 2007. – 59 p.

УДК 380.055

Павленко О.

СТРАХУВАННЯ РИЗИКІВ У ЗЕРНОВОМУ ЕЛЕВАТОРНОМУ ГОСПОДАРСТВІ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто основні аспекти та особливості страхування зерна національних товаровиробників аграрного сектору України. Проаналізовано основні проблеми страхування ризиків вітчизняних товаровиробників і напрямки їх розв'язання в умовах сталого розвитку страхового ринку та ринку зерна. Визначено суб'єктивні фактори впливу на виробничі ризики зернового елеваторного господарства, основні вимоги до нього та порядок ведення документообігу при страхуванні.

Ключові слова: страхування, ризики, елеваторне господарство, зерно, аграрний сектор.

Сучасний ринок страхових послуг пропонує комплекс програм страхування для підприємств сільського господарства, реальна користь від яких очевидна. В Україні нарешті є можливість розв'язувати проблеми керування сільськогосподарськими ризиками з використанням механізму страхування, а це, своєю чергою, веде до підвищення ролі страховиків у керуванні ризиками в ширшому спектрі. До того ж, страхування є оптимальним інструментом захисту сільськогосподарських ризиків, забезпечуючи стабільність розвитку аграрного сектору економіки.

У дослідженнях вітчизняних науковців-економістів приділена увага розвитку аграрного сектору і страхуванню ризиків вітчизняних аграрних товаровиробників. Зокрема, варто виділити праці А. Амоша, В. Базилевича, К. Воблого, О. Гудзь, М. Дем'яненко, О. Заруби, С. Осадця, М. Пантелєєва, Т. Ротову, Л. Руденко, Б. Супіханова, Я. Шумелду та інших авторів. Однак у ринкових умовах розвитку різних секторів економіки питання страхування ризиків у сільському господарстві залишаються актуальними та потребують своєчасного вирішення, а значить, і подальшого пошуку та ефективного впровадження в систему аграрного виробництва на всіх його етапах.

Про необхідність підтримки зернових елеваторних господарств неодноразово йшлося в державних підзаконних актах. «Зерновий склад повинен застрахувати зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, від ризиків випадкової загибелі, пошкодження або втрати за рахунок коштів покладаюдавця» – тлумачить Закон України про зерно та ринок зерна. Однак доволі складно підібрати правильні засоби і методи захисту агрови-

робників. Тому ця проблема залишається для багатьох таких підприємств нерозв'язаною.

Міжнародна практика доводить, що успішними можуть бути тільки ті системи субсидованого агрострахування, в яких його учасники – держава й страховики – постійно координують свої дії і мають мету – інтегрування в СОТ [2, 213]. Проте досягнути цього можна лише завдяки створенню спеціалізованої структури, яка займається агрострахуванням. На ринку страхових посередників з'явився новий гравець. Ним стала сюрвеєрська (оцінює страхові ризики) компанія S. A. I. Service, що спеціалізується на експертній оцінці сільськогосподарських ризиків.

Основним замовником послуг нової компанії є Аграрний страховий пул, створений у 2013 р. після вступу в силу закону про страхування агроризиків з підтримкою держави. До нього належать чотири страхові компанії (СК) – «Брокбізнес», «Страхові гарантії», «Українська аграрно- страхова компанія» та «Домінанта». За даними прес-служби Аграрного страхового пулу, з осені 2012 р. до весни 2013 р. компанії-члени уклали близько 1 тис. договорів страхування зернових і технічних культур. Страхові компанії-члени Аграрного страхового пулу України протягом осені 2013 р. – весни 2014 р. застрахували врожай зернових культур за програмою форвардних закупівель Аграрного фонду України. Всього було укладено 684 договори страхування, що на 216 договорів більше, ніж у попередньому році. Сума відповідальності страховиків становила 1,7 млрд. грн., при цьому сума зібраних страхових премій дорівнювала понад 55 млн. грн. Урожай сільськогосподарських культур було застраховано на загальній площі понад 190 тис. га. Відома також структура ринку агрострахування в Україні у 2013 р. До початку березня 2014 р. 16 компаній отримали ліцензії на здійснення страхування ризиків у сільському господарстві на території України.

На кінець 2013 р. структура ринку агрострахування України виглядала так: 84% ринку – компанії-члени Аграрного страхового пулу: «Домінанта», «Страхові гарантії», «Брокбізнес страхування», «Українська аграрно- страхова компанія» (УАСК). 16% ринку України – компанії, що розвивають добровільне і банківське (заставне) агрострахування: ІНГО «Україна», АСКА, ПЗУ «Україна», «Оранта-Січ», «Провідна». Разом з тим на ринку присутні компанії, що мають ліцензії на ведення агрострахової діяльності, але не проявляють активності на ринку. Щодо таких компаній, як «Агрополіс», «Статус», «Український страховий дім», «Фініст», «Прогрес», «Домінант», «Безпека», андеррайтингові дані не були надані [5].

Зернові склади займаються забезпеченням технології зберігання зерна та зменшенням додаткового навантаження, що виникає внаслідок розподілу прийнятого на зберігання зерна на «застраховане» і «незастраховане». Уникнення додаткового фінансового та операційного навантаження на бухгалтерію зернового складу, що трапляється у разі виконання не зазначених у Статуті зернового складу функцій страхового агента (укладання та супроводження договорів страхування, обчислення, збору та перерахування страхових платежів, ПДВ,

обрахування окремих розцінок на зберігання застрахованого зерна тощо). Страхові компанії займаються страхуванням усього зерна, що зберігається на зерновому складі; це призводить до зменшення ризиків настання страхових випадків. При цьому елеватори повинні дотримуватися умов щодо зберігання зерна, зазначених у страховому договорі відповідно до постанови Кабінету Міністрів України про затвердження Технічного регламенту зберігання зерна [1, 74].

У зернохословищі при зберіганні зерна мають бути дотримані такі вимоги: 1) забезпечити умови, що дають змогу унеможливити самозігрівання зерна, а також умови, що забезпечують дотримання вимог правил пожежовибухобезпеки; 2) поверхні стін, стелі, несучих конструкцій, дверей, підлоги, а також силосів, бункерів повинні бути доступні для їх очищення та знезараження. Стан покрівлі та стін зернохословищ, конструкції вхідних отворів каналів активного вентилявання повинні унеможливити потрапляння в них атмосферних опадів і сторонніх предметів; 3) унеможливити зберігання зерна та продуктів його переробки з горючими хімічними речовинами, паливно-мастильними матеріалами, нафтопродуктами, мінеральними добривами; 4) забезпечити можливість перевірки умов зберігання зерна та продуктів його переробки.

Працівники зернохословища протягом усього періоду зберігання зерна та продуктів його переробки повинні організувати контроль умов його зберігання (вологість, температура), а також показників зараженості шкідниками, кольору зерна і наявності стороннього запаху. Вимоги до зернового складу такі – склад для зберігання зерна та продуктів його переробки зобов'язаний мати: 1) документи встановленого зразка про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності; 2) документ, що засвідчує відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки; 3) зернохословище(а), необхідне обладнання та персонал відповідної кваліфікації для забезпечення надання послуг із зберігання зерна; 4) проектну, технічну і нормативну документацію для об'єктів виробничого призначення на технологію, обладнання, прилади, зерно та продукти його переробки, методи визначення їх якості, щодо забезпечення безпеки праці, пожежовибухобезпеки та для окремих об'єктів допоміжного призначення; 5) бланки складських документів на зерно; 6) правовстановлювальний документ на зернохословище.

Майно зернового складу не має перебувати в податковій заставі, а зерновий склад не повинен перебувати в процедурі банкрутства. Зерновий склад зобов'язаний забезпечити: 1) оприлюднення інформації на веб-сайті зернового складу щодо переліку і вартості послуг, які він надає; 2) кількісне та якісне зберігання зерна і продуктів його переробки; 3) доведення зернових культур до норм якості, що відповідають умовам договору складського зберігання зерна, контрактам, державним стандартам та іншим нормативним документам; 4) своєчасне виконання умов договорів із покладавцями; 5) своєчасну звітність про обіг складських документів на зерно відповідно до Положення про обіг складських документів на зерно, затверджене наказом Мінагрополітики № 198 від 27 червня 2003 р. про затвердження Положення про обіг складських

документів на зерно, зареєстрованим у Мін'юсті 16 липня 2003 р. за № 605/7926; 6) щомісячне декларування зерна відповідно до обсягів зерна, що перебуває на зберіганні чи зберігається у власних або орендованих зерносховищах згідно із Законом України про зерно та ринок зерна в Україні; Постановою КМУ № 1877 від 12 грудня 2002 р. про затвердження Порядку декларування зерна суб'єктами зберігання зерна; 7) безпеку праці, виробничу санітарію, охорону природного середовища, пожежовибухобезпеку; 8) охорону підприємства.

Вчасне отримання страхових платежів та інформації про настання страхового випадку від кредитно-фінансової установи та наявність у позичальника необхідного страхування предмета застави (зерна) у страховій компанії, яка відповідає вимогам позикодавця (кредитно-фінансової установи) – все це фактори безпеки, зазначені в опитувальному листі щодо страхування майна, який заповнює співробітник страхової компанії разом із працівниками елеватора (як правило, з головним інженером) [3, 61]. Особливу увагу звертають на матеріал, з якого виготовлені стіни, наявність пожежної сигналізації, вогнегасників, гідрантів і резервуарів води, працездатність систем вентиляції, відділення складу від місця збереження зерна, відсутність сміття, що може спалахнути.

Дуже важливим документом для страхової компанії є оцінка елеватора в акті прийому готовності матеріально-технічної бази. Найважливішу роль у визначенні ціни страхування також відіграє кількість зерна, що заявляють на страхування. Чим його більше, тим менша ставка. Як показує досвід, діапазон звичайних цін страхування зернових при збереженні починається від 0,3% від вартості зерна. Максимальна ціна може досягати 0,7–0,8% від вартості. Давати ставки вище вже нема сенсу, тому що відповідні елеватори та місця збереження, швидше за все, просто не можуть забезпечити нормальні умови збереження зерна, і варто відмовлятися від прийняття їх на страхування. Вплив на вартість страхування елеватора пояснюється тим, що сьогодні технічне оснащення і стан складських приміщень або елеваторів далеко не найкращі. Під склади використовують, як правило, колишні військові складські приміщення, через відсутність вільних (бюджетних) коштів капітальний ремонт яких відбудеться не скоро. Наприклад, серед причин виникнення пожежі на елеваторах і в складських приміщеннях є неполадки в електропроводці та нестача елементарних засобів гасіння пожежі, тобто вогнегасників. Отже, тому при страхуванні зерна на складі повинно бути страхування самого складу як нерухомого майна від пожежі [4].

Елеватор, як і страхувальник, зобов'язаний виконати всі заходи для зменшення розмірів збитку і надати страховикові всі документи, що доводять наявність, причину та розмір збитку. Вирішальними тут є, звичайно, документи державних організацій, що не пов'язані як зі страховою компанією, так і з елеватором, тобто гідрометеослужби, пожежного нагляду, міліції (довідки, акти, експертизи). Суму страхового відшкодування, що підлягає виплаті, розраховують на основі розміру збитку, заподіяного страховим випадком і помноженого

на коефіцієнт співвідношення застрахованого зерна та всього зерна, що перебуває на одному зерновому складі або в його окремій секції (тобто, діє правило пропорційності).

Таким чином, на нашу думку, найдоцільніше у випадку страхування зерна, що зберігається на складі, користуватися стандартними ризиками, які охоплюють абсолютну більшість випадкових і непередбачених подій, від котрих страхування, власне кажучи, і повинно захищати. Найбільш важливим є ризик пожежі. Відшкодування збитку від пожежі поширюється також на збиток унаслідок заходів, початих для рятування майна, гасіння пожежі або запобігання його поширенню. Ще одним стандартним ризиком, що покривається, є ризик ушкодження водою з водопровідних, опалювальних чи інших систем та систем пожежогасіння. При оплаті страхового відшкодування за цим ризиком страхова компанія аналогічно відшкодовує витрати щодо як загиблого зерна, так і додаткових витрат, спрямованих на зменшення збитку (наприклад, додаткове сушіння).

Наступним ризиком, який можна заносити в типовий зерновий поліс, є ризик стихійних лих, а саме: землетрусу, бурі, вихору, урагану, смерчу, повені й затоплення. Остання група ризиків за полісом – це ризики, пов'язані з крадіжками зі зломом і грабежем, а також злочинними діями третіх осіб. Причому злочинними діями третіх осіб вважають навмисне ушкодження або знищення застрахованого майна. Тобто страхова компанія за даним ризиком відшкодовує збиток за тими подіями, що спрямовані не на одержання прямої вигоди третіми особами, а на псування майна.

На жаль, за полісами, що видають українським зерновим підприємствам і трейдерам, немає можливості покривати так звані інвентарні нестачі (тобто нестачі, викликані документарними крадіжками, що відбуваються, як правило, внаслідок зловживань посадових осіб і власників елеваторів). Як показує наш досвід, покриття таких ризиків (з дуже значними обмеженнями) можуть одержувати тільки найбільші світові сільськогосподарські трейдери під увесь свій обсяг. Українські підприємства зі своїми порівняно невеликими обсягами збереження ще не можуть отримати аналогічну страхову послугу, для цього потрібна неабияка державна підтримка. Тому необхідно розробити єдині правила та вимоги оцінки ризиків і збитків, порядок оформлення типових страхових договорів для учасників розглянутого у цій статті виду страхування – у зерновому елеваторному господарстві в умовах сталого розвитку.

Pavlenko O. Insurance risk in the grain elevator economy in terms of sustainable development. The article discusses the main aspects and features of insurance domestic producers of grain agriculture in Ukraine. Also the main problems of insurance risks of domestic producers and directions to overcome in terms of sustainable development of the insurance market and grain market. In the article the subjective factors influence the main production risks grain elevator company, the basic requirements for it, and the order of workflow for insurance.

Key words: insurance, risks, elevator company, grain, agriculture.

Павленко О. П. Страхование рисков в зерновом элеваторном хозяйстве в условиях устойчивого развития. Рассмотрены основные аспекты и особенности страхования зерна национальных товаропроизводителей аграрного сектора Украины. Проанализированы основные проблемы страхования рисков отечественных товаропроизводителей и направления их решения в условиях развития страхового рынка и рынка зерна. Определены субъективные факторы влияния на производственные риски зернового элеваторного хозяйства, основные требования к нему и порядок ведения документооборота при страховании.

Ключевые слова: страхование, риски, элеваторное хозяйство, зерно, аграрный сектор.

Література

1. Гудзь О. Є. Страхування агроризиків та напрями розвитку агрострахування в Україні / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 72–76.
2. Колесніченко І. О. Обґрунтування стратегії розвитку ринку конкурентноспроможного зерна / І. О. Колесніченко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 2, т. 1. – С. 212–215.
3. Пластун В. Л. Страхування ризиків сільськогосподарських підприємств / В. Л. Пластун // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2008. – № 12/1 (33). – С. 58–66. – (Серія : Економіка і менеджмент).
4. Труфанова Е. Агрострахование в Украине: итоги 2008 года [Электронный ресурс] / Елена Труфанова. – Режим доступа : <http://forinsurer.com/public/09/07/06/3820>.
5. Украина – Урегулирование убытка по озимой пшенице (полегание растений, прорастание зерна в колосе) – Винницкая область [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.agroinsurance.com/ru/risk_events/?pid=27741.

УДК 339.544

Пазізіна С., Пазізіна К.

ГАРМОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ЯК МЕХАНІЗМ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПРОДУКЦІЇ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

Проаналізовано проблему гармонізації українських стандартів якості з європейськими. Визначено, що одним з механізмів підвищення конкурентоспроможності продукції агропромислового комплексу є гармонізація національних стандартів якості з європейськими. Оцінено рівень конкурентних переваг аграрної продукції на європейському ринку. Досліджено досвід європейських країн щодо контролю за якістю харчової продукції. Запропоновано заходи щодо прискорення гармонізації українських стандартів з європейськими.

Ключові слова: гармонізація, стандарт якості, продукція агропромислового комплексу, конкурентоспроможність, механізм, якість харчової продукції.

Створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС дає можливість розширити доступ продукції агропромислового комплексу на європейський ринок, що, своєю чергою, потребує підвищення її конкурентоспроможності. Проблема щодо конкурентоспроможності продукції аграрного сектору на європейському ринку полягає здебільшого у невідповідності її стандартам ЄС. Підписання угоди про асоціацію між ЄС та Україною означає й певні вимоги до стандартів якості аграрної продукції. Узгодження українських національних стандартів з європейськими особливо важливе в процесі євроінтеграції України. В цих умовах гармонізацію українських стандартів з європейськими можна розглядати як один з основних механізмів підвищення конкурентоспроможності продукції на європейському ринку.

Питанням гармонізації українських національних стандартів з європейськими присвячено праці таких науковців, як Ю. Бережна [3, 198], С. Литвинська [8, 44], Н. Пархоменко [12, 338], Є. Нестеренко [11, 65], Ю. Ульянченко [20]. Натомість малодослідженою залишається проблема гармонізації українських стандартів якості з європейськими у контексті підвищення конкурентоспроможності продукції агропромислового комплексу.

Метою дослідження є обґрунтування заходів щодо гармонізації національних стандартів якості продукції агропромислового комплексу з європейськими в умовах створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Протягом останнього періоду Україна нарощує виробництво та експорт продукції аграрного сектору. Незважаючи на позитивні тенденції експорту аг-

рарної продукції до країн ЄС, залишається низка проблем, пов'язаних з її якістю. Через низький рівень гармонізації українські товари неконкурентоспроможні на європейському ринку [7, 23].

Як відомо, на європейському аграрному ринку Україна займає доволі вагомі позиції. У структурі загального експорту до країн ЄС за останніх два роки частка продукції рослинного походження становила в середньому 11,8%, жирів та олій тваринного або рослинного походження – 3,7%, готових харчових продуктів – 3,8%. А в структурі експорту продукції рослинного походження зернові культури і насіння та плоди олійних рослин – відповідно 49,7% і 44,3% [6]. Географічно торгівля України аграрною продукцією концентрується на кількох країнах-членах ЄС. Сім країн, а саме: Іспанія, Польща, Італія, Німеччина, Нідерланди, Франція і Бельгія формують 77,9% від загального обсягу торгівлі аграрною продукцією між Україною та ЄС.

На основі власного аналізу ми визначили конкурентні переваги (RCA) для тих товарів, які найбільше експортують до країн ЄС (табл. 1).

Таблиця 1

Індекс виявлених порівняльних переваг за окремими товарами

Товари	Роки		
	2011	2012	2013
039 фрукти і соки овочеві	0,258	0,338	0,336
041 пшениця	1,143	1,174	0,187
044 кукурудза	0,802	0,968	0,983
222 олійні насіння та плоди	1,001	1,049	1,048

* Розраховували автори на основі даних [2].

Із даних таблиці 1 видно, що найвищий індекс порівняльних переваг відзначено за такими товарами, як пшениця та олійні культури. Спостерігається також позитивна динаміка цього показника для кукурудзи, значення якого прямує до 1, що свідчить про можливість даного товару отримати протягом короткого періоду конкурентні переваги.

Одним з основних факторів, що перешкоджає розширенню доступу українських товарів на європейський ринок в умовах запровадження зони вільної торгівлі, є невідповідність національних стандартів вимогам ЄС.

Нині переважна більшість сільгосп підприємств України через негармонізованість національних та європейських стандартів були де-факто усунені від участі в торгах на ринках аграрної продукції інших країн світу. Найбільшу частку вітчизняної агропродукції, яка не завжди відповідає стандартам якості та вимогам щодо безпеки в рамках угод СОТ та ЄС, виробляють дрібні домогосподарства. Чимало українських підприємств не мають міжнародних сертифікатів якості. За даними Української аграрної конфедерації, лише 7% українських виробників отримали міжнародні сертифікати якості ISO і HACCP [21].

Варто також звернути увагу і на низку інших перешкод в аграрному секторі економіки, що підтверджують низькі конкурентні позиції українських підприємств на європейському ринку:

- ✓ низька ефективність галузі порівняно з іншими країнами характеризує істотний спад рентабельності основних видів продукції сільського господарства України, що є загрозою для продовольчої безпеки;
- ✓ структура українського експорту не відповідає попиту країн ЄС на сільськогосподарську продукцію;
- ✓ значну кількість сільськогосподарської продукції (бл. 60%) виготовляють дрібні індивідуальні домогосподарства, які обмежені фінансовими, матеріальними, технологічними, інформаційними ресурсами [17, 40].

Враховуючи значний сировинний потенціал, Україна має можливість нарощувати експорт харчової продукції до країн ЄС, що вимагатиме відповідності її якості європейським стандартам. Тому в умовах функціонування зони вільної торгівлі необхідно прискорити запровадження моделі ЄС у контролі за безпечністю і якістю харчової продукції. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України прийняв рішення щодо впровадження продовольчого контролю із застосуванням досвіду європейських країн [19]. Світова практика свідчить, що найбільш ефективний і прозорий контроль за якістю харчової продукції здійснює єдиний компетентний орган. У країнах Європейського Союзу процес реалізації приватних ініціатив щодо забезпеченості високої якості супроводжувався перенесенням відповідальності за безпеку продуктів харчування на новостворені приватні системи контролю якості. Роль держави полягає у здійсненні державного контролю над приватним контролем.

Доцільно зазначити, що протягом останніх років дедалі більшим попитом у населення, особливо в європейців, користується екологічно чиста продукція, незважаючи на те, що рівень цінних надбавок на таку продукцію становить 10–25% порівняно зі звичайними продуктами [4, 25]. У зв'язку з цим особливу увагу необхідно приділяти екологічній стандартизації та сертифікації. Порівняно з традиційним продовольством, екологічно чиста продукція має низку переваг: вирощена без синтетичних хімікатів, проходить процес інспекції та сертифікації, не містить ГМО, її переробляють без консервантів і барвників.

Запровадження екологічної сертифікації надає підприємствам і галузям економіки значні преференції та сприяє екологізації економіки. У світовому аграрному комплексі для виробництва органічної продукції задіяні 31 млн. га земель, близько 558 тисяч ферм у 108 країнах. На першому місці щодо цього – Австралія, на другому – Китай. У Швейцарії створено Міжнародну федерацію органічного землеробства – IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements). Потенціал України стосовно виробництва органічної продукції також дає змогу займати певну нішу на європейському ринку. За даними IFOAM, в Україні є 260 тис. га землі, сертифікованої під органічне сільське господарство [5, 11]. Найважливіші країни-імпортери органічної сировини з

України – Нідерланди, Німеччина, Швейцарія, Канада, Греція й Ізраїль. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, приблизно 70% українських виробників органічної продукції орієнтовані на експорт [1]. Для стабілізації ринку екологічно чистої продукції в Україні важливим завданням є використання світового досвіду, зокрема щодо державної підтримки виробництва екологічно чистої продукції, формування цінової надбавки й системи організації збуту.

В Україні проблемами стандартизації і сертифікації займається Держспоживстандарт. Цей національний орган із стандартизації представляє Україну в таких міжнародних організаціях, як Міжнародна організація зі стандартизації (ISO), Європейський комітет із стандартизації (CEN), Міждержавна Рада зі стандартизації, метрології і сертифікації (МДР), Міжнародна електротехнічна комісія (IEC). Взаємодіючи з IEC та ISO, Україна має право на пряме впровадження їхніх стандартів [20].

Міжнародна фінансова корпорація (IFC) разом з рядом міністерств та відомств розробила рекомендації щодо реформування національної системи харчової безпеки в Україні. Для контролю за якістю продукції в Україні передбачено створення єдиного компетентного органу на основі державної та фітосанітарної служби. Держветфітослужба зможе в повному обсязі контролювати якість продуктів харчування: від внесення органічних та мінеральних добрив у ґрунт до переробки рослинної і тваринної сировини. Запроваджувати систему управління харчовою безпечністю потрібно на основі принципів НАССР [9, 62]. Застосування системи управління харчовими продуктами на базі концепції НАССР дає підприємству змогу гарантувати випуск безпечної продукції за рахунок систематичного контролю на всіх стадіях виробництва, демонструвати відповідність застосованим законодавчим та нормативним вимогам щодо безпечності харчових продуктів, зміцнити довіру споживачів та вийти на закордонні ринки.

В Україні правові й організаційні засади стандартизації продуктів харчування як складової технічного регулювання регламентовані Декретом Кабінету Міністрів України про стандартизацію і сертифікацію № 1315-18 від 04. 07. 2014 р. [16], законами України: «Про стандартизацію» № 1315-18 від 05. 06. 2014 р. [15], «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» № 5463-17 від 20. 12. 2012 р. [14]. Згідно з Законом України про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. № 2982-15 від 18. 10. 2005 р., державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки держави; забезпечення продовольчої безпеки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі [13].

Однією з причин повільного процесу гармонізації є відсутність належного фінансування. Це пов'язано з тим, що роботи зі стандартизації фінансують за

рахунок переважно бюджетних коштів, а замовлень від бізнесу практикують мало. Якщо в Україні за рахунок бізнесу розробляють близько 2% стандартів, то в європейських країнах цей показник сягає 80% [10, 110]. Тому необхідно активізувати дії бізнесменів стосовно процесу стандартизації через переконання, що стандартизація надає можливість нарощувати виробничий потенціал, упроваджувати прогресивні технології й нові види високоякісної конкурентоспроможної продукції, яка забезпечить вихід українських товаровиробників на світові ринки.

Європейський Союз зобов'язався допомогти уряду України наданням 9 млн. євро на фінансування проекту щодо безпеки продуктів харчування в рамках Програми всебічного інституційного розвитку України. Програма передбачає гармонізацію законодавства, стандартів і модернізацію інститутів забезпечення високої якості. Ця програма охоплює також технічну підтримку і проекти Twinning (проекти інституціонального партнерства між органами державної влади України й країн-членів ЄС) [18].

Отже, гармонізація національних стандартів якості з європейськими є одним з основних механізмів підвищення конкурентоспроможності української продукції агропромислового комплексу на європейському ринку. Для контролю за якістю продукції доцільно створити на державному рівні саморегулюючу організацію виробників, яка б могла координувати діяльність у сфері стандартизації та якості сільськогосподарської продукції.

У контексті гармонізації українського законодавства з європейським необхідно:

- ✓ кардинально вдосконалити практику та процедуру затвердження стандартів, гармонізованих з європейськими аналогами;
- ✓ активізувати діяльність профільних державних установ щодо гармонізації українського законодавства з європейським;
- ✓ чітко регламентувати діяльність (аналогічно до практик, що діють в ЄС) контролюючих органів у державній системі контролю харчових продуктів;
- ✓ створити інтегровану систему державних органів або систему з одним контролюючим органом у державній системі контролю харчових продуктів.

Перспективи подальших розвідок слід продовжити у напрямку підвищення ефективності управління контролем за якістю продукції відповідно до вимог ЄС. Дослідження необхідно зосередити на екологічній сертифікації продукції агропромислового комплексу.

Pazizina S., Pazizina K. Harmonization of Ukrainian quality standards to European as mechanism for agriculture production competitiveness improvement. The problem of harmonization of Ukrainian quality standards to European standards is analyzed. It was determined that one of the mechanisms for agricultural industry competitiveness improvement is the alignment to European quality standards. The level of competitive advantages of agricultural products in the European market is reviewed. The practice of food production controlling in European countries is examined. Actions for acceleration of harmonization of Ukrainian standards to European are suggested.

Key words: harmonization, standard of quality, agricultural products, competitiveness, mechanism, quality of food.

Пазизина С. Н., Пазизина К. В. Гармонизация украинских стандартов качества с европейскими как механизм повышения конкурентоспособности продукции агропромышленного комплекса. Проанализирована проблема гармонизации украинских стандартов качества с европейскими. Определено, что одним из механизмов повышения конкурентоспособности продукции агропромышленного комплекса является гармонизация национальных стандартов качества с европейскими. Оценен уровень конкурентного преимущества аграрной продукции на европейском рынке. Исследован опыт европейских стран относительно контроля качества пищевой продукции. Предложены способы ускорения гармонизации украинских стандартов с европейскими.

Ключевые слова: гармонизация, стандарт качества, продукция агропромышленного комплекса, конкурентоспособность, механизм, качество пищевой продукции.

Література

1. Panorama of Ukraine agrarian sector [Electronic resource]. – Mode access : <http://consulado.ukrbcn.com/documents/agroucr.pdf/>.
2. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) [Electronic resource]. – Mode access : <http://unctad.org/>.
3. Бережна Ю. С. Канали збуту органічної продукції: міжнародний аспект та вітчизняна практика / Ю. С. Бережна // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 198–202.
4. Беленіхіна А. До питання екологічно безпечної продукції / А. Беленіхіна, В. Костромітін // Агробізнес сьогодні. – 2012. – № 23. – С. 24–26.
5. Брижань І. А. Стан і розвиток органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні / І. А. Брижань, М. Р. Клітна // Ефективна економіка. – 2013. – № 10. – С. 11–15.
6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.
7. Литвинов А. І. Сільськогосподарська продукція: проблеми якості / А. І. Литвинов // Економіка АПК. – 2014. – № 6. – С. 23–30.
8. Литвинська С. Гармонізація українських національних стандартів серії «Інформація та документація» з міжнародними й європейськими: здобутки і перспективи / С. Литвинська // Безпека інформації. – 2012. – № 2. – С. 43–47.

9. Михайлов Ю. Реформа системи продуктів харчування чи випорожнення наших гаманців? / Ю. Михайлов // Пропозиція. – 2011. – № 6. – С. 62–64.
10. Нагорна О. О. Інноваційний розвиток національної економіки: діагностика проблем, важелі активізації / О. О. Нагорна // Фінансовий простір. – 2014. – № 2 (14). – С. 108–113.
11. Нестеренко С. С. Правове регулювання стандартизації та сертифікації в Україні в контексті євроінтеграції / С. С. Нестеренко // Управління розвитком. – 2014. – № 6. – 65–67.
12. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з міжнародним та європейським правом: методи, етапи, види / Н. М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 338–342.
13. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18. 10. 2005 р. № 2982-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
14. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності : Закон України від 20. 12. 2012 р. № 5463-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3164-15>.
15. Про стандартизацію : Закон України від 05. 06. 2014 р. № 1315-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1315-18>.
16. Про стандартизацію і сертифікацію : Декрет Кабінету Міністрів України від 04. 07. 2014 р. № 1315-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/46-93>.
17. Прокопець Л. В. Складові підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств / Л. В. Прокопець // Збірник наукових праць Буковинського університету. – 2011. – № 7. – С. 37–47.
18. Прядко О. Аграрный сектор Украины использует менее половины заложенного в него экономического потенциала [Электронный ресурс] / О. Прядко. – Режим доступа : <http://www.apk-inform.com/ru/exclusive/opinion/110807#.VHxKaNKsVBk>.
19. Україна запроваджує модель ЄС у контролі за безпечністю та якістю харчової продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244842738.
20. Ульянченко Ю. О. Державне регулювання стандартизації та сертифікації продукції аграрного сектора економіки України [Електронний ресурс] / Ю. О. Ульянченко. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2013-2/doc/3/01.pdf>.
21. Чирва Р. ЄС відчиняє двері для українських товарів [Електронний ресурс] / Р. Чирва. – Режим доступу : <http://www.psv.org.ua/arts/Tema/view-2197.html>.

УДК 339.137

Паранюк Я.

СИСТЕМА РИЗИКІВ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Досліджено ризики інноваційної діяльності підприємства, визначено фактори домінуючої ролі підприємств у впровадженні інновацій, проаналізовано структуру ризиків інноваційної діяльності підприємств, окреслено групи чинників інноваційних ризиків та визначено шляхи стимулювання інноваційної активності через використання інструментарію системи управління ризиками.

Ключові слова: інновація, інноваційна діяльність, ризики, управління ризиками.

В умовах жорсткої конкуренції компаніям дедалі складніше утримувати власних споживачів і зацікавити нових своїми товарами чи послугами. За таких обставин для підтримки своєї конкурентоспроможності компаніям необхідно залучити до своєї діяльності інновації.

Інноваційна діяльність – ризикова діяльність! Інноваційний ризик не завжди виправданий, а частіше навпаки, є негативним явищем для підприємств, оскільки зазнає великих збитків. У деяких випадках невинуватий ризик ставить під сумнів подальшу підприємницьку діяльність. Тому, на нашу думку, дослідження ризиків від інноваційної діяльності підприємства набуває особливої актуальності. Для ефективної інноваційної діяльності промислових підприємств важливо ефективно управляти інноваційним ризиком.

Проблеми інноваційної діяльності підприємств глибоко вивчали вітчизняні й зарубіжні вчені. Найвідомішими у цих напрямках є праці І. Бланка, Н. Бекера, В. Геєця, С. Гріна, М. Долішнього, В. Захарченка, С. Ільєнкова, А. Казанцева, М. Крупки, А. Кузнєцової, М. Козоріз, О. Лапко, В. Бабич, А. Пересади, П. Пригожина, І. Тивончука, С. Ягудіна, О. Батура та інших дослідників. Теоретичні та прикладні засади ризик-менеджменту висвітлено у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених-економістів, серед яких варто виділити І. Березу, В. Бочарникова, В. Вітлінського, П. Грабового, В. Гриньова, К. Захарова, Л. Кобиляцького, М. Лімітовського, П. Перерву, С. Петрову, О. Пономаренка, О. Пушкаря, С. Релецького, Ф. Роджерса, Т. Сааті, О. Ястремського та ін. У працях цих авторів виконано детальні якісний та кількісний аналізи різноманітних ризиків, висвітлено основні підходи щодо управління ними, запропоновано шляхи мінімізації ризиків, розроблено різноманітні методи їх моделювання тощо.

Натомість проблематиці управління ризиками інноваційної діяльності через специфіку новизни предмета дослідження вітчизняні науковці поки що не приділили належної уваги, тому вона потребує подальших досліджень.

Метою даної статті є класифікація ризиків, пов'язаних з реалізацією інноваційних проєктів, визначення основних методів зниження ризиків інноваційної діяльності підприємства.

Систему ризиків інноваційної діяльності підприємства ми умовно розділимо на дві підсистеми, першу з яких віднесемо до процесу функціонування підприємства при здійсненні ним інноваційної діяльності, а другу – до умов її здійснення, незалежних від конкретних інноваційних процесів.

Це дає можливість говорити про розкладання фактора ризику ідеалізації бажаної сукупності подій у деяку систему ризиків. Рівні, що виходять у результаті системи, будемо називати стратами (від латинського *stratum* – шар, пласт) [1, 25].

Перша страта. На виході інноваційного процесу проявляються ризики, змовлені ймовірністю того, що ринок не прийме продукт, створений у результаті реалізації інноваційної діяльності – комерційні ризики. Характеристики потенційних споживачів та дії конкурентів, які впливають безпосередньо на попит, породжують комерційні ризики формування характеристик попиту на інноваційний продукт. Вони багато в чому пов'язані з новизною інноваційного продукту, але, крім того, конкуренція є також джерелом ризиків, пов'язаних з можливістю прояву ефекту Спіловер. Цей ефект також може виникати під впливом як специфічних умов інноваційної діяльності (наприклад, через нерозвиненість законодавства про інтелектуальну власність або правозастосовчої практики), так і рамкових умов, які ми виділяємо в спеціальну підсистему ризиків та будемо розглядати стосовно іншої підсистеми ризиків. Процес просування на ринок інноваційного продукту пов'язаний і з ризиками в галузі логістики, котрі позначимо як ризики логістики інноваційного продукту [3, 38].

Друга страта. У процесі формування характеристик інноваційного продукту маємо звернутися насамперед до аналізу відповідної цьому процесові її частини комерційних ризиків, яка зумовлена високою собівартістю продукту або невідповідністю характеристик продукту вимогам споживачів. Останнє може бути наслідком, наприклад, того, що на підприємстві не створено адекватної системи маркетингу, що забезпечує своєчасне проходження «сигналів» ринку без спотворень. У цьому випадку виникає ризик ринкової нереалізації передбачуваної інноваційної ринкової ренти. Характеристики інноваційного продукту (в т. ч. легкість повторення через низький ступень унікальності або технологічної складності) й тривалий час його створення можуть бути джерелом ризиків ефекту Спіловер, оскільки підвищують абсорбційні властивості середища.

Із урахуванням викладеного, будемо класифікувати ризики даної страти таким чином: комерційні ризики формування характеристик пропозиції (інноваційного продукту), технологічні й науково-технічні ризики (процесу створення інноваційного продукту), ризики ефекту Спіловер, пов'язані з несанкціонова-

ною дифузією процесу створення інноваційного продукту процесом створення інноваційного продукту.

Третя страта. Ця страта визначається характеристиками внутрішнього середовища і потенціалу підприємства, що перебуває в основі здійснення необхідних інноваційних процесів. Невизначеність у можливості досягти необхідних параметрів потенціалу або нереалізації вже наявного його рівня, своєю чергою, породжують ризики. Так, у процесі приведення до практики результату прикладами таких факторів ризику можуть служити недостатній рівень компетенції, технологічності виробництва, кваліфікації персоналу, матеріалів, висока вартість нового виробничого процесу; здатність організації внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Ризики, породжувані цими факторами, можуть бути розділені на два види: 1) ризики нереалізації потенціалу підприємства, пов'язані з характеристиками його внутрішнього середовища (такими, наприклад, як нетворчий клімат у колективі, незлагодженість і т. д.); 2) управлінські ризики. Управлінські процеси інноваційної діяльності відрізняються підвищеною складністю, пов'язаною з необхідністю впровадження організаційних інновацій, організації процесів навчання, що викликано використанням новим технологій [2, 45].

Четверта страта. Внутрішній потенціал фірми, зокрема, формується і за рахунок ресурсів інноваційної діяльності, що поставляє зовнішнє середовище, а також визначається можливостями використання додаткових джерел компетенцій у зовнішньому середовищі. У результаті формуються характеристики попиту на ресурси, і цей процес також породжує ризики, які полягають у невідповідності висунутого попиту фірм і пропозиції інноваційних ресурсів з боку зовнішнього середовища, нерозвиненості та неефективності механізмів, що забезпечують чітке своєчасне проходження сигналу між середовищами, а також зв'язність між їх елементами.

Оцінка потреби в необхідній кількості та якості ресурсів набуває ключового значення для здійснення інноваційної діяльності. Проте виділення цього процесу в окрему страту базовано не тільки на його значущості. Воно викликає не тим, що необхідні ресурси можуть перебувати як у внутрішньому середовищі фірми, так і в зовнішньому. На відміну від рутинних видів господарської діяльності, підприємство має не просто бути кваліфікованим споживачем ресурсів, а й уміти шукати канали для трансферу таких ресурсів, як знання і технології, організувати нові канали. Часто знання і технології є результатом спільної діяльності й легко дифундують у зовнішнє середовище. У разі кодифікації знань для того, щоб ними скористатися, потрібен процес їх декодування, що потребує фахівців. Відсутність такого процесу або недостатня його якість породжує свої ризики.

Для позначення можливості недосягнення необхідної кількості та якості ресурсів для реалізації інноваційної діяльності ми ввели поняття «ресурсні ризики». На рівні даної страти діє та частина ресурсних ризиків, яка пов'язана з визначенням внутрішніх потреб підприємства в ресурсах, позначена нами як

ризики формування характеристик попиту на ресурси, необхідні для здійснення інноваційної діяльності.

Необхідні ресурси можуть бути залучені при організації процесів партнерства і кооперації. В результаті цих процесів ресурси, які спочатку належать зовнішньому середовищу (партнеру), трансформуються у внутрішні. Кооперація потрібна також для об'єднання компетенцій, що допомагає отримати нові інтелектуальні результати. Тобто партнерство і кооперація виявляються «похідними» процесу формування характеристик попиту на ресурси, що дає змогу віднести їх ризики саме до цієї стратегії. Таким чином, ризики четвертого рівня – це ризики формування характеристик попиту на ресурси і ризики партнерства та кооперації [7, 123].

П'ята страта. Замикає рівень в ієрархічній системі ризиків і належить до зовнішнього середовища як джерела ресурсів. До нього маємо віднести ризики формування характеристик пропозиції інноваційних ресурсів з боку зовнішнього середовища і ризики логістики ресурсів, необхідних для інноваційної діяльності. Ризики формування характеристик пропозиції ресурсів зумовлені можливістю відсутності необхідної кількості та якості потрібних ресурсів у зовнішньому середовищі, а також доступу до них. Ризики, пов'язані з проблемами доставлення ресурсів для реалізації інноваційної діяльності, як і раніше, називатимемо «ризиками логістики ресурсів». Специфіка цих ризиків стосовно інноваційної діяльності виражається в неможливості, по-перше, отримання знань без організації дії каналів їх трансферу і, по-друге, використання традиційних каналів для залучення фінансових ресурсів.

Аналіз показав, що ризики одного виду в підгрупі «прив'язуються» до найбільш істотного (ключового) фактора, що викликає їх. Своєю чергою такий фактор може бути декомпозований на рівні. Фактор даного рівня може впливати на фактор попереднього, відповідно ризик, що стосується фактора даного рівня, виявляється пов'язаним з ризиком, зумовленим фактором попереднього рівня. Тобто, є зворотні зв'язки між як факторами, так і ризиками [5, 238].

Наприклад, якщо не вдається знайти висококваліфікований персонал, підприємство змушене використовувати старі технології, що, своєю чергою, веде до зниження якості інноваційного продукту і ризику його комерційної нереалізації. Щоб знизити цей ризик, підприємство має орієнтуватися на низькодохідні групи споживання. Орієнтація на ці групи не дає підприємству змоги отримати достатній дохід для зміни ситуації (навчання персоналу, пошуку персоналу на інших ринках тощо). В результаті виникає ризик залишитися надовго в пастці некомпетентності. Якщо ця ситуація є стандартною для національних підприємств, то низька зарплата, а отже, і низький дохід масового споживача, своєю чергою, дестимулює попит на високотехнологічну продукцію високої якості й підтримує на належному рівні ризик для інноватора.

При послідовному аналізі інноваційного процесу, очевидно, що на кожній його стадії першочергову роль відіграють ризики провалу саме цієї стадії. У міру наближення стадії до завершення на перший план виступають ризики нереа-

лізації наступної стадії. Загальний ризик неуспіху процесу складається з ризиків проходження кожної послідовної стадії, по мірі проходження певної стадії процесу він знижується. Чим ближче пройдена стадія до кінця інноваційного процесу, тим менша невизначеність кінцевого результату і тим менш ризикованою є частина, що опинилася поза процесом, і залишається подолати менший ризик для досягнення кінцевої мети. Але, разом з тим, необхідно брати до уваги можливість існування зворотних зв'язків між стадіями, коли проходження будь-якої з наступних стадій потребує звернення до попередньої з метою коригування раніше отриманого результату. У цьому випадку ризики наступної стадії виявляються у зворотному зв'язку з ризиками попередньої [4, 180].

Так, якщо йдеться про найбільш ранню стадію розвитку продукту або технології, то значну роль відіграють і ризики неприведення до практики і ризики комерціалізації. Може статися, що неприведення до практики потребують проведення додаткових робіт з метою дотримання технологічних обмежень. Після завершення цих робіт може виявитися, що стадію приведення до практики потрібно повністю або частково повторити.

Об'єднавши отримані уявлення про джерела ризиків інноваційної діяльності підприємства можна представити систему цих ризиків у вигляді деяких «сходинок», ступенями якої є різні рівні системи (страти), про які вже йшлося. Першій або початковій сходинці відповідає перша з уведених страт, другій – друга страта і т. д.

Розглянуті ризики назвемо ризиками функціонування підприємства при інноваційній діяльності. До цих ризиків відносимо, зокрема, і ризики взаємодії підприємств при здійсненні інноваційної діяльності. По суті, ці взаємодії належать до тієї частини зовнішнього середовища, яка сама залежить від інноваційної діяльності й значно впливає на неї. Крім цієї частини зовнішнього середовища, є й інша – на яку вплив інноваційної діяльності не поширюється або поширюється незначно, і в той же час дія зовнішнього середовища істотна для неї.

Отже, у функціонування підприємства в процесі інноваційної діяльності можна ввести його ризики, пов'язані із здійсненням інноваційних процесів, у т. ч. зі взаємодією господарюючих суб'єктів. Це позбавить від необхідності аналізувати ризики, що стосуються і зовнішнього, і внутрішнього середовищ фірми.

Paranyuk Y. System Risk innovation enterprise. The paper investigated the risks of innovation of the enterprise, the factors dominant role in business innovation, analyzed the structure of innovation activity risks outlined factors of innovation risks and the ways of stimulating innovative activity through the use of risk management tools.

Key words: *innovation, innovation, risk, risk management.*

Паранюк Я. Д. Система рисков инновационной деятельности предприятия. Исследованы риски инновационной деятельности предприятия, определены факторы доминирующей роли предприятий во внедрении инноваций, проанализирована структура рисков инновационной деятельности предпри-

ятий, очерчені групи факторів інноваційних ризиків і визначені шляхи стимулювання інноваційної активності за використання інструментарію системи управління ризиками.

Ключевые слова: інновація, інноваційна діяльність, ризики, управління ризиками.

Література

1. Антонян Л. В. Роль и место риск-менеджмента в управлении компании [Электронный ресурс] / Л. В. Антонян. – Режим доступа : <http://www.cig-bc.ru/library/74190/97054/>.
2. Денисенко Н. П. Риски внедрения инновационных проектов [Электронный ресурс] / Н. П. Денисенко, А. П. Гречан, К. А. Чигирик. – Режим доступа : http://iee.org.ua/files/alushta/73-denisenko-riski_vnedr_inn.pdf.
3. Камінський А. Б. Економічний ризик та методи його вимірювання / А. Б. Камінський. – К. : Козаки, 2002. – 120 с.
4. Жежуха В. Й. Ризики інноваційної діяльності підприємств / В. Й. Жежуха // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.2. – С. 177–182.
5. Костак З. Р. Вдосконалення управління інноваційними ризиками / З. Р. Костак // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.11. – С. 234–241.
6. Рыжикова О. Н. Управление рисками инновационных проектов / О. Н. Рыжикова // Аудит и финансовый анализ. – 2009. – № 1. – С. 368–371.
7. Стандартний ризик – менеджменту Федерації європейських асоціацій з ризик-менеджменту (Risk Management Standard FERMA – Р. 6) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Ferma.Eu/Default.aspx?tabid=195>.
8. Хмельницкая О. В. Инновационная деятельность как источник повышения конкурентоспособности продукции предприятий [Электронный ресурс] / О. В. Хмельницкая. – Режим доступа : http://www.mami.ru/science/autotr2009/scientific/article/s11/s11_43.pdf.

УДК 657.471

Приходько І., Павлова Г., Васюта М.

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ОБ'ЄКТ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ

Визначено окремі проблеми формування облікового забезпечення управління трансакційними витратами на підприємстві, а також елементи трансакційних витрат, які відображають у системі бухгалтерського обліку відповідно до методики, встановленої П(С)БО. Досліджено трансакційні витрати як інноваційний об'єкт обліку і контролю з метою поліпшення інформаційного забезпечення управління витратами підприємства. Запропоновано введення нового синтетичного рахунку «Трансакційні витрати» з необхідними субрахунками для відокремленого обліку трансакційних витрат та відображення узагальноної інформації про них у фінансовій звітності.

Ключові слова: трансакційні витрати, облікове забезпечення, управління витратами, фінансова звітність, бухгалтерський облік.

Категорія трансакційних витрат як об'єкт обліку досліджена слабо і недостатньо висвітлена в працях науковців; трансакційні витрати як економічна категорія не розкриті. Тим часом трансакційні витрати – одна з найважливіших категорій дослідження в сучасній бухгалтерській науці. Аналіз методологічних підходів до відображення трансакційних витрат в чинній системі фінансового обліку дає змогу дійти висновку: проблема визнання трансакційних витрат обліковим об'єктом залишається дискусійною та нерозв'язаною через відсутність однозначного тлумачення сутності трансакційних витрат, чітких ознак класифікації та ґрунтовних методологічних підходів оцінки їх рівня.

Поняття трансакційних витрат привернуло до себе увагу вітчизняних учених не так давно. Серед тих науковців, які досліджували природу трансакційних витрат, пробували їх класифікувати та вимірювати – С. Архієреєв, Л. Базалієва, В. Захарченко, М. Данько, Г. Козаченко, С. Коропецький, Г. Макухін, Р. Пустовійт, Т. Резнікова і С. Тарасенко. Проблемам визначення трансакційних витрат з облікового погляду лише останнім часом почали присвячувати свої праці українські вчені. Зокрема, інтерпретація основних підходів до класифікації трансакційних витрат в обліковому аспекті є головною в працях Г. Козаченка, Г. Макухіна, Ж. Ющак і С. Мельника, Н. Лоханової. Дослідження наукових праць [2; 3; 4; 6] з методології бухгалтерського обліку трансакційних витрат дало змогу виділити такі підходи:

- ✓ побудова нової моделі бухгалтерського обліку, яка передбачає закладення в основу плану рахунків поділ витрат підприємства на трансформаційні й трансакційні [4];

- ✓ застосування транзитного рахунку «Трансакційні витрати», через який проводять обсяги зазначених трансакційних витрат у кореспонденції з рахунками витрат 9 класу [6];
- ✓ використання окремого спеціального рахунку витрат «Трансакційні витрати» [2];
- ✓ доповнення стандартного процесу обліку витрат програмним продуктом, який дав би змогу відстежувати трансакційні витрати у складі адміністративних та інших операційних витрат, витрат на збут [3];
- ✓ створення додаткових аналітичних зрізів за рахунками витрат діяльності для введення ознаки трансакційних витрат. На думку М. Шигун, це дасть змогу уникнути подвоєння суми витрат, оскільки трансакційні витрати мають відповідні аналоги, що є об'єктами облікового відображення [8].

Аналіз методологічних підходів до відображення трансакційних витрат у чинній системі фінансового обліку послужив основою для висновку: проблема визнання трансакційних витрат як облікового об'єкта залишається дискусійною та нерозв'язаною.

Обґрунтовано наукову гіпотезу необхідності відокремлення у площині обліку і контролю трансакційних витрат як важливого інституційного фактора забезпечення конкурентоспроможності в нових умовах господарювання, що потребує вдосконалення теорії бухгалтерського обліку.

Національний стандарт бухгалтерського обліку 16 «Витрати» не виділяє цих витрат ні за видами діяльності підприємства, ні за прийнятою поелементною класифікацією витрат. Але формулювання, застосовані в тексті стандарту, дають змогу виокремлювати «латентні» елементи цієї унікальної характеристики залежності бізнесу від інститутів. Зокрема, в абзаці 1. п. 7 П(С)БО 16 визначено, що витрати визнають одночасно з доходом, для одержання якого були отримані. Однак складність у тому, що трансакційні витрати (крім тих, які пов'язані безпосередньо з укладенням контрактів на продаж товарів) зазвичай не можна пов'язати з конкретними надходженнями. Навіть більше: ці витрати часто здійснюють «авансом», а часто – і непродуктивно. Проте їх величина впливає на фінансовий результат підприємства, не кажучи вже про конкурентоспроможність [5].

Проблема полягає в тому, що велика частина трансакційних витрат розпорошена на витратних рахунках дев'ятого класу, які сформовані з метою отримання калькуляції. Варто зазначити, що трансакційні витрати як витрати ринкової взаємодії господарюючих суб'єктів характеризують рівень підготовки виробництва продукції (робіт, послуг) більше, ніж процес виробництва. Витрати, що безпосередньо не стосуються створюваної продукції (робіт, послуг), і які більшою мірою пов'язані з підготовкою та організацією виробництва, не вводять до собівартості продукції (робіт, послуг). Такі витрати, які неможливо прямо пов'язати з доходом певного періоду, відображають у витратах того звіт-

ного періоду, в якому вони були здійснені, є непрямими, і їх покривають за рахунок прибутку підприємства. Окремі елементи трансакційних витрат частково враховують у витратах діяльності за трьома видами: адміністративні витрати, витрати на збут, інші операційні витрати. Для обліку цих витрат призначений 9 клас рахунків, а саме: рахунки 92 «Адміністративні витрати», 93 «Витрати на збут» та 94 «Інші витрати операційної діяльності», між якими і розподіляють трансакційні витрати [1]. Облікове забезпечення окремих елементів трансакційних витрат та законодавча база, що їх регламентує, узагальнені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Відображення складових трансакційних витрат
на рахунках бухгалтерського обліку**

Вид трансакційних витрат	Елементи трансакційних витрат	Облікове забезпечення (рахунки бух. обліку)	Законодавче регламентування
1	2	3	4
Витрати на пошук інформації	Витрати на маркетинг	93	п. 19 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Витрати на рекламу	93	
	Витрати на утримання відділу збуту	93	
	Витрати на участь у виставках, ярмарках	92,93	п. 18, 19 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Витрати делегування функції збуту стороннім організаціям (комісійна торгівля)	93	п. 19 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Витрати на створення, ведення баз даних інформації про контрагентів	92,93	п. 18, 19 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
Витрати на ведення переговорів і укладання угод	Представницькі витрати	92	п. 18 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Винагороди за професійні послуги, наприклад, юридичне супроводження процесу ведення переговорів та укладення договору, нотаріальне посвідчення договору	92	
	Витрати на зв'язок (поштові, телеграфні, телефонні, телекс, факс тощо)	92	

Продовження табл. 1

1	2	3	4
Витрати на вимірювання	Витрати проведення вимірювання під час відвантаження	93	п. 19 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Витрати на гарантійний ремонт і гарантійне обслуговування	93	№ 291
	Витрати на утримання відділу контролю якості	91	п. 15 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
Витрати специфікації і захисту прав власності	Придбання патентів	92	п. 18 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Придбання ліцензій	133	П(С)БО № 7, Інструкція № 291
	Витрати на врегулювання спорів у судових органах	92	п. 18 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
Витрати протидії опортуністичній поведінці	Забезпечення зобов'язань	94	п. 20 П(С)БО № 16, Інструкція № 291
	Оперативно-господарські санкції	Не відображають в бух. обліку як витрати	
	Страхування ризиків	23,91,92,93	П(С)БО № 16, Інструкція № 291

Трансакційні витрати – це витрати, що є не лише в операційній діяльності, а й у фінансовій та інвестиційній, адже договірні відносини, пошук інформації відбуваються на всіх етапах життєвого циклу підприємства [7].

Тому виникає питання: як досягти такого ефекту, щоб підприємство могло надавати інформацію про трансакційні витрати в цілому, а не за окремими їх видами.

Не буде помилковим стверджувати, що нині бухгалтерський облік не може надати повної інформації про трансакційні витрати, а бухгалтерська звітність стає взагалі непотрібною в цій ситуації для її користувачів у особі кредиторів, потенційних інвесторів, дрібних акціонерів, органів державного управління.

Трансакційні витрати неможливо відображати в чинній системі бухгалтерського обліку, це можна здійснити лише двома способами: створити нову систему обліку, що є дуже проблемним, оскільки нове в нашій країні завжди натрапляє на опір, або ж увести новий об'єкт – «трансакційні витрати» до системи бухгалтерського обліку.

Проведені нами дослідження дають змогу стверджувати, що для забезпечення відокремленого обліку трансакційних витрат у сільськогосподарських підприємствах доцільно створити окремий синтетичний рахунок у 9 класі рахунків з відповідними субрахунками, позаяк на сьогодні вільний лише рахунок 99; тому пропонуємо використати його для обліку цих витрат і назвати цей рахунок «Трансакційні витрати».

Для деталізації інформації про трансакційні витрати пропонуємо до рахунку 99 «Трансакційні витрати» відкрити наступні субрахунки:

991 «Витрати на пошук інформації». У його межах на аналітичних рахунках нараховувати витрати: з оплати послуг зв'язку (пошта, телефон, інтернет), на передплату спеціалізованих видань, на придбання прав доступу до баз даних і таке інше.

992 «Представницькі витрати». Відображатимуть витрати на переговори, репрезентації, прийоми, укладання контрактів тощо.

993 «Витрати захисту прав власності та винагороди за професійні послуги». Використовувати для нарахування витрат на врегулювання спорів у судових органах та інших витрат із захисту прав власності. У межах цього субрахунку відображати також витрати за отримані юридичні, аудиторські, консалтингові й інші подібні послуги.

994 «Організаційні трансакційні витрати». Відображатимуть витрати на утримання підрозділів, які забезпечують здійснення трансакцій (відділи маркетингу, зв'язків із клієнтами тощо).

995 «Витрати на проведення розрахунків». На аналітичних рахунках цього субрахунку відображати такі витрати, як плата за розрахунково-касове обслуговування й інші платежі за здійснення розрахункових операцій.

996 «Податки, збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі». Нараховуватимуть суми податків, зборів та інших податкових платежів, які відображатимуть на рахунках обліку накладних витрат.

997 «Втрати від опортуністичної поведінки». Обліковуватимуть втрати від невиконання умов контрактів, у т. ч. безнадійну заборгованість, штрафи, пені, неустойки тощо.

998 «Витрати на рекламу та дослідження ринку». Обліковуватимуть витрати з оплати наданих підприємству рекламних послуг і витрати на дослідження ринкової кон'юнктури.

999 «Інші трансакційні витрати». У межах даного субрахунку на аналітичних рахунках відображатимуть трансакційні витрати, які не можна віднести на рахунки інших субрахунків з обліку трансакційних витрат.

Рахунок 99 «Трансакційні витрати» має бути активним. За дебетом нараховуватимуть витрати у кореспонденції з кредитом таких рахунків, як 20 «Виробничі запаси», 13 «Знос (амортизація) необоротних активів», 66 «Розрахунки за виплатами працівникам», 65 «Розрахунки зі страхування» й інші.

Для бухгалтерського відображення трансакційних витрат не потрібно створювати спеціальні форми первинних документів, а можна використовувати

діючі форми. Зокрема, для обліку витрачених товарно-матеріальних цінностей сільськогосподарські підприємства використовують документи на списання матеріалів – накладні внутрішнього призначення, лімітно-забірні картки тощо.

Витрати на оплату праці оформлюють розрахунково-платіжними відомостями. Витрати у вигляді одержаних послуг вводять до трансакційних витрат на підставі актів виконаних робіт тощо. Доповнити й узагальнити дані первинних документів доцільно складанням допоміжних відомостей та узагальнюючих регістрів для систематизації даних про трансакційні витрати (рис. 1).

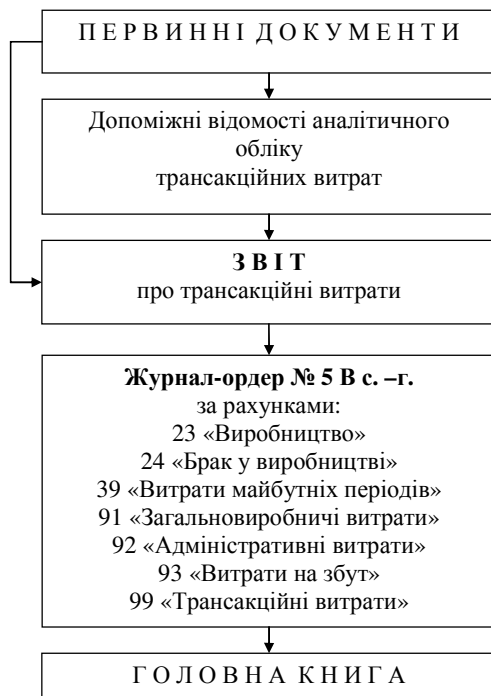

Рис. 1. Документальне підтвердження записів у обліку трансакційних витрат

Загальну суму витрат, накопичену на дебеті рахунка 99 «Трансакційні витрати», у кінці звітного періоду повністю списуватимуть у дебет рахунка 79 «Фінансові результати».

Це дасть змогу суттєво вплинути на фінансові результати, собівартість одиниці продукції і, зрештою, на цінову конкурентоспроможність. Кінцевою метою будь-якої системи обліку є адекватне відображення в звітності реального фінансового стану підприємств і результатів здійснюваних ними господарських операцій.

Контроль – важлива функція управління, а оскільки трансакційні витрати мають тісний діалектичний зв'язок із менеджментом, існує потреба детального контролю реальності й ефективності витрачання ресурсів на здійснення трансакцій. Серед прийомів і способів контролю найефективнішими при контролі трансакційних витрат є методи документального контролю, оскільки трансакційні витрати мають у своїй більшості нематеріальну форму.

Внутрішній контроль трансакційних витрат у сільськогосподарському підприємстві необхідно спрямовувати, перш за все, на перевірку доцільності, обґрунтованості, ефективності та правомірності здійснення трансакційних витрат. Основну роль у здійсненні внутрішньогосподарського контролю трансакційних витрат мають відігравати керівники підприємства та структурних підрозділів, оскільки вони відповідають за ефективність витрат на здійснення трансакцій. Оперативний контроль трансакційних витрат підприємства необхідно доручити бухгалтерській службі.

Категорія трансакційних витрат як об'єкт обліку є недослідженою і недостатньо висвітленою в працях науковців; трансакційні витрати як економічна категорія не відпрацьована. В теорії нема єдиного визначення трансакційних витрат. У контексті цільового спрямування і завдань дослідження зроблено спробу узагальнити та систематизувати наявні дефініції трансакційних витрат і визначено: трансакційні витрати – це витрати, що супроводжують економічну взаємодію суб'єктів, пов'язану зі зміною суб'єктів власності, й охоплюють витрати збору та опрацювання інформації, проведення переговорів і ухвалення рішень, контроль за дотриманням контрактів і примушення до їх виконання.

У діяльності суб'єктів господарювання зростають витрати, не пов'язані безпосередньо з виробництвом продукції, які нерідко сягають половини всіх витрат. Незважаючи на зростання значення цих витрат, у бухгалтерському обліку їм не приділяють належної уваги.

Регламентами бухгалтерського обліку не передбачені виокремлення та оцінювання трансакційних витрат, інформація про них розпорощена у різних рахунках, не визначена процедура їх узагальнення.

Трансакційні витрати є інноваційним об'єктом обліку і контролю, які необхідно відображати на окремому синтетичному рахунку, що поліпшить інформаційне забезпечення управління витратами підприємства.

Значний вплив трансакційних витрат на загальну величину витрат підприємства і на кінцеві результати діяльності, а також можливість використання методологічною основою дослідження економічного аспекту організаційної структури суб'єктів господарювання в умовах трансформації та ринкової економіки є вагомим аргументом подальшого дослідження проблематики вимірювання та відображення в обліку трансакційних витрат з метою управління їх рівнем.

Вважаємо, що під трансакційними витратами слід розуміти витрати для налагодження угод обміну та відносин як усередині підприємства, так і зовнішніх взаємодій, пов'язаних з пошуком інформації, веденням переговорів, укла-

данням угод і т. д. Але наявні вони скрізь у покупців та продавців, у звичайній та надзвичайній діяльності, й ігнорувати їх просто неможливо.

Важливим питанням є також підвищення кваліфікаційного рівня персоналу взагалі та в питаннях трансакційних витрат зокрема. Керівники і власники підприємств мають не шкодувати коштів на поліпшення діяльності. Користувачами інформації про трансакційні витрати повинні бути інвестори, позикодавці, працівники, постачальники, клієнти, уряд та урядові організації і громадськість.

Отже, облік, контроль і аналіз трансакційних витрат – це ті питання, які мають набути подальшого розвитку в сфері бухгалтерського обліку задля розвитку науки і поліпшення практичної діяльності українських підприємств.

*Prykhodko I., Pavlova G., Vasiuta M. **Transaction costs as an innovative accounting object and control.** The paper identifies some of the problems of accounting management software transaction costs in the enterprise, as well as elements of transaction costs, which are reflected in the accounting system in accordance with the methodology set current P(C)BU. Investigated transaction costs as an innovative object of accounting and control, with the aim of improving information security cost management company. The proposed introduction of a new synthetic account «Transaction costs» in the context of the necessary sub-accounts for the selected accounting transaction costs and display summary information about them in financial statements.*

Key words: transaction costs, accounting software cost management, financial reporting, accounting.

*Приходько И. П., Павлова Г. Е., Васюта Н. В. **Транзакционные затраты как инновационный объект учета и контроля.** Определены отдельные проблемы формирования учетного обеспечения управления транзакционными издержками на предприятии, а также элементы транзакционных издержек, которые отражаются в системе бухгалтерского учета в соответствии с методикой, установленной П(С)БУ. Исследованы транзакционные издержки как инновационный объект учета и контроля, с целью улучшения информационного обеспечения управления затратами предприятия. Предложено введение нового синтетического счета «Транзакционные издержки» с необходимыми субсчетами для выделенного учета транзакционных издержек и отображение обобщенной информации о них в финансовой отчетности.*

Ключевые слова: транзакционные издержки, учетное обеспечение управления затратами, финансовая отчетность, бухгалтерский учет.

Література

1. *Гайдуцький П. І.* Облік трансакційних витрат – вагомий фактор конкурентоспроможності в сучасній економіці / П. І. Гайдуцький, В. М. Жук // Облік і фінанси АПК. – 2012. – № 3. – С. 9–19.
2. *Гончарова Н.* Концепти обліку трансакційних витрат / Н. Гончарова // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ОДЕУ, 2009. – 258 с.
3. *Замазій О.* Проблеми обліку трансакційних витрат у діяльності суб'єктів господарювання / О. Замазій // Научные труды ДонНТУ. – 2004. – Вып. 70. – 95 с.
4. *Кірейцев Г. Г.* Облік, аналіз і контроль трансакційних витрат : навч. посіб. / Г. Г. Кірейцев, В. С. Литвиненко. – К. : Фітосоціоцентр, 2013. – 159 с.
5. *Лоханова Н.* Проблеми обліку і контролю трансакційних витрат у системі управління економічною стійкістю підприємств / Н. Лоханова // Вісник ТНЕУ. – 2012. – № 1. – 161 с.
6. *Мельник С.* Трансакційні витрати у вітчизняній обліковій системі XXI століття – нове уявлення майбутнього / С. Мельник, Ж. Юнак // Міжнародний збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 1 (13). – 408 с.
7. *Садовська І. Б.* Сутність і класифікація трансакційних витрат як об'єкта обліку / І. Б. Садовська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 27. – С. 116–119.
8. *Шигун М.* Методичні підходи до бухгалтерського обліку трансакційних витрат / М. Шигун // Міжнародний збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3 (15). – 30 с.

УДК 334.012.64.35.073.

Савчук Л.

РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ОПТИМІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто роль і значення податкової політики держави в розв'язанні проблеми забезпечення пріоритетності розвитку малого бізнесу. На основі аналізу Податкового кодексу узагальнено основні перепони на шляху розвитку малого підприємництва в Україні. Наведено рекомендації стосовно вдосконалення фіскальної політики держави з метою забезпечення стабільного розвитку малого підприємництва.

Ключові слова: малий бізнес, підприємницька діяльність, фіскальна політика, Податковий кодекс.

В сучасних умовах господарювання безальтернативним шляхом як підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, так і забезпечення виконання нагальних соціально-економічних завдань суспільства, є забезпечення інноваційного спрямування підприємницької діяльності. Роль і функції малого підприємництва в реалізації наведеного стратегічного завдання важко переоцінити. Саме малий бізнес завдяки своїй природі є живильним середовищем нововведень, справжнім інкубатором новаторського підприємництва. Разом з тим ефективність його функціонування значною мірою визначається системою державного оподаткування. На жаль, очікуваного прискорення розвитку малого бізнесу в Україні, яке теоретики і практики пов'язували з прийняттям Податкового кодексу, так і не відбулося. Питання вдосконалення податкової політики у напрямку стимулювання розвитку суб'єктів малого підприємництва в Україні потребують подальшого вивчення з метою напрацювання конкретних шляхів їх практичної реалізації.

Достатньо детально концептуальні питання підвищення ефективності податкової політики держави розроблені в дослідженнях В. Андрущенка, П. Гайдуцького, А. Крисоватого, Т. Кошук, А. Просуленко. Безумовна актуальність забезпечення розвитку малих форм господарювання зумовила зростання уваги до даної проблематики в працях В. Власова, М. Кісіль, В. Ляшенко, Ю. Пахомова, К. Пріб, О. Рудь, П. Саблука, М. Фільо. Разом з тим виконання завдання прискорення розвитку малого бізнесу і посилення його інноваційного спрямування об'єктивно потребує подальшого теоретичного напрацювання питань, пов'язаних із удосконаленням фіскальної політики.

Метою дослідження є оцінка ефективності функціонування вітчизняної системи оподаткування в цілому та її спрямування на стимулювання розвитку малого бізнесу і напрацювання рекомендацій щодо поліпшення в перспективі.

Ефективність економічної діяльності всіх без винятку господарюючих суб'єктів – як на мікро-, так і на макрорівні – багато в чому залежить від системи оподаткування. Нормативні параметри податкової політики, її раціональність виваженість визначальною мірою впливають на обсяги наповнюваності державного та місцевих (регіональних) бюджетів, а відповідно – й на можливість державного впливу на соціально-економічні процеси.

Разом з тим доводиться констатувати, що ефективність сучасної податкової політики в Україні вкрай низька, не витримує жодної критики. Результати досліджень світових рейтингових агентств свідчать, що за ступенем сприяння бізнесу податкова система України за станом на кінець попереднього десятиріччя – в переднь прийняття нині чинного Податкового кодексу – перебувала на передостанньому, 147-му місці в світовому співтоваристві, випереджаючи лише Республіку Білорусь [8, 5]. Очікуваних докорінних змін системи оподаткування після прийняття Податкового кодексу України так і не відбулося. Рівень оподаткування як бізнесу, так і населення різного роду податками в країні залишається одним з найвищих у світі. Згідно з дослідженнями *Global Competitiveness Report–2010* Всесвітнього економічного форуму, податкова система України в 2011 р. за ефективністю перебувала на 136-му місці в світі (зі 139 досліджуваних). Не набагато кращі оцінки інших рейтингових агентств. У звіті *Doing Business 2011* оцінка системи оподаткування в Україні у 2011 р. суттєвих змін порівняно з попереднім роком не зазнала: за аналізованим показником країна – на 181 місці в світовому рейтингу.

Податковий тиск на фонд оплати праці в Україні становить 43,3%, що набагато більше, ніж в інших країнах Східної Європи і Середньої Азії та в розвинутих країнах – у середньому відповідно 22,9% і 23,3% [9, 2–3]. Надмірне податкове навантаження на бізнес спричиняє значну тінізацію економіки. За підрахунками консалтингової компанії *Boston Consulting Group*, українські підприємства щороку недоплачують у бюджет 25 млрд. дол. Співвідношення податкових втрат до ВВП досягає 20%, і за цим показником Україна – в лідерах серед інших країн рейтингу. Майже 20% прибутку приховують від сплати податків. Лише формалізовані обсяги податкових пільг перевищують 50 млрд. грн. [2, 2].

До основних індикаторів оцінки конкурентоспроможності податкової системи, напрацьованих світовою економічною думкою, на базі яких розраховують відповідні критерії оцінки у складі найбільш застосовуваних світових рейтингів, належать насамперед такі: загальна кількість податків та зборів у країні, ставки податку на доходи (прибуток) фізичних та юридичних осіб, рівень податкового навантаження, ефективність діяльності податкової системи, стабільність податкового законодавства. У виданні «*Paying Taxes 2011*» зазначено, що найнижчий рівень податкового навантаження характерний для країн з високим рівнем доходу. Зокрема, для країн, віднесених до групи з низьким рівнем дохо-

ду, середня кількість платежів у 2011 р. становила 38, при цьому на розрахунок, сплату податків та підготовку податкової звітності витрачали в середньому 295 годин щорічно, загальний рівень оподаткування становив 71%, на противагу – в країнах з високим рівнем доходу кількість платежів – 15, і на них витрачали 172 год. на рік, а загальний рівень оподаткування дорівнював 38,8%. Експерти проекту Doing Business визначили, що в нашій державі кількість податкових платежів, які сплачували юридичні особи протягом 2011 р., – 135, тобто найбільша серед 183 країн, у яких здійснюють розрахунок. На сплату вказаних платежів витрачали 657 год. на рік, що відповідало 174-му місцю в рейтингу; загальний рівень оподаткування становив 55,5% (149-й рядок рейтингу). Впродовж 2012 р. відзначені негативні тенденції посилилися, зокрема, загальна ставка оподаткування зросла до 57,1% від комерційного прибутку (152-ге місце) [7, 51].

Податкову політику, що є важливою складовою економічної політики держави, яка обслуговує соціально-економічні потреби суспільства, необхідно розглядати крізь призму економічної доктрини державного управління. Тому аналіз діючої системи оподаткування і тим більше визначення шляхів її вдосконалення як відправний пункт потрібно починати, по-перше, з аналізу економічних процесів у країні, та, по-друге, враховуючи цілі й завдання, намічені перед економікою на перспективу. На жаль, реалізовані впродовж більш ніж двадцятирічного періоду існування незалежної Української держави процеси реформування економіки не тільки не відповідають, а й суперечать вимогам економічних законів ефективно функціонуючої економічної системи ринкового типу господарювання. А концепція державного управління країною, обслуговуючи потреби кланово-олігархічних угруповань, реальні соціально-економічні потреби держави задовольняє тільки в частині, що відповідає внутрішнім інтересам згаданих угруповань.

Влада всіма можливими засобами намагається наповнити бюджет країни вже зараз, діючи так насамперед з таких міркувань: по-перше, з метою збільшення бази розподілу акумуляованих у державному бюджеті засобів за своїми каналами; по-друге, з популістською метою задоволення найзлободенніших потреб електорату (підвищення пенсій, соціальних виплат, різного роду дотацій тощо). Ні в кого не виникає жодних сумнівів стосовно того, що у владних структурах працюють високоосвічені, у т. ч. (й насамперед) в економічному плані, спеціалісти. Вони прекрасно ознайомлені як із класичними, так і з новітніми теоріями економічного розвитку, макроекономічними теоріями й течіями наукової думки, не кажучи вже про аксіоматичні постулати, що стосуються впливу рівня оподаткування на обсяг сукупного суспільного продукту, яскраво проілюстрованого кривою Лаффера. Згідно з даною кривою, підвищення рівня оподаткування суб'єктів господарювання національної економіки понад оптимальну межу, якою провідні спеціалісти вважають 25–40%, викликає в перспективі абсолютно зворотний ефект – зниження доходів державного бюджету внаслідок зменшення бази оподаткування у не такому вже й далекому майбутньому. Згід-

но з моделлю Дж. М. Кейнса, залежність мультиплікатора економічного зростання від рівня податків відображається таким рівнянням:

$$\mu = \frac{1}{1 - c(1 - t)}, \quad (1)$$

де: μ – мультиплікатор економічного зростання;
 c – гранична схильність до споживання;
 t – гранична ставка оподаткування.

Судячи з наведеної моделі, основними напрямками забезпечення високих стабільних темпів економічного зростання є підвищення споживчого попиту господарюючих суб'єктів, насамперед населення, і зниження податкових ставок якщо й не до оптимального, то хоча б до більш-менш доцільного (в межах розумного) рівня. Наші нескладні розрахунки дають підстави стверджувати, що зниження податкових ставок в Україні до середньоєвропейського рівня вже через 7–8 років зумовить швидке зростання валового внутрішнього продукту (майже вдвічі порівняно з прогнозованим) і економічного потенціалу суб'єктів господарювання (майже втричі), а через 12–15 років різниця між згаданими показниками була б на порядок більшою! Відповідно при зниженні нинішніх податкових ставок на 15–20% уже через 7–8 років за рахунок зміцнення бази оподаткування обсяги податкових надходжень у бюджет різко збільшилися б, не кажучи вже про те, що за рахунок поліпшення свого фінансового становища підприємства змогли б набагато ефективніше вирішувати питання забезпечення економічного розвитку, насамперед шляхом активізації інвестиційно-інноваційної діяльності. Однак в умовах політичної нестабільності у влади немає впевненості не тільки в наступних 7–8 роках – навіть у 2–3 найближчих. Через орієнтацію на забезпечення задоволення кланово-еґоїстичних інтересів у неї немає часу на нарощування економічного потенціалу держави – головним завданням є якомога швидший розподіл уже наявного. Зрозуміло, така політика згубно позначається на стані національної економіки. Згідно з критеріями ООН Україну віднесено до переліку країн, які не відбулися [5, 4]. В «Рейтингу прогресу», складеному ФБК на базі аналізу рейтингів Світового банку, ООН та інших міжнародних аналітичних центрів за показниками конкурентоспроможності, умов ведення бізнесу, розвитку людського потенціалу, економічної свободи, поширенню корупції тощо, Україна опинилася на передостанньому місці з-поміж 101 країни, поступившись «першістю» лише Болівії [6, 3].

Разом з тим реальні потреби економічного розвитку країни, глобальні процеси і тенденції світової економіки потребують якнайшвидшого переведення вітчизняної економіки на інноваційний шлях розвитку. Владні структури на всіх рівнях активно демонструють усвідомлення важливості, пріоритетності й навіть безальтернативності даного напрямку, декларуючи його на широкий загал та постійно підкреслюючи і тиражуючи в указах Президента, постановках Уряду і Верховної Ради, інших нормативно-регламентуючих документах. Однак при детальнішому вивченні згаданих документів виникають суттєві сумніви

в можливості успішної реалізації задекларованих цілей. І Податковий кодекс України щодо цього не є винятком.

Згідно з ідеями домінуючої більшості теорій економічного зростання – починаючи від класичної, кейнсіанської і закінчуючи сучасними – головним важелем впливу фіскальних методів регулювання темпів економічного зростання є не стільки процеси оподаткування бізнесу, як політика державних витрат, або, простіше кажучи, оптимальне витрачання акумульованих в бюджеті фінансових ресурсів. оскільки основним джерелом бюджетних ресурсів є податкові надходження, йдеться про забезпечення їх ефективного витрачання. Зокрема, на цьому наголосив В. Андрущенко, який вважає, що примус суб'єктів господарювання до сплати податків, які витрачатимуть на діяльність, не пов'язану з інтересами платників податків, або навіть суперечать їм, вважається несправедливим. Особи погоджуються до примусу з боку держави тільки в тому випадку, якщо кінцеві результати політичного обміну відповідатимуть їх потребам. За відсутності моделі вільного обміну будь-які методи державного примусу суперечитимуть індивідуальним цінностям, на основі яких будується ліберальний суспільний устрій. Якщо ж платники податків втратять довіру до урядів, настане параліч і фіскально-адміністративних інститутів [1].

Аналогічного погляду дотримується й А. Крисоватий. Якщо не трансформувати акумульовані засоби в капітальні вкладення для розвитку економіки, прискорення зростання ВВП очікувати не слід [3, 23]. Загальновизнано, що максимальною активністю і сприйнятливістю до інновацій відзначається малий бізнес. Разом з тим деякі положення Податкового кодексу не тільки істотно ускладнюють можливості активізації зусиль малого підприємництва в даному напрямку, а й створюють реальні загрози його існуванню. На підтвердження наведемо деякі аргументи.

Ретроспективний аналіз системи оподаткування малого бізнесу в Україні свідчить, що справді пільгове спрямування вона мала лише в початковий, та й то дуже короткий, період свого розвитку. Надалі податковий тиск на малий бізнес з високою стабільністю перманентно зростав унаслідок прийняття низки обмежень і поправок численними указами Президента, постановами Уряду, законів України (Указ Президента України про деякі зміни в оподаткуванні від 7 серпня 1998 р. № 857/98, Постанова Кабінету Міністрів України про внесення змін і доповнень до п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1992 р. «Про створення Державного інноваційного фонду» від 3 грудня 1993 р. № 3981, Закон України про джерела фінансування дорожнього господарства України від 18 вересня 1991 р. № 1562-ХІІ, Закон України про патентування деяких видів підприємницької діяльності від 23 березня 1996 р. № 98/96-VI). У підсумку сумарний рівень оподаткування малого бізнесу виявився набагато вищим від рівня оподаткування суб'єктів господарювання у середньому в країні [4, 97].

Передбачене Податковим кодексом зменшення податкових ставок суттєво нівелюється через такі обставини: з податку на прибуток за рахунок обме-

ження з 1 квітня 2011 р. можливості віднесення до витрат платника податків сум, сплачених або нарахованих на користь фізичної особи-платника єдиного податку за надані послуги, поставлені товари, виконані роботи; з ПДВ – за рахунок внесення змін у порядок оподаткування комісійних операцій або операцій, здійснених за угодами доручення, обмеження права осіб на добровільну реєстрацію платниками ПДВ, внаслідок чого така особа втрачає право на податковий кредит, особливо при створенні нових підприємств, що передбачає внесення майнових інвестицій – нерухомості, устаткування, іншого майна.

На наше переконання, заборона віднесення до валових витрат з метою оподаткування податком на прибуток підприємств таких витрат, пов'язаних з господарською діяльністю, а саме: 1) витрат (нарахованих) у зв'язку з придбанням у нерезидента послуг (робіт) з консалтингу, маркетингу, реклами, інжинірингу (ст. 139.1.13 Податкового кодексу); 2) роялті, сплачуваних нерезидентам (стаття 140.1.2) суттєво знизить інвестиційну привабливість господарюючих суб'єктів. Зауважимо, що роялті, як і плата за обслуговування, є загальноприйнятими бізнес-практиками в усьому світі, спрямованими на відшкодування відповідних витрат фірмам, які отримують економічні дивіденди від реалізації прав інтелектуальної власності або послуг; більше того, для міжнародного бізнесу роялті є платою за реалізацію законних прав інтелектуальної власності. У підсумку не тільки знизяться можливості та мотивація вітчизняного бізнесу до використання наведеного чинника інноваційної діяльності, а й суттєво постраждає інвестиційний імідж України в очах закордонних інвесторів. Імовірність настільки суттєвих змін умов закордонного інвестування в Україну для міжнародного бізнесу виглядає настільки високою порівняно з сусідніми країнами, що в результаті імпорту буде економічно більш вигідним, ніж власне виробництво.

Що стосується заборони включення у валові витрати підприємств витрат на реконструкцію, модернізацію та інші заходи з удосконалення основних засобів (враховувати такі витрати передбачено тільки через амортизацію основних засобів шляхом непрямого списання на витрати), то це є нічим іншим, як шлагбаумом на шляху інвестиційно-інноваційного розвитку бізнесу. В унісон з цим уже реалізоване з 1 квітня 2011 р. нововведення, що стосується обмеження можливості віднесення до витрат платника податків сум, сплачених або нарахованих на користь фізичної особи-платника податку за надані цією особою послуги, поставлені товари, виконані роботи, різко обмежить можливості ефективного економічного функціонування останніх.

Отже, аналіз норм і положень Податкового кодексу свідчить, що нагальні потреби економічного розвитку країни, які стосуються поліпшення інвестиційно-інноваційного клімату суб'єктів господарювання, насамперед малого підприємництва, по суті, проігноровані. Задекларовані численні заходи, наприклад: упровадження дієвого, відкритого, автоматичного відшкодування ПДВ із бюджету; зниження ставок ПДВ і податку на прибуток; впровадження податкових канікул для малого підприємництва; впровадження звичайної ціни для ім-

портних товарів, які реалізують на митній території України, що визначають на рівні митної вартості, на практиці не реалізовані.

Результати проведеного дослідження дають змогу окреслити такі основні напрямки подальшого розвитку і вдосконалення державної податкової політики:

- ✓ подальше зниження сумарної ставки оподаткування суб'єктів господарювання і доведення її до середньоєвропейського або хоча б наближеного до нього рівня, що дасть змогу в перспективі різко збільшити обсяг податкових надходжень у державний і регіональний бюджети за рахунок зміцнення бази оподаткування;
- ✓ зниження ставок оподаткування для підприємств малого і середнього бізнесу; нині рівень оподаткування цього сектору економіки не тільки не нижчий, а й вищий, ніж підприємств великого бізнесу, що суперечить як загальносвітовим підходам, так і задекларованим цільовим установкам Податкового кодексу;
- ✓ обов'язкове введення у валові витрати всіх суб'єктів господарювання сум роялті й витрат на реконструкцію, модернізацію та інші заходи для вдосконалення основних засобів у повному обсязі, що дає додатковий імпульс інноваційному підприємництву;
- ✓ зняття обмежень, що стосуються можливості віднесення до витрат платника податків сум, сплачених або нарахованих на користь фізичної особи-платника єдиного податку за надані послуги, поставлені товари, виконані роботи;
- ✓ впровадження прогресивної шкали оподаткування залежно від масштабу діяльності (річного доходу), диференційованої не лише за групами підприємств (великий, середній, малий бізнес), а й у межах власне малого підприємництва.

Реалізація наведених заходів дасть змогу активізувати інвестиційно-інноваційну діяльність бізнесу в Україні, особливо найбільш ініціативної і креативної його частини – малого підприємництва, що в перспективі створить необхідні передумови до збільшення податкових надходжень у державний та місцеві бюджети, а головне – забезпечить соціально-економічний розвиток країни на базі інноваційного прориву.

Savchouc L. Fiscal grin of tax pressure of national economy on the enterprises of small business. A role and value of tax policy of the state in the decision of problem of providing of priority of development of small business are examined. On the basis of the analysis of a new Internal revenue Code basic barriers on the way of development of small enterprise in Ukraine are summarized. Resulted recommendations in relation to perfection of fiscal policy of the state with the purpose of providing of stable development of small enterprise.

Key words: small business, entrepreneurial activity, fiscal policy, internal revenue code.

Савчук Л. И. Реализация стратегии оптимизации системы налогообложения бизнеса в Украине: реалии и перспективы. Рассмотрены роль и значение налоговой политики государства в решении проблемы обеспечения приоритетности развития малого бизнеса. На основании анализа Налогового кодекса обобщены основные препятствия на пути развития малого предпринимательства в Украине. Приведены рекомендации по совершенствованию фискальной политики государства с целью обеспечения стабильного развития малого предпринимательства.

Ключевые слова: *малый бизнес, предпринимательская деятельность, фискальная политика, Налоговый кодекс.*

Література

1. Андрущенко В. Податкова держава: генезис, концепція, еволюція [Електронний ресурс] / В. Андрущенко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ Svfin/2008_3/16-007.pdf.
2. Гайдуцький П. Податкова реформа – виклик для України / П. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2014. – 17 січ.
3. Крисоватий А. І. Інституційне середовище фіскального регулювання соціально-економічних процесів / А. І. Крисоватий, Т. В. Кошук // Фінанси України. – 2011. – № 9. – С. 18–32.
4. Ляшенко В. І. Вплив Податкового кодексу України на розвиток малого підприємництва: експертні оцінки на етапах обговорення, прийняття та внесення змін / В. І. Ляшенко, А. А. Просуленко // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 93–111.
5. Пахомов Ю. Ситуація в Україні: передкриза, криза, посткриза / Ю. Пахомов, С. Пахомов // Економічний часопис – XXI. – 2009. – № 7. – С. 4–7.
6. Рейтингове падіння України триває [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news-444737.htm/>.
7. Рудь О. В. Оцінка податкових систем у структурі міжнародних індексів конкурентоспроможності економіки / О. В. Рудь // Сталлий розвиток економіки. – 2012 – № 3. – С. 48–53.
8. Саблук П. Т. Міжнародний рух капіталів і залучення в Україну прямих іноземних інвестицій / П. Т. Саблук, В. І. Власов, М. І. Кісіль, К. А. Пріб // Економіка АПК. – 2008. – № 9. – С. 3–14.
9. Фільо М. Інституційні умови організації протидії податковим втратам / М. Фільо // Світ фінансів. – 2011. – Вип. 4. – С. 151–156.

УДК 336.77

Сороківська З.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІКРОКРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні тенденції розвитку кредитування малого і середнього бізнесу в Україні, охарактеризовано особливості отримання мікrokредитів, визначено проблеми, що перешкоджають розвиткові банківського кредитування малого і середнього бізнесу та чинники, які гальмують цей процес з боку як банківських установ, так і суб'єктів малого й середнього бізнесу.

Ключові слова: мікrokредит, суб'єкти малого і середнього бізнесу, процентні ставки, кредитування.

На сучасному етапі в економіці України спостерігаються тенденції до сповільнення її кількісного зростання та якісного розвитку. За таких умов особливої ваги набуває пошук напрямів активізації економіки і стимулювання її модернізації. Як свідчить міжнародний досвід, саме активний розвиток малого і середнього підприємництва може стати локомотивом зростання економіки країни у кризовий період. Проте основною проблемою, що суттєво перешкоджає ефективному функціонуванню малого і середнього бізнесу, є недостатність його фінансування, насамперед з боку банківських установ.

Значний внесок у дослідження сутності мікrokредитування малого і середнього бізнесу зробили такі науковці, як О. Барановський, З. Варналія, М. Ведмедь, В. Заболоцька, Н. Кривень, М. Лапішко, А. Малишева, М. Юнус та ін. Але в їхніх працях проаналізовано або окремі аспекти сутності мікrokредитування, або увагу зосереджено на окремих проблемах його розвитку в сучасних умовах; при цьому недостатньо розкрито особливості й напрямки трансформації мікrokредитування відповідно до змін в економіці держави. Тому мікrokредитування малого і середнього бізнесу в Україні потребує подальших ґрунтовних наукових досліджень та розробок.

Метою даної статті є дослідження сучасних тенденцій розвитку мікrokредитування малого і середнього бізнесу в Україні та виділення основних проблемних аспектів, що дасть змогу окреслити перспективні напрямки активізації діяльності банків на цьому сегменті ринку.

Нині ринок мікrokредитування в Україні є одним з найбільш динамічних і перспективних у банківському секторі з погляду як прибутковості, так і обсягу. Крім того, даний ринок є низькоконкурентним. Тепер у сегменті мікrokредитування працюють лише 14 банків, кожен з них займає відносно незмінну частку на ринку й у своїй роботі орієнтується переважно на видачу коротко-

середньотермінових позик для поповнення обігових коштів, придбання автотранспорту чи обладнання.

Також вітчизняний ринок мікрокредитування є одним з найбільш ризикових. Проте попри високу свою ризиковість даний сегмент прибутковий. Маржа банку між залученими і запозиченими коштами та виданими кредитами становить 6–8%, що, на наш погляд, є високим показником. Тому поділ ринку між невеликою кількістю гравців, одночасно з високим поточним та відкладеним попитом на мікрокредити з боку клієнтів, призвів до екстенсивного його розвитку. Тобто кредитна політика більшості банків у цьому сегменті спрямована на отримання максимальних прибутків простим нарощуванням обсягів кредитних портфелів, а не завдяки зниженню операційних витрат чи вдосконаленню банківських продуктів.

З цієї ознаки випливає наступна – нерозвиненість та обмеженість банківських мікрокредитних продуктів. Як зазначив у дослідженні А. Гринюк, хоча нині більшість банківських установ і заявляють, що здійснюють мікрокредитування, при детальнішому аналізі видно, що вони пропонують ті самі продукти, що й для корпоративних клієнтів, лише за більшою ціною [3, 52]. Подібно можна охарактеризувати й процедуру видачі мікрокредитів.

Проаналізуємо динаміку обсягів даного ринку з грудня 2010 р. до грудня 2013 р. (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка кредитування банківськими установами підприємств малого і середнього бізнесу у 2010–2013 рр., млрд. грн.

Примітка: Складено на основі даних матеріалів досліджень консалтингової компанії «Простобанк Консалтинг» [1].

Із рисунка 1 видно, що ринок мікрокредитування в Україні протягом останніх років поступово зростає. За досліджуваний період обсяг ринку збільшився на 106,41 млрд. грн., або на 21,25%.

Проте на даному ринку спостерігаються незначні тенденції до приросту обсягу. Так, загалом за 2013 р. приріст обсягів мікрокредитування становив 49,88 млрд. грн., що недостатньо для стимулювання економічного зростання, зниження рівня безробіття.

При цьому в останні роки помітна чітка сезонна тенденція до зміни приросту обсягів виданих мікрокредитів, що пов'язано з сезонністю роботи деяких категорій позичальників.

Перспективність розвитку даного сегменту ринку пояснюється також і малим колом банків, які надають мікрокредити суб'єктам малого та середнього бізнесу (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка кількості банків, що надають мікрокредити суб'єктам малого і середнього підприємництва, за 2010–2013 рр.

Примітка: Складено на основі даних матеріалів досліджень консалтингової компанії «Простобанк Консалтинг» [1].

Як видно на рисунку 2, нині лише 14 банків з майже 170 активно діючих в Україні надають кредити малому і середньому бізнесу. При цьому, як бачимо, у 2012 р. кількість банків, які надають мікрокредити, суттєво зросла. Майже всі банківські установи із цього числа активно співпрацюють з міжнародними фінансовими організаціями при залученні коштів для кредитування малого та середнього бізнесу.

Найбільше вітчизняних банків готові кредитувати бізнес у гривні, а щодо пропозицій мікрокредитування в іноземній валюті, то кількість банків, які пропонують такі кредитні продукти, за останні роки майже не змінилась і варіюється у межах семи-восьми установ.

Середня процентна ставка в гривні за мікрокредитами зросла майже на 5%. Разом з тим збільшення відсоткових ставок за кредитами в доларах США та євро було несуттєвим – близько 0,5%. Ставка в гривні протягом досліджуваного періоду значно коливалась і мала тенденцію до вагомого зростання восени, що можна пояснити загальною нестабільністю економіки країни і наростаючими інфляційними та девальваційними очікуваннями національної валюти у цю пору.

Нині отримання мікрокредиту – складний і тривалий процес, що передбачає значні адміністративні витрати як для банку, так і для бізнесу. А ускладнені процедури й підвищені вимоги до позичальників поряд із високими процентними ставками за кредитами суперечать сутності мікрокредитування як доступного, простого та швидкого способу одержання кредитних коштів.

На ринку практично нема програм мікрокредитування, які реалізують за рахунок коштів банків, а державні програми стимулювання мікрокредитування або не діють, або ж їх недостатньо фінансують. Внаслідок цього на ринку спостерігається значна залежність банків від співпраці з міжнародними фінансовими організаціями і фондами підтримки підприємництва. Ця ситуація негативно впливає на стабільність ринку мікрокредитування в довготерміновій перспективі. Основними факторами, що викликали таку залежність, є низька капіталізація банків, обмежена ліквідність у банківській системі країни і висока вартість ресурсів на фінансових ринках.

Загалом оцінюючи характерні особливості ринку мікрокредитування в Україні, відзначимо низький рівень його розвитку.

Фактори, які стримують розвиток мікрокредитування в Україні, можна поділити на дві групи: проблеми, що постають перед суб'єктами малого і середнього бізнесу, та проблеми для банківських установ.

До проблем, які перешкоджають банківським установам активніше розвивати мікрокредитування малого і середнього підприємництва, належать:

- ✓ висока вартість ресурсів у банківській системі країни та їх короткотерміновість;
- ✓ малі обсяги фінансової підтримки з боку міжнародних фінансових установ та фондів підтримки підприємництва;
- ✓ значні ризики функціонування сегменту малого та середнього бізнесу;
- ✓ низький рівень якості кредитних заявок клієнтів;
- ✓ недостатня розвиненість у банках технології мікрокредитування;
- ✓ недостатня захищеність прав кредиторів на рівні законодавства та судової системи;
- ✓ нерозвиненість бюро кредитних історій [2, 81; 4, 8; 6].

Висока вартість ресурсів у вітчизняній банківській системі, за умов її екстенсивного розвитку, є суттєвим стримуючим фактором для банківських установ, оскільки в такій ситуації їм доводиться підвищувати ставки за мікрокредитами, що, своєю чергою, знижує попит на них клієнтів. Зростання процентних ставок зумовлено низкою факторів, серед яких можна виділити загальну еко-

номічну нестабільність у державі, значні інфляційні та девальваційні очікування й суттєве обмеження гривневої ліквідності з боку НБУ, високі ризики функціонування підприємств даного сегменту тощо.

Зменшення обсягів підтримки мікрокредитування з боку міжнародних фінансових організацій та фондів підтримки підприємництва також позначається на динаміці розвитку досліджуваного ринку. Дана тенденція зумовлена не лише економічними, а й політичними факторами. Оскільки кредитну підтримку МВФ здійснює у переважно іноземній валюті, то зростання в останні роки валютних ризиків об'єктивно стримує активність даних установ, а також знижує зацікавленість вітчизняних банків до налагодження співпраці з ними. Іншим важливим чинником є економічна криза у країнах ЄС. Оскільки більшість міжнародних фінансових організацій фінансується за рахунок країн-учасників Європейського Союзу, то погіршення економічної ситуації в цих державах призводить і до зменшення обсягів фінансової підтримки українського бізнесу з їх сторони.

Висока ризиковість функціонування малих і середніх підприємств є чи не найбільшим стримуючим чинником активного розвитку банками мікрокредитної підтримки бізнесу. Високі ризики роботи даних суб'єктів зумовлені низкою факторів. Так, суб'єкти малого і середнього бізнесу в основному утримують в обороті весь свій капітал, тому є надзвичайно чутливими до змін умов господарювання.

Інший такий чинник – значна кредитна завантаженість більшості діючих підприємств, а також негативний досвід співпраці з ними у кризовий період, що відображено великим обсягом на балансах банків проблемних кредитів.

Важливим аспектом, на який звертають увагу банки, є також такі особливості суб'єктів малого і середнього бізнесу, як значна тінізація бізнесу, що проявляється в приховуванні частини оборотів, прибутків та величини фондів оплати праці підприємств, відсутність у більшості суб'єктів господарювання тривалої кредитної історії, непрозора структура власності, що сукупно суттєво обмежує можливість банків високоякісно оцінювати кредитоспроможність цих клієнтів за спрощеною процедурою [6].

Попри загальну високу ризиковість функціонування підприємств малого та середнього бізнесу важливою проблемою є і низький рівень якості кредитних заявок клієнтів. Причинами цього можна вважати недосконалість розроблених бізнес-планів, низьку якість та ліквідність пропонуваного забезпечення за мікрокредитами тощо.

Якщо попередні фактори, що стримують розвиток мікрокредитування з боку банків, – економічні, то наступні фактори законодавчі, адміністративні й технологічні.

Першим із них є недосконалість вітчизняного законодавства у сфері регулювання захисту прав кредиторів, особливо в питаннях, пов'язаних з володінням і розпорядженням заставним майном. Адже нині поширена практика, коли банківські установи зазнають величезних збитків унаслідок відчуження в них

раніше заставленого клієнтами майна, розірвання кредитних договорів та договорів застави тощо.

Наступним фактором, що гальмує активізацію кредитної підтримки бізнесу з боку банків, є нерозвиненість бюро кредитних історій, що не дає банкам змоги отримувати достатньо інформації для оцінки ділової репутації та фінансової дисципліни своїх клієнтів.

Одна з найбільш вагомих і основоположних причин повільного розвитку ринку мікрокредитування в Україні – це, на наш погляд, недостатня розвиненість у банківських установ технологій видачі такого виду кредитів. Справа в тому, що мікрокредит є за суттю дешевим і доступним способом одержання кредитних коштів для становлення й розвитку бізнесу. Доступність та порівняно невелику ціну таких кредитів отримують передусім у результаті зменшення операційних витрат, пов'язаних з їх видачею. Ці витрати зменшують за рахунок впровадження спрощених процедур мікрокредитування. А, як показує сучасна українська банківська практика, процедури видачі мікрокредитів є більш складними та тривалими, порівняно з кредитуванням корпоративних клієнтів. Це, своєю чергою, призводить до додаткових витрат банківських установ і не дає їм змоги сповна реалізувати власний потенціал на досліджуваному ринку.

Вплив цих чинників суттєво знижує привабливість роботи банків з представниками малого і середнього бізнесу в сфері мікрокредитування.

Водночас є низка причин з боку суб'єктів малого та середнього підприємництва, які стримують їх у бажанні залучити мікрокредити для свого бізнесу.

Серед таких факторів виділимо наступні:

- ✓ висока вартість мікрокредитів;
- ✓ високі вимоги до позичальників з боку банків;
- ✓ високий поріг власної фінансової участі у проєктах;
- ✓ коротко- та середньострокові терміни пропонованих мікрокредитів [4, 8; 6].

В сучасних умовах господарювання дохідність підприємств малого і середнього бізнесу знизилася, що за високої вартості кредитних ресурсів не дає їм змоги залучити достатньо коштів, необхідних для власного розвитку. Висока вартість кредитів полягає не лише у високих процентних ставках за ними, а й у значних витратах позичальників при оформленні позик. Загалом висока вартість мікрокредитів не лише гальмує розвиток даного ринку, а й зумовила формування значного відкладеного попиту на ньому з боку клієнтів.

Найбільш суттєвою проблемою для суб'єктів малого і середнього бізнесу, що стримує їх від активнішого залучення мікрокредитів для розвитку власної справи, є високі вимоги банків до потенційних позичальників. Банківські установи, намагаючись мінімізувати ризики кредитування, суттєво підвищили вимоги до оборотів і прибутковості бізнесу, а також до якості, ліквідності й обсягу забезпечення. Крім цього, майже всі банки вимагають у позичальників значної власної фінансової участі в інвестиційних проєктах.

Також фактором, що негативно впливає на готовність бізнесу залучати мікрокредити, є порівняно короткі терміни позик, котрі пропонують банки. Як показав аналіз ринку, левову частку кредитів видають на 1–3 роки. Враховуючи зниження дохідності підприємств малого і середнього бізнесу в Україні, такі терміни кредитів надто короткі для успішного функціонування та розвитку бізнесу, оскільки майже весь дохід від господарської діяльності позичальника спрямовують на погашення кредитної заборгованості й сплату податків.

Проаналізувавши структуру відкладеного попиту на кредити для малого і середнього бізнесу, зазначимо, що значну їх частку становить потреба в кредитних коштах у суб'єктів, які прагнуть розпочати власний бізнес. Нині банківські установи практично не кредитують створення нових підприємств. Проте саме видача банківських мікрокредитів на створення нового бізнесу може, на наш погляд, суттєво оживити ринок мікрокредитування в Україні.

Більш інтенсивному розвитку мікрокредитування у нашій країні заважає і низька фінансова грамотність підприємців, а також недостатня їх поінформованість щодо продуктів та послуг, пропорованих банком. На наш погляд, низькі вимоги клієнтів до якості банківських продуктів згубно впливають на розвиток досліджуваного ринку, оскільки банки втрачають, окрім економічних, також і психологічні стимули до вдосконалення власного продуктового ряду.

Дані проблеми з боку основних суб'єктів ринку мікрокредитування в Україні суттєво стримують його розвиток, тому потреба у державній підтримці є дуже актуальною. Проте державну підтримку як бізнесу, так і банківських установ при мікрокредитуванні здійснюють у мізерних обсягах та в обмежених напрямках.

Нині, по суті, єдиним напрямом державної підтримки в Україні є надання кредитів підприємствам через фонди підтримки підприємництва та через банки-партнери. Фактично не надають державні гарантії за кредитами підприємств і не функціонують бізнес-центри, де майбутні підприємці можуть навчитись азам ведення бізнесу.

Отже, проаналізувавши якісні та кількісні параметри ринку мікрокредитування в Україні, можна зробити висновок, що даний ринок перебуває на початковому етапі свого активного розвитку. В його роботі можна виокремити багато проблем, які є комплексними, тому для їх розв'язання необхідно застосувати також комплексні заходи, в т. ч. з активним втручанням держави.

Sorokivska Z. Characteristics and problems of micro-credit in Ukraine. The article examines the major trends in lending to small and medium enterprises in Ukraine, describes the features of receiving micro-credit, identified problems that hinder the development of bank lending to small and medium-sized businesses and the factors that hinder this process on the part of banks and small and medium business.

Key words: microcredit, subjects of small and medium businesses, interest rates, credit.

Сорокивская З. Характерные черты и проблемы развития микрокредитования в Украине. Рассмотрены основные тенденции развития кредитования малого и среднего бизнеса в Украине, охарактеризованы особенности получения микрокредитов, определены проблемы, которые препятствуют развитию банковского кредитования малого и среднего бизнеса, и факторы, тормозящие данный процесс со стороны как банковских учреждений, так и субъектов малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: микрокредит, субъекты малого и среднего бизнеса, процентные ставки, кредитование.

Література

1. Аналітичний звіт про ринок кредитування малого і середнього бізнесу в банках України за січень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://prostobankir.com.ua/korporativnyu_biznes/analitika/analiticheskiy_otchet_o_rynke_kreditovaniya_malogo_i_srednego_biznesa_v_bankah_ukrainy_za_yanvar_2013_goda.
2. Варналій З. С. Мікрокредитування малого підприємництва [Текст]: моногр. / З. С. Варналій, С. Г. Дрига, Л. Л. Тарангул. – Ірпінь : НУДПСУ, 2008. – 144 с.
3. Гринюк А. Перспективи розвитку малого бізнесу крізь призму доступності кредитних ресурсів [Текст] / А. Гринюк // Вісник Національного банку України. – 2010. – № 1. – С. 52–53.
4. Дзюблюк О. В. Активізація банківського кредитування малого та середнього бізнесу в системі заходів із подолання фінансово-економічної кризи [Текст] / О. В. Дзюблюк // Світ фінансів. – 2010. – № 3. – С. 7–13.
5. Дзюблюк О. В. Банки і підприємства: кредитні аспекти взаємодії в умовах ринкової трансформації економіки [Текст] : моногр. / О. В. Дзюблюк, О. Л. Малахова. – Тернопіль : Вектор, 2008. – 324 с.
6. Чубенко А. О. Малий та середній бізнес як рушійна сила зростання економіки України [Електронний ресурс] / А. О. Чубенко. – Режим доступу : <http://intkonf.org/chubenko-ao-maliy-ta-seredniy-biznesy-ak-rushiyna-sila-zrostannya-ekonomiki-ukraini>.

УДК 657:336.71

Сляк Г., Сас Б.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРЕДИТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКУ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

Визначено основні якісні характеристики кредитної інформації. Проаналізовано інформаційне забезпечення кредитної діяльності банку та визначено пріоритетні напрямки його оптимізації в умовах посилення ризиків зовнішнього середовища. Обґрунтовано практичні рекомендації щодо раціональної організації інформаційних потоків установи банку на всіх етапах кредитного процесу.

Ключові слова: економічна інформація, якісні характеристики економічної інформації, інформаційне забезпечення кредитної діяльності банку, інформаційні потоки.

Кредитна діяльність банку має за мету забезпечити дохідне вкладення коштів на засадах поверненості, терміновості, платності за умови мінімізації ризиків таких вкладень. Дилема «дохідність–ризик» є класичною та її розв'язання в сучасних умовах потребує врахування дедалі більшої кількості стохастичних факторів зовнішнього та внутрішнього інформаційних середовищ.

Управління будь-якою економічною системою ґрунтується на процесі збору, опрацювання, передавання й аналізу інформації з метою прийняття на її основі відповідних управлінських рішень. Отже, управління кредитною діяльністю банку значною мірою залежить від того, як в установі організовані процеси збору, опрацювання, аналізу та використання інформації, що стосується кредитного процесу. Наявність відповідного інформаційного забезпечення є необхідною умовою оптимізації кредитної діяльності банківської установи.

Загалом, нині інформація є одним з найважливіших стратегічних ресурсів банку. Наукові дослідження ресурсного забезпечення діяльності банківських установ традиційно присвячені аналізу фінансових ресурсів установи – їх складу, структури, динаміки, джерел формування і напрямків вкладення. До таких досліджень належать роботи ряду вітчизняних та зарубіжних вчених: О. Васюренка, А. Вожжова, О. Дзюблюка, Ж. Довгань, А. Єпіфанова, А. Лаврушина, Б. Луціва, І. Лютого, А. Мороза, Г. Панової, Л. Примостки, Е. Ріда, М. Савлука, Дж. Сінкі та ін. І тільки в незначній частині наукових розробок за даним напрямком розглянуто склад, структуру та якісні характеристики інформаційних ресурсів установи. Зокрема, вивченню місця, ролі та якісних характеристик інформації в управлінських системах присвячено роботи Р. Бутової, Ф. Бутинця, І. Журавльової, В. Євдокимова, Л. Кіндрацької, О. Матвієнко, А. Мішеніна, В. Пономаренка та ін. Разом з тим потребують подальших розробок та конкре-

тизації питання ефективної організації інформаційного забезпечення окремих напрямків діяльності банківських установ, зокрема, їх кредитної діяльності.

Метою дослідження є аналіз інформаційного забезпечення кредитної діяльності банку та визначення пріоритетних напрямів її оптимізації в умовах посилення ризиків зовнішнього середовища.

Аналіз різних підходів до визначення сутності дефініції «інформація» дає змогу простежити певні зміни в трактуванні цього поняття в історичному контексті. Так, ряд дослідників розглядали інформацію як «нові відомості», «сукупність відомостей», що характеризують стан певного процесу, події, явища, системи [3, 5; 4, 104]. Згідно із Законом України про інформацію від 02. 10. 1992 р. № 2657-ХІІ, інформація – це будь-які відомості або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Стосовно економічної інформації актуальним є класичне її визначення, котре сформував Шеннон: «Інформація є мірою тієї кількості невизначеності, що знищується після отримання повідомлення» [8, 146]. Таким чином, виникає поняттям інформаційної ентропії як міри невизначеності стану системи. Ентропія є максимальною за умови повної відсутності будь-яких відомостей про стан системи і знижується в міру отримання таких відомостей. Використання цих відомостей дає змогу не тільки зменшити невизначеність, а й мінімізувати ймовірні ризики діяльності системи.

Щодо функціонування економічної інформації в сучасних управлінських системах, то для прийняття рішень недостатньо тільки інформації про стан системи (установи банку, певного сегмента її діяльності тощо). Інформаційне забезпечення системи управління охоплює відомості не тільки про стан об'єкта управління, банківської установи зокрема, а й певні відомості про ситуацію в зовнішньому середовищі, що безпосередньо впливає на діяльність цього об'єкта. Зокрема, інформаційне забезпечення кредитної діяльності банку є сукупністю відомостей, що характеризують нормативно-правову базу банківського кредитування, основні макроекономічні параметри функціонування економічної системи, сегмент кредитного ринку, на якому працює банк (інформація про реальних та потенційних позичальників, конкурентне середовище, ринкову кон'юнктуру, стан і тенденції розвитку ринку), кредитний процес та стан кредитного портфеля установи тощо (рис. 1).

Важливе значення щодо застосування економічної інформації в процесі управління мають її структуризація, опрацювання та організація руху окремих масивів даних. Сукупність однорідних даних, що формуються в економічній системі або поза нею, систематизують, обробляють та використовують у процесі прийняття управлінських рішень, утворює інформаційний потік.

З огляду на викладене, під інформаційним забезпеченням кредитної діяльності банку, на нашу думку, варто розуміти систему одержання, оцінки, зберігання, опрацювання певного масиву даних, що відповідають визначеним параметрам їхніх якісних характеристик, їх структурування та передачі відповідним ланкам банківського менеджменту з метою прийняття управлінських рішень щодо кредитної діяльності установи.

Рис. 1. Класифікація кредитної інформації банку

Інформаційне забезпечення кредитної діяльності банківської установи формують різноспрямовані інформаційні потоки: інформація, що надходить до установи банку ззовні з певних джерел (від Національного банку, позичальників, клієнтів, контрагентів, рейтингових агентств, інших фінансових установ, органів статистики, податкових органів і таке інше) та інформація, яку формують безпосередньо в установі банку, – систематизують, опрацьовують, аналізують – слугує базою для прийняття управлінських рішень та передається назовні у форматі оперативного сповіщення позичальників, оприлюднення показників фінансової і статистичної звітності тощо.

Організація інформаційного забезпечення процесу кредитування в установі банку має на меті забезпечити, на нашу думку, виконання двох видів завдань: формування високоякісної, достовірної, повної та своєчасної інформації, необхідної для оптимізації кредитного процесу, та впорядкування і раціональну організацію інформаційних потоків за кредитною діяльністю банку.

Базове питання, що виникає при вирішенні першого завдання, стосується якісних характеристик інформації, її складу та джерел формування. Якісні характеристики інформації вагомо впливають на обґрунтованість управлінських

рішень. Щодо якісних характеристик економічної інформації, зокрема кредитної інформації, то досі не досягнуто однаковості в поглядах окремих науковців і практиків. Аналіз наукових досліджень за даним напрямком дає підстави виділити такі базові характеристики економічної інформації в контексті її застосування у процесі банківського кредитування: доречність, достовірність, повнота, своєчасність, економічність (ефективність) та зіставність [1; 2; 5; 7].

Стосовно кредитної інформації банку доречність визначається оптимальним складом масивів інформації, що характеризують стан кредитного ринку, кредитні рейтинги позичальників, конкурентне середовище на даному ринку, ресурсне забезпечення банків, стан та якість їх кредитних портфелів тощо.

Достовірність кредитної інформації установи банку визначається об'єктивністю подання інформації про реальний стан об'єктів та процесів на кредитному ринку й безпосередньо в установі банку, відсутністю суттєвих помилок і перекручень, які могли б вплинути на рішення користувачів.

Категорія повноти інформації має дещо різні характеристики в різних джерелах. Зокрема, Ф. Бутинець зазначив: повнота подачі інформації передбачає, що інформація має містити максимум даних, необхідних користувачеві [2, 95]. Разом з тим автори монографії «Теорія та практика управління економічним розвитком підприємства» наголосили, що є два критичних обсяги інформації: мінімальний, нижчим якого обсяг інформації не може бути, оскільки це призведе до прийняття необґрунтованих рішень, і максимальний, перевищення якого потребуватиме більших затрат часу та призведе до прийняття несвоєчасних рішень [7, 216]. На нашу думку, повнота кредитної інформації визначається оптимальним масивом відомостей, що сповна характеризують усі суттєві фактори, врахування яких є необхідним для прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо кредитної діяльності банку.

Своєчасність характеризує часові параметри отримання інформації. Окремі автори вважають своєчасність та повноту взаємозалежними характеристиками інформації [5; 7]. На нашу думку, повнота і своєчасність є різноплановими характеристиками економічної інформації, що визначають, з одного боку, її обсяг (повнота інформації), а з іншого – часові параметри отримання відносно дати прийняття управлінського рішення (своєчасність інформації).

Економічність (ефективність) кредитної інформації – надзвичайно важлива рівноважна характеристика, що оптимізує обсяги інформації та витрати на її формування. Економічність інформації забезпечується тільки за умови формування та отримання основних відомостей (показників), що є суттєвими щодо прийняття відповідних управлінських рішень.

Зіставність інформації забезпечується дотриманням базових принципів обліку та подання інформації у фінансовій звітності. Сутність даної характеристики полягає в тому, що інформацію необхідно формувати, застосовуючи однакові підходи, правила, формат подачі; якщо правила змінюється, це потребує окремого пояснення та відповідного корегування для забезпечення порівняності даних.

Згадані характеристики інформації є, на нашу думку, базовими, але далеко не єдиними. В Законі України про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні від 16. 07. 1999 р. № 996-XIV основними характеристиками інформації названо повноту, правдивість та неупередженість. У НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затвердженому наказом Міністерства фінансів України № 73 від 07. 02. 2013 р., виділено чотири основні якісні характеристики інформації: дохідливість, доречність, достовірність, порівняльність. У Положенні Національного банку України про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України (постанова Правління НБУ № 566 від 30. 12. 1998 р.) три – порівняльність, повнота та достовірність.

Таким чином, якість інформації характеризується не окремим визначеним показником чи групою показників. Якість кредитної інформації є, на нашу думку, комплексною характеристикою отриманих даних, що стосуються кредитної діяльності банку, яка враховує їх доречність, достовірність, повноту, своєчасність, економічність, зіставність та інші важливі параметри (за вибором користувача).

Методики оцінки якості інформації у вітчизняних дослідженнях є, в основному, теоретичними, а не прикладними. Зрозуміло, що оцінити інформацію за згаданими якісними характеристиками складно, оскільки значна їх кількість призводить до необхідності визначення ваги кожного показника. В економічній літературі запропоновано використання різних методик визначення якості економічної інформації [7, 220]. На нашу думку, заслуговує на увагу запропонований метод експертного оцінювання якості інформації через систему бальних оцінок окремих показників та їх вагових коефіцієнтів.

Важливе місце в організації інформаційного забезпечення кредитної діяльності банку належить раціональній організації інформаційних потоків установи на всіх етапах кредитного процесу (циклу). При цьому на кожному з етапів здійснюються отримання чи формування, опрацювання, використання та передача інформації. Схема руху інформації за окремими етапами кредитного процесу банку наведена на рисунку 2.

Аналіз кредитного звернення позичальника полягає в його ідентифікації банком та оцінці заявки на предмет відповідності умовам кредитування за певним кредитним продуктом. Доцільно зазначити, що метою попереднього аналізу пакета документів, перелік яких вимагає банк, є з'ясування основних даних як про потенційного позичальника, так і про проект, що кредитується. Вивчення кредитоспроможності, аналіз фінансового стану клієнта, встановлення його кредитного рейтингу та оцінка ризику кредиту базуються на зовнішній інформації, що надходить у банк від потенційного позичальника та з інших джерел.

Разом з тим на даному етапі кредитного процесу важливу роль відіграє також нормативно-правова інформація, що формується як за межами банку (вітчизняне законодавство, нормативні акти Національного банку України), так і безпосередньо в установі (внутрішньобанківські нормативні акти, характеристики окремих кредитних продуктів).

До внутрішньої інформації банку належить, окрім нормативних актів установи і даних, що характеризують кредитні продукти, також інформація, яку збирає та подає служба безпеки банку, використовуючи власні джерела надходження даних. Зазначений етап кредитного процесу завершується підготовкою аналітичної інформації, яку передають на рівень прийняття рішення щодо надання кредиту.

За умови задоволення позичальником усіх визначених вимог та прийняття позитивного рішення стосовно видачі кредиту відбувається структурування позики (розроблення умов кредитування, підготовка й укладання кредитного договору, договору кредитної лінії, договорів застави, поруки, страхування, підписання гарантійних листів тощо). У процесі укладання кредитного договору визначають основні характеристики позики: вид, суму, термін кредиту, спосіб його видачі та погашення, вид наявного забезпечення, відсоткову ставку за кредитом, інші умови. Кінцевим інформаційним продуктом даного етапу є розроблені й затверджені всі юридичні документи, які слугують підставою для видачі кредиту. На етапі структурування позики інформація рухається всередині банку. При цьому позичальник отримує юридичне свідчення одержання позики у формі примірників зазначених договорів.

Моніторинг кредиту полягає у відстежуванні поточного фінансового стану і результатів діяльності клієнта, з одержанням необхідних фінансових й інших даних щодо його бізнесу, стану забезпечення та поточних платежів за позикою, а також визначенні проблемних аспектів, що можуть вплинути на погашення позики. Моніторинг наданого кредиту банк здійснює на основі інформації, отриманої від позичальника (фінансова звітність, облікова інформація, дані про стан, оцінку та ліквідність застави чи іншого забезпечення), з інших джерел (від податкових, контролюючих органів, рейтингових агентств) та сформованої безпосередньо в банку (рух коштів за рахунками, своєчасність надходження поточних платежів за позикою). На етапі моніторингу кредитної заборгованості простежуються як вхідні, так і вихідні зовнішні й внутрішні інформаційні потоки.

Етап погашення кредиту є завершальним у процесі організації кредитних відносин банку з суб'єктами ринку. Після того, як позичальник виконає всі зобов'язання, кредит вважають погашеним. При цьому вхідні інформаційні потоки формує позичальник, і кінцевим пунктом отримання вихідної інформації є також він. У банку опрацьовують інформаційні масиви як зовнішньої інформації (доручення позичальника на оплату боргу), так й інформації, що є всередині установи і характеризує поточний стан заборгованості та основні параметри позики. Якщо позичальник не погашає заборгованість у визначений термін, управлінські рішення приймають на підставі масивів внутрішньої інформації банку. Суть цих рішень доводять до позичальника, формуючи відповідні зовнішні інформаційні потоки.

Етап 1. Аналіз кредитного звернення позичальника

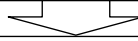
Отримання інформації

Зовнішня інформація: чинна нормативно-правова база, макроекономічні показники стану кредитного ринку, рівень відсоткових ставок, фінансовий стан позичальника, зовнішні кредитні рейтинги, стан забезпечення за позицією
Внутрішня інформація: внутрішньобанківська нормативна база, продуктовий ряд банку, інформація, яку формує служба безпеки банку

Опрацювання інформації

Оцінка кредитоспроможності та кредитного рейтингу позичальника, стану забезпечення та рівня кредитного ризику за позицією

Передача інформації

Внутрішня інформація: аналітична інформація для прийняття рішення щодо надання кредиту

Етап 2. Структурування позики

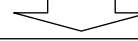
Отримання інформації

Внутрішня інформація: аналітична інформація кредитного експерта банку

Опрацювання інформації

Рішення щодо надання кредиту, розроблення умов кредитування, підготовка та укладання кредитного договору, договорів застави, поруки тощо

Передача інформації

Внутрішня інформація: кредитна справа позичальника, кредитний договір, договори застави, поруки, гарантії

Етап 3. Моніторинг кредиту

Отримання інформації

Внутрішня інформація: кредитний договір, договір забезпечення тощо; облікова та звітна інформація щодо стану заборгованості за позицією і нарахованими відсотками; нормативна інформація щодо процедур моніторингу кредитної заборгованості та оцінки рівня кредитного ризику за позицією

*Рис. 2. Схема руху інформації
за окремими етапами кредитного процесу банку*

Узагальнення результатів аналізу організації інформаційного забезпечення кредитної діяльності банку дає підстави зробити певні висновки.

Організація інформаційного забезпечення процесу банківського кредитування передбачає виконання двох типів завдань: забезпечення належних якісних характеристик кредитної інформації та оптимізація процесів її збору (формування), опрацювання, передачі та використання. Сучасний стан вітчизняного кредитного ринку характерний високими ризиками зовнішнього середовища функціонування всіх його учасників – як банків, так і потенційних позичальників. Велика кількість стохастичних факторів впливу на кредитний процес, що швидко змінюються, погіршує якісні характеристики кредитної інформації банку, зокрема тієї, що надходить ззовні. Ці обставини призводять до підвищення кредитних ризиків, що спонукає банки уникати ризику, не видаючи кредиту, або знижувати його через підвищення відсоткових ставок за позику, отримання додаткового забезпечення тощо.

За нинішніх обставин банкам доцільно сегментувати зовнішню кредитну інформацію, визначити її базові компоненти, врівноважуючи при цьому повноту та економічність даних. Така структуризація зовнішньої інформації дасть змогу перманентно здійснювати моніторинг стану кредитного ринку країни та кредитних рейтингів наявних і потенційних позичальників. Важливе значення в контексті оптимізації інформаційного забезпечення процесу банківського кредитування має також раціональна організація процесів формування (збору), опрацювання, аналізу та використання кредитної інформації всередині банку, що приведе до поліпшення якості процесів прийняття управлінських рішень та мінімізації витрат установи.

Spyuk H., Sas B. Information support bank lending activity in the context of optimization. The main qualitative characteristics of credit information are determined. The information support lending activities of the bank is analyzed and directions of optimization in the increasingly risk environment are defined. The practical recommendations for rational organization of information flows the bank at all stages of the loan process are grounded.

Key words: economic information, the qualitative characteristics of the economic information, information credit of the bank, information flows.

Спьяк Г., Сас Б. Информационное обеспечение кредитной деятельности банка в контексте ее оптимизации. Определены основные качественные характеристики кредитной информации. Проанализировано информационное обеспечение кредитной деятельности банка и определены приоритетные направления его оптимизации в условиях усиления рисков внешней среды. Обоснованы практические рекомендации рациональной организации информационных потоков учреждения банка на всех этапах кредитного процесса.

Ключевые слова: экономическая информация, качественные характеристики экономической информации, информационное обеспечение кредитной деятельности банка, информационные потоки.

Література

1. Банківський потенціал економіки України [Текст]: моногр. / за ред. д. е. н., проф. Б. Л. Луціва. – Тернопіль: ТНЕУ, 2012. – 448 с.
2. Інформаційні системи і технології в обліку [Текст]: підруч. / за ред. Ф. Ф. Бутинця [вид. 2-е, перероб. і доп.]. – Житомир: ПП «Рута», 2002. – 544 с.
3. *Королев М. А.* Теория экономических информационных систем [Текст] / М. А. Королев. – Москва: Финансы и статистика, 1984. – 223 с.
4. *Мамиконов А. Г.* Управление и информация [Текст] / А. Г. Мамиконов. – Москва: Наука, 1975. – 183 с.
5. *Матвієнко О. В.* Основи інформаційного менеджменту [Текст]: навч. посіб. / О. В. Матвієнко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 128 с.
6. *Мишенин А. И.* Теория экономических информационных систем [Текст]: учеб. / А. И. Мишенин [4-е изд., доп. и перераб.]. – Москва: Финансы и статистика, 2002. – 240 с.
7. Теорія та практика управління економічним розвитком підприємства [Текст]: моногр. : в 2 т. Т. 2 / за заг. ред. О. В. Кендюхова. – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2013. – 316 с.
8. *Шеннон К.* Работы по теории информации и кибернетике [Текст] / К. Шеннон. – Москва: ИЛ, 1963. – 830 с.

УДК 631.16:65.016.8

Ткаченко О.

ОЗДОРОВЛЕННЯ НЕПЛАТОСПРОМОЖНИХ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ: ДЖЕРЕЛА ТА ЕТАПИ

Охарактеризовано ключові напрями оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств. Обґрунтовано особливості використання джерел оздоровлення суб'єктів господарювання. Розглянуто поетапне оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств.

Ключові слова: оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств, платоспроможність, фінансовий стан, джерела, етапи, ефективність, оцінка.

Фінансово-стійкі аграрні підприємства орієнтовані на адаптацію до складних ринкових умов господарювання. Однак значна частина вітчизняних аграрних підприємств нині перебуває у кризовому стані, що пов'язано не стільки з дефіцитом фінансових ресурсів, скільки з низьким рівнем фінансового менеджменту та відсутністю обґрунтованих стратегій. Тому завдання нинішнього етапу розвитку аграрної економіки викликають особливі вимоги до відновлення платоспроможності аграрних підприємств. Пріоритетності набуває проблема пошуку і вибору стратегій та інструментів оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств. Розв'язання цієї проблеми потребує поглиблення теоретичних досліджень, присвячених відновленню платоспроможності аграрних підприємств, розроблення методичного і практичного забезпечення цього процесу.

За даними статистичних довідників близько 30% аграрних підприємств є неплатоспроможними (збитковими); отже, вони не виконують власних зобов'язань перед кредиторами і найманими працівниками з виплати заробітної плати. Неплатоспроможні сільськогосподарські підприємства не користуються довірою серед банків та інших інвесторів як позичальники. Підвищення прибутковості даних підприємств за рахунок реалізації інвестиційних та інноваційних проектів обмежені. Таким чином, оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств передбачає забезпечення їх прибутковості, платоспроможності та виробництво конкурентоспроможної продукції на ринках.

Останніми роками оздоровленню неплатоспроможних аграрних підприємств приділена підвищена увага в наукових дослідженнях. Теоретичні й методичні аспекти фінансового стану підприємств як об'єкта оздоровлення науково обґрунтовані у працях багатьох учених. Найбільш значні з них – роботи В. Алексійчука, М. Дем'яненка, О. Демченко, Г. Кірейцева, М. Маліка, П. Саблука, П. Стецюка та ін. Серед відомих учених, у чиїх працях висвітлено питання

джерел здійснення антикризових засобів, варто відзначити В. Баліцьку, Т. Білокінь, В. Василенка, А. Дмитранка, Н. Левченко, О. Островську, О. Терещенка. Однак багато теоретичних і практичних проблем стосовно специфічних особливостей використання джерел оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств залишаються нерозв'язаними.

Результатом взаємодії всіх елементів системи економічних відносин підприємства є сукупність виробничо-господарських факторів, яку характеризують системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання ресурсів. Часто виникають ситуації, коли через об'єктивні причини тимчасово погіршуються основні показники, що характеризують платоспроможність, фінансову стійкість, прибутковість, що знаходить пояснення як прояв ознак окремих видів криз.

Для попередження та недопущення розвитку таких кризових явищ, а тим більше їх поглиблення й виникнення комплексної стратегічної кризи підприємства, керівникам і власникам суб'єктів господарювання необхідно забезпечити виконання комплексу заходів, що передбачають використання внутрішніх та зовнішніх джерел і важелів, що дадуть змогу не лише стабілізувати ситуацію, а й забезпечити високоякісне та кількісне зростання основних характеристик та показників його фінансового стану.

Аграрним підприємствам притаманні специфічні особливості, які виокремлюють цю галузь з-поміж інших у національній економіці. Найбільш характерними особливостями їх функціонування є: висока залежність від зовнішніх джерел фінансування; недостатність власних джерел фінансування у зв'язку з іммобілізацією фінансових ресурсів, спрямованих на створення сезонних понаднормативних виробничих запасів, необхідних для забезпечення процесу виробництва; пряма залежність формування фінансових результатів від природно-кліматичних умов; обмежений доступ до кредитних ресурсів на ринку кредитних послуг в умовах кризи стану фінансового сектору.

Наявність специфічних ризиків і нестабільність доходів через об'єктивні причини зумовлює необхідність безперервного процесу оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств упродовж усього виробничого циклу [1, 289].

Оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств – це комплекс послідовних взаємозв'язаних виробничо-технічних, фінансово-економічних, організаційних та соціальних заходів, спрямованих на виведення суб'єкта господарювання з кризи та відновлення або досягнення ним прибутковості й конкурентоспроможності.

Метою оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств є покриття поточних збитків та усунення причин їх виникнення, поновлення ліквідності й платоспроможності сільськогосподарських підприємств, зменшення обсягів заборгованості, поліпшення структури оборотного капіталу та формування фінансових ресурсів, необхідних для санаційних виробничо-технічних заходів.

Процес оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств передбачає послідовне здійснення заходів, що потребують залучення певних ресурсів, котрі надходять, як правило, із зовнішніх джерел [2, 177].

Розглядаючи питання альтернативних джерел оздоровлення суб'єктів підприємницької діяльності, О. Процків виокремлює:

- ✓ випуск нових акцій та облігацій;
- ✓ залучення банківських кредитів;
- ✓ отримання урядових субвенцій;
- ✓ трансформацію короткотермінової заборгованості в довготермінову [4, 21].

Дещо по-іншому розглядає внутрішні та зовнішні джерела проведення антикризових заходів Н. Левченко. До внутрішніх джерел автор відніс кошти власників (засновників) та кошти працівників, а серед зовнішніх – акцентує увагу на банківських ресурсах і кредиторській заборгованості (зокрема для бюджетних установ – кошти Державного бюджету) [3, 169].

Найбільш повно, на нашу думку, джерела реалізації антикризових заходів розглядає О. Терещенко, який стверджує, що мобілізація внутрішніх джерел оздоровлення має відбуватися в двох напрямках:

- ✓ збільшення вхідних грошових потоків за рахунок зростання виручки від реалізації продукції чи реструктуризації активів (здача в оренду основних фондів, використання зворотного лізингу, мобілізація прихованих резервів, рефінансування дебіторської заборгованості);
- ✓ зменшення вихідних грошових потоків (зниження собівартості готової продукції, скорочення витрат, що не належать до валових, та відмова від інвестиційної діяльності).

Серед зовнішніх джерел оздоровчих заходів О. Терещенко виокремив:

- ✓ банківське кредитування;
- ✓ збільшення статутного фонду (шляхом збільшення кількості акцій, зростання номінальної вартості, обміну облігацій на акції);
- ✓ цільові внески на безповоротній основі [6, 19].

У процесі досліджень ми систематизували ключові заходи з фінансового оздоровлення сільськогосподарських товаровиробників, що відображає наведено нижче модель, в основі якої умова – забезпечення найнижчої ціни та досягнення бажаної результативності (ефекту) на основі оптимізації відповідних джерел (рис. 1).

Залучення альтернативних або зовнішніх джерел оздоровлення для аграрних підприємств – надто складна і важкодоступна процедура. Комерційні банки не дуже довіряють сільськогосподарським підприємствам і, перестраховуючись, дають кошти лише під великі відсотки. На практиці державна підтримка означає надання безвідсоткових кредитів фермерським господарствам, здешевлення банківських кредитів і страхових премій, допомогу в придбанні складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, але її отримують лише деякі підприємства.

Рис. 1. Схематичне зображення основних складових загальної моделі проведення заходів оздоровлення сільськогосподарських підприємств

Упродовж останнього десятиріччя виникла низка проблем щодо ефективного функціонування аграрних підприємств. Серед чинників, що негативно впливають на оздоровлення неплатоспроможних підприємств виділимо: відсутність ефективних реформ галузі та дотацій на розвиток, застарілу систему обліку сільськогосподарської продукції, неефективна система внутрішнього управління аграрних підприємств і морально та фізично застаріле обладнання.

Поетапне оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств сприятиме поліпшенню їх фінансового стану, протидії кризовим ситуаціям, нарощуванню обсягів виробництва та реалізації конкурентоспроможної продукції, обмеження ввезення імпортних продуктів харчування, що у кінцевій меті гарантуватиме продовольчу безпеку країни. Етапи оздоровлення неплатоспроможного підприємства наведені на рисунку 2.

Оздоровлювати неплатоспроможні аграрні підприємства можна за двома основними позиціями: оздоровлення наявного підприємства і створення нової організації на базі ресурсів неплатоспроможної організації. Враховуючи особливості нерівномірного формування фінансових ресурсів аграрних підприємств упродовж року, потрібно виявляти можливі джерела їх надходження [5].

Перспективним напрямком оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств є забезпечення їх необхідною кількістю фінансових ресурсів: власними, залученими і позичковими, що прямо й опосередковано впливають на можливості та форму господарювання підприємства. Кредит не впливає на зміну власника підприємства.

Фінансове оздоровлення сільськогосподарських підприємств є одним з найбільш пріоритетних завдань аграріїв. Теоретичне обґрунтування категорії «фінансове оздоровлення» сприяє окресленню подальших шляхів щодо виходу

суб'єктів господарювання з кризового стану; такими напрямками можуть бути: гарантування продовольчої безпеки держави; забезпечення прогнозованості розвитку та довготермінової стійкості; аграрного сектору на основі його багатокладності; сприяння розвитку сільських поселень та формування середнього класу на селі через забезпечення зайнятості сільського населення та підвищення його доходів; зростання інвестиційної привабливості та фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств; раціональне використання сільськогосподарських земель і зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на довкілля [1, 297].

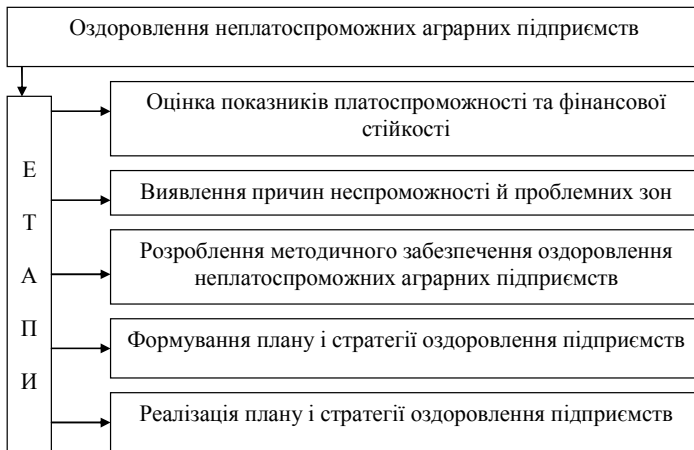

Рис. 2. Етапи оздоровлення неплатоспроможного підприємства

Наше дослідження дає змогу зробити висновки, про те, що застосування оздоровчих заходів сприятиме стабільному розвитку вітчизняної економіки, адже забезпечуватиме стале функціонування українських аграрних підприємств.

Вибір оптимальних джерел для оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств повинен бути безпомилковим, оскільки це може призвести до банкрутства.

*Tkachenko A. **Health improvement insolvent agrarian enterprises: sources and stages.** The article describes the key trends rehabilitation of insolvent farms. Grounded features using a power recovery entities. Examined gradual recovery of insolvent farms.*

Key words: recovery of insolvent farms, solvency, financial condition, source, stages, effectiveness and evaluation.

Ткаченко А. С. Оздоровлення неплатежеспособних аграрних підприємств: джерела, етапи. Охарактеризовані ключові напрямки оздоровлення неплатежеспособних аграрних підприємств. Обґрунтовані особливості використання джерел оздоровлення суб'єктів господарювання. Розглянуто поетапне оздоровлення неплатежеспособних аграрних підприємств.

Ключові слова: оздоровлення неплатежеспособних аграрних підприємств, платіжеспособність, фінансове становище, джерела, етапи, ефективність, оцінка.

Література

1. Демченко О. В. Фінансове оздоровлення сільськогосподарських підприємств в умовах кредитної рестрикції / О. В. Демченко // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2. – С. 289–298.
2. Кірдіна О. Г. Основні аспекти фінансового оздоровлення підприємств / О. Г. Кірдіна, Ю. Т. Боровик // Економіка підприємства: Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2012. – № 40. – С. 176–180.
3. Левченко Н. М. Джерела фінансового оздоровлення підприємств в аспекті чинного законодавства / Н. М. Левченко // Держава та регіони. – 2006. – № 5. – С. 169–172. – (Серія : Економіка та підприємництво).
4. Процьків О. П. Особливості фінансової стратегії щодо подолання кризового стану підприємства / О. П. Процьків // Державний інформаційний бюлетень. – С. 18–25.
5. Шолудько О. В. Основні підходи до фінансового оздоровлення сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / О. В. Шолудько. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?
6. Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: навч. посіб. / О. О. Терещенко. – К. : КНЕУ, 2000. – 412 с.

УДК 336.7

Ткачук В.

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ ГРОШЕЙ

Розглянуто економічні та соціальні функції грошей через призму їх реалізації банківською системою. Уточнено зміст грошових функцій. Встановлено взаємозалежність економічних та соціальних функцій грошей на підставі розгляду грошей і банківської системи як соціальних інститутів. Аргументовано необхідність посилення соціальної складової у діяльності банків.

Ключові слова: банківська система, економічні функції грошей, соціальні функції грошей.

Питанням дослідження сутності й видів грошей та їх функцій у суспільстві як способу практичного вираження сутності присвячена значна кількість наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Історично склалося так, що спочатку об'єктом дослідження стали економічні функції грошей, а тільки практично у ХХ ст. почалися ґрунтовні дослідження філософії грошей і притаманних їм соціальних функцій. Актуальність дослідження феномену грошей через їхні функції з виходом на практичні інструменти в сучасному суспільстві зумовлена тією важливою роллю, яку відіграють гроші у житті окремих індивідів, комерційних структур, політичних та громадських організацій, держав і людства загалом.

Дослідження ролі та функцій грошей започаткували класики політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо, продовжили і розвинули К. Маркс, А. Маршалл, Дж. С. Мілль. У ХХ ст. функції грошей були об'єктом аналізу таких відомих учених, як Д. Потінкін, П. Самуельсон, М. Фрідман, Дж. Хікс та ін. У доробку вітчизняних науковців варто відзначити публікації А. Гальчинського, А. Демківського, Л. Красавіної, А. Мороза, Т. Поврушко, М. Савлука. Якщо вести мову про дослідження соціальних функцій грошей у сучасному суспільстві, то варто виділити наукові праці таких відомих учених, як С. Абрамова, Н. Зарубіна, Г. Зіммель, В. Ільїн, В. Липов, М. Семенов та ін. Однак досліджень, що розглядали б економічні й соціальні функції грошей у їх єдності та взаємозв'язку через призму практики використання, практично нема.

Метою даної статті є спроба розглянути феномен грошей у єдності та взаємозв'язку економічних і соціальних функцій із проекцією на основний інструмент їх реалізації в сучасному суспільстві – банківську систему.

Розглядаючи сутність і роль грошей з погляду їхніх економічних функцій, переважна більшість дослідників, особливо вітчизняних, ґрунтуються на п'яти

грошових функціях, які детально проаналізовані ще у марксистській економічній теорії. Зокрема, автори тритомної «Економічної енциклопедії», виданої у 2000 р., стверджують: «Сутність грошей комплексно розкривається у виконуваних ними функціях: міри вартості, засобу обігу, засобу утворення скарбів та накопичення, засобу платежу, світових грошей» [6, 279]. Однак, завершуючи статтю про гроші, автори згаданого видання зазначили: «У західній економічній літературі з названих п'яти функцій грошей не виділяють функції засобу платежу (вона входить до функції засобу обігу) і світові гроші (оскільки вони виконують будь-яку функцію)» [6, 280].

На наше переконання, розгляд функцій грошей має базуватися на чіткому уявленні змісту поняття «функція». Термін «функція» має у практиці свого використання кілька різних тлумачень, що суттєво відрізняються залежно від сфери його застосування. Так, Вікіпедія пропонує шість визначень функції: функція у фізіології, функція у математиці, функція системи, функція у філософії, функція у соціології і функція у програмуванні. Як видно з наведеного переліку, поняття функції в економіці у Вікіпедії нема, однак, на наш погляд, із запропонованих варіантів стосовно функцій грошей найближчим до суті можна вважати соціологічне пояснення змісту функції: «Функція (соціологія) – роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи» [20]. Однак недоліком такого пояснення поняття «функція» є ототожнення понять «функція» і «роль», що, вважаємо, не зовсім коректно.

Вдальшим є, на нашу думку, тлумачення поняття «функція», яке запропонували В. Яременко і О. Сліпущо: «Функція – робота кого-, чого-небудь, обов'язок, місія» [13, 707]. Таке визначення функції, з одного боку, є універсальніше і може бути використане у різних сферах, а з іншого боку – набуває чітких обрисів практичної видимості, оскільки під функцією ми розумітимемо видиму роботу якого-небудь суб'єкта, що реально проявляється у житті.

Узявши за основу аналізу саме таке тлумачення функції, приходимо до висновку, що в сучасному суспільстві грошам властива т. зв. триада функцій: міра вартості, засіб платежу, засіб нагородження. При цьому функціональним виявом міри вартості служить увесь процес ціноутворення, встановлення ставок, тарифів, окладів та інших будь-яких мінових співвідношень у ринковому світі, коли в їх основі – грошовий еквівалент.

Функції засобу обігу і засобу платежу ми розглядаємо як єдину функцію засобу платежу, оскільки в будь-якому випадку видимою роботою грошей тут виступає **платіж**, незалежно від того, чи є одночасний зустрічний рух товарів та грошей, чи погашені боргові зобов'язання, що виникли раніше, за допомогою грошей, чи навпаки – попередня (авансова) оплата товарів або послуг, чи авансове виконання зобов'язань, які настануть пізніше. Наведення аргументів у формі громіздких теоретичних конструкцій про принципову відмінність між функціями грошей як засобу обігу і засобу платежу не усуває їхню найбільш суттєву спільну ознаку: за допомогою грошей їх власник (або розпорядник) здійснює **платіж**.

Стосовно функції грошей як засобу нагромадження, то вона практично проявляється у широкому спектрі різноманітних форм готівкового та безготівкового накопичення грошей їх власниками і розпорядниками для досягнення певних особистих, виробничих, комерційних, соціальних, інвестиційних чи інших цілей.

Значно коротша історія дослідження соціальних функцій грошей характеризується, однак, значно більшим різноманіттям варіантів підходу до їхньої кількості й глумачення. Наприклад, у монографії М. Семенова «Деньги и люди: Психология денег в России» наголошено на таких шести соціальних функціях грошей:

- ✓ історико-культурологічній, що відображає національну ідентифікацію. Однак в умовах глобалізації значення цієї функції зменшується;
- ✓ статусній функції, яка характеризує місце людини (статус) у суспільстві на основі грошей;
- ✓ соціально-стратифікаційній функції, наслідком якої є поляризація суспільства;
- ✓ регулятивно-поведінковій функції, що обумовлює вибір моделі поведінки особи залежно від її грошового забезпечення;
- ✓ конфліктогенній функції – гроші є основою виникнення соціальної напруги і конфліктів у суспільстві;
- ✓ моральній функції – поєднує, з одного боку, розвиток нищих почуттів, що призводить до криміналізації та корупції, а з іншого – стимулює економічну свободу та економічну активність [16, 20].

У роботі «Социологический подход к исследованию денег: основания и перспективы» С. Абрамова виділила сім найважливіших соціальних функцій грошей. Це, зокрема:

- ✓ функція підтримання стабільності економічної і соціальної структури суспільства;
- ✓ функція універсалізації відчуження, зміст якої полягає у тому, що з повсякденного життя витісняються морально-практичні елементи і посилюється монетаризація, а це дає змогу вести мову навіть про «грошовий тоталітаризм»;
- ✓ функція грошей як засобу досягнення цілей та інструменту виконання соціальних завдань (домінуюча роль грошей в ієрархії засобів досягнення цілей);
- ✓ функція соціалізації особистості, розвитку здібностей і самореалізації людини;
- ✓ функція порівняння та оцінки місця індивіда, соціальної спільноти у соціальній структурі (гроші служать індикатором становища людини в суспільстві);
- ✓ функція засобу масової інформації, агітації та пропаганди (йдеться про дизайн готівкових грошових знаків);

- ✓ функція формування грошової культури, яка поєднує поняття сутності грошей, соціальних цілей та ціннісних орієнтацій у певний спосіб мислення і дій індивідів, соціальних груп та суспільства загалом [1].

Досліджуючи гроші як соціокультурний феномен, Н. Зарубіна виділила десять соціальних функцій грошей:

- ✓ функція інтеграції суспільства (перетворення розрізнених індивідів у єдине соціальне ціле);
- ✓ функція опосередкування взаємодії людини і світу речей;
- ✓ функція універсального засобу комунікації;
- ✓ функція соціального вирівнювання людей;
- ✓ функція інтеграції людини в суспільство;
- ✓ функція формування ідентичності людини;
- ✓ функція розширення соціальних зв'язків;
- ✓ функція актуалізації довіри/недовіри до суспільства;
- ✓ функція універсалізації та ускладнення людини;
- ✓ функція перетворення раціональності у базову характеристику сучасної культури [8].

Таке різноманіття кількості й трактувань соціальних функцій грошей пов'язане, на нашу думку, з такими обставинами:

- ✓ соціальні функції грошей можна досліджувати з акцентом на одну з двох властивих їм сторін – соціально-економічну або соціально-культурну. Різні комбінації та різний ступінь поєднання цих підходів продукує великі розбіжності у кількості й змісті соціальних функцій грошей;
- ✓ функціональний підхід до аналізу соціальних функцій грошей передбачає можливість розгляду як явних, так і латентних функцій. На наш погляд, соціально-економічний аспект соціальних функцій грошей характеризує більшою мірою явні функції, а соціально-культурний – латентні функції. Зазначена обставина, особливо при зосередженні фокусу дослідження на латентних функціях, теж породжує велику різноманітність визначень і тлумачень соціальних функцій.

На наш погляд, при аналізі соціальних функцій грошей та їхнього взаємозв'язку з економічними функціями і забезпечення механізму реалізації через банківську систему доцільно усвідомлювати, що й гроші, й банківська система є певним соціальним інститутом. При цьому варто погодитись із визначенням соціального інституту, яке запропонував М. Требін: «...соціальний інститут з одного боку, – це сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних соціальних потреб, а з другого – це соціальне утворення для використання ресурсів суспільства у формі інтеракції для задоволення цих потреб» [17, 60].

Для ідентифікації соціального інституту необхідно використовувати певні ознаки. Такими формальними ознаками соціального інституту можна вважати такі:

- ✓ виокремлення групи суб'єктів, між якими встановлюються стійкі відносини;
- ✓ формалізація певних організаційних форм соціального інституту;
- ✓ використання особливих соціально-нормативних норм і принципів діяльності суб'єктів інституту;
- ✓ наявність соціально-значимих функцій, які сукупно репрезентують його як соціальний інститут та інтегрують його у соціальну систему.

Опираючись на припущення, що гроші й банківська система є певними соціальними інститутами, можна стверджувати про наявність у них спільних функцій, які властиві всім соціальним інститутам. На думку М. Требіна такими загальними функціями соціальних інститутів незалежно від сфери діяльності та інших параметрів можна вважати такі [17, 65–66]:

- ✓ функцію закріплення та відтворення суспільних відносин на основі дотримання його членами певної системи правил і норм;
- ✓ регулятивну функцію, що забезпечує регулювання відносин між членами суспільства шляхом вироблення певних шаблонів поведінки;
- ✓ інтегративну функцію, яка передбачає необхідність процесів групування, взаємозалежності й взаємовідповідальності під впливом сукупності норм, правил, санкцій та систем ролей;
- ✓ трансляючу функцію, що полягає у передачі певного соціального досвіду, норм і правил конкретного соціального інституту;
- ✓ комунікативну функцію, суть якої – у створенні та поширенні певної інформації як усередині того чи іншого інституту, так і між соціальними інститутами.

Загалом такий підхід до визначення соціальних інститутів можна вважати цілком обґрунтованим, однак, на нашу думку, було б доцільно не виділяти трансляючу функцію соціального інституту, а об'єднати її з першою функцією, дещо модифікувавши її форму й зміст у функцію закріплення, трансляції та відтворення суспільних відносин. Необхідність такої метаморфози пояснюється тим, що між процесами закріплення і відтворення суспільних відносин мусить об'єктивно бути процес їх передачі (трансляції). Набутий соціальний досвід інші суб'єкти можуть відтворити тільки при передачі його від перших суб'єктів.

Досвід функціонування банківських систем у різних країнах, у т. ч. Україні, підтверджує висновок про їх як економічну, так і соціальну природу. Саме соціальна природа банківської системи зумовлює надзвичайно високий рівень державного регулювання банківського бізнесу з метою забезпечення позитивного її впливу не тільки на економічні процеси, а й на соціальну та політичну стабільність у суспільстві. Як соціальний інститут банки одночасно можна розглядати як джерело виникнення соціальних конфліктів і як спосіб їх розв'язання на основі ефективної реалізації соціальних функцій грошей.

Загалом між економічними та соціальними функціями грошей і банківської системи як соціального інституту можна простежити досить тісний взаємозв'язок. Варто наголосити на особливості такого взаємозв'язку, яка полягає у тісному переплетенні цих функцій, а не в установленні лінійних співвідношень відповідності однієї економічної функції певній соціальній функції. Так, соціальна функція закріплення, трансляції та відтворення суспільних відносин може бути ефективно реалізована при використанні механізмів обґрунтованого ціноутворення у різних сферах соціально-економічних відносин, стабільності цінової динаміки, низьких темпах інфляції, прийнятних цінах на банківські послуги. Ця ж функція потребує забезпечення безперерйного й оперативного здійснення платежів через банківську систему та поза нею а також нагромадження певних інвестиційних і платіжних резервів.

Регулятивна функція передбачає необхідність застосування диференційованого підходу в ціноутворенні, встановлення у необхідних випадках певних стимулюючих або дискримінаційних правил цінової політики, визначенні стандартів та правил здійснення платежів і функціонування платіжних систем, диференціацію форм і методів нагромадження грошей, застосування різноманітних інструментів управління процесом грошових нагромаджень.

Інтегративна функція грошей і банків як соціальних інститутів опирається на створення й забезпечення певних стандартів та правил, які формують цілісність грошової і банківської системи, визначають характер та міру взаємної відповідальності за ефективне й правомірне використання грошових ресурсів, інтегративність і консолідацію банківського обслуговування на договірній основі.

Реалізація комунікативної функції забезпечується наявністю відкритої, доступної та вичерпної інформації про стан і тенденції грошового ринку, діяльність банків, їхніх об'єднань та регулятивних органів, залученням банків до розв'язання соціальних проблем на рівні держави й на рівні територіальних громад, активізацією їх діяльності у соціальних мережах та ін. Комунікаційна функція відображена в нормативно-правовій сфері. Ряд статей Закону України про банки і банківську діяльність (ст. 53, 54, 55, 56) та інших нормативно-правових актів різного рівня зобов'язують банки не вводити обмеження на конкуренцію, у т. ч. зменшення ціни нижче від рівня собівартості, забезпечити достовірність рекламно-інформаційних матеріалів банку, максимально уникати конфлікту інтересів банку, працівників і клієнтів, сповна реалізувати право клієнтів на інформацію та зберігання банківської таємниці [7].

Наш аналіз сутності грошей з погляду взаємозв'язку економічних та соціальних функцій і практики їх використання через банківську систему дає змогу зробити висновок про неможливість досягнення соціальної стабільності як показника рівня розвитку суспільства, без стабільності економіки і банківського сектору в тому числі. Варто наголосити на взаємному впливі соціальної та економічної стабільності. Практичні механізми досягнення соціальної стабільності повинні базуватися на чіткому усвідомленні сутності грошей і банківської сис-

теми як важливих соціальних інститутів, які володіють спільними функціями й мають спільні цілі.

Грунтовний аналіз соціальних функцій грошей і банків у соціально орієнтованій ринковій економіці підкреслює необхідність спрямування діяльності банків на розв'язання соціальних проблем суспільства, підвищення рівня соціального захисту, поліпшення екології, фінансової грамотності громадян, запровадження соціально орієнтованих банківських продуктів, повернення довіри до банків і покращення лояльності клієнтів.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямку можна вважати поглиблення і деталізацію каналів взаємодії соціальних та економічних функцій грошей і банків із залученням кількісних методів.

Tkachuk V. The banking system as a tool for implementing the social functions of money. The article deals with the economic and social functions of money in terms of their implementation by the banking system. The content of monetary functions is specified. Interdependence of economic and social functions of money based on consideration of money and banking system as social institutions is installed. The necessity of strengthening the social dimension of banks is expressed.

Key words: banking, economic functions of money, the social functions of money.

Ткачук В. О. Банковская система как инструмент реализации социальных функций денег. Рассмотрены экономические и социальные функции денег через призму их реализации банковской системой. Уточнено содержание денежных функций. Установлена взаимозависимость экономических и социальных функций денег на основании рассмотрения денег и банковской системы как социальных институтов. Аргументирована необходимость усиления социальной составляющей в деятельности банков.

Ключевые слова: банковская система, экономические функции денег, социальные функции денег.

Література

1. Абрамова С. Б. Социологический подход к исследованию денег: основания и перспективы [Электронный ресурс] / С. Б. Абрамова // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 4 (70). – С. 133–141. – (Сер. : Общественные науки). – Режим доступа : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18282/1/iuro-2009-70-17.pdf>.
2. Гроші та кредит : підруч. / за заг. ред. М. І. Савлука. – [4-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : КНЕУ, 2006. – 744 с.
3. Гроші як медіум комунікації: знакова природа грошей [Електронний ресурс] / З. Е. Скринник. – Режим доступу : http://novun.kpi.ua/2006-1/07_Skrinnik.pdf.
4. Денежное обращение и кредит при капитализме : учеб. / под ред. Л. Н. Красавиной. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Фин. и стат., 1989. – 366 с.
5. Деньги, кредит, банки : справ. пособ. / под ред. Г. И. Кравцовой. – Минск : Меркванне, 1994. – 270 с.

6. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2002. – 952 с.
7. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07. 12. 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/page>.
8. Зарубина Н. Н. Деньги как социокультурный феномен: пределы функциональности [Электронный ресурс] / Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С. 13–21. – Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/files/26026/26026.pdf>.
9. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика : навч. посіб. / Д. І. Коваленко. – К. : Центр учбової літ., 2010. – 344 с.
10. Мазараки А. А. Философия денег / А. А. Мазараки, В. В. Ильин. – К. : КНЭУ, 2004. – 718 с.
11. Макконнелл К. Р. Экономика: принципы, проблемы и политика : в 2 т. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – [пер. с 14-го англ. изд.]. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 972 с.
12. Мочерний С. В. Економічна теорія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. – [4-те вид., стереотип.]. – К. : Академія, 2009. – 640 с.
13. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 4 / укладачі : Яременко В. В., Сліпущко О. М. – Л. : Аконті, 2001. – 944 с.
14. Політична економія : підруч. : у 2 ч. / Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. – К. : Ніка-Центр ; Ельга, 2002. – 527 с.
15. Самуельсон П. Економіка : підруч. / П. Самуельсон. – Л. : Світ, 1993. – 495 с.
16. Семенов М. Ю. Деньги и люди: Психология денег в России : моногр. / М. Ю. Семенов. – К. : Простобук, 2011. – 149 с.
17. Соціологія : підруч. / за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
18. Усоскин В. М. Теории денег / В. М. Усоскин. – М. : Мысль, 1976. – 228 с.
19. Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : матер. IV Міжнар. філософ.-економ. читань (18–20 травня 2011 р.) / відп. секретар З. С. Скринник. – Львів, 2011. – 435 с.
20. Функція // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%83%D0%BD%>.
21. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис ; общ. ред. и вступ. ст. В. М. Усоскина. – М. : Прогресс, 1990. – 750.
22. Щетинін А. І. Гроші та кредит : підруч. / А. І. Щетинін. – [3-те вид., перероб. і доп.]. – К. : ЦУЛ, 2008. – 432 с.

УДК 519.87

Фасолько Т.

МОДЕЛЮВАННЯ ДИНАМІКИ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ В РУСЛІ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Здійснено теоретичний аналіз причин державного боргу на фоні екстенсивного та інтенсивного економічного зростання. Комплексно проаналізовано взаємозв'язок динаміки державного боргу та визначальних макроекономічних показників. Удосконалено модель управління державним боргом.

Ключові слова: державний борг, бюджетний дефіцит, економічне зростання, дефіцит платіжного балансу, модель.

Стратегічним завданням боргової політики є пошук оптимального співвідношення між борговим та податковим фінансуванням бюджетних видатків. Боргова стратегія має базуватися на науково обґрунтованих засадах. Структуру і розмір зовнішнього державного боргу необхідно прогнозувати на часовому інтервалі у кілька років, щоб забезпечити збалансований бюджет, стабільне економічне зростання та сильну фінансову систему. Бюджет держави є своєрідним віддзеркаленням економічної ситуації в країні, тому його формування, ухвалення й виконання перебувають під пильною увагою не тільки виконавчої і законодавчої влад, а й громадськості. Наявність боргу для держави, необхідність його обслуговування завжди є тягарем, що обтяжує національну економіку, лімітує повноцінну роботу уряду країни.

Проблема державного боргу, його вплив на інші показники економічного процесу тією чи іншою мірою завжди цікавили науковців. Ще в ХІХ ст. зародився напрям економічної думки, представники якого надавали великого значення державним запозиченням у стимулюванні економічного розвитку. Це – вчення Дітцеля і Вагнера про «об'єктивно-обумовлені принципи покриття», розвиток класичною школою поняття компенсаційного бюджету, обґрунтування представниками кейнсіанського напрямку необхідності дефіцитного фінансування з метою стимулювання сукупного попиту. Серед доробку західних учених особливої уваги заслуговують праці Р. Барро, Дж. Бьюкенена, П. Елворта, Н. Калдора, П. Кругмана, А. Лернера, К. Маркса, Р. Масгрейва, Л. Мауера, Ф. Махлупа, Ф. Модільяні й ін. Дж. Д. Сакс та Ф. Б. Ларрен пов'язали проблему боргової і бюджетної кризи й спроектували її на площину інвестицій та заощаджень, а потім віддзеркалили це з позиції поведінки комерційних банків і темпів економічного зростання [3]. Вітчизняні науковці провели ряд досліджень щодо структури боргу, вдосконалення механізмів його управління, шляхів оптимізації державного зовнішнього боргу. Серед таких учених не можна не згадати О. Бара-

новського, О. Василика, Т. Вахненко, В. Гейця, В. Козюка, Г. Кучер, В. Лісовенка, З. Луцишиної, І. Лютого, В. Новицького, Л. Новосад, О. Плотнікова, В. Федосова та ін., які зробили значний теоретичний внесок у розвиток питання щодо управління боргом. Зовнішню заборгованість також досліджували російські вчені-економісти А. Вавілов, А. Саркісянц, Л. Федякіна та ін. Зокрема, А. Смирнов розробив дуже цікаву модель стабілізації державного боргу, рівняння арбітражу для стохастичної динаміки боргу [4]. Попри ґрунтовні праці й аргументовані підходи, недостатньо уваги приділено моделюванню динаміки державного боргу в контексті економічного зростання.

Мета статті – моделювання динаміки державного боргу через призму всіх «дотичних» макроекономічних параметрів, а також висвітлення причинно-наслідкового зв'язку між державним боргом та економічним зростанням.

Державний борг виникає внаслідок незлагодженості внутрішньо- та зовнішньоекономічної політики країни. Власне, ці причини слід детальніше розглянути й з'ясувати, яким чином та за яких умов можна мінімізувати обсяги державних запозичень протягом тривалого періоду. Теоретичний аналіз слід проводити з урахуванням екстенсивного та інтенсивного типів економічного зростання.

Спершу розглянемо теоретичну площину нашої статті. Так, державний борг – це сума всіх зобов'язань держави перед вітчизняними та іноземними кредиторами. Причиною його виникнення і нагромадження є державні позики з метою фінансування дефіциту бюджету й дефіциту платіжного балансу:

$$(T - G) < 0 \Rightarrow Dft_B \rightarrow GCr \Rightarrow (Si + Se) \rightarrow Db \Rightarrow (Dbi + Dbe)$$

$$(X - M) < 0 \Rightarrow Dft_{BP}$$

де T – величина дохідної частини бюджету країни; G – величина видаткової частини бюджету країни; X – величина експорту країни (враховуючи товари, нефакторні послуги, рух праці й капіталу); M – величина імпорту країни (враховуючи товари, нефакторні послуги, рух праці й капіталу); Dft_B – величина бюджетного дефіциту; Dft_{BP} – величина дефіциту платіжного балансу; GCr – величина державних запозичень; Si – величина внутрішніх державних запозичень; Se – величина зовнішніх державних запозичень; Db – величина державного боргу; Dbi – величина внутрішнього державного боргу; Dbe – величина зовнішнього державного боргу [5].

Візьмемо до уваги те, що в структурі експорту й імпорту виділяють наукомістку готову продукцію (товари та нефакторні послуги) Xg та Mg й сировину і напівфабрикати Xr та Mr . Відповідно, компонента Xg свідчить про інтенсифікацію економічного зростання, тобто розвиток науки й активізацію інноваційної діяльності, а компонента Xr – про екстенсивне економічне зростання й ігнорування наукою та інноваціями. Відтак, якщо $Xg > Xr$ і $Xg > Mg$ – для країни вимальовується хороша перспектива у міжнародній конкурентоспроможності, активізації сальдо платіжного балансу й скороченні боргового тягаря. Якщо $Xg < Xr$ і $Xg < Mg$ – тоді для економіки країни стає реальною загроза залишити-

ся сировинним додатком з хронічно негативним сальдо платіжного балансу й великими обсягами державного боргу.

Підкреслимо, що переваги інтенсивного типу економічного зростання над екстенсивним полягають в якісному та кількісному перевищенні приростів національного продукту (рис. 1).

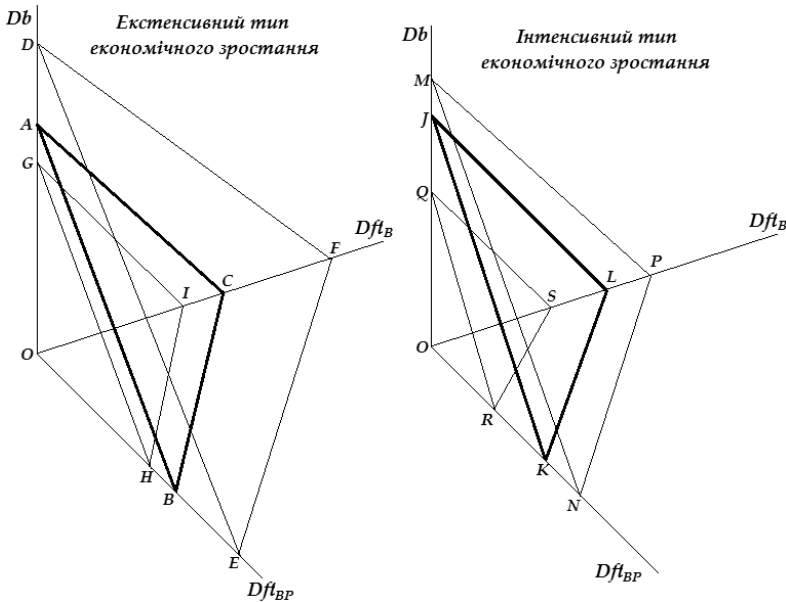

Рис. 1. Прямолінійне віддалення дефіцитно-боргового навантаження країни¹

Тепер графічно змодельуємо ситуацію економіки уявної *Країни Г* з двома дефіцитами. Спершу проілюструємо ідеальний варіант – прямолінійне віддалення дефіцитно-боргового навантаження, яке стане можливим за умови рівномірного економічного зростання. Наприклад: приріст ВВП у першому році дорівнюватиме 1%, в другому – 1,5%, у третьому – 2% і т. д. (випадок інтенсивного типу економічного зростання), або ж у першому році приріст ВВП становитиме 6%, в другому – 5,5%, у третьому – 5% і т. д. (випадок екстенсивного типу економічного зростання).

Нехай за обох типів економічного зростання величина дефіцитно-боргового навантаження на економіку *Країни Г* буде однаковою, тобто $V_{OABC} = V_{OJKL}$. Відтак, за умов екстенсивного економічного зростання з кожним рівномірним проміжком часу t нарощування дефіцитно-боргового навантаження на економіку *Країни Г* відбуватиметься більшою мірою, ніж за інтенсивного

¹ Усі теоретичні рисунки склала авторка.

економічного зростання, а $V_{ABCDEF} > V_{JKLMNP}$. Відповідно, дефіцитно-боргове навантаження на економіку *Країни Г* за умов екстенсивного економічного зростання зменшуватиметься повільніше, ніж за інтенсивного економічного зростання, а $V_{ABCGHI} < V_{JKLQRS}$. З кожним періодом ця тенденція залишатиметься незмінною.

Тепер розглянемо більш реальний варіант – криволінійне віддалення дефіцитно-боргового навантаження, яке стане можливим за умови нерівномірного економічного зростання (рис. 2). Наприклад: приріст ВВП у першому році дорівнюватиме 1%, в другому – 1,5%, у третьому – 2,2%, в четвертому – 3,1% і т. д. (випадок інтенсивного типу економічного зростання), або ж у першому році приріст ВВП становитиме 6%, в другому – 5,5%, у третьому – 4,8%, в четвертому – 3,9% і т. д. (випадок екстенсивного типу економічного зростання). Нехай, як і в попередньому випадку, за обох типів економічного зростання величина дефіцитно-боргового навантаження на економіку *Країни Г* буде однаковою, тобто $V_{OXYZ} = V_{ONPQ}$.

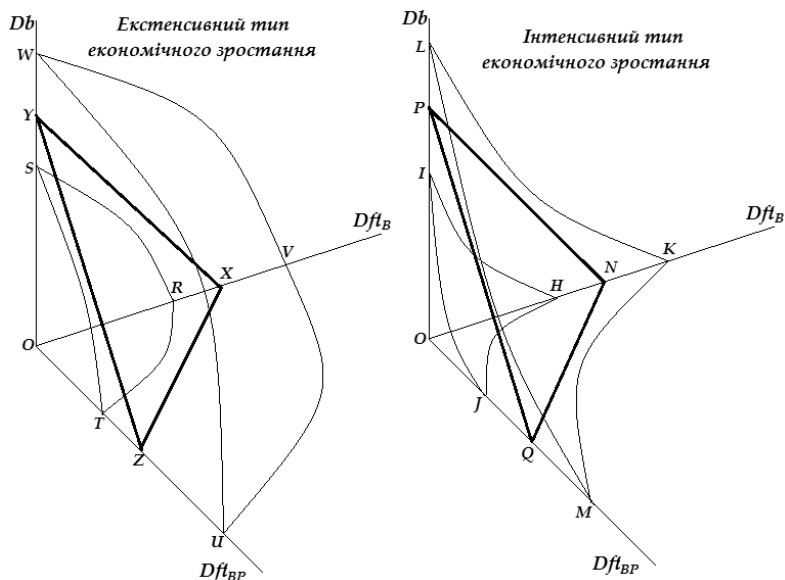

Рис. 2. Криволінійне віддалення дефіцитно-боргового навантаження країни

Зазначимо, що за екстенсивного економічного зростання криві віддалення є опуклими, а за інтенсивного – увігнутими. А ступінь кривизни залежить від того, наскільки темпи приростів ВВП відхиляються один від одного. Чим більше ці відхилення, тим вищий ступінь кривизни, і навпаки.

Перейдемо до процесу моделювання державного боргу. Управління державним боргом має бути спрямоване на збільшення середнього терміну погашення заборгованості та зменшення витрат на обслуговування боргу. Крім того, надзвичайно важливо ретельно аналізувати здатність обслуговування боргу, володіти достовірною інформацією про рівень заборгованості й графік виплат, розробити механізми оперативного реагування на зміни на ринку державних цінних паперів, здійснювати системні заходи для підвищення довіри інвесторів і реалізувати послідовну політику зниження вартості державних запозичень.

Із погляду довготермінової стратегії управління боргом важливо формувати оптимальну тимчасову структуру процентних ставок. На наш погляд, раціональна стратегія подовження термінів до погашення має ґрунтуватися на принципі цілеспрямованого формування довготривалої кривої прибутковості. Дана стратегія означає, що держава, використовуючи свої можливості, репутацію і т. д., сама створює найпривабливішу криву прибутковості, беручи за початкову точку облігації максимально допустимої тривалості. Наприклад, випуск невеликого за обсягом пілотного траншу облігацій із терміном погашення 15–20 років на внутрішньому ринку і 25–30 років – на зовнішньому представить криву прибутковості на істотно ширшому діапазоні термінів погашення, ніж наявна нині.

Науковці Е. Балацкій та В. Свистунов запропонували дуже цікаву модель боргу [1]. Проте, в ній нема параметрів, що пов'язані зі застосуванням тих або інших методів урегулювання заборгованості, відомих у світовій практиці; а також не всі параметри в моделі є незалежними; отже, необхідно встановити ці функціональні залежності.

Таким чином,

$$D_t = G_t - T_t + L_t,$$

де D_t – бюджетний дефіцит, G_t – державні видатки без обслуговування боргу, T_t – державні надходження, L_t – платежі за накопиченими до моменту t боргами. Ці платежі охоплюють як оплату за відсотками (r_t і r_t^0 – відносні процентні ставки відповідно за внутрішнім і зовнішнім боргами), так і оплату боргів (з нормами амортизації w_t і w_t^0):

$$L_t = (r_t + w_t)B_{t-1} + \varepsilon_t (r_t^0 + w_t^0)B_{t-1}^0$$

де B і B^0 – відповідно внутрішній і зовнішній борги країни, ε – валютний курс. Сума загального державного боргу на момент часу t має вигляд:

$$B_t + \varepsilon B_t^0 = (1 - w_t)B_{t-1} + \varepsilon_t (1 - w_t^0)B_{t-1}^0 + Z_t + \varepsilon Z_t^0,$$

де Z_t і Z_t^0 – нові внутрішні та зовнішні запозичення. Дефіцит D_t покривають за рахунок грошово-кредитної емісії E_t , а також за рахунок нових запозичень Z_t і Z_t^0 , тобто

$$D_t = E_t + Z_t + \varepsilon_t Z_t^0.$$

Уведемо ще два параметра: β_t – частка зовнішнього боргу, що конвертується у національну валюту і γ_t – частка національного боргу, що підлягає списанню. Доцільність застосування таких методів урегулювання заборгованості, як конвертація і списання, є загальноновизнаними методами. Тоді початкові рівняння можна переписати у вигляді:

$$L_t = (r_t + w_t)(B_{t-1} + \beta_t \varepsilon_t B_{t-1}^0) + \varepsilon_t (r_t^0 + w_t^0)(1 - \beta_t - \gamma_t) B_{t-1}^0$$

$$B_t + \varepsilon B_t^0 = (1 - w_t)(B_{t-1} + \beta_t \varepsilon_t B_{t-1}^0) + \varepsilon_t (1 - w_t^0)(1 - \beta_t - \gamma_t) B_{t-1}^0 + Z_t + \varepsilon Z_t^0.$$

Також уведемо наступні змінні (нормовані стосовно Q – величини ВВП), врахувавши, що $Q_t = P_t X_t$ (P – середній рівень цін, X – обсяг випуску в натуральному виразі), $y_t = \frac{B_t}{Q_t}$, $y_t^0 = \frac{\varepsilon_t B_t^0}{Q_t}$ – відносні величини внутрішнього і зовнішнього боргів у національній валюті, x_t – темп приросту випуску, π_t – темп інфляції, δ_t – темп зростання реального курсу валюти стосовно національної валюти, $\lambda_t = g_t - \theta_t$ – відносний первинний дефіцит (різниця між державними видатками і доходами в ВВП, α_t – частка сукупного бюджетного дефіциту, що фінансують за рахунок кредитно-грошової емісії Центрального банку [2].

Тоді отримаємо різницеve рівняння першого порядку для y_t і y_t^0 :

$$y_t + y_t^0 = \frac{1 + r_t}{(1 + x_t)(1 + \pi_t)} y_{t-1} + \frac{1 + \delta_t}{(1 + x_t)(1 + \pi_t)} \times$$

$$\times \left[(1 + r_t) \beta_t + (1 + r_t^0)(1 - \beta_t - \gamma_t) \right] y_{t-1}^0 + (\lambda_t - \alpha_t \lambda_t^0)$$

Дане рівняння становить основу моделі динаміки внутрішньої і зовнішньої компонент державного боргу. Також можна ввести коефіцієнт розчеплення через частку зовнішнього боргу, конвертовану в національну валюту, й отримати окремо рівняння для внутрішнього і зовнішнього боргів. Модель динаміки зовнішнього і внутрішнього боргів дає змогу визначати діапазони ефективних значень низки керованих параметрів: відсоткові ставки, курс валют, що формують відповідні вимоги до грошово-кредитної і бюджетної політики держави. Отримані співвідношення допомагають аналізувати набір боргових стратегій держави, важливість того чи іншого методу врегулювання заборгованості. Відповідно створена модель дасть змогу будувати прогнози щодо державного боргу для різних економічних і політичних станів.

Отже, платоспроможність держави пов'язана з її здатністю ефективно і вчасно обслуговувати свій борг. Обслуговування та погашення державного боргу можливе за рахунок оподаткування та нових позик. Проте це збільшить борговий тягар на населення, зменшаться корисність від споживання і саме спо-

живання, заощадження та інвестування. Саме тому методи управління державним боргом необхідно спрямовувати в русло інтенсифікації економічного зростання. Закономірним проявом розвитку державного боргу в економіці нашої держави є потреба знайти принципово нові методи та способи управління позиками. Мета такого управління – вироблення економічно обґрунтованого співвідношення між потребами держави в додаткових фінансових ресурсах і витратами на їх залучення, підтримка масштабу боргу на економічно безпечному рівні. Ефективне використання запозичених ресурсів для фінансування інвестицій дає змогу прискорити економічне зростання в країні. Нераціональне використання зовнішніх ресурсів створює такі боргові зобов'язання країни, які в майбутньому суттєво лімітуватимуть потенційні можливості держави.

Fasolko T. A modelling of national debt dynamics in the context of continuous economic growth. The reasons of the national debt are theoretically analyzed on the background of extensive and intensive economic growth. A complex investigation is also carried out in the field of the interaction of dynamics of the national debt and determinant macroeconomic indexes. A model of national debt management is improved.

Key words: national debt, budget deficit, economic growth, deficit of the payment balance, model.

Фасолько Т. Моделирование динамики государственного долга в русле интенсификации экономического роста. Осуществлен теоретический анализ причин государственного долга на фоне экстенсивного и интенсивного экономического роста. Проведен комплексный анализ взаимосвязи динамики государственного долга и определяющих макроэкономических показателей. Усовершенствована модель управления государственным долгом.

Ключевые слова: государственный долг, бюджетный дефицит, экономический рост, дефицит платежного баланса, модель.

Література

1. Балацкий Е. В. Прогнозирование внешнего долга: модели и оценки / Е. В. Балацкий, В. Н. Свистунов // МЭ и МО. – 2001. – № 2. – С. 40–46.
2. Балацкий Е. В. Прогнозирование внешнего долга: модели и оценки / Е. В. Балацкий, В. Н. Свистунов // МЭ и МО. – 2001. – № 3. – С. 61–68.
3. Сакс Дж. Д. Макроэкономика. Глобальный подход / Дж. Д. Сакс, Ф. Б. Ларрен. – [пер. с англ.]. – М. : Дело, 1999. – 848 с.
4. Смирнов А. Д. Лекции по макроэкономическому моделированию : учеб. пособ. для вузов. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 351 с.
5. Фасолько Т. М. Причинно-наслідкові зв'язки державного боргу з показниками макроекономічної динаміки / Т. М. Фасолько // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2012. – № 4. – С. 47.

УДК 336.77

Чайковський Я.

НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ АНАЛІЗУ КРЕДИТОСПРОМОЖНОСТІ БОРЖНИКА-ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Після порівняння визначень терміна «кредитоспроможність» у статті запропоновано вдосконалити формулювання цієї категорії, що охоплює наявність передумов для одержання позичальником кредитів і можливість погасити їх у встановлені кредитним договором терміни. Проаналізовано методику оцінки кредитоспроможності позичальників, яку Національний банк України рекомендує для використання у банківських установах. Запропоновано комплексно-рейтингову методику аналізу, що враховує фінансовий стан позичальника та його характер (репутацію). Обґрунтовано методичні підходи та принципи розрахунку рейтингової оцінки кредитоспроможності підприємства, що охоплює розрахунок вагових коефіцієнтів кожного з показників, застосовуваних при оцінюванні кредитоспроможності позичальника банку. Наведено розрахунок (формулу) інтегрального показника кредитоспроможності позичальника. Подано пропозиції щодо вдосконалення практики аналізу кредитоспроможності позичальників банку.

Ключові слова: банк, Національний банк України, позичальник, кредитний ризик, кредитоспроможність, фінансовий стан, характер позичальника, рейтингова оцінка кредитоспроможності позичальника.

У кредитному процесі винятково важливе значення має правильна та об'єктивна оцінка позичальника, котра визначається насамперед його кредитоспроможністю. Її достовірність істотно впливає як на результати конкретних кредитних угод, так і на ефективність кредитної діяльності банку загалом. Точність оцінки важлива й для позичальника, адже від неї залежить рішення про надання кредиту та про можливий його обсяг.

Відсутність науково-обґрунтованих методів оцінювання кредитоспроможності позичальника і ризику повернення кредитів, а також відсутність спеціалістів, компетентних щодо підготовки й прийняття рішень про можливість та умови кредитування, можуть бути наслідком погіршення якості кредитного портфеля. Це призводить до погіршення фінансового стану чи й банкрутства банку. Так, за даними американських аналітиків, 30–40% протермінованих кредитів виникає внаслідок недостатньо глибокого аналізу фінансового стану позичальника на попередній стадії переговорів [1, 50].

Значний внесок у розроблення питань оцінки кредитоспроможності позичальників зробили сучасні економісти Заходу Е. Гілл, Р. Коттер, Е. Рід [4],

П. С. Роуз [12], Дж. Ф. Сінкі [13]. Дослідженню аспектів оцінки кредитоспроможності позичальників банківських установ присвячено багато наукових праць українських авторів В. Вітлінського [5], О. Дзюблюка [3], А. Єпіфанова [8], В. Сусіденка [14] та ін. Разом з тим, проблему ще не можна вважати достатньо вивченою, оскільки й досі в теорії і на практиці нема єдиного підходу до визначення системи показників, що комплексно характеризували б кредитоспроможність позичальників.

Метою статті є дослідження суті терміна «кредитоспроможність», вивчення методики Національного банку України (НБУ) щодо аналізу кредитоспроможності боржників-юридичних осіб та обґрунтування напрямків удосконалення комплексної оцінки кредитоспроможності позичальників.

Надання кредитів та здійснення кредитної політики є найпоширенішою операцією банківських установ. Кредитні операції займають більше 60% усіх загальних активів банку (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка загальних активів та кредитного портфеля банків
за 2008–2012 роки [15]**

(залишки коштів на кінець періоду)

Показники	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
1. Загальні активи, млн. грн.	973332	1001626	1090248	1211540	1267892	1408688
2. Річний темп приросту загальних активів	57,2	2,9	8,9	11,1	4,7	11,1
3. Кредити надані, млн. грн.	792244	747348	755030	825320	815327	911402
4. Зростання кредитів наданих, %	63,2	-5,7	1,0	9,3	-1,2	11,8
4. Частка кредитів, наданих у загальних активах, %	81,4	74,6	69,3	68,1	64,3	64,7
5. Частка протермінованої заборгованості за кредитами у загальній сумі кредитів наданих, %	2,3	9,4	11,2	9,6	8,9	7,7

Кредитні операції дають банківським установам основну частину доходу. Так, процентні доходи банків України за 2013 р. становили 129 932 млн. грн., або 76,9% загального обсягу доходів. Таку структуру, на нашу думку, необхідно змінити на користь комісійних доходів, які на 01. 02. 2014 р. дорівнювали 24 974 млн. грн., або 14,8% [7].

Однак аналіз ситуації у банківській сфері свідчить, що більшість банків зазнає фінансового краху через надзвичайно ризикову кредитну політику. Варто зазначити, що у 2013 р. нарощування кредитування супроводжувалося зниженням протермінованої заборгованості (див. табл. 1).

Аналіз кредитоспроможності позичальників є одним із методів мінімізації кредитного ризику банку.

Для розроблення і застосування науково обґрунтованих методик оцінки кредитоспроможності позичальників необхідно насамперед визначити зміст терміна «кредитоспроможність». Досі серед економістів нема єдиної думки з цього питання.

У сучасній економічній літературі є спроби, по-перше, визначити кредитоспроможність через платоспроможність. По-друге, кредитоспроможність у низці праць характеризується як здатність позичальника розраховуватися за кредитними зобов'язаннями перед банком.

Так, В. Лагутін під кредитоспроможністю позичальника розуміє його здатність повністю і своєчасно розраховуватися за своїми борговими зобов'язаннями» [6, 183]. На нашу думку, це твердження не розкриває відмінностей між платоспроможністю і кредитоспроможністю відповідно до їх суті. Вважаємо ці терміни неоднозначними, про що свідчить таке. Поняття «платоспроможність» охоплює насамперед здатність і можливість юридичної чи фізичної особи своєчасно погасити всі види заборгованості, а кредитоспроможність характеризує лише здатність погашення позичкової заборгованості. З цього боку кредитоспроможність – поняття вужче, ніж платоспроможність [5, 76].

Науковці С. Прасолова та О. Вовченко під кредитоспроможністю розуміють наявність у боржника передумов для проведення кредитної операції і його спроможність повернути борг у повному обсязі та в обумовлені договором терміни [10, 142].

На думку В. Галасюка «Кредитоспроможність – це спроможність позичальника за конкретних умов кредитування в повному обсязі й у визначений кредитною угодою термін розраховуватися за своїми борговими зобов'язаннями винятково грошовими коштами, що генеруються позичальником у ході звичайної діяльності» [2, 55].

Згідно з Рекомендаціями НБУ щодо оцінки комерційними банками кредитоспроможності та фінансової стабільності позичальника, «поняття кредитоспроможності охоплює правовий і господарсько-фінансовий стан позичальника, який визначає наявність передумов для одержання ним кредитів, а також їх погашення у встановлені терміни. Метою аналізу кредитоспроможності є отримання банком якісної оцінки діяльності позичальника, на підставі якої він приймає рішення щодо можливості і умови кредитування або припинення кредитних відносин з ним» [11]. Відповідно до Положення НБУ про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями, «кредитоспроможність – наявність у боржника (контрагента банку) передумов для проведення кредитної операції і його спроможність повернути борг у повному обсязі та в зумовлені договором терміни» [9]. Ці визначення найточніше відображають сутність проаналізованого поняття. Проте і вони не є вичерпними.

Наведені визначення кредитоспроможності не враховують такої важливої умови кредитної операції, як правомочність позичальника. За ринкової економіки можлива часткова зміна форм юридичного буття позичальників у результаті виникнення та ліквідації підприємств, злиття чи утворення дочірніх фірм, зміни форм власності й інше, що підвищує значення даного елементу кредитоспроможності.

Порівнявши визначення цієї категорії, пропонуємо вдосконалити формулювання кредитоспроможності, висловивши його так: кредитоспроможність – це оцінка наявності економічних і юридичних передумов для одержання кредиту та спроможності підприємства у повному обсязі й у визначений кредитною угодою термін повернути його, що здійснюють на основі розгляду фінансово-господарських аспектів діяльності позичальника, а також репутації керівника підприємства, що проводиться на етапі підготовки та прийняття рішення стосовно видачі кредиту й умов укладення кредитного договору і в процесі кредитування на перспективу. Такий зміст цієї категорії охоплює наявність передумов для одержання кредитів позичальником і можливість погасити їх у встановлені кредитним договором терміни.

Оцінка кредитоспроможності клієнтів у банку має базуватися на певних принципах [14, 247–248]. Система таких принципів передбачає:

- ✓ забезпечення достовірності оцінки, ґрунтованої на залученні до оцінювання кредитоспроможності всіх необхідних інформаційних даних;
- ✓ визначення широкого кола показників, які всебічно характеризують діяльність позичальника. Розраховані на базі показників коефіцієнти мають визначати суттєві особливості діяльності підприємства. Ці коефіцієнти мусять у якомога меншому ступені дублювати один одного;
- ✓ диференційований підхід до оцінювання кредитоспроможності щодо кожної групи позичальників (юридичних та фізичних осіб, галузі діяльності й ін.), за надання їм різних видів кредитів (короткотермінових або довготермінових та ін.);
- ✓ забезпечення поточного і прогнозованого оцінювання кредитоспроможності клієнтів;
- ✓ використання сучасних наукових методів, моделей і передового практичного досвіду такого оцінювання, залучення у необхідних випадках висококваліфікованих експертів, упровадження сучасних інноваційних технологій здійснення оцінки тощо.

Мета формування інформаційної бази для визначення оцінки кредитоспроможності клієнтів – забезпечити процес цієї оцінки всією первинною інформацією. Конкретний перелік такої інформації має бути визначений методикою кредитоспроможності клієнтів, яку використовує банк. Процес формування необхідної інформаційної бази для оцінювання кредитоспроможності клієнтів потребує попередньої систематизації інформації. Пропонуємо всі джерела інфор-

мації, котрі використовують під час оцінювання кредитоспроможності, класифікувати за такими чотирма основними напрямками.

1. Матеріали, отримані безпосередньо від клієнта.
2. Матеріали про клієнта, що зберігають в архівах і базах даних банку (якщо клієнт має кредитну «історію»).
3. Відомості, що за необхідності можуть бути одержані від зовнішнього середовища клієнта (постачальники, кредитори, покупці продукції, обслуговуючі банки, органи Державної податкової служби тощо).
4. Звіти й інші матеріали державних і приватних установ (галузеві аналітичні дослідження, статистична інформація, довідники з інвестицій та ін.).
5. Відомості про боржника, отримані від Українського бюро кредитних історій.

Перелік елементів кредитоспроможності позичальника і показників, що їх характеризують, може бути ширшим або скороченим залежно від цілей аналізу, видів кредиту, стану кредитних відносин банку з конкретним клієнтом, результатів його господарсько-фінансової діяльності, а також від забезпечення необхідних кредитів та ін.

Нормативні показники оцінки кредитоспроможності позичальника закладено в Положенні НБУ про порядок формування та використання резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями [9].

Відповідно до Положення банк, оцінюючи фінансовий стан боржника, визначає його кредитоспроможність і платоспроможність [9].

Банк оцінює фінансовий стан юридичної особи, якій надано кредит, шляхом розрахунку інтегрального показника фінансового стану боржника – юридичної особи.

Банк розраховує інтегральний показник фінансового стану боржника-юридичної особи із застосуванням багатофакторної дискримінантної моделі за такою формулою:

$$Z = a1K1 + a2K2 + a3K3 + a4K4 + a5K5 + a10K10 - a0,$$

де Z – інтегральний показник;

$K1, K2 \dots K10$ – фінансові коефіцієнти, які визначають на підставі даних фінансової звітності боржника-юридичної особи для великого або середнього підприємства;

$a1, a2 \dots a10$ – параметри, що визначають з урахуванням вагомості та розрядності фінансових коефіцієнтів і щорічно актуалізуються НБУ на підставі даних фінансової звітності боржників-юридичних осіб;

$a0$ – вільний член дискримінантної моделі, значення якого щорічно актуалізуються НБУ.

Для оцінювання фінансового стану позичальника-юридичної особи НБУ рекомендує методику розрахунку десяти фінансових коефіцієнтів (табл. 2).

Із нашого погляду, ці фінансові коефіцієнти, що характеризують фінансовий стан підприємства, доцільно класифікувати за показниками ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності та оборотності (див. табл. 2).

Коефіцієнти фінансового стану підприємства, які Національний банк України рекомендує при оцінюванні кредитоспроможності [9]

№ з/п	Фінансовий коефіцієнт	Алгоритм розрахунку
I. Коефіцієнти ліквідності підприємства		
1.	K1 – коефіцієнт покриття (ліквідність третього ступеня)	Оборотні активи: Поточні зобов'язання
2.	K2 – проміжний коефіцієнт покриття	Монетарні оборотні активи: Поточні зобов'язання
II. Коефіцієнти фінансової стійкості підприємства		
3.	K3 – коефіцієнт фінансової незалежності	Власний капітал: Валюта балансу (пасив)
4.	K4 – коефіцієнт покриття необоротних активів власним капіталом	Власний капітал: Необоротні активи
III. Коефіцієнти рентабельності (ефективності діяльності) підприємства		
5.	K5 – коефіцієнт рентабельності власного капіталу	Чистий прибуток/збиток: Інвестований власний капітал
6.	K6 – коефіцієнт рентабельності продажу за фінансовими результатами від операційної діяльності (EBIT)	Фінансові результати від операційної діяльності: Чиста виручка від реалізації
7.	K7 – коефіцієнт рентабельності продажу за фінансовими результатами від звичайної діяльності (EBITDA)	Фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування фінансових витрат і нарахування амортизації: Чиста виручка від реалізації + інші операційні доходи
8.	K8 – коефіцієнт рентабельності активів за чистим прибутком	Чистий прибуток (збиток): Валюта балансу (актив)
IV. Коефіцієнти оборотності (ділової активності)		
9.	K9 – коефіцієнт оборотності оборотних активів	Чиста виручка від реалізації: Оборотні активи
10.	K10 – коефіцієнт оборотності позичкового капіталу за фінансовими результатами від звичайної діяльності (EBITDA)	Фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування фінансових витрат і нарахування амортизації: Довготермінові та поточні зобов'язання

Показники ліквідності дають змогу оцінити кредитоспроможність підприємства залежно від структури його активів, величина котрих співвідносна із зобов'язаннями підприємства, вказуючи на ліквідність його балансу. Основним

критерієм є ліквідність оборотних активів, тобто час, необхідний для перетворення їх у грошову масу.

Показники фінансової стійкості відображають рівень використання власних і залучених коштів у формуванні ресурсів підприємства, з'ясовуючи його залежність від тих чи інших джерел коштів, відповідно і спроможність погашати заборгованість.

Показники ліквідності та фінансової стійкості розраховані переважно на основі бухгалтерського балансу й характеризують стан позичальника на час складання звітності, тобто це статистичні оцінки. Аналіз коефіцієнтів, розрахованих на основі бухгалтерських даних, необхідно доповнювати аналізом рентабельності діяльності позичальника в цілому та оборотності ресурсів (див. табл. 2).

Оборотність кредиту і його повернення залежать від оборотності прокредитованих ресурсів, а рентабельність діяльності характеризує дохідність підприємства як важливий елемент кредитоспроможності й повернення кредитів. Тому з погляду банку розгляд цих показників слід вважати обов'язковим. Окрім того, показники оборотності активів і рентабельності повніше виражають тенденції у господарській діяльності позичальника. Так, позичальник на час складання звітності може відчувати тимчасові фінансові труднощі, пов'язані з нестачею ліквідних коштів, що позначиться на його платоспроможності; відповідно погіршаться показники ліквідності балансу, котрі впливають на оцінку кредитоспроможності. На оборотність ресурсів тимчасові фінансові труднощі не матимуть відчутного впливу, якщо вони справді тимчасові, а не систематичні. Показники оборотності активів і рентабельності характеризують ефективність діяльності підприємства в динаміці та повніше відображають реальний перебіг виробничої діяльності. Оборотність активів і рентабельність оцінюють за змінами цих показників.

Показники рентабельності відображають глибинний, якісний бік роботи підприємства, тому для оцінювання здатності клієнта своєчасно погашати платіжні зобов'язання ці показники слід розраховувати у динаміці за низку років. Це зумовлює необхідність для банку з'ясувати загальні тенденції в ефективності роботи позичальника та впливу їх на використання банківських кредитів.

На нашу думку, аналіз фінансового стану позичальника не повинен обмежуватися десятьма показниками. Вважаємо, що при оцінюванні кредитоспроможності підприємств-позичальників необхідно збільшити кількість фінансових коефіцієнтів, котрі б комплексно характеризували фінансовий стан підприємства.

Для вироблення і схвалення оптимальних економічних рішень кредиторам потрібна об'єктивна оцінка фінансового стану, котрий є комплексним поняттям і характеризується системою показників, що відображають наявність та розміщення коштів, реальні й потенційні фінансові можливості.

У практиці аналітичної роботи в нашій країні й за кордоном застосовують широке коло показників, що характеризують різні аспекти діяльності підприємства. Однак системи коефіцієнтів відрізняються не тільки складом, а й кількіс-

тю. Так, Е. Рід, Р. Коттер, Е. Гілл та інші науковці розглядають дванадцять традиційних коефіцієнтів, які, на їхню думку, є найбільш корисними для аналізу фінансового стану підприємства, і ділять їх на чотири групи: ліквідності, оборотності, залучення коштів та прибутковості [4, 231–232].

Заслуговує уваги методика оцінки кредитоспроможності позичальника, яку розробив О. Дзюблюк. На переконання автора, «необхідно розширити склад фінансових коефіцієнтів, що використовуються банком для аналізу кредитоспроможності позичальника, передусім у плані достатньої оцінки фінансової стійкості та ефективності господарської діяльності» [3, 418]. Із метою повнішої характеристики фінансового стану підприємства з погляду оцінювання банком структури й співвідношень між різними джерелами грошових ресурсів клієнта та їх впливу на рівень кредитного ризику О. Дзюблюк запропонував внести до числа показників фінансової стійкості такі коефіцієнти: власності, залучених коштів, мобільності оборотних коштів, оборотного капіталу. На думку автора методики, «загальна сукупність коефіцієнтів, що відображає економічну ефективність діяльності позичальника і котру доцільно використовувати при аналізі кредитоспроможності суб'єкта господарювання, може бути класифікована за трьома основними підгрупами показників, що характеризують такі ключові результати діяльності підприємства: 1) рентабельність; 2) оборотність капіталу; 3) виробничий потенціал [3, 421].

У цій методиці особливе значення надане аналізу грошового потоку клієнта. Зокрема, наведено три способи, котрими можна визначити коефіцієнти цього потоку.

Кредитоспроможність позичальника оцінюють, зіставляючи фактичне значення коефіцієнтів і показників, що характеризують репутацію позичальника, його фінансовий стан, грошові потоки та діловий ризик, з їхніми критеріальними рівнями. В результаті такого зіставлення встановлюють клас підприємства, відповідно з чим банк організовує з ним кредитні відносини.

При цьому узагальнюючу оцінку S_j щодо кожного j -ого елемента кредитоспроможності (характер (репутація) позичальника, його фінансовий стан) доцільно розраховувати за формулою:

$$S_j = \left(\sum_{i=1}^n A_{ij} k_{ij} \right) : n,$$

де A_{ij} – оцінка i -го одиничного показника в j -й групі;

k_{ij} – значущість (вагомість) i -го одиничного показника;

n – кількість показників для розрахунку кредитоспроможності.

Підсумкову рейтингову оцінку кредитоспроможності позичальника R рекомендовано визначати за формулою:

$$R = \left(\sum_{j=1}^m S_j K_j \right) : m,$$

де K_j – вагомий коефіцієнт j -ого елемента кредитоспроможності відповідно до критеріального рівня;

m – кількість елементів кредитоспроможності (груп показників).

Згідно з методикою НБУ, залежно від значення інтегрального показника з урахуванням величини підприємства (велике, середнє або мале) банк поділяє боржників-юридичних осіб на дев'ять класів: від першого до дев'ятого [9]. Зважаючи на обширність ранжування, пропонуємо зменшити кількість класів позичальника до трьох – перший, другий і третій.

Рекомендуємо НБУ і банківським установам встановити чіткі правила взаємодії з підприємствами кожного класу. Так, позичальники першого класу мають пільги в кредитуванні. Передусім це пріоритетне становище організації щодо виділення кредитних ресурсів, а також можливість вибору найефективнішої форми кредитування для даного позичальника, зокрема кредитної лінії, овердрафт, враховуючи чинне Положення НБУ про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затверджене постановою Правління НБУ 28. 08. 2001 р. № 368, – бланкового кредиту. Використовують і традиційні форми пільг – зниження процентної ставки за кредит, зменшення форм забезпечення, скорочення звітності, що подають у банк. Окрім цього, для таких підприємств може бути зменшено кількість перевірок цільового використання кредиту.

Позичальників другого класу кредитоспроможності кредитують у звичному порядку відповідно до затвердженої кредитної політики банківської установи.

Кредитування підприємств третього класу обмежене низкою умов. Згідно з нормативними документами, можна використовувати такі методи кредитного впливу, як підвищення кредитної ставки за кредит, кредитування під кілька видів забезпечення, встановлення щомісячного подання в банк бухгалтерської звітності та інших умов (з відображенням їх у кредитному договорі).

Оцінка кредитоспроможності на основі фінансових коефіцієнтів потребує індивідуального підходу до кожного клієнта. Необхідна систематична аналітична робота з оцінки фінансового стану позичальника. Ця методика має ряд недоліків: побудована на даних про залишки; відображає стан справ тільки за минулий період; показує переважно рух оборотних активів. Таких недоліків певною мірою позбуваються при оцінюванні характеру позичальника.

Методика НБУ враховує кількісні показники при оцінюванні фінансового стану боржника-юридичної особи, стан обслуговування боргу для класифікації кредиту, наданого боржникові-юридичній особі за категоріями якості, але не враховує якісні показники, тобто характер позичальника.

Під характером позичальника розуміють його порядність, репутацію, ступінь відповідальності, готовність і бажання погасити борг. Банк намагається з'ясувати, як позичальник ставився до своїх обов'язків у минулому, чи будуть у нього затримки з погашенням позики, який його статус у діловому світі. Для цього використовують таке.

1. Оцінку кредитної історії клієнта: термін існування підприємства, погашення кредитної заборгованості у минулому, наявність діючих кредитів, погашення відсотків, наявність протермінованої кредитної заборгованості.

2. Ефективність управління позичальника: наявність перспективного бізнес-плану (техніко-економічного обґрунтування), питома вага власних коштів підприємства у вартості кредитного проекту.

3. Оцінка ділових якостей керівництва позичальника: досвід керівної роботи на підприємстві, чи займає керівні посади в інших фірмах, чітка й аргументована оцінка фінансової діяльності фірми, наявність програми подальшого розвитку.

4. Аналіз обсягів реалізації продукції: динаміка виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), наявність контрактів на реалізацію продукції у співвідношенні до обсягів кредиту, обсяг реалізації готової продукції, передбачена у контрактах на реалізацію готової продукції, попередня оплата чи відкрито відзивний акредитив, підприємства торгівлі та сфери обслуговування населення, котрі мають постійну виручку готівкою і здають її до кас установ банку.

5. Аналіз складу та динаміки дебіторської і кредиторської заборгованості: наявність протермінованої дебіторської заборгованості, наявність протермінованої кредиторської заборгованості, динаміка протермінованої дебіторської і кредиторської заборгованості, наявність протермінованої заборгованості перед бюджетом.

6. Аналіз прибутків і збитків: діяльність упродовж поточного року (прибуткова, збиткова), діяльність упродовж минулих років (прибуткова, збиткова).

7. Об'єктивні чинники діяльності клієнта: місцезорозташування клієнта, позичальник належить до сфери з рівнем ризику (низьким, середнім, високим), сезонність діяльності.

8. Додаткові чинники: наявність державної підтримки клієнта, наявність партнерів, наявність власного ліквідного майна, розмір сплаченого статутного фонду, наявність аудиторських висновків.

Отже, наш аналіз дає змогу зробити висновок про необхідність урахування таких чинників при оцінюванні кредитоспроможності клієнта:

1. Надаючи кредити, банк оцінює кредитоспроможність позичальників. Від результату аналізу залежить, чи одержить потенційний позичальник кредит і в якому обсязі.

2. Аналізувати кредитоспроможність необхідно часто, максимально швидко, з використанням комп'ютерної техніки, охоплюючи максимум інформації.

3. Ефективність аналізу кредитоспроможності залежить від частоти його проведення, компетентності й досвіду банківського працівника.

4. Доцільне створення незалежних від банків структур, котрі зайнялися б аналізом кредитоспроможності підприємств.

5. При оцінюванні кредитоспроможності банк має встановити: чи може позичальник виконати зобов'язання вчасно, чи готовий він його виконати? На

перше запитання відповідає розгляд фінансово-господарських аспектів діяльності підприємств. Друге запитання – юридичне, а також пов'язане з особистими рисами керівників підприємств.

6. Для одержання комплексної оцінки необхідно визначити поточну та перспективну кредитоспроможність позичальника. Поточну кредитоспроможність позичальника оцінюють, порівнюючи розраховані коефіцієнти і показники з їх оптимальними значеннями (встановлення відповідності оптимальним тенденціям зміни). Для визначення прогностичної оцінки кредитоспроможності позичальника слід проаналізувати виявлені тенденції зміни рентабельності діяльності підприємства та оборотності (якщо суттєво не зміняться умови її здійснення і правового статусу позичальника).

7. Аналіз кредитоспроможності підприємства, котрий доцільно проводити із застосуванням методики комплексної оцінки кредитоспроможності позичальника, що передбачає такі елементи: а) оцінювання характеру (репутації) позичальника – кредитна історія клієнта, аналіз ділових якостей керівництва позичальника; б) оцінювання фінансового стану позичальника за допомогою системи показників, що відображають наявність і розміщення коштів, реальні й потенційні фінансові можливості.

8. Сьогодні банківські установи для аналізу кредитоспроможності клієнтів використовують методику НБУ, яка поділяє позичальників на дев'ять класів залежно від значення інтегрального показника з урахуванням величини підприємства (велике, середнє або мале), але не встановлює чітких правил взаємодії з позичальниками кожної групи і критеріїв диференціації умов кредитування.

9. Крім показників, наведених у Положенні НБУ, доцільно застосовувати й інші показники.

10. Сукупність показників, котрі характеризують кредитоспроможність позичальника, має охоплювати і фінансові (кількісні), і нефінансові (якісні) показники, причому якісні показники (порядність, рівень менеджменту та ін.) мають відігравати вагомую роль у системі чинників, котрі використовують для адекватної оцінки кредитоспроможності.

11. Кожному банкові доцільно розробляти власну систему оцінювання кредитоспроможності потенційного позичальника з урахуванням конкретних умов договору, пріоритетів у роботі банку, його спеціалізації, місця на ринку, конкурентоспроможності, стану відносин з клієнтурою, рівня економічної і політичної стабільності в державі тощо з урахуванням методики НБУ.

12. Банківським установам доцільно самостійно встановлювати додаткові критерії оцінки фінансового стану позичальника, що підвищують вимоги до показників з метою адекватної оцінки кредитних ризиків і належного контролю за ними. У процесі такої оцінки банківським установам України значною мірою доцільно використовувати методики, що їх застосовують зарубіжні комерційні банки.

Ці пропозиції сприяли б дотриманню принципів кредитування, зниженню ризиків у відносинах банку з позичальниками.

Більш глибокий аналіз зарубіжного досвіду та вітчизняної практики оцінки кредитоспроможності юридичних осіб дасть змогу запропонувати шляхи вдосконалення методики комплексної оцінки кредитоспроможності позичальників банківських установ.

Chaikovskiy J. Directions improvement of the method analysis of creditworthiness of the obligor-legal entity. Comparing the existing definition of «creditworthiness» proposed improve the wording of this category, which includes the case for obtaining loans by the borrower and possibility to repay them in the terms established by the loan agreement. Analyzed methodology for assessing the creditworthiness of borrowers, which is recommended by the National Bank of Ukraine for use by banks. The author proposes a complex-rating method of analysis that takes into account the financial condition of the borrower and his character (reputation). The article substantiates the methodological approaches and principles calculation of rating estimation the creditworthiness of companies, including the calculation of the weighting coefficients of each of the indicators used in assessing the creditworthiness of the borrowers of the bank. Here is the calculation (formula) integral indicator of creditworthiness of the borrower. It also provides suggestions on how to improve current practice credit analysis of borrowers of the bank.

Key words: bank, National Bank of Ukraine, the borrower, credit risk, creditworthiness, financial condition, the nature of the borrower, rating estimation of creditworthiness of the borrower.

Чайковский Я. И. Направления совершенствования методики анализа кредитоспособности должника-юридического лица. После сравнения существующих определений термина «кредитоспособность» в статье предложено усовершенствовать формулирование этой категории, включающей наличие предпосылок для получения заемщиком кредитов и возможность погасить их в установленные кредитным договором сроки. Проанализирована методика оценки кредитоспособности заемщиков, которая рекомендована Национальным банком Украины для использования в банковских учреждениях. Предложена комплексно-рейтинговая методика анализа, учитывающая финансовое состояние заемщика и его характер (репутацию). Обоснованы методические подходы и принципы расчета рейтинговой оценки кредитоспособности предприятия, включающие расчет весовых коэффициентов каждого из показателей, применяемых при оценке кредитоспособности заемщика банка. Произведено расчет (формулу) интегрального показателя кредитоспособности заемщика. Предложено пути по совершенствованию практики анализа кредитоспособности заемщиков банка.

Ключевые слова: банк, Национальный банк Украины, заемщик, кредитный риск, кредитоспособность, финансовое состояние, характер заемщика, рейтинговая оценка кредитоспособности заемщика.

Література

1. Банковский портфель–3: Книга менеджера по кредитам. Книга менеджера по расчетам. Книга менеджера по фондовым и трастовым операциям. Книга банковского бухгалтера и аудитора [Текст] / отв. ред. : Ю. И. Коробов, Ю. Б. Рубин, В. И. Солдаткина. – М. : «СОМИНТЭК», 1995. – 759 с.
2. Галасюк В. В. Оцінка кредитоспроможності позичальників: що оцінюємо? [Текст] / В. В. Галасюк // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 5. – С. 54–56.
3. Дзюблюк О. В. Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки [Текст] : моногр. / О. В. Дзюблюк. – К. : Поліграфкнига, 2000. – 512 с.
4. Коммерческие банки [Текст] / Рид Э. и др. ; под ред. В. М. Усоскина. – [пер. с англ. ; 2-е изд.]. – М. : Космополис, 1991. – 480 с.
5. Кредитний ризик комерційного банку [Текст] : навч. посіб. / за ред. В. В. Вітлінського. – К. : Знання, КОО, 2000. – 251 с.
6. Лагутін В. Д. Кредитування : теорія і практика [Текст] : навч. посіб. / В. Д. Лагутін. – [3-тє вид., перероб і доп.]. – К. : Знання, КОО, 2002. – 215 с.
7. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.
8. Оцінка кредитоспроможності та інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання [Текст] : моногр. / за ред. А. О. Спіфанова. – Суми : УАБС НБУ, 2007. – 286 с.
9. Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями : постанова Правління НБУ від 25. 01. 2012 р. № 23 [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>.
10. Прасолова С. П. Банківські операції [Текст] : навч. посіб. та практ. / С. П. Прасолова, О. С. Вовченко. – К. : ЦУЛ, 2013. – 568 с.
11. Рекомендації щодо оцінки комерційними банками кредитоспроможності та фінансової стабільності позичальника [Електронний ресурс] // Лист Національного банку України № 23011/79 від 02. 06. 1994 р. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v1_79500-94.
12. Роуз Питер С. Банковский менеджмент [Текст] / Питер С. Роуз. – [пер. с англ. ; 2-е изд.]. – М. : Дело Лтд, 1995. – 768 с.
13. Синки Джозеф Ф.–мл. Управление финансами в коммерческих банках [Текст] / Синки Джозеф Ф.–мл. ; под ред. : Р. Я. Левиты, Б. С. Пинскера. – [пер. с англ. ; 4-е перераб. изд.]. – М. : Catallaxy, 1994. – 820 с.
14. Сусіденко В. Т. Стратегія управління кредитною діяльністю комерційних банків [Текст] / В. Т. Сусіденко. – К. : КДТЕУ, 1998. – 348 с.
15. Основні показники діяльності банків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798.

УДК 314.125

Шушпанов Д.

ТРАКТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглянуто трактування «здоров'я населення» в соціально-економічному вимірі. З'ясовано підходи до визначення та дослідження категорії «здоров'я населення». Подано авторське бачення цього поняття. Визначено, що найпрогресивнішим напрямком у сфері збереження здоров'я населення є дослідження соціально-економічних детермінант здоров'я як таких, що більш повно визначають здоров'я населення на певний період часу в певному просторі.

Ключові слова: здоров'я, детермінанти, здоров'я населення, парадигма, концепція, збереження здоров'я.

Ситуація зі здоров'ям населення, що склалася в Україні, є критичною. Заходи, вжиті на рівні різних інституцій, залишаються переважно неефективними, а інколи просто популістськими. Низька ефективність системи охорони здоров'я підтверджується незадовільними показниками захворюваності та смертності. На нашу думку, потрібна кардинальна зміна фундаментальних основ збереження здоров'я, яка полягатиме в переорієнтації політики з подолання наслідків хвороб на усунення причин їх виникнення. Для цього необхідна трансформація всіх сфер, відповідальних за формування здорової нації: системи державного управління, медицини, освіти, культури, мас-медіа тощо. Лише за умови комплексної стратегії можливе подолання негативних тенденцій, що загрожують національній безпеці. Особливо актуалізується питання збереження здоров'я нині, коли, з одного боку, змінюється вектор розвитку українського суспільства, а з іншого – триває зовнішня військова агресія Росії, наслідками якої є значні втрати населення: зростання смертності й захворюваності, еміграція.

Розгляд здоров'я населення в соціально-економічному контексті не новина для української науки і практики. При цьому більшість дослідників аналізують його через призму громади (громадське здоров'я) та чинників, що можуть на нього впливати (С. Дудник, І. Жалінська, Н. Левчук, Е. Лібанова, В. Москаленко, Н. Рингач, І. Рожкова). Досліджень у руслі концепції «здоров'я населення», в контексті соціально-економічної детермінованості здоров'я небагато (Т. Подвисоцька, Н. Фогт).

Будь-яка концепція має ґрунтуватися на теоретико-методологічних наукових підходах, підтверджених практичними оцінками. У 2014 р. новий Уряд України представив Концепцію побудови національної системи охорони здоров'я України, яка передбачає державно-громадську модель управління системою охорони здоров'я та містить низку цікавих інновацій. Однак ґрунтується

вона на принципах попередніх концепцій та програм, що передбачали не комплексність збереження здоров'я населення зусиллями всіх суспільних інститутів, а лише реформування медичної галузі.

Сучасна концепція «здоров'я населення», погляди на яку розглянуто у даній статті, є комплексним підходом до збереження здоров'я. В його основу покладено дослідження соціально-економічних детермінант як визначальних для здоров'я населення нинішнього суспільства.

Мета статті полягає у виявленні соціально-економічних засад парадигми здоров'я і науковому обґрунтуванні місця та ролі концепції «здоров'я населення» у формуванні здоров'я.

Населення – це, з одного боку, достатньо поширена і загальнозрозуміла, але з іншого – складна категорія. Найчастіше, коли йдеться про населення, в слов'яномовному середовищі мають на увазі сукупність людей, які проживають на певній території. Це узагальнене розуміння населення. Його предметна специфіка залежить від того, об'єктом якого пізнання воно є:

- ✓ економіку населення цікавить з позиції виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг;
- ✓ соціологія розглядає населення насамперед з позиції його соціальної структури, соціальної стратифікації та соціальної поведінки;
- ✓ демографія досліджує населення передусім з позиції його відтворення, при цьому важливими є якісні показники населення (на відміну від статистики, де вирішальне значення мають кількісні ознаки). Тому варто погодитися з думкою В. Медкова про те, що населення в демографічному контексті – це сукупність людей, яка самовідтворюється [1, 68]. Власне, для демографії та соціології категорія «населення» є об'єктивною та визначальною;
- ✓ спільні точки в дослідженні населення мають демографія і статистика – людина може бути тільки в одному місці будь-якого моменту часу і тому має бути врахована тільки раз. Тому статистика використовує поняття населення у своєрідному значенні, особливо при визначенні вибірки;
- ✓ інституційно населення можна визначити як громадян країни, особливо коли його розглядають стосовно тих, хто ними керує. До речі, власне з цього ракурсу вважаємо, що найбільше точок дотику – між громадським здоров'ям і здоров'ям населення;
- ✓ юридична специфіка полягає у правових відносинах функціонування населення;
- ✓ генетика досліджує інтербридинг груп населення, які характеризуються генетичною неперервністю через кілька поколінь.

Отже, населення є специфічною, універсальною і багатоаспектною категорією. Здоров'я – один із таких аспектів. При дослідженні здоров'я населення необхідно брати до уваги всі перераховані, а також інші погляди на населення.

Учені А. Мерков, М. Бедний і А. Шаталов зазначили, що поняття «здоров'я населення» безпосередньо пов'язане з поняттям «життєдіяльність населення». Вони трактують «здоров'я населення» як стан життєдіяльності організму, що забезпечує йому необхідні умови для виконання біологічних і видоспецифічних (суспільно-трудова) функцій. Також вважають, що поняття «здоров'я населення» є комплексним, інтегрованим, що відображає цілісну сукупність стану здоров'я різних груп населення, які відрізняються одна від одної за соціально-економічними, географічними, демографічними, психологічними, етнічними та іншими ознаками [2, 132].

Можна було б погодитися з таким визначенням, як би не трактування його як стану. «Здоров'я населення» не може бути станом, у зв'язку з тим, що його показники постійно змінюються залежно від детермінант, які його визначають.

Дослідник Ю. Лісцін (1988) вважає, що здоров'я населення – це не проста сума даних (хоча й інтегрально, тобто цілісно, єдино, взаємопов'язано виражених яким-небудь показником у кількісно-якісному вигляді), що відображають результати вимірювання морфологічних (антропометричних) і психофізіологічних параметрів людини, доповнена результатами лабораторно-інструментального обстеження та суб'єктивною оцінкою індивідом свого здоров'я (самопочуття) [3, 14].

Зрозуміло, що автор намагається відділити поняття «здоров'я населення» від «нездоров'я населення». У цьому є слушність, адже дуже часто «здоров'я населення» розглядають з позиції уникнення хвороб. Ми – прихильники чіткого погляду: має бути мотивація досягнення здоров'я, а не уникнення хвороби. Однак таке визначення не підходить для оцінювання здоров'я населення ще й через те, що характеризує більше індивідуальне, а не групове здоров'я. Відтак воно суперечить узагальненням, які ми здійснили стосовно категорії «населення».

У подальших дослідженнях Ю. Лісцін запропонував розглядати здоров'я населення за соціальними stratami, що, на нашу думку, доречно. Однак точніше було б соціально-економічних strat.

Науковці П. Смелов, М. Карманов та інші трактують «здоров'я населення» як основну властивість людської спільності, її природний стан, що відображає індивідуальні реакції членів спільності, їх здатність у конкретних умовах найбільш ефективно здійснювати соціальні та біологічні функції [4, 18].

На жаль, автори недооцінюють економічні аспекти здоров'я населення, зокрема, й економічну функцію.

Дещо в іншому аспекті трактують «здоров'я населення» науковці Західної Європи та Північної Америки. Більшість підходів до визначення категорії «здоров'я населення» тут пов'язані із соціальними детермінантами, які визначають його стан та динаміку (рис. 1). Однак нюансів, які при цьому розглядають, – багато.

Суто з позицій соціальних детермінант «здоров'я населення» проаналізували Дж. Данн з М. Хейсом та Дж. Ласт. Зокрема Дж. Данн і М. Хейс зазначили, що «здоров'я населення» вимірюється індикаторами стану здоров'я і пере-

буває під впливом соціального, економічного та фізичного середовищ, індивідуальної поведінки стосовно здоров'я, особистих якостей і навичок, біології людини, розвитку дітей у молодшому віці, а також медичних послуг [5, 7].

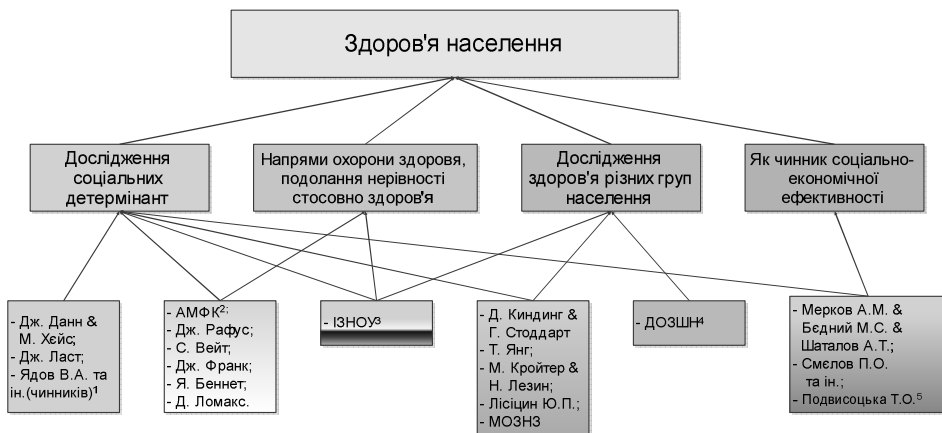

Рис. 1. Підходи до визначення та дослідники категорії «здоров'я населення»

1. У даному випадку йдеться про чинники, а не про детермінанти.
2. Асоціація медичних факультетів Канади.
3. Інститут здоров'я населення Оттавського університету (Канада).
4. Департамент охорони здоров'я штату Нью-Йорк (США).
5. Для всіх наведених у цій групі йдеться про чинники, а не про детермінанти.

Попри те, що у даному випадку термін «детермінанти» не використовують, зрозуміло, що йдеться саме про це. Крім цього, автори виходять за межі соціальних детермінант, враховуючи біологію людини.

На відміну від них, Дж. Ласт у «Словнику охорони здоров'я» використав термін «детермінанти», хоча трактує «здоров'я населення» як таке, що залежить від фізичних, біологічних, поведінкових, соціальних, культурних, економічних та інших чинників. На його думку, «здоров'я населення» вимірюється показниками стану здоров'я. Даний термін також використовують для опису академічної дисципліни, пов'язаної з дослідженнями детермінант і динаміки здоров'я населення» [6, 18].

Низка авторів при визначенні категорії «здоров'я населення» поряд із соціальними детермінантами акцентує увагу на охороні здоров'я та подоланні нерівності стосовно здоров'я.

Наприклад, Дж. Рафус описав «здоров'я населення» як «основу для вивчення детермінант здоров'я та їх наслідків для здоров'я» [7, 242]. На його думку, визначення «здоров'я населення» охоплює зміцнення здоров'я, його детермінанти, принципи справедливості, міждисциплінарні дослідження, медико-санітарну інформацію, освіту.

С. Вейт зазначав, що здоров'я населення використовують для характеристики двох різних видів діяльності:

1) дослідження детермінант здоров'я;

2) як основу для розроблення стратегій і більш ефективного розподілу обмежених ресурсів охорони здоров'я [8, 60].

Із погляду причинно-наслідкових зв'язків дане визначення здоров'я населення дещо втрачає сенс, адже вивчення детермінант здоров'я дає змогу поліпшити здоров'я населення, а не навпаки.

Дж. Франк пише, що «новий синтез здоров'я населення збільшує наше розуміння детермінант здоров'я та підтверджує необхідність фахівців охорони здоров'я критично розглядати соціальну нерівність і політику, підтримувати їх». Власне, цей автор одним із перших заговорив про подолання соціальної нерівності як підґрунтя нерівності стосовно здоров'я [9, 86].

Згодом Я. Беннет описав «здоров'я населення» як підхід до здоров'я, який спрямований на поліпшення стану здоров'я всього населення і на зменшення нерівності стосовно здоров'я між його групами. Для досягнення цього він вивчав у широкому діапазоні чинники та умови, що визначають здоров'я [10, 12].

Цей автор також не використовує поняття «детермінанти», однак пов'язує «здоров'я населення» з чинниками та умовами, що є, по суті, детермінантами як здоров'я, так і нерівності стосовно нього.

Своєю чергою, Дж. Ломак відзначив, що дослідження здоров'я населення є основою для політики у сфері охорони здоров'я: «здоров'я населення» зосереджене на моделях хвороби і здоров'я в популяціях. Дослідження здоров'я населення спрямоване на виявлення взаємозалежних умов і чинників, що впливають на здоров'я населення протягом їх життя. Це тлумачення призначене для застосування, розроблення і реалізації політики та дії щодо поліпшення здоров'я всіх людей» [11].

До цієї групи можна віднести й трактування «здоров'я населення» Асоціацією медичних факультетів Канади (АМФК), за яким «здоров'я населення» є поєднанням тенденцій у галузі охорони здоров'я та детермінант у популяції, які формують ґрунтовну концептуальну основу для висновків про те, чому одні люди здоровіші за інших. У АМФК також зазначили, що «здоров'я населення» – це парадигма, яка об'єднує широкий спектр дисциплін: від біологічних до соціальних, спрямовуючи увагу на здоров'я як на важливу соціальну мету та пропонуючи політичні підходи до зміцнення здоров'я [12].

Частина дослідників «здоров'я населення» наголошують, власне, на другій частині, тобто населення, під яким розуміють, як правило, не просто територіальне розселення, а поділ на різні групи: географічні, соціальні, економічні, демографічні тощо.

Найбільш яскравим щодо цього є визначення «здоров'я населення», розміщене на сайті Департаменту охорони здоров'я штату Нью-Йорк (США). «Здоров'я населення» у даному випадку віднесене до стану здоров'я та охорони здоров'я в рамках групи людей, а не до стану здоров'я однієї людини. Зміцнен-

ня «здоров'я населення» охоплює його розуміння та оптимізацію в широкому географічному сенсі [13].

Інші дослідники, попри поділ населення на групи, звернули увагу на їх детермінованість. Зокрема, Д. Кіддинг та Г. Стоддарт зазначали, що консенсусу стосовно визначення «здоров'я населення» поки ще нема. Одні розглядають його як міждисциплінарну галузь, що орієнтується на показники здоров'я груп, які можуть бути визначені по-різному (наприклад, працівники на робочому місці, населення різних регіонів, конкретні етнічні групи, інваліди або ув'язнені). Другі розглядають «здоров'я населення» як дослідження, що має на меті пояснити і (або) впливати на рівні розподілу здоров'я всередині та між популяціями. Для третіх «здоров'я населення» – це низка детермінант: біологічних, генетичних, поведінкових, соціальних, екологічних та їх взаємодія між окремими особами й групами в часі [14].

Іншого підходу до визначення «здоров'я населення» дотримуються М. Кройтер та Н. Лезін, які поділили усі дослідження на дві групи. До перших вони віднесли тих, що визначають «здоров'я населення» як новий термін, що підкреслює впливову роль соціальних і економічних сил у поєднанні з біологічними та екологічними чинниками, котрі формують здоров'я населення. До других – тих, що інтерпретували «здоров'я населення» як мету поліпшення показників стану здоров'я певної групи населення [15, 36].

Науковець Т. Янг визначив «здоров'я населення» як «концептуальну основу для роздумів про те, чому здоров'я деяких людей краще, ніж інших». Також він стверджував, що дослідження «здоров'я населення» вивчає причини захворювань, прогнозує ризики для здоров'я в окремих осіб та громад і пропонував рішення щодо запобігання проблемам зі здоров'ям, контролю за ними. Для досягнення цих цілей дослідники «здоров'я населення» мають співпрацювати з епідеміологією та з низкою інших соціальних, гуманітарних, біомедичних наук [16, 12].

Міністерство охорони Нової Зеландії у Глосарії Стратегії охорони здоров'я Нової Зеландії окреслило «здоров'я населення» як «здоров'я груп, сімей та громад, яке визначається за місцевістю, біологічними, соціальними чи культурними критеріями» [17].

Найбільш комплексним є підхід до трактування «здоров'я населення» Інституту здоров'я населення Оттавського університету (Канада). При цьому єдиного визначення немає – «здоров'я населення» характеризують різними аспектами залежно від сфери його застосування:

- ✓ в академічній сфері «здоров'я населення» інтегровано з багатьох дисциплін. Метою в даному випадку має бути моніторинг тенденцій у галузі охорони здоров'я, щоб вивчити його детермінанти, запропонувати заходи стосовно зміцнення здоров'я або запобігання хвороби, а також для обговорення варіантів досягнення цих заходів;
- ✓ у галузі наукових досліджень «здоров'я населення» вивчають як детермінанти патернів здоров'я і хвороби в групах людей, а не в окремих осіб. Як і соціологія чи демографія, це поняття фокусується на чинни-

ках, що впливають на здоров'я значної чисельності людей, а не детермінантах індивідуального стану здоров'я;

- ✓ як політична концепція «здоров'я населення» відіграє помітну роль у пошуку раціональної основи для розподілу ресурсів охорони здоров'я, їх збалансування, зміцнення здоров'я, профілактики та лікування хвороб. Це має зменшити витрати на охорону здоров'я і максимізувати прибуток для здоров'я суспільства в цілому;
- ✓ як об'єднуюча парадигма, яка пов'язує багато дисциплін – від біологічних до соціальних, фокусує їх на здоров'я як важливу соціальну мету та здійснює значний внесок у фундаментальну науку [18].

Даний підхід об'єднує всі трактування «здоров'я населення»: й ті, що пов'язані з охороною здоров'я, й ті, що досліджують «здоров'я населення» як здоров'я окремих груп, і навіть ті, які пов'язані з економічною ефективністю («максималізація прибутку»). Однак ключовою у визначенні залишається прив'язка дослідження «здоров'я населення» до його детермінант.

Перші дослідження, пов'язані з концепцією «здоров'я населення», опубліковані й в Україні. Це, зокрема, праці Т. Подвисоцької, яка визнає і враховує зовнішні чинники, що впливають на здоров'я населення, зазначаючи: «Підхід до здоров'я населення за факторною обумовленістю є дуже важливим, оскільки дає змогу комплексно дослідити фактори, що здійснюють вплив на формування здоров'я населення» [19, 5]. Однак при цьому автор розглядає «здоров'я населення» в основному як складову людського капіталу та один з важелів економічного зростання, тобто як чинник виробництва .

Ми ж радше погоджуємося з думкою Д. Кіндига про те, що головною проблемою «здоров'я населення» є встановлення оптимального балансу інвестицій (наприклад, долари, час, політика) в кілька детермінант здоров'я (наприклад, поведінка, навколишнє середовище, медична допомога, генетика) протягом життя, що максимально узагальнить показники здоров'я та мінімізує несправедливість стосовно здоров'я на популяційному рівні [20, 140].

Відтак, наш аналіз підходить до визначення категорії «здоров'я населення» свідчить про актуальність її дослідження, інноваційність сприйняття та перспективність використання отриманих результатів. Можна виділити три основних аспекти дослідження «здоров'я населення»:

- ✓ детермінованість здоров'я, яка полягає у тому, що його стан і динаміка, особливо на популяційному рівні, зумовлені низкою факторів, які безпосередньо або опосередковано впливають на здоров'я. Перелік цих детермінант достатньо широкий, але особливу роль у сучасних умовах відіграють соціально-економічні;
- ✓ відмінність здоров'я у демографічних, соціальних, географічних та інших групах. Статеві і вікові структури, шлюбний стан, приналежність до певної соціальної страти, різні територіальні громади та інші групові ознаки населення є основою для дослідження «здоров'я населення»;

- ✓ політична зумовленість «здоров'я населення», яка полягає у розробленні відповідних напрямів політики у сфері охорони здоров'я на основі досліджень детермінант здоров'я у різних групах населення.

Враховуючи викладене, здоров'я населення, на нашу думку, – це здоров'я різних соціально-демографічних і територіальних груп населення, яке визначається низкою детермінант, що змінюються у часі. Дослідження здоров'я населення відіграє ключову роль для формування та реалізації політики в галузі охорони здоров'я, адже, по-перше, змінює вектор фінансування у напрямку поліпшення соціально-економічних детермінант здоров'я, а по-друге, дає змогу оперативно і гнучко реагувати на зміни у соціально-демографічних структурах населення з метою вибору найбільш ефективних й адресних напрямів допомоги населенню для реалізації потенціалу здоров'я, його збереження (у т. ч. медичної допомоги).

Напрямки подальших досліджень пов'язані з аналізуванням детермінант здоров'я населення, розробленням критеріїв їх відбору та оцінюванням ступеня впливу на здоров'я населення різних груп і територіальних одиниць.

Shushpanov D. Interpretation of health: social and economic context. Treatment of «population health» considered in socio-economic terms. It was found approaches to identify and study the category of «public health». The article presents the author's vision of the concept. Determined that the most progressive direction in preserving health is the knowledge of the socio-economic determinants of health, such as that largely determines the health of the population for a certain time in a certain area.

Key words: health determinants, health, paradigm, concept, keeps healthy.

Шушпанов Д. Трактівка здоров'я населення: соціально-економічний контекст. Рассмотрены трактовки «здоровье населения» в социально-экономическом измерении. Выяснены подходы к определению и исследованию категории «здоровье населения». Представлено авторское видение этого понятия. Определено, что наиболее прогрессивным направлением в сфере сохранения здоровья населения является познание социально-экономических детерминант здоровья как таковых, что в большей степени определяют здоровье населения на определенный период времени в определенном пространстве.

Ключевые слова: здоровье, детерминанты, здоровья населения, парадигма, концепция, сохранение здоровья.

Література

1. Медков В. М. Демография [Текст]: учеб. пособ. / В. М. Медков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 448 с.
2. Мерков А. М. Социально-демографические изменения и здоровье населения [Текст] // А. М. Мерков, М. С. Бедный, А. Т. Шаталов // Общество и здоровье человека. – М.: Медицина, 1973. – С. 132–149.

3. Лисицын Ю. П. Здоровье человека – социальная ценность [Текст] / Ю. П. Лисицын, А. В. Сахно. – М. : Мысль, 1988. – 175 с.
4. Смелов П. А. Методология экономико-статистического исследования демографической безопасности и здоровья общества : моногр. [Текст] / П. А. Смелов и др. – М. : МЭСИ, 2009. – 160 с.
5. Dunn J. R. Toward a Lexicon of Population Health [Text] / J. R. Dunn, M. V. Hayes // Canadian Journal of Public Health Supplement (November/December), 1999. – P. 7–10.
6. Last J. M. A dictionary of public health [Text] / J. M. Last. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2007. – 407 p.
7. Rafuse J. Population-health concept challenges dominance of clinical medicine [Text] / J. Rafuse // Canadian Medical Association journal. – 1995. – Vol. 152. – P. 242.
8. Vail S. Clarifying population health [Text] / S. Vail // Canadian Nurse. – 1995. – № 91 (7). – P. 59–60.
9. Frank J. W. Why «Population Health»? [Text] / J. W. Frank // Canadian journal of public health = Revue canadienne de santé publique. – 1995. – Vol. 86. – № 3. – P. 162–164.
10. Bennett J. Investment in Population Health in Five OECD Countries [Electronic resource] / J. Bennett. – Available at : <http://www.oecd.org/health/health-systems/2510907.pdf>.
11. Lomax G. Environmental Health Investigations Branch, Oakland, California [Electronic resource] / G. Lomax. – Available at : http://www.cdc.gov/nceh/tracking/wkshop04/pdfs/11_lomax.pdf.
12. AFMC Primer on Population Health [Electronic resource]. – Available at : <http://phprimer.afmc.ca/Part1-TheoryThinkingAboutHealth/Chapter1ConceptsOfHealthAndIllness/PublicandPopulationHealth>.
13. Making New York the Healthiest State: Achieving the Triple Aim [Electronic resource]. – Available at : https://www.health.ny.gov/events/population_health_summit/docs/what_is_population_health.pdf.
14. What is Population Health Research? Description and Selected Readings [Electronic resource]. – Available at : <http://www.healthandsocietyscholars.org/143124/143629>.
15. Kreuter M. Improving everyone's quality of life: a primer on population health [Text] / M. Kreuter, N. Lezin. – Seattle : Group Health Community Foundation, 2001. – 154 p.
16. Young T. Population health: concepts and methods / T. Young. – New York : Oxford University Press, 1998. – 315 p.
17. The New Zealand Health Strategy: Ministry of Health, N.Z. [Electronic resource]. – Available at : <http://www.health.govt.nz/publication/new-zealand-health-strategy/>.
18. What is Population Health? [Electronic resource]. – Available at : <http://courseweb.edteched.uottawa.ca/POP8910/Notes/Definitions.htm/>.
19. Подвисоцька Т. О. Комплексна оцінка здоров'я населення та його впливу на економічне зростання : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Т. О. Подвисоцька. – К., 2009. – 21 с.
20. Kindig D. A. Understanding Population Health Terminology / D. A. Kindig // The Milbank quarterly. – 2007. – Vol. 85. – № 1. – P. 139–161.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94 (477)

Гомотюк О.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО, ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

На підставі дослідження творів Т. Шевченка визначено роль поета у формуванні завдань національно-державного відродження України в контексті аналізу здобутків української гуманітарної науки того часу. Актуалізовано його роль у відновленні перерваного ланцюга історичної пам'яті, утвердженні української народності, окресленні історичного шляху розвитку для українців.

Ключові слова: Українська держава, історія України, Тарас Шевченко, нація.

Перефразовуючи слова Івана Франка про те, що кожне покоління переси-пає хramину науки по-своєму, зазначу: кожне покоління розуміє, осмислює, оцінює знакові постаті свого народу з позицій власного сьогодення, з потреби визначення векторів руху в майбутнє, з метою зрозуміти власну ідентичність. Велетні нації дають нащадкам довготермінові дороговкази, котрі в певні історичні моменти актуалізуються, читаються мовою сучасного покоління.

Ось уже півтора століття поспіль українці вивчають свого генія і Пророка, адже він багатогранний, очевидно, ще не до кінця пізнаний. Важливим є не так «кількісне» пошанування, бо у цьому аспекті зроблено чимало. Далеким важли-вішим є осмислення Поетових думок. «Велетенське явище нашої культури й новітньої історії нашого народу», – у свій час визнавав С. Маланюк [1, 15].

Безперечно, висота і значимість постагї змушують нас до осягання, до зростання, до напруження думок... Можливо, у цьому й закорінені велич і зага-дка цього Єдиного, унікального Поета, Пророка, Генія, який уособлює своїм буттям, своєю спадщиною Серце та Душу нації, її Місію, її Ідею. Недаремно ж лише його портрет був і є у кожній родині, лише «Кобзар» став другою після Євангелії книжкою в українській оселі.

Які ж події відбувалися в тогочасному гуманітарному просторі на теренах українських земель у Російській імперії? Як сприймали Т. Шевченка сучасники? Як ідеї тогочасних інтелектуалів у царині історичної науки кореспондувалися з його ідеями? Що свідчило про національно-державницьку складову творчості Поета? Ці питання стали головними для нашої розвідки.

Метою статті є визначення національно-державницького складника творчості Т. Шевченка та здійснення порівняльного аналізу зі здобутками історичної науки XIX ст.

Нагадаємо, що на початку і в середині XIX ст. енциклопедичні видання тогочасної Європи не знали про Україну. Однак, хоч українську освіту як таку знищено, ім'я України стерто з життєвої книги, витискалося навіть з пам'яті народної, ми не можемо говорити про цілковите мовчання. Для українських інтелектуалів того часу актуальними були декілька завдань. Найперше, що вони мали зробити, – це відокремитися від прищеплених поглядів російської та польської еліти про минуле й сучасне українського народу. Інше важливе завдання – створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та здобула належний рівень у світовій інтелектуальній думці.

Звернемо увагу, що нова ідеологічна матриця міністра освіти Російської імперії – «православие, самодержавие, народность» аж ніяк не сприяла виконанню цих завдань, а ще більше звузила інтелектуальний простір українців, обмежуючи писання не тільки російською мовою, а й вибором тем, можливістю апелювати до народної творчості. Окремо український рух уже не розглядали, окреслювали тільки два напрями – польський та російський. Навіть вищий навчальний заклад у Києві, Університет св. Володимира, згідно із задумом міністра освіти С. Уварова, мав «виховати» у польського юнацтва «общий дух русского народа» [2].

Про Україну як таку ніхто вже, мабуть, і не мріяв. Письменники, які почали творити перед Т. Шевченком, як ось Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський та інші, писали в рамках встановленої ідеологічної конструкції. Т. Шевченко у «Передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» зазначив, що «покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колиці од матері, а Г(улак)-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся» [3, 296].

Іншою була позиція у Т. Шевченка. При цьому звернемо увагу на слова М. Костомарова, який наголошував, що «...речь малороссийская до того времени или служившая предметом насмешки и доставляющая интерес для пародий Котляревского и Артемовского-Гулака, или впадавшая в чопорную книжность под пером других писателей [...], у Шевченко приняла такое течение, которое, естественно, не отступает от усвоенного народом способа, но вместе с тем не чуждо современных идей образованного человека [...] у него то, чего, может быть, народ еще не говорил, но что он способен сказать [...]». Поэзия Шевченко

есть родная и законная дочь народной малорусской поэзии – поэзии песен, но сохраняет свою отдельность от последней и самобытность» [4, 199].

Варто підкреслити, що на першу половину XIX ст. глибоке знання української історії ще значною мірою перебувало у стані формування. Історичні студії І. Срезневського, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша та інших дослідників аналізували події минулого, знаходячи там повчальні уроки, почасти тримаючись на ідеї спільності української та російської історії, почасти живляючи термін «український», хоча здебільшого була наявна ідентифікація української історії як «малоросійської», частково пов'язаної узами «державної» концепції російської історії у форматі викладання історії в російських університетах. І якщо загострити увагу на тому, що наукові здобутки репрезентували у середовищі наукової спільноти, зорганізованої чи у форму наукових товариств чи в академічну форму, то стає зрозумілою ситуація. Зокрема, М. Костомаров у «Автобіографії», згадуючи 1846-й як рік близького спілкування з Т. Шевченком, жвавого обговорення його рукописів, наголошував, що перед зарахуванням на посаду викладача російської історії був зобов'язаний прочитати пробну [за «офіційною» концепцією. – Авт.] лекцію перед університетською радою [5, 218].

Тому наукова думка шукала інші «вікна можливостей». Зокрема, однією з особливостей української історичної думки (і не лише української) є те, що її розвитку та поширенню сприяли провідні письменники, художники, композитори [6, 197]. А найбільший вплив на розвиток національно-державницьких заasad української історичної науки мав Т. Шевченко.

Послідовну зацікавленість історією Т. Шевченко виявляв, вочевидь із самого дитинства, читаючи київські патерики. А згодом спілкування з ерудованими петербуржцями відкривало перед ним нагоду ознайомитися з рукописними та друкованими історичними матеріалами, що зберігались у кращих приватних бібліотеках, насамперед Є. Гребінки, К. Брюллової. На думку шевченкознавців, Т. Шевченко на цю пору також знав праці українських, російських та польських істориків: «Історію Русів», «Історію Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, статтю «Барская конфедерация» І. Шульгіна (Т. XIII «Энциклопедического лексикона» Плюшара за 1838 р.), «Історію королівства польського» Є. Бандтке, можливо, і книги мемуарів В. Младанович «Автентичний опис уманської різанини», «Образ поляків і Польщі у XVIII ст.» Е. Рачинського, твори І. Срезневського та ін. [7, 197].

У 1843 р. Т. Шевченко приїхав в Україну із Петербурга. Тоді ж у Києві було створено Археографічну комісію (Тимчасову комісію для розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторі) – з метою довести «російськість» Південно-Західного краю опублікуванням архівних матеріалів та історичних пам'яток. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені й громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш та ін. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяль-

ністю сприяв поступу української науки загалом [8, 84–85]. Саме тут відбулася зустріч Т. Шевченка з професором кафедри російської словесності М. Максимовичем, із П. Кулішем, який тоді викладав історію та географію у повітовому училищі на Подолі. Археографічна комісія за рекомендацією професора М. Максимовича доручила Т. Шевченку змалювати історичні пам'ятки Лівобережної України, зокрема Чернігівської та Полтавської губерній. Наприкінці листопада Т. Шевченко представив Археографічній комісії малюнки, що були сприйняті схвально. 10 грудня 1845 р. його офіційно зарахували співробітником Археографічної комісії як художника й етнографа [9].

Навесні 1846-го Т. Шевченко повернувся з Чернігівщини до Києва. Поознайомився з професором кафедри російської історії М. Костомаровим. Відбулася його зустріч з кирило-мефодіївцями М. Гулаком, М. Савичем, професором хімії С. Зеновичем, учителем історії Д. Пильчиковим (вихованець університету), студентами В. Білозерським, О. Марковичем, І. Посядою, О. Навроцьким, Г. Андрузьким. Упродовж 2–14 липня Тарас Григорович, належачи до Археографічної комісії, працював над розкопками могили Перепета біля Фастова. 21 вересня виїхав з Києва у відрядження, а повернувся сюди наприкінці жовтня. Саме в цей час звільнилася посада викладача малювання Університету Святого Володимира. 27 листопада 1846 р. Т. Шевченко подав попечителю Київського навчального округу О. Траскіну лист-прохання про призначення його вчителем малювання [10].

Кінець 1846 – початок 1847 р. стали періодом активного спілкування М. Костомарова і Т. Шевченка. Істориком М. Костомаров заявив себе у 40-х рр. XIX ст. працями «Перші війни малоросійських козаків з поляками» і «Русько-польські вельможі», в яких зроблено спробу обґрунтувати права українського народу на автономне життя. У 1847 р., будучи вже обраним ад'юнктом-професором кафедри російської історії Київського університету, вчений видав уривки лекцій книгою «Слов'янська історія», що стала легальним маніфестом кирило-мефодіївців [11, 126]. Саме з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства пов'язаний цей період у житті Т. Шевченка.

М. Костомаров був автором «Книги буття українського народу», в якій визначив «...федеративный строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций». Майбутнє України дослідник убачав у тому, що вона буде «непідлеглою Річчі Посполитій» [12, 57]. Також М. Костомаров намагався вказати на специфічні риси українства, його демократизм – присутність в українській історії вільного козацтва, яке примножується, а це веде до того, що Україна «...не мала б [...] над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях» [12, 50].

Серед кирило-мефодіївців був активним Т. Шевченко. Очевидно, він міг би зробити кар'єру на посаді художника Університету Святого Володимира. На жаль, не склалося, бо 3 березня 1847 р. студент університету О. Петров написав попечителю Київського навчального округу О. Траскіну донос про існування в

Києві таємного політичного товариства – «Кирило-Мефодіївського братства» [10].

5 квітня 1847 р. Т. Шевченка було заарештовано на переправі через Дніпро біля Києва і доставлено в будинок губернатора І. Фундукля. При обшуку в поета вилучили листи, альбом з віршами і рисунками, рукописну збірку «Три літа».

У листі О. Орлова від 9 червня 1847 р. до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. Шнеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства було з тривогою констатовано, що слов'янофільство у Києві та в Малоросії перетворюється в українофільство [13, 180]. Особливо відзначено, що у статтях і листах П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка негативно оцінено сучасне становище України, підкреслено поцінування у діячів сторінок гайдамаччини та їх сподівання, що дух свободи не втрачено. Тривогу викликали, зокрема, твори Т. Шевченка «Сон», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...», «Три душі» та інші «крайне дерзкого и возмутительного содержания» [13, 181].

Тому вирок Т. Шевченкові був найбільш жорстким і немилосердним порівняно з іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства. До прикладу, М. Костомарова після розгрому товариства в 1847 р. засуджено на рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці, а потім заслано до Саратова, де перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. У 1859 р. на запрошення Петербурзького університету «зайняв» кафедру російської історії, посівши одне з центральних місць у розвитку українофільського петербурзького руху 60-х рр. XIX ст. Серед важливих публікацій вченого цього періоду були «Две русские народности» (1861), «Черты южнорусской истории» та інші, які збагачували українознавство науково обґрунтованими твердженнями про самостійність історичного курсу українського народу, його самобутній та окремішній шлях розвитку в світовій історії. Праця дослідника «Две русские народности» залишалася, за оцінкою М. Грушевського, Євангелією українського націоналізму [14, 84], започатковуючи студії над українською національною вдачею.

Варто підкреслити, що Т. Шевченко у «Щоденнику» (1857) розвинув думку про специфіку російського селянина, який має вроджену антипатію до природи. «Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют... Непонятная антипатия к прелестям природы. В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты и тени черешневых и вишневых садов. Там бедный неулыбающий мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование» [15, 304],

За редакцією М. Костомарова впродовж 1863–1864 рр. видруковано 12 томів «Актів Южной и Западной России», в яких уперше опубліковано велику кількість джерельного матеріалу з українознавства. Опрацювання цього та іншого масиву джерелознавчого матеріалу чотирма мовами збагатило тодішнє

українознавство такими дослідженнями, як «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» (1882), «Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий» (1857), «Гетманство Виговського», «Павел Полуботок» та ін. У монографії про Б. Хмельницького автор дав доволі позитивну оцінку гетьману, основною метою діяльності якого вважав об'єднати політику України з Росією, але «...близорукая, невежественная политика боярская [...] испортила плоды его десятилетней деятельности и на многие поколения отстрочила дело» [16]. Т. Шевченко позитивно оцінив цей твір у «Щоденнику» (1857): «...историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия» [15, 306].

Тісно спілкувався Т. Шевченко і з П. Кулішем (1819–1897), який, також відбувши заслання за належність до Кирило-Мефодіївського товариства, повернувся до Петербурга, де разом із Т. Шевченком, М. Білозерським, М. Костомаровим організував журнал «Основа» (1861–1862), автори якого порушували актуальні питання історії українського народу. Цей часопис П. Куліш прагнув використати як трибуну для пропаганди української мови. У 1856 р. видруковано перший том «Записок Южной Руси» – своєрідної енциклопедії українознавства; наступного року оприлюднено другий том.

І. Франко зазначив, що в історії етнографії ім'я П. Куліша «...тривко записане його «Записками о Южной Руси» [17, 288]. М. Грушевський наголосив на новому підході до видання народної спадщини з нахилом до історичних джерел [18, 21]. Висновування провідних істориків цілком кореспондуються з Шевченковими замітками про працю П. Куліша. Так, у «Щоденнику» Кобзар зазначив: «Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебю напомила мою бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе» [15, 298].

Суперечливо та дуже суб'єктивно оцінив П. Куліш політику Москви щодо України, обґрунтовуючи історичну неминучість спільного розвитку України та Росії і дещо негативно характеризуючи історію кочачини, гайдамацький рух. Упадок політичної самостійності України, на думку П. Куліша, був «...річчю зовсім природною, зрозумілою, навіть потрібною в интересах культуры й добра народных мас» [19, 73]. Єдино можливий шлях виходу з важкого становища вчений убачав у культурно-національному розвитку, не проповідуючи політичної незалежності України.

Цілком очевидним є факт, що Т. Шевченко цікавився тогочасною історичною літературою, був ознайомлений із знаковими творами, що характеризували українське буття, використовував історичні персонажі у поезії. Підкреслимо, що компаративний аналіз вузлових питань української історії у працях провідних науковців М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова та Шевченкової поезії доводить: у поета була своя візія українського історичного процесу, яка випереджала тогочасну історіографію, декларуючи свободу і державну незалежність. Вихід «Кобзаря» (1840) мав великий вплив як на суспільно-політичне життя, так і на історичну науку, її ідейну спрямованість. У 1845 р. у комедії

«Сон» чи не вперше вжито конструкцію «Історія України». «Наїлись обоє, / Накралися; а що взяли / На той світ з собою? / Тяжко, тяжко мені стало, / Так мов я читаю / Історію України», – написав Т. Шевченко. («Обоє» – малося на узаві Петро I та Єкатеріна II) [20, 632].

Не маючи окремої праці з історії України, але висловлюючи міркування у щоденнику, передмові до «Кобзаря», листах, численних творах, великий Поет «очистив історію од всякої омани правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітськими перед розумними людьми вповажлив», – підкреслив П. Куліш [21, 267].

Велике діло – відродження державності, визволення духу – Т. Шевченко не мислив поза вивченням української історії. Історичну спрямованість особливо мають його твори «Гайдамаки», «Чернець», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...», «Сон», «Кавказ», «Тризна», «Розрита могила», «Великий льох», «Москалева криниця», «Плач Ярославни», Гамалія» та ін. Аналіз Шевченкової поезії переконує у тому, що його погляд на історичний процес був вільним від малоросійських нашарувань, великоросійських теорій Н. Карамзіна («Три ворони»), мав чітку державницьку спрямованість, визначаючи майбутнє України як назалежної держави [22, 655].

Увагою Т. Шевченка охоплено практично усі періоди української державності: від найдавніших часів – зародження державності у слов'ян, Київської Русі, Галицько-Волинської держави і найбільше – період козацької держави. Джерельною основою для аналізу подій слугували свідчення народної пам'яті, народні пісні, думи, балади та ін., що були важливими носіями історичної пам'яті, а з іншого боку – зразком довершеності української народної мови. Так працювали й М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов та ін. І якщо М. Максимович наголосив на одній з головних тем української історії – долі й значенні козацтва для України та українців, то і в поезії Т. Шевченка козацька держава займає чільне місце. При цьому особливо відзначено й об'єктивно оцінено українських гетьманів – П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Полуботка та ін. Акцентовано на Гетьманщині, тобто на тому періодові української державності, коли ще існував полковотенний адміністративний устрій.

Згадані славні битви Національної революції середини – другої половини XVII ст. – Жовті Води, Корсунь, Пилявці. Разом з тим слід підкреслити, що козацтво зовсім не ідеалізувалося, як це утрадиційнилося серед Шевченкових сучасників. Сторінки козацької історії радше служили тими легітимними сходами, що передбачають повстання нової України, образ якої набуде згодом таких політологічних конструкцій, як державність, незалежність. Практично у кожному творі згадана Україна у контексті визначення слави і звитяги, правди, волі, побудованої на демократичних засадах, розмірковуваннями «.. Чия правда, чия кривда / І чий ми діти. / Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине... / От де люде, наша слава, / Слава України!» [23, 599].

У творах Т. Шевченка фігурують ватажки селянських повстань і гайдамацького руху: Т. Трясило, І. Гонта, І. Підкова, У. Кармалюк та ін. До прикладу, ґрунтовне володіння поетом історичними джерелами, сприйняття з усією чутливістю сторінок історії забезпечило відображення об'єктивного образу гайдамаків, що дало змогу шевченкознавцям зауважити й те, що «громадські погляди і оцінки Шевченка свідчать не тільки про його геніальну інтуїцію, а й про ясне розуміння, твердий напрям, повну зорієнтованість у шляхах історичного процесу» [24, 366]. Великий Кобзар гостро декларував: «Дурний шию підставляє / І не знає за що! / Та ще й Гонту зневажає / Ледаче ледащо! / Гайдамаки не воїни, – / Розбойники, воры. / Пятно в нашей истории...» [25, 676].

Завершилася славна козацька історія наступом царизму і зрадою провідників. «А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!... / Правда ваша: Польща впала, / Та й нас роздавила!» [26, 676]. Боротьба українців у трикутнику – Польща, Туреччина, Росія – закінчилась ослабленням Польщі та її поділами. Більша частина українських земель увійшла до складу Російської імперії.

У комедії «Сон» (1844) чи не вперше об'єктивно оцінено дії Єкатеріни II та Петра I, що спричинили знищення козацтва та козацької держави. «Це той *первий*, що розпинав / Нашу Україну, / А *вторая* доконала / Вдову сиротину. / Каті! каті! людоді! ...» [20, 633]. Кобзар чітко визначив значення українського козацтва для російської історії: використання демографічного потенціалу Гетьманщини, участь у численних військових походах, будівництво каналів тощо. Це дало підставу констатувати, що столицю Російської імперії поставлено на трупах козацьких [20, 633]. До Шевченкових творів в українській інтелектуальній думці ще ні разу так відкрито не звучав протест проти Росії.

Зрозуміло, що саме аналіз історичного минулого став умовою для формування ідеалів майбутнього українського суспільства. Повага до сім'ї, роду, родини («Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим») у безумовному поєднанні зі свободою особистості, національної та соціальної свободи Т. Шевченка розумів як основу розквіту людини, культури, цивілізації. Освітня парадигма фокусується на вихованні у національних традиціях, захисті національних інтересів, бо інакше постануть «або французи, або «куці німці» [27, 11–119].

Не було у Т. Шевченка окремої праці, що стала б основою для написання шкільного підручника, але вочевидь хвилювали думки щодо забезпечення національного освітнього простору. Так, в одному з передсмертних листів (від 4 січня 1861 р.) до М. Чалого, українського педагога, інспектора Другої гімназії у Києві, котрий першим почав збирати біографічні матеріали про поета, Т. Шевченко зазначив: «Думка єсть за «Букварем» написать лічбу... За лічбою етнографію і географію в 5 копійок; а історію, тільки нашу, [підкресл. *наше*. – Авт.], може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося» [28, 478].

В іншому листі до М. Чалого – від 29 листопада 1860 р. – Т. Шевченко із захопленням відгукнувся про те, що в Городищі брати К. Яхненко та Ф. Сими-

ренко організували комплекс соціальних, освітніх і культурних закладів. «Дай Бог, чтобы пример Яхненка действовал на окрестных землевладельцев; если не по сознанию великости [підкресл. наше. – Авт.] этого святого дела, то хоть бы по моде, из тщеславия эти господа заводили у себя школы» [29, 316].

Образ України, пошук шляхів до утвердження цієї нової України «без хлопа і без пана» супроводжувався глибоким аналізом сторінок минулого, був до болу сповнений критичних зауваг щодо ролі провідної верстви у суспільстві, стосовно духовних складових його побудови, соціального поступу. В «Щоденнику» Т. Шевченко, характеризуючи роль землевласників, дворянства, підкреслив, що для розвитку національності вони не мають жодного значення, а от над середньою верствою, яка становить половину народу і є серцем нашої національності, слід працювати у виховному сенсі [15, 302]. «Нехай би вже оті Кирпигучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі материній, осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру, рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і – въ додали» [3, 297]. Вочевидь, Т. Шевченко одним з перших визначив, що основною для української громади є проблема проводу. Ця проблема стала причиною трагічних обставин в Україні впродовж минулих століть.

Як ніколи актуальним залишається заклик Поета до продукування та осмислення України українською мовою. «Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі – всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія інноплеменних журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом по-московській не пишемо?». І далі: «Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все таки сміховинна на московський шталт» [3, 297] і «Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної» [3, 297]. Україна має говорити за себе і про себе!

Хоча твердження П. Куліша про те, що Т. Шевченко – наш поет і «первий історик» [21, 265] викликало неоднозначну реакцію в інтелектуалів, та, вважаю, що з П. Кулішем можна погодитися, оскільки саме Т. Шевченку вдалося відновити переваний ланцюг історичної пам'яті, утвердити українську народність, збагнути й окреслити шлях історичного розвитку, визначивши, «куди з нас кожен мусить простувати» [21, 265]. Однією з особливостей українознавчої думки як у Східній, так і в Західній Україні була причетність літераторів, письменників, художників, композиторів до напрацювань у царині історії, власне, як і вплив самих українознавців на вироблення пріоритетних ідейних напрямків художньої творчості та громадського життя. Обопільне взаємозбагачення яскраво репрезентували такі постаті, як Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. Зокрема, на творчість Т. Шев-

ченка значно вплинули поряд із західноєвропейською історіографією М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванішев та ін. Водночас творчість Т. Шевченка мала великий вплив на ідейну спрямованість багатьох поколінь українських науковців.

Ми усвідомлюємо, що кожне покоління вносить свій відтінок у розуміння Шевченкової спадщини. Як свідчать пропонувані роздуми, вже вихід «Кобзаря» (1840) мав великий вплив і на суспільно-політичне життя, визначення завдань національного відродження, і на науку, її ідейну спрямованість. Шевченкові сучасники, інтелігенти 30–40-х рр. XIX ст. визнавали це. Зокрема, Б. Грінченко у «Листах з Наддніпрянської України» зазначив, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому за значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [30, 211].

У переломні періоди української історії з новою силою оживав Т. Шевченко в історичній пам'яті. У 1917 р. практично на всіх демонстраціях і маніфестаціях носили портрети Поета, а його ім'я уособлювало боротьбу за свободу й національно-політичну незалежність. Міністр закордонних справ УНР, літературний критик А. Ніковський наголосив, що у роки революції, в дні найбільшого вияву національної думки над усіма прапорами, політиками, партіями «...панував він один: Український Поет... Українську переможну революцію зробив Шевченко, – не полководець, не герой, не цар, не дипломат і не німецький народний учитель, – зробив ПОЕТ» [30, 211–212]. Тому так цілеспрямовано нищили його портрети більшовики впродовж 1917–1920 рр.

Донині в історичній науці тривають дискусії щодо проблемних питань українського буття, які чітко окреслив ще Т. Шевченко. У нього не було сумнівів щодо «українськості» української історії (заперечував «малоросійство»), інтересів Російської імперії на українських землях, демократизму, волелюбства, духовності українців, потреби боротьби за незалежну державу; при цьому Пророк наголошував на зрадництві провідної верстви, у т. ч. через нехтування власною мовою. Можливо, у цьому закоріненена велич і загадка Єдиного й унікального Поета, Генія, а його думки продовжують хвилювати не одне покоління науковців. У переломні періоди української історії завжди з новою силою оживав Т. Шевченко в історичній пам'яті. Характерно, що портрет і слово Поета стали невід'ємною частиною Майдану 2014 р.

Homotuk O. Taras Shevchenko, historical science and tasks of the national-state revival. The article, based on the analysis of Taras Shevchenko's compositions, define the role of the poet in tasks formation of national-state revival in the analysis of the achievements of Ukrainian humanities at that times. The role of the poet is actualized in restoring of the interrupted chain of historical memory, promoting of Ukrainian national character, outlining of the historical path of development for Ukrainians.

Key words: *Ukrainian state, history of Ukraine, Taras Shevchenko, nation.*

Гомотюк О. Е. Тарас Шевченко, историческая наука и задачи национально-государственного возрождения. На основании исследования произведений Т. Шевченко определена роль поэта в формировании задач национально-государственного возрождения Украины в контексте анализа достижений украинской гуманитарной науки того времени. Актуализирована его роль в восстановлении прерванной цепи исторической памяти, утверждении украинской народности, очерченны исторического пути развития для украинцев.

Ключевые слова: Украинское государство, история Украины, Тарас Шевченко, нация.

Література

1. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Хроніка 2000. – 2010. – Вип. 3 (85), ч. 1. – С. 8–23.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко; Укр. вільний ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
3. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у 10 т. Т. 5 / редкол.: І. М. Дзюба та ін. – К.: Основи, 2009. – С. 296–298.
4. Костомаров М. Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 / М. Костомаров // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 195–201.
5. Костомаров М. Автобіографія / М. Костомаров // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 202–242.
6. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
7. Задорожна С. Тарас Шевченко і виклики сучасної доби [Електронний ресурс] / С. Задорожна // Шевченкознавчі студії: зб. наук. праць КНУ ім. Т. Шевченка. – Вип. 16. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/3_Zadorozhna_S-1.pdf.
8. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 82–91.
9. Сліпушко О. Суспільно-політичні ідеї Кирило-Методіївського братства у художньому просторі поезій Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / О. Сліпушко // Шевченкознавчі студії: зб. наук. праць КНУ ім. Т. Шевченка. – Вип. 16. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/10_Slipushko_O.pdf.
10. Сліпушко О. Тарас Шевченко і Київський університет: мовою фактів і документів / О. Сліпушко // Голос України. – 2013. – 14 черв.
11. Замлинський В. Микола Костомаров: «Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле...» / В. Замлинський, Ю. Левенець // Віче. – 1994. – № 12. – С. 126–138.
12. Костомаров М. Книга Битія Українського народу / М. Костомаров. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – С. 50–57.
13. Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. А. Шнеля про діяльність Кирило-методіївського товариства та про посилення таємного жандармського нагляду на Україні // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 179–182.
14. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 82–91.

15. *Шевченко Т.* Щоденник / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 298–306.
16. *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. – М. : Мысль, 1991. – 616 с.
17. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури // Зібрання творів : у 50 т. Т. 41 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 194–470.
18. *Грушевський М.* Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. Т. 1 / М. Грушевський. – К. : Дніпро, 1993. – 280 с.
19. *Охрімович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова) / Ю. Охрімович. – К., 1922. – 120 с.
20. *Шевченко Т.* Сон / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 623–636.
21. *Куліш П.* Чого стоїть Шевченко як поет народній / П. Куліш // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 263–268.
22. *Шевченко Т.* Три ворони / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 623–636.
23. *Шевченко Т.* До Основ'яненка / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 598–600.
24. *Зеров М.* Шевченківський збірник / М. Зеров // Українське письменство. – К. : Основи, 2003. – С. 365–367.
25. *Шевченко Т.* Холодний яр / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 675–676.
26. *Шевченко Т.* І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 668–674.
27. *Шевченко Т.* Близнець // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 4 / Т. Г. Шевченко ; [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – 600 с.
28. *Шевченко Т.* Лист до М. К. Чалого від 4 січня 1861 р. // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 5 / Т. Г. Шевченко ; [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – 496 с.
29. *Шевченко Т.* Лист до М. К. Чалого від 29 листопада 1860 р. / Т. Шевченко // Україна: антологія пам'яток державотворення... – Т. 5. – С. 316–319.
30. *Одарченко П.* Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920–1960) / П. Одарченко // Хроніка 2000. – 2010. – Вип. 3 (85), ч. 1. – С. 210–281.

УДК 94 (477)«1917/1918»

Дацків І.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Досліджено міжнародні зв'язки України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу. Проаналізовано плани Центральної Ради щодо утворення закордонних представництв України.

Ключові слова: *Центральна Рада, дипломати, переговори, Четверний союз, уряд.*

Демократизація суспільства, відкриття архівних джерел, звільнення історика від ідеологічних пут дають змогу повніше реконструювати загальну панораму функціонування Центральної Ради, визначити її успіхи, прорахунки й помилки.

Історія міжнародних зв'язків України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу – одна з найменш досліджених сторінок нашого минулого.

Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], І. Мазепа [4] та ін. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкалися й питань зовнішньої політики. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори здійснили загальний огляд зовнішньої політики України, продемонстрували погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР зі світової війни, передали цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Чимало узагальнюючих праць з новітньої історії України підготували вчені української діаспори. Багато з них, зокрема І. Боршак [5], Т. Гунчак [6], П. Мірчук [7], І. Нагаєвський [8], О. Субтельний [9], О. Удовиченко [10], тією чи іншою мірою заторкнули питання дипломатичної діяльності Центральної Ради.

Радянська історіографія, яка панувала впродовж сімдесяти років, усіяла замовчувала цю проблему або ж брутально фальсифікувала її. Вважалося, що зовнішня політика українських державних утворень – це прерогатива Петрограда чи Москви. Щоправда, від 1960-х рр. деякі аспекти проблеми в історичній літературі розглядали, але з обов'язковими штампами на кшталт «дипломатія

контрреволюційних націоналістичних утворень» на території України. По суті, лише в період незалежності України опубліковано поважні науково-історичні праці про зародження, становлення та діяльність зовнішньополітичних відомств і дипломатичного корпусу Центральної Ради. Насамперед слід відзначити творчі здобутки Д. Веденєєва і Д. Будкова [11], В. Матвієнка [12], М. Держалюка [13], В. Косика [14], О. Павлюка [15], Д. Табачника [16] та ін.

Розглядаючи формування дипломатичної служби часів Центральної Ради, бачимо, що цей процес гальмували в ході розбудови української державності, оскільки вона певний час базувалася на засадах національно-територіальної автономії. Відомі дослідники проблеми Д. Веденєєв та Д. Будков у фундаментальному дослідженні «Юність української дипломатії», ґрунтуючись на еволюції форми державності України в період Центральної Ради, поділили процес формування зовнішньої політики і національної дипломатії на три етапи: 1) березень-листопад 1917 р. – період розбудови держави та її інституцій; 2) від проголошення Третім Універсалом Центральної Ради самостійності України, відтак її виходу на міжнародну арену – до створення апарату зовнішньополітичного відомства; 3) від проголошення Четвертим Універсалом повної незалежності й сформування дипломатичної служби у повному обсязі, зокрема представницької і консульської [11, 61].

Уже на першому етапі у створеному уряді – Генеральному Секретарстві – було засновано Секретаріат міжнаціональних справ, який з 15 липня 1917 р. згідно з постановою Малої Ради очолив О. Шульгин – талановитий державний і політичний діяч, який рано виявив дипломатичний хист і здатність боронити інтереси України на міжнародній арені. 12 квітня 1917 р. він у першій дипломатичній місії Центральної Ради виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим Урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та політичними діячами Росії про автономію України. Коли переговори закінчилися безрезультатно, О. Шульгин зробив історичну заяву про те, що Україна, в разі незгоди Тимчасового Уряду стосовно її статусу автономії, буде боротися за свою незалежність. У Генеральному Секретаріаті молодий дипломат працював на посаді заступника секретаря міжнаціональних справ С. Єфремова й відповідав за зовнішньополітичну ділянку секретаріату.

Із проголошенням Третього Універсалу Центральної Ради відродження української державності тривало у формі народної республіки. Згідно з міжнародними правовими нормами, Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. Оскільки цими справами певною мірою опікувався Генеральний секретар міжнаціональних справ, на засіданні уряду 22 грудня було прийнято рішення утворити на його базі Генеральний секретаріат міжнародних справ, залишивши його керівником О. Шульгина. У його законопроекті, який і ухвалив уряд, зазначено, що Секретарство національних справ засновано тільки для вирішення «національних непорозумінь» в Україні. Назва цілком відповідала функціям, оскільки в секретарстві були створені окремі польські, єврейські і російські відділи. Але після проголошення Української Народної Республіки

його функції радикально змінились, оскільки слід було розпочати реалізацію власної зовнішньої політики. Відтак в урядовій постанові за підписом В. Винниченка та О. Шульгіна визначено нові завдання і функції: «а) міжнародні зносини; б) охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) тимчасово загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки» [17, 129–130].

Однією з перших міжнародних акцій О. Шульгіна було встановлення дружніх стосунків з Чехословацькою національною радою (ЧНР), яка діяла в Києві у роки Першої світової війни. У квітні 1917 р. її очолювали визначні діячі країни Т. Масарик і Є. Бенеш. До речі, радянська історіографія характеризувала ЧНР як «контрреволюційну організацію». Т. Масарик мав тісні стосунки з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним, оскільки розв'язував важливі завдання: опікувався військовополоненими чехами і словаками, до серпня 1917 р. сформував із них стрілецький корпус чисельністю майже 45 тис. вояків, які мали стати ядром армії незалежної в майбутньому Чехословацької держави. ЧНР визнавала Українську Центральну Раду проводом України, що започаткувало їх дружні взаємини, які тривали, коли Т. Масарик став першим президентом Чехословаччини [18, 455–456].

Щоправда, незважаючи на сприяння Української Центральної Ради, втілити план Т. Масарика й Антанти – перекинути чехословацький корпус на Захід – унаслідок Брестських угод та німецької окупації України не вдалося. У березні 1918 р. його частини були забезпечені залізничним транспортом і через Росію виїхали до Владивостока, щоб звідти морем потрапити до Європи.

Призначений генеральним секретарем міжнародних справ О. Шульгин, усвідомлюючи надзвичайно важливе значення виходу України на міжнародну арену, докладав великих зусиль для перетворення секретаріату на потужне зовнішньополітичне відомство. Будучи прихильником зближення з країнами Антанти, він у вересні зав'язав тісні стосунки з французькими представниками у Києві – відомим впливовим журналістом Ж. Пелісьє, членами санітарної місії, з послом Франції в Росії Ж. Нулансом, а також із членами військових місій США, Італії, Румунії, Сербії, Японії. Особливо тісні й перспективні контакти О. Шульгин встановив із головою французької військової місії при штабі Південно-Західного фронту генералом Ж. Табуї.

Цей генерал мав, крім усього, широкі повноваження від уряду Франції вивчати ситуацію в Україні й постійно інформувати Париж про перебіг подій у регіоні. Наприкінці серпня 1917 р., коли російський фронт майже розпався, генерал Ж. Табуї перебрався до Києва й присвятив себе цілком українським справам. Насамперед він встановив постійні контакти з відомством О. Шульгіна. Глава української дипломатії сприяв участі Ж. Табуї у роботі Третього всеукраїнського військового з'їзду, де французького генерала щиро вітали українські військовики. Згодом він став одним з найбільш послідовних прихильників зближення України з Францією і в кінцевому результаті – з Антантою [19, 50; 13, 80–81].

Доречно зазначити, що влітку і восени 1917 р. Київ відвідувало чимало військових та дипломатичних представників країн Антанти, яких суспільно-політична ситуація в Україні цікавила з погляду стабільності Південно-Західного та Румунського фронтів, що вели бойові дії на її території, а також Чорноморського флоту. Це створювало сприятливі умови для встановлення тісних контактів з іншими державами для забезпечення розбудови незалежної держави. На жаль, політичний провід змарнував ці можливості. Д. Дорошенко згадував: «Даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнародного значення й використати сприятливу політичну ситуацію». Політик вважав, що основною причиною цього стала позиція голови уряду В. Винниченка, який уперто дотримувався автономії та соціалістичної ідеологічної орієнтації. «Кабінет В. Винниченка, – наголосив Д. Дорошенко, згодом міністр закордонних справ і визначний дипломат, – не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах» [3, 214].

Як уже зазначено, тільки після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на сесії Центральної Ради було розглянуто питання про створення зовнішньополітичного відомства України. Після доповіді О. Шульгина про міжнародне становище держави розгорнулася широка дискусія про війну і мир, щодо орієнтації України на військово-політичні блоки, ставлення до оголошеної Брестської мирної конференції та участь у ній українських дипломатів. Наступного дня, 26 грудня, з великою доповіддю про міжнародне становище і зовнішню політику виступив В. Винниченко. Він зазначив, що чимало країн Антанти, зокрема Франція, Англія, США та Бельгія і Румунія, а також блок Центральних держав цікавляться Україною та її зовнішньою політикою. Тому державі необхідно мати потужне відомство з відповідним дипломатичним корпусом. Таким чином було ухвалено історичне для української дипломатії рішення про створення окремого міністерства [17, 103; 3, 230].

Загалом в уряді розгорнулося формування Генерального секретаріату міжнародних справ (від 11 січня 1918 р. – Міністерство закордонних справ), законодавчо оформлене постановою уряду 26 грудня 1917 р. Головним напрямком і першорядним завданням його діяльності було визначено вихід України зі світової війни, для чого вирішено надіслати спеціальну дипломатичну делегацію до Бреста на чолі з В. Голубовичем. Спочатку планували її участь у міжнародній мирній конференції з обмеженими цілями. Проте делегація стала повноправним членом міжнародного форуму й виявила велику активність в обороні інтересів України [3, 229–230].

У зв'язку з тим, що провід України в особі голови Центральної Ради М. Грушевського, голови уряду В. Винниченка розпочав відносини, а згодом вступив у переговори з Центральними державами у Бресті, на знак протесту О. Шульгин, відомий своїми проантантівськими поглядами, подав у відставку. Керівником зовнішньополітичного відомства призначено 32-літнього генерального секретаря торгівлі й промисловості В. Голубовича, який і сформував

центрального апарату відомства. Відомий діяч ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, незважаючи на молодий вік, був досвідченим політичним діячем і здібним організатором.

Відповідно до головних завдань молодого відомства О. Шульгин і В. Голубович налагоджували контакти з іншими державами, готували законодавчі та дипломатичні акти й організували захист інтересів українців за кордоном. У відомстві було впроваджено посади міністра і його заступника. Важливі функції виконували утворені структури, насамперед Політична секція (голова А. Галіп). Саме вона готувала основні документи, що визначали зовнішню політику держави: ноти, проекти міждержавних угод, інших нормативних документів політичних відносин з іноземними державами, а також виконувала особливі доручення уряду за кордоном та ін. У її штаті було 12 урядовців.

Департамент міністерства (керівник – К. Лоський) був головним робочим органом міністерства, охоплюючи Канцелярію міністерства, Загальний, Консульський, Юридичний, Архівно-літературний та інші відділи. Найважливішими серед них були Загальний (В. Дяконенко) і Консульський (О. Суховерський) відділи. Загальному відділові доручили, насамперед, кадрове забезпечення міністерства та його закордонних структур. Консульський відділ, перш за все своїми установами за межами України, відповідав за захист інтересів українських громадян за кордоном, а також громадян інших країн, які перебували в Україні. Юридичний відділ (В. Оренчук) брав безпосередню участь у підготовці міжнародно-правових документів та їх експертизі. Загальна кількість працівників міністерства сягала 88, а згодом – 126 осіб [11, 76–78].

Водночас із формуванням відомства здійснювали перші акції – відрядження дипломатичних місій для встановлення відносин з іншими державами. 18 грудня на Дон і Кубань виїхали молоді дипломати М. Галаган і Є. Онацький – для переговорів з керівництвом цих державних утворень. Щоправда, вони мали обмежене завдання: з'ясувати державно-правовий статус цих держав та можливість встановлення з ними дипломатичних відносин, які не були реалізовані, хоч українців там приймали прихильно.

27 грудня для діяльності у Швейцарії уряд надав повноваження Ю. Гасенкові, який виїхав до Лозанни із завданням створити за межами України перший дипломатичний заклад із функціями посольства, консульства і пресового бюро. Варто зазначити, що Ю. Гасенко розвинув активну діяльність у Швейцарії, спілкувався з її політичним проводом, урядовцями міністерства закордонних справ, а засноване прес-бюро і його філії у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі надавали європейському суспільству об'єктивну інформацію про Україну та проблеми її державного будівництва. У квітні 1918 р. Ю. Гасенка, за висловом Д. Веденєєва, першого постійного дипломатичного репрезентанта України за кордоном, замінила місія М. Шрага. Тоді ж до Румунії відбуло посольство М. Галагана [11, 80].

Вагомий внесок у розбудову і становлення української дипломатії доби Центральної Ради й пізніше зробив палкий патріот України граф М. Тишкевич,

який у роки Першої світової війни перебував у Швейцарії, видавав франкомовний тижневик «Україна» і потужно впливав на формування іміджу України в Європі правдивою та професійною інформацією про українські проблеми й прагнення народу до самостійності. М. Тишкевич зав'язав контакти з послом Франції у Берні Ж.-Б. Бо, переконував через нього Париж у тому, що Франція має підтримати Україну, визнати її самостійність, а не орієнтуватися на «білу» Росію. Він попереджував, що, нехтуючи Україною, Франція підштовхує її до Німеччини [13, 80–81].

Безперечно, найбільш важливою і доленосною стала перша значна дипломатична акція – участь представницької української делегації у Брестських мирних переговорах. Як уже зазначено, її очолив міністр закордонних справ В. Голубович, а до делегації увійшли найбільш підготовлені дипломати О. Севрюк, М. Любинський, М. Полоз, М. Левитський, С. Остапенко. Після призначення В. Голубовича головою уряду дипломатичну місію очолив О. Севрюк. Ця делегація стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України [20, 15].

Після підписання Брестського мирного договору Україна як суб'єкт міжнародної політики активізувала налагодження контактів з іншими країнами, створюючи для цього законодавчу базу. У березні-квітні міністерство В. Голубовича підготувало законопроект «Про закордонні установи Української Народної Республіки» з визначенням їх функцій. Він передбачав запровадження вищих рангів – посол, посланник або уповноважений міністр, міністр-резидент, повірений у справах, яких призначав безпосередньо уряд. Залежно від країни, рангу керівників дипломатичних установ посольства ділилися на три розряди. Відповідно до їх статусу, керівники отримували певний ранг і впроваджувався кількісний склад (штат) – від 3-х до 9-ти осіб [21, 27].

Безперечно, у ході розбудови дипломатичних установ за кордоном перш за все засновували й укомплектовували досвідченими кадрами представництва у Центральних державах, оскільки в Бресті були досягнуті відповідні міждержавні угоди. Згодом у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині були засновані посольства 1-го розряду, і їх очолили найбільш досвідчені й підготовлені українські дипломати. Першим до Німеччини 16 березня виїхав зі своїм апаратом член Центральної і Малої рад, голова української делегації на Брестських мирних переговорах О. Севрюк, який повернувся з Бухареста, де провів важкі переговори з румунським керівництвом щодо визнання України та підписання мирного договору.

17 березня тимчасовим дипломатичним представником до Туреччини був призначений М. Левитський – член Української Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Він брав активну участь у переговорах та підписанні Брестського мирного договору, виступав за багатовекторність зовнішньої політики України, вважав за необхідне шукати порозуміння і з країнами Антанти. Як і Севрюк, він продовжував дипломатичну діяльність в уряді Директорії УНР. Брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

15 квітня 1918 р. виїхав до Відня голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині А. Яковлев – член Центральної і Малої рад, директор канцелярії Центральної Ради. Згодом він працював головою департаменту міністерства закордонних справ Української Держави і послом УНР за часів Директорії в Бельгії та Голландії [22, 114–115, 157–158, 203].

Навесні 1918 р. Міністерство закордонних справ опрацювало законопроекти «Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки» і «Статус о консульських установах УНР», які визначали консульські представництва в іноземних країнах та їх статус. Зусиллями створеного у складі міністерства закордонних справ консульського відділу на чолі з О. Суховерським передбачалося утворити 68 консульських установ у 23-х країнах. Із них 33 – на теренах постімперської Росії, 21 – у Центральних, 8 – у нейтральних державах. Як і посольства, консульства ділилися на чотири ранги: генеральне консульство, консульство, віце-консульство і консульське агентство відповідно до їх значення та обсягу діяльності [23, 12].

Зазначимо, що відомству В. Голубовича вдалося реалізувати далеко не всі плани щодо утворення закордонних представництв України. Не вистачало підготовлених кадрів, які відповідали б вимогам. Проте уряд зміг висунути на відповідальні посади дипломатичної служби молодих талановитих діячів, які виявили високі морально-політичні якості, швидко ставали, незважаючи на протистояння з досвідченими опонентами, вправними фахівцями й прислужилися українській справі. Такими були 28-літній О. Шульгин, 32-літній В. Голубович, 22-літній М. Шраг та інші, які справили, зокрема на досвідчених німецьких дипломатів у Бресті, позитивне враження.

Узимку і навесні 1918 р. Міністерство закордонних справ УНР продовжувало налагоджувати міждержавні відносини, для чого нарощувало дипломатичні структури за межами країни. Дипломатичні місії надсилали, насамперед, до державних утворень постімперської Росії: до Грузії, Вірменії, на Дон і Кубань, а також до Румунії та Швейцарії.

Значну увагу зовнішньополітичне відомство України приділяло взаєминам з дипломатичними представництвами іноземних держав на її території. До підписання Брестського мирного договору в Києві перебували військово-дипломатичні місії Англії, Франції, США, Бельгії, які у березні покинули Україну. У березні-квітні до столиці прибули посольства Центральних держав. Потужна місія – загалом 30 осіб під орудою графа Й. Форгача – приїхала з Австро-Угорщини. Повноважним представником Німеччини став Ф. Мумм фон Шварценштейн з групою фахівців, здебільшого військових.

Окрім того, в Україні працювали консульські установи Англії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Швейцарії, Швеції. Щоправда, після Бреста консули Англії, США і Франції виїхали з України. В Одесі діяли віце-консульства Іспанії, Персії, Греції [24, 8–11].

Таким чином, у добу Центральної Ради закладали основи української національної дипломатії, формували її перші інституції; тимчасові надзвичайні

місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. Були опрацьовані законодавчі акти, на базі яких діяли дипломатичні служби Української Держави та Директорії УНР. Водночас були вироблені стратегічні напрямки розбудови відомства та його складових, створені умови для розгортання масштабів міжнародного співробітництва в інтересах України.

Водночас треба зазначити, що внаслідок недооцінки зовнішньополітичної діяльності на першому етапі державного будівництва, коли в Українській Центральній Раді домінувала ідея автономії України у складі Російської федерації, процес формування і розбудови власного міністерства закордонних справ та його дипломатичних структур було суттєво загальмовано. Перепоною стала також невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, спричинена міжпартійною боротьбою в Центральній Раді. Отже, вдалося закласти лише основи для виходу на міжнародну арену: створити дієздатне Міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та рядом нейтральних країн.

Datskiv I. Organizational and functional conceptual principles by diplomatic service of Ukraine in a period of Central Rada. The article is about Ukraine's international relations of Central Rada epoch, formation of foreign political department and its diplomatic representatives. The plans of Central Rada concerning the formation of Ukraine's foreign representations are analyzed.

Key words: Central Rada, diplomats, negotiations, Quaternary Union, government.

Дацків І. Б. Концептуальні принципи організації та функціонування дипломатичної служби України во время Центральної Ради. Исследованы международные связи Украины времен Центральной Рады, формирование внешнеполитического ведомства и его дипломатического корпуса. Проанализированы планы Центральной Рады относительно образования заграничных представительств Украины.

Ключевые слова: Центральная Рада, дипломаты, переговоры, Четвертый союз, правительство.

Література

1. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації [Текст]. – [3-є вид.] / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.; Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії [Текст] / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.; Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 [Текст] / М. Грушевський ; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1992. – 46 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – К., 1996. – 696 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст] : у 3-х ч. / В. Винниченко – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; ч. 3. – 535 с.

3. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 [Текст] / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 467 с.
4. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. Т. 1 [Текст] / І. Мазепа. – Прага, 1942. – 210 с.
5. *Борщак І.* Європа і відродження України (1914–1923) [Текст] / І. Борщак // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 10. – С. 5–8; Ч. 11. – С. 8–12; Ч. 12. – С. 7–12.
6. *Гунчак Т.* Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії [Текст] / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
7. *Мірчук П.* Українсько-московська війна, 1917–1919 [Текст] / П. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 80 с.; *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920 [Текст] / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
8. *Нагасвський І.* Історія Української держави двадцятого століття [Текст] / І. Нагасвський – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с.
9. *Субтельний О.* Україна: історія [Текст] / О. Субтельний. – К., 1992. – 510 с.
10. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність [Текст] / О. Удовиченко – Вінніпег, 1954. – 176 с.
11. *Веденєєв Д.* Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках [Текст] / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К., 2006. – 296 с.; *Будков Д.* Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. [Текст] / Д. Будков, Д. Веденєєв. – К.: К.І.С., 2004. – 220 с.; *Веденєєв Д. В.* Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки [Текст] / Д. В. Веденєєв – К.: Нац. академія СБУ, 2007. – 261 с.
12. *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії [Текст] / В. Матвієнко. – К., 2002. – 372 с.
13. *Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. [Текст] / М. Держалюк. – К., 1998. – 240 с.
14. *Косик В.* Франція і Україна. Становлення української дипломатії [Текст] / В. Косик. – Львів, 2004. – 264 с.
15. *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) [Текст] / О. Павлюк. – К., 1996. – 188 с.
16. *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах [Текст] / Д. Табачник. – К., 2004. – 638 с.; *Табачник Д. В.* Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України 1917–1996 рр. [Текст] / Д. Табачник. – К., 1996. – 362 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1063. Фонд Ради Народних міністрів УНР. – Оп. 3. – Спр. 1. Протоколи і журнали засідань генерального секретаріату Центральної Ради. Поч. з верес. 1917 р. – 152 арк.
18. Довідник з історії України [Текст]. – К., 2001. – 1135 с.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т. Т. 2. – К., 1997. – 424 с.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2592. Фонд Народного міністерства справ закордонних УНР. – Оп. 4. – Спр. 16. Переписка генерального секретаріату з іноземними справами на Україні. 1918 р. – 15 арк.
21. *Матвієнко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях [Текст] / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 266 с.
22. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник [Текст] / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 53. Про призначення М. Шрага головою дипломатичної місії до держав Західної Європи (Ввірчі грамоти до Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії). Поч. 25 квіт. 1918 р. – 13 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 67. Законопроекти складені міністерством справ закордонних. 22 липн. 1917. – квіт. 1918 р. – 64 арк.

УДК 947.7+929

Деревінський В.

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ В. ЧОРНОВОЛА У 1990-Х РОКАХ

Досліджено діяльність В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради та в українському парламенті у 1990–1999 рр. Проаналізовано його ідеї та заходи, спрямовані на розбудову економічних основ місцевого самоврядування і національної державності.

Ключові слова: В. Чорновіл, економіка, депутат, область, рада, реформи.

У 1990-х роках розпочався новий етап громадсько-політичної діяльності В. Чорновола. В ході національно-визвольної революції кінця 1980-х – початку 1990-х рр. він отримав можливість брати участь у перших напівдемократичних виборах до Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради. За підсумками виборчої кампанії став як депутатом парламенту, так і місцевого органу самоврядування, а невдовзі – головою облради. Таким чином, отримав можливість перейти до практичного втілення своїх ідей та планів щодо розбудови національної державності і місцевого самоврядування. Зокрема, розпочти роботу щодо реалізації задекларованих соціально-економічних заходів.

Економічним аспектам розбудови національної державності та місцевого самоврядування В. Чорновіл надавав важливого значення у своїх теоретичних розробленнях та практичній діяльності. Проте вони залишаються поза межами наукового осмислення в сучасній українській історіографії. Зважаючи на те, що донедавна малодослідженими були фактично всі грані біографії цього українського громадсько-політичного та державного діяча, така ситуація з вивченням економічних ідей і заходів В. Чорновола є закономірним. На сьогодні дослідження життя і діяльності політика перебуває на початковій стадії, тому є лише поодинокі наукові статті про окремі аспекти його діяльності, якщо не враховувати книги автора цієї статті.

Зважаючи на відсутність наукових студій, присвячених означеній проблематиці, у статті зроблено спробу розглянути економічні аспекти теоретичних узагальнень і практичних заходів В. Чорновола у 1990-х рр. Важливість дослідження цієї теми полягає в тому, що він був одним із тих, хто очолював процес розгортання економічних реформ на рівні місцевого самоврядування та як депутат українського парламенту працював щодо законодавчого забезпечення і впровадження економічних реформ на національному рівні.

У тезах передвиборчої програми, з якою В. Чорновіл ішов на вибори до Верховної Ради та облради у 1990 р., він зазначав, що лише здобуття повної державної незалежності України є єдиним надійним порятунком від економіч-

ної, екологічної, духовної катастрофи для всього населення України, без огляду на національність [1]. З обранням депутатом Верховної Ради України політик мав намір домагатися ухвалення серед низки першочергових законопроектів, зокрема про державний суверенітет України, про державний устрій України, про громадянство України, про статус української мови як єдиної державної в межах України, і про економічну самостійність, про власність, про землю і землекористування тощо.

Крім того, В. Чорновіл приділяв важливу увагу посиленню економічного самоврядування областей. Для того, щоб нормалізувати економічне становище в Україні, він вважав необхідним надання рівноправності усім формам власності; підприємства мали отримати свободу у виборі партнерів та форм і методів діяльності. Також потрібно було реорганізувати систему оптового ціноутворення на основі міжнародного індексу цін, ввести національну грошову одиницю, організувати систему жорстких заходів для захисту національного споживчого ринку, створити режим найбільшого сприяння для підприємств високої технологічної культури тощо. Радикальна аграрна реформа за проектом політика передбачала передачу землі в довічну власність селянам, перетворення колгоспів у сільськогосподарські кооперативи та поступове виділення фермерських господарств.

Після того, як В. Чорновіл став головою Львівської обласної ради, в області розпочався процес радикальних реформ у різних сферах. Цьому сприяло здобуття опозицією більшості в облраді. У першому ухваленому обласною радою документі – Відозві першої сесії демократичного скликання Львівської обласної ради до народу проголошувалося, що «віднині Львівщина реально стає на шлях революційних змін, стає місцем вироблення механізмів і принципів здійснення одвічної мрії нашого народу про незалежну, демократичну Українську державу» [4].

У сфері економіки в області було проголошено режим усебічного й скоординованого переходу на ринкові відносини шляхом створення регіональних ринків житла, товарів, фінансів, цінних паперів і праці, передачі майна в колективну, насамперед акціонерну, і приватну власність, раціональне використання всього потенціалу території зі забезпеченням соціального захисту населення, збільшення розміру присадибних ділянок усім мешканцям сіл області тощо [6, 52]. Насамперед ухвалили рішення провести інвентаризацію стану народногосподарського комплексу області, оцінити існуючу регіональну фінансово-бюджетну і кредитно-банківську системи, визначити рівень дефіцитності фінансових ресурсів, а також оцінити продукцію, що її виробляли в області, за світовими цінами [12].

З другої сесії Львівської облради розпочалася підготовка соціально-економічних концепцій розвитку народногосподарського комплексу області. Було ухвалено Концепцію формування елементів ринкової економіки у Львівській області, Постанову про роздержавлення власності й упровадження нових форм власності в торгівлі, громадському харчуванні та побутовому обслугову-

ванні на території області, Ухвалу про основні засади житлової реформи у Львівській області тощо [7, 14].

Позитивна динаміка реформ в області гальмувалася низкою об'єктивних причин. До внутрішніх слід віднести помилки через брак досвіду, відсутність усієї повноти влади, падіння виконавчої дисципліни, проблеми з добором кадрів, недостатній контроль за реалізацією рішень з боку облвиконкому тощо. Негативними зовнішніми чинниками були тиск партноменклатури, відсутність необхідної для реформ правової бази, прогресуюча економічна криза в країні. Втілити заплановані економічні реформи у повному обсязі було неможливо ще й тому, що, як зазначали В. Чорновіл та керівник Івано-Франківської облради М. Яковина, подібні масштабні реформи мали відбуватися на рівні республіки, до складу якої інтегрована кожна окрема область, що не є самодостатньою та ізольованою від інших регіонів республіки. Відповідно В. Чорновіл неодноразово заявляв, що політичну програму реформ обласною радою успішно виконано, а з реалізацією економічних реформ виникли ускладнення.

Тим не менше, політик зазначав, що в області вдалося закласти добротний фундамент під економічні реформи і як тільки керівництво республіки візьме курс на радикальні соціально-економічні реформи, то Львівщина інтенсивно рухатиметься попереду інших регіонів країни в процесі перетворень [1]. На фоні показників розвитку інших областей Львівщина займала пристойну позицію. Так, у довідці, підготовленій на основі вивчення стану справ у Львівській області працівниками апарату Верховної Ради Т. Гапончуком та І. Прозоровським від 18 квітня 1991 р., зазначено, що діяльність Львівської обласної ради, порівняно з іншими регіональними суб'єктами, добре виглядає; вона випереджала в економічних реформах, брала власність під свій контроль тоді, коли інші облради чекали відповідних постанов уряду тощо [15, 101]. Тоді ж, на початку 1991 р., відвідавши Львівську область, перший заступник голови Верховної Ради республіки І. Плющ, а згодом і очільник парламенту Л. Кравчук зазначили, що звинувачення західних областей у спаді економіки безпідставні, адже в цьому аспекті справи у них були не гіршими, а за багатьма позиціями навіть кращими, ніж в інших регіонах, і загалом відповідали ситуації в республіці [5].

Важливим напрямком діяльності В. Чорновола була робота, спрямована на консолідацію діяльності рад західного регіону, в яких більшість здобули представники національно-демократичних сил, щодо політичної та економічної співпраці. Така координація була зумовлена тиском з боку центральних органів влади, контрольованих правлячою Комуністичною партією. Тому, щоб вистояти у боротьбі з тоталітарним режимом, у лютому 1991 р. на спільному засіданні Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської обласних рад було утворено Галицьку асамблею. Крім установчих документів, депутати ухвалили угоду про основні принципи співробітництва між обласними радами трьох областей. У документі місцеві органи державної влади задекларували необхідність співпраці з політичних та соціально-економічних питань, про безпосередні господарські та інші зв'язки. Передбачалося спільне розроблення і здійснення заходів за-

хисту інтересів та ефективного розвитку спільних підприємств, виробництва, узгодження інвестиційної, природоохоронної, регіональної політики, розширення співробітництва в комерційній, маркетинговій і посередницькій діяльності [13]. Утворення Галицької асамблеї надало імпульсу інтенсифікації економічної співпраці між радами західноукраїнського регіону.

Під час роботи у Верховній Раді України першого демократичного скликання В. Чорновіл як депутат парламенту ініціював різноманітні законодавчі проекти, значну частину з яких апробували у Львівській області. Серед них механізми приватизації промислових об'єктів, які було взято за основу Закону України про приватизацію і конкретні рекомендації Кабінету Міністрів України щодо проведення приватизації великих підприємств. Постанови облради про реформування сільського господарства, житла, пенсійної системи тощо були використані при розробці відповідних аспектів національного законодавства.

Свою передвиборчу програму на перших президентських виборах у 1991 р. В. Чорновіл також підготував на основі проведених соціально-економічних та політичних реформ у Львівській області. В ній наголошувалося, що головним завданням новообраного Президента є об'єднання країни навколо ідеї побудови Української незалежної держави та громадянського суспільства. Досягти цього планувалося шляхом еволюції на основі комплексних соціально-економічних і суспільно-політичних реформ, з урахуванням прав та інтересів кожного громадянина України.

Відкидаючи спроби сліпого копіювання соціально-політичних структур країн західної демократії, В. Чорновіл проголошував ідею власного шляху з урахуванням українського досвіду, традицій виробничої, побутової, духовної культури, ідеалів, підтвердженого історією укладу життя. Враховуючи досвід постсоціалістичних країн Європи, політик виступав за негайні, рішучі й водночас виважені дії з реформування політичних і соціально-економічних відносин. З огляду на досвід проведення реформ у Львівській області, його перші заходи на посаді Президента мали мати економічний характер і були покликані сприяти розвитку ринкової економіки, стимулюванню зростання виробництва, вивільненню народної ініціативи тощо. Цьому мали слугувати роздержавлення та приватизація підприємств, створення різних форм господарювання на селі, зменшення податків, введення національної грошової одиниці, реорганізація фінансової системи, створення національної митної і прикордонної служб для захисту споживчого ринку України [14].

Проголошуючи здійснення цих першочергових заходів, В. Чорновіл заявляв, що найрадикальніший спосіб реалізації реформ у постсоціалістичних країнах, зокрема польської «шокової терапії», без державного контролю над сферою економічного життя і без забезпечення необхідного захисту населення є неприйнятним для застосування в Україні [11].

Власну парламентську діяльність та роботу фракції Народного руху після відновлення державної незалежності України В. Чорновіл спрямовував на досягнення економічного розвитку в поєднанні з національним відродженням краї-

ни [8]. Політик закликав лідерів усіх депутатських фракцій та груп відмовитися від розгляду заполітизованих питань, що можуть дестабілізувати роботу парламенту. Першочерговим завданням Верховної Ради, на його думку, були: запровадження ринкових механізмів, зупинення економічної кризи та зубожіння населення, боротьба з корупцією й організованою злочинністю, розв'язання проблеми Чорноморського флоту та Криму [3].

В. Чорновола і фракцію НРУ часто критикували за недостатню увагу до економічних та соціальних питань під час парламентської діяльності. Політик із цим не погоджувався. «Якщо б запропоновані рухівською фракцією, – зазначав він, – законопроекти були втілені в життя, наша держава просунулася б далеко вперед» [10].

Неодноразово В. Чорновіл наголошував на потребі здійснення реформ в аграрному секторі, звинувачував уряд у свідомому знищенні фермерських господарств, звертав увагу на необхідності фінансової реформи, вдосконалення податкового законодавства для зменшення фіскального тиску на виробника та створення сприятливого інвестиційного клімату [9]. Він брав активну участь у ухваленні Закону про бюджет, пропонував змінити принципи формування і перерозподілу бюджету на користь місцевих органів влади, збільшити видатки на медицину, освіту, науку, культуру, національну оборону, молодіжні програми, соціальний захист населення. Політик критикував уряди за те, що запропоновані ними бюджети були антисоціальними, виступав за підвищення пенсій, за перегляд безпідставних пільг тощо. Підтримуючи ідею обмеження депутатської недоторканості, він пропонував зменшити пільги депутатам, запровадити податки на багатство, скоротити видатки на законодавчу й виконавчу гілки влади [16].

Отже, В. Чорновіл не лише вагомо вплинув на процеси відродження української державності, а й чимало спричинився до розгортання економічних реформ на Львівщині, впровадження їхніх механізмів у законодавче поле України. Близько 80% рішень Львівської облради стосувалися економіки, зокрема, було підготовлено низку соціально-економічних концепцій, які стали основою нового ринкового законодавства. Разом із тим слід відзначити, що словна реалізувати заплановані економічні реформи не вдалося. Це значною мірою було спричинено незалежними від В. Чорновола і Львівської облради причинами: протидією центральних органів влади і загальним станом економічних процесів в країні.

Derevynskyi V. Economic aspects of activity of V. Chornovil in the 1990s. The paper considers activity of V. Chornovil as chairman of the Lviv Regional Council and the Ukrainian parliament in 1990–1999 years. Analyzed his ideas and measures are directed at developing economic foundations of local self-government and national independence.

Key words: V. Chornovil, economy, deputy, area, advice, reforms.

Деревинский В. Экономические аспекты деятельности В. Чорновила в 1990-х годах. Исследована деятельность В. Чорновила на должности главы Львовского областного совета и в украинском парламенте в 1990–1999 гг. Проанализированы его идеи и мероприятия, направленные на развитие экономических основ местного самоуправления и национальной государственности.

Ключевые слова: В. Чорновил, економіка, депутат, область, совет, реформи.

Література

1. Kolaboracji nie będzie [rozmawia z W. Czornowilem] / M. Riabczuk // Cogzienny Obserwator. – 1992. – 4 Maj.
2. Архів В. Чорновола. – Передвиборча листівка кандидата в народні депутати УРСР по Шевченківському в/о № 264 В. Чорновола.
3. Виступ В. Чорновола на першій сесії Верховної Ради 18 травня 1994 р. // Рада. – 1994. – 2 черв.
4. Відозва першої сесії демократичного скликання Львівської обласної Ради до народу // Вільна Україна. – 1990. – 12 квіт.
5. Галичина виходить з облоги // Ратуша. – 1991. – 13–24 берез.
6. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола 1990–1992 років / С. Давимука // Чорноволівські читання / уклад. М. Влащук. – К. : МАУП, 2003. – 80 с.
7. Державний архів Львівської області. – Ф. Р-221. – Оп. 3. – Спр. 920. – Арк. 14–20.
8. За соціальний прогрес і національне відродження // Новини Закарпаття. – 1998. – 15 верес.
9. Команди новаторів не буде. Ситуація не зміниться [Інтерв'ю з В. Чорноволом] / В. Королюк // Голос України. – 1998. – 9 квіт.
10. Манчуленко Г. Чи врятує нашу економіку податкова революція? / Г. Манчуленко // Нова буковинська газета. – 1997. – 10 січ.
11. Петрошук В. У вільній Україні – вільні люди / В. Петрошук // Колос. – 1991. – 22 жовт.
12. Резитченко В. Консолідація демократичних сил / В. Резитченко, Г. Кугель, В. Стороженко // Джержинець. – 1990. – 1 серп.
13. Угода «Про основні принципи співробітництва між обласними радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей» // За вільну Україну. – 1991. – 21 лют.
14. Україна: шлях до свободи. Основні принципи кандидата на пост Президента України В'ячеслава Чорновола // Вечірній Київ. – 1991. – 25 листоп.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2393. – Арк. 101–112.
16. Чорновіл В. Щоб державний бюджет краще прислужився державі і людям / В. Чорновіл // Час-Тіме. – 1995. – 4 квіт.

УДК 32.019.5

Лазарович М., Лазарович Н.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ У ФРОНТОВИХ УМОВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1914 – ПОЧАТКУ 1915 РОКУ

Досліджено організацію, військовий вишкіл та бойові дії легіону УСС у другій половині 1914 – на початку 1915 р. Проаналізовано ідейно-політичну еволюцію в стрілецькому середовищі впродовж окресленого періоду, її форми та напрямки.

Ключові слова: *легіон УСС, російські загарбники, бої, героїзм, військові втрати.*

Виповнилося 100 років із того часу, коли завдяки ініціативі передових кіл галицько-українського суспільства, насамперед молоді, в Україні було відроджено національне військо – легіон Українських січових стрільців (УСС, усусуси, усуси). Це ознаменувало відновлення після тривалої перерви збройної боротьби за волю України. Діючи в надзвичайно складних умовах Першої світової війни, стрільці зуміли перетворити свій легіон у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією. Також із УСС пов'язані яскраві етапи наполегливої праці, спрямованої на пробудження й утвердження поміж українства почуття національної гідності, ідеї соборності й незалежності держави.

Відправившись із початком Першої світової війни на боротьбу «за волю України», УСС не були впевненими, що їм одразу вдасться реалізувати свою ідею. Проте вони були переконані, що мають використати шанс, який їм дала історія, для того, щоб закласти фундамент для подальших змагань за незалежність, або, бодай, заманіфестувати своє прагнення до волі перед світом і залишити для прийдешніх поколінь бойові традиції, що послужили б дороговказами на шляху до великої мети.

Одним із найважчих періодів існування легіону УСС були фронтові умови другої половини 1914 – початку 1915 р. Окреслена проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом цієї статті. Її мета полягає в тому, щоб проаналізувати організацію, військовий вишкіл та бойові дії УСС, а також простежити ідейно-політичну еволюцію в їхньому середовищі впродовж визначеного періоду.

Серед досліджень обраної тематики слід відзначити праці Н. Гірняка [6], В. Гордієнка [7], О. Думіна [10], М. Заклинського [12; 13], М. Лазаровича [15–20], М. Литвина, К. Науменка [21], С. Ріпецького [24], М. Угриня-Безгрішного [26]

та ін. Джерельною базою статті є матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, а також опубліковані документи.

Легион УСС як окремих структурний підрозділ австрійської армії було організовано з початком Першої світової війни. У серпні 1914 р. на заклик новостворених Головної української ради* та Української бойової управи* до новітнього національного війська зголосилися близько 30 тис. добровольців з усієї Галичини. Однак австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично настроєної української молоді та спонукуване польськими політичними колами, обмежило чисельність легіону до 2,5 тис., а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро легіону становили активісти січово-сокільського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них І. Балюк, Д. Вітовський, С. Горук, Г. Коссак, Л. Лепкий, О. Назарук та ін. Першим офіційним командантом (командиром) легіону було призначено М. Галушинського, директора Рогатинської гімназії.

Після складання присяги українські добровольці вирушили до Закарпаття для організаційного оформлення і військового вишколу. Там, у селлах Горонда та Страбичів поблизу Мукачєвого, 7 вересня 1914 р. легіон УСС було розділено на два з половиною курені (батальйони). Кожен курінь складався з чотирьох сотень, кожна сотня – з чотирьох чет (взводів). Незважаючи на те, що курені і сотні мали свої порядкові номери (римською цифрою позначався номер куреня, арабською цифрою – номер сотні), у повсякденному житті вони називалися за прізвищем команданта. І-й курінь очолив М. Волошин, сотні – В. Дідушок, Р. Дудинський, О. Будзиновський і Н. Гірняк, якого через хворобу згодом заміняли В. Сроковський та Е. Коник. II-м куренем командував Г. Коссак, сотнями – С. Горук, О. Семенюк, М. Баран, О. Букшований. У III-му півкурені отаманом був С. Шухевич, сотниками – Д. Вітовський і Т. Рожанковський, якого 9 вересня замінив І. Коссак.

Паралельно з реорганізацією було впорядковано Команду легіону УСС. Оскільки тодішній командант М. Галушинський, вирішуючи адміністративні проблеми, перебував у постійних роз'їздах, безпосереднє керівництво в період становлення стрілецької формації здійснював його заступник С. Томашівський. Йому допомагав ад'ютант Д. Катамай. Канцелярією легіону завідував М. Новаківський, а інтендантськими справами – Я. Индишевський разом зі своїм помічником А. Жилою.

Щодо військового вишколу УСС, то він тривав лише кілька днів. Російські війська, зайнявши всю Галичину, наступали в напрямі Угорщини, тому стрі-

* Міжпартійна політична організація, утворена 1 серпня 1914 р. для репрезентації галицьких українців Австро-Угорщини під час Першої світової війни. Головою Ради було обрано К. Левицького.

* Організаційно-координаційний центр легіону УСС.

льці, хоч і не зовсім підготовлені, мусили ставати до боротьби. Вже 10 вересня першою проти ворога виступила сотня В. Дідушка, яка у військовому відношенні, порівняно з іншими стрілецькими підрозділами, була найбільш вишколеною. В її складі переважали студенти й учні середніх шкіл, члени довоєнних стрілецьких товариств. Головним завданням сотні була охорона Верецького-Нижнього і Гусного перевалів. Через тиждень у район Сянок для розвідувальної й охоронної служби вирушила сотня О. Семенюка. 20 вересня на фронт відбула сотня О. Букшованого, яка з Мукачєвого залізницею добралася до Сваляви, а звідти – до Чинадієвого.

Першою бойове «хрещення» прийняла сотня Семенюка, дві чети якої – під проводом С. Пеленського та Б. Гнатєвича – 25 вересня на шляху з Турки до Сянок здійснили вдалий напад на російський кінний роз'їзд. Це, по суті, було перше збройне зіткнення українського війська з російськими загарбниками від часів битви під Полтавою в 1709 р. 27 вересня сотня Семенюка вела надзвичайно важкий бій за Сянки проти переважаючих сил противника. Він тривав від десятої години ранку до смеркання. Тоді само дві чети сотні Дідушка, якими командували М. Гнатюк та Л. Коберський, разом із мадярським підрозділом стримували російські загони біля Ботелки. 28 вересня сотня Семенюка боронила Ужокський перевал, а сотня Дідушка Веречки Вижні на шляху Стрий–Мукачів.

У перших боях легіон зазнав значних утрат: число вбитих, поранених та полонених стрільців сягнуло кількох десятків. Серед тих, хто ціною власного життя спричинився до відродження збройних визвольних змагань українського народу, були В. Грицина, І. Козьол, Д. Корінь, В. Чехут, І. Юріїв. У чистоті їхніх помислів, патріотизмі, бажанні вибороти для України державну незалежність сумніватися не доводиться. Одна з дівчат-добровольців до легіону УСС, студентка філософського факультету університету в Граці С. Галечко з цього приводу в своєму щоденнику 11 вересня 1914 р. зазначала: «Я на Закарпатті, в рядах Січових Стрільців. Дивний якийсь сон. Вісім днів їзди поїздом, три дні голодівки, примусова мандра по Мукачєві від 3-ї ночі до 8-ї ранку та приїзд до Горонди... Мої мрії здійснилися – працюю для України, йду кувати кращу долю... Кинула я книжки, науку, старий спокійний Грац, забула про рідню, про іспити й увесь світ... Крила вистрілили з рамен і лечу на стрічу сонцю золотому. Чи спалить воно мене, чи зігріє своїм вогнем?.. Завтра, позавтра може підемо вже в поле [на фронт. – Авт.], хто вернеться з дороги, не знаємо. Що там! Поки кров грає в жилах і серце б'ється сильно в грудях – вперед! Вперед! Поломимо скали, перепливемо ріки, спалимо вогнем молоді душі всі твердині, всі замки, всі ворожі думки і діла» [26, 103].

Проте патріотичний порив українського стрілецтва був сприйнятий австрійською стороною байдуже. Вона з насторогою ставилася до ідеї самостійної України, а тому в її плани не входило формування сильного українського війська. Команданта УСС М. Галуцинського було попереджено, що Начальна команда армії (НКА) вважає кожний курінь самостійною бойовою одиницею, яка

має виконувати виключно накази НКА. А роль команданта УСС полягала тільки в доведенні цих наказів до командантів куренів [7, 14]. Однак у другій половині вересня НКА позбавила самостійності й курені. Їх фактично було ліквідовано, а сотні перетворено в окремі партизанські відділи по двадцять стрільців. Завдання цих відділів полягало в тому, щоб, непомітно пробравшись у тил російських військ, нищити телефонне і телеграфне сполучення, руйнувати залізницю, нападати на обози, невеликі відділи та штаби, сіяти паніку серед ворога [14, 304]. Всі двадцятки відправляли на чотири тижні й після виконання завдання вони мали зібратись у Горонді. Проте цей план, прийнятий усупереч волі стрілецтва, як виявилось, заздалегідь був приречений на провал. Він не враховував відсутності у стрільців досвіду ведення партизанських дій, відповідного вишколу, зокрема поводження з вибуховими матеріалами, необхідного обладнання та озброєння. Цілком імовірно, що поділ легіону на двадцятки був викликаний не стільки фронтовими потребами, як прагненням антиукраїнських сил ліквідувати формацію УСС. На заваді реалізації цих підступних намірів значною мірою став наступ росіян на позиції австрійської армії. Тому лише деяким відділам вдалося прорватися в тил ворога; більшість, зазнавши втрат при спробі перетнути лінію фронту, повернулася назад.

Переконавшись у нерéalності своїх планів, австрійське командування через два тижні припинило експерименти з двадцятками і наказало всім стрілецьким відділам зібратись у Чинадієвому. Після чергової реорганізації легіон УСС на початку жовтня у складі корпусної групи генерала П. Гофмана розгорнув наступ із Карпат на російські позиції. Долаючи сильний опір противника, стрільці спричинилися до звільнення Сколого, Болехова, Дрогобича, Борислава, Стрия, багатьох інших населених пунктів Галичини. Успішною, але кровопролитною була їхня боротьба за опанування низки важливих у воєнному відношенні карпатських узгір'їв. Зокрема, 28 жовтня сотня В. Сроковського в запеклому бою відбила в росіян гору Ключ біля Сколого. Учасник цього бою так описував його перебіг: «Стрільців щораз меншає. Одні поранені, інші вбиті. Нарешті головний приступ. Усі вцілілі швидко біжать уперед. Москалі подалися назад... одначе не всі це роблять. Багато москалів вискочило з окопів та наставило багнети проти нас; але стрільці в одну мить потрощили їм голови... Земля, червона від крові, густо вкрилася московськими трупами. Нарешті ми взяли московські окопи» [10, № 12, 104]. При цьому 13 стрільців загинули, 14 було поранено, між ними і командант сотні, якого замінив З. Носковський.

Кілька разів переходила з рук в руки гора Комарницька поблизу Синевідського. Її 26 жовтня здобула сотня В. Дідушка, але невдовзі австрійські частини втратили цей вигідний плацдарм. Рятувати ситуацію знову довелося усусам. 3 листопада сотні Дідушка та Дудинського сміливою атакою відбили втрачені позиції. Такою ж затятою була боротьба за гори Лиса, Залярська, Кобила.

Оцінюючи стрілецькі заслуги в жовтневому наступі 1914 р., один із його учасників четар Б. Гнатевич згодом відзначав: «У цій офензиві [*наступі*. – *Авт.*] легіон У. С. С. відіграв неабияку роллю. Правда він був числом невеликий,

зате склався з молодого вояцтва, витривалого на походи й на боеві труди. Таких стягів у корпусній групі багато не було. То й не диво, що сотні У. С. С. йшли в авангарді боєвих груп і скрізь бували перші. Можна сміливо сказати, що в тодішньому поході на фронті від Дрогобича до Болехова сотні У. С. С. відіграли першу роль. В історії стрілецтва заслуговує цей похід на окреме відмічення ще й тому, що стрільці вперше виступили, хоч і несутільно, а порозділювані на різні відтинки рухомого фронту, в більшому воєнному підприємстві. Він мав для цілого фронту переважливе стратегічне значіння й завдяки йому жовтнева офензива союзних армій осягнула свою мету. Вона знівечила московський плян удару на Берлін. У цьому поході стрілецьтво перейшло практичний воєнний курс, загартувалось до походів і воєнних трудів, які ждали його опісля. Тоді теж уперше ім'я Українських Січових Стрільців стало відоме між чужинцями» [14, 306–307]. Щоправда, ціна згаданих успіхів стрілецтва була надзвичайно високою – 31 вбитий, 86 поранених, 60 полонених [14, 309].

Тим часом російська армія, підтягнувши в район бойових дій свіжі сили та перекинувши туди з-під Перемишля найбоездатнішу 58-му піхотну дивізію, перейшла у контрнаступ. Австро-угорські війська змушені були відступити на карпатські перевали. Більшість сотень УСС на деякий час зосередилася в німецьких колоніях Аннаберг (Нагірному) і Феліціенталь (Долинівці) на Сколівщині. 10 листопада до стрільців прибув командувач 55-ї дивізії генерал Фляйшман, щоб особисто вручити їм бойові нагороди. Медалями Хоробрості II класу були відзначені старшини З. Носковський, Я. Струхманчук, О. Степанівна, вістун І. Андрух, а також С. Галечко, якій до того ж присвоїли звання підхорунжої [21, 13]. Вражений героїзмом передусім дівчат-січовичок генерал Фляйшман, звертаючись до них, зворушено зазначив: «Перший раз маю щастя винагородити медалією хоробрість жінки і тішить мене, що на вашій груді заблестить відзнака, яку досі лише вояк-мущина міг здобути» [25, 153]. Це було офіційне визнання австрійською владою бойової вартості легіону УСС, його ролі у так званій жовтневій офензиві.

Упродовж листопада 1914 – лютого 1915 р. легіон УСС переважно займав оборонну лінію на гірському хребті Бескид. Одним з основних його завдань була стежна (розвідувальна) служба на лінії Ужок–Лихобора–Верб'яж–Лавочне–Сенечів–Вишків. Про інтенсивність цієї служби свідчить той факт, що з однієї лише сотні С. Горука протягом п'яти днів було вислано 108 стеж [10, № 12, 108]. Стрільці мали слідкувати за російським військом, його розташуванням та переміщеннями і повідомляти про все вищому командуванню. Ставши, образно висловлюючись, «оком фронту», вони нерідко добували відомості, які викликали справжнє захоплення у військових колах. Серед провідників стеж найбільше прославилися І. Балюк, М. Мінчак, Г. Трух, А. Мельник, О. Левицький, М. Матчак, М. Опока та ін.

Проте одними лише стежами служба УСС не обмежувалася. Вони також брали участь у численних боях, здобували воєнний досвід і вже невдовзі, за визнанням австрійського командування, стали кращою фронтовою частиною

2-ї австрійської армії, що воювала в Карпатах. Це підтвердили бої під Тухольською (25 листопада), коли завдяки стрільцям на кілька днів було зупинено російський наступ, на Ужокському перевалі (1 січня 1915 р.) тощо. «Стрільці – се без переседи цвіт нації, – писав 1 грудня 1914 р. у своєму листі до члена Української бойової управи професора І. Боберського сотник УСС І. Коссак. – Добули слави – гідно заробили на сю славу і пошану. Хоть воєнне життя прямо страшне – радію, що в наших січових рядах – тих, що тут на полі бою кровцю молододу проливають, витворився гарний і милий настрій, гармонія, якої давніше не було. Се вже не діти, се правдиві потомки славного Запорозжя, се правдиві лицарі-воїки, а генерали не мають слів признання для їх геройських подвигів» [11, 378].

Значно важливішим завданням, ніж участь у бойових діях, було для легіону УСС його об'єднання в єдиний організм, здатний стати в майбутньому запорукою виборення української державності. Передумови такого об'єднання заклали передвоєнні стрілецькі товариства, що яскраво виявилось в Стрию відмовою добровольців приймати присягу на вірність Австрії. Тому здавалося, що в легіоні, де переважали представники інтелігенції, з перших же днів почнеться інтенсивна духовна, культурна та політична робота, яка згуртує стрілецькі ряди.

Однак насправді склалася ситуація, котра істотно утруднювала, а подекуди й унеможлиблювала реалізацію цього завдання щонайменше до весни 1915 р. По-перше, стрілецьтво було деморалізоване невдачами, які посипалися на нього (обмеження кількісного складу легіону, примусова присяга на вірність австрійському цісареві, втрата Галичини й таке інше), та становищем, в якому опинилися галицькі українці, в т. ч. рідні стрільців, на початку війни, коли їх мордували, з одного боку, австрійці та мадяри за «русофільство», а з іншого росіяни – за «мазепинство».

По-друге, надзвичайно важкі фронтові умови, в яких опинилися УСС, особливо взимку 1914–1915 рр., коли мороз сягав понад тридцять градусів, і які призвели до великих фізичних жертв: на січень 1915 р. втрали легіону становили близько 46% від первісного складу [33, 9; 29, 46], а до березня вони зросли до 66–75% [6, 22; 24, 99]. Вістун М. Опока писав про ті часи: «Для нас не було ані одного променя надії. Ми перемінилися більше в воєнні машини. Замкнені далеко між високі гори, глибокі яри, понурі ліси. Самітні, а до того весь час у праці, часом у велечезнім фізичнім перемученні... Та найбільше боліла нас та безвиглядність у наших національних справах» [4].

По-третє, австрійська влада намагалася робити все, щоб не допустити перетворення легіону у військово-політичну формацію, розглядаючи при цьому план його ліквідації [30, 14 зв.; 23, 54; 10, № 12, 115–116]. Тому основну увагу стрільці зосередили передусім на збереженні новітнього українського війська. Не сприяли згуртуванню УСС і численні реорганізації їхньої частини, які здійснювало австрійське командування. Зокрема, не встигли стрільці оговтатися від сумнозвісного експерименту з поділом їх на двадцятки, як уже в листопаді легіон обмежили лише двома куренями під проводом С. Шухевича та С. Горука.

21 січня 1915 р. командантом УСС у полі призначили отамана Г. Коссака, а дотеперішнього керманіча М. Галушинського з незрозумілими повноваженнями відправили референтом у справах УСС до штабу генерала Гофмана. Невдовзі, згідно наказу від 14 березня 1915 р., НКА завдала стрільцтву нового підступного удару, скасувавши всю командну структуру легіону УСС та офіційно підпорядкувавши обидва курені, якими тепер командували Г. Коссак і С. Горук, відповідно 129-й і 130-й австрійським бригадам 55-ї дивізії генерала Фляйшмана; в організаційно-адміністративному плані стрільці підлягали команді XXV корпусу генерала Гофмана. Цим самим наказом було встановлено штатну чисельність УСС – 2200 стрільців і 48 старшин, яким присвоїли військові звання. Про поповнення особового складу мала дбати Запасна сотня під керівництвом сотника Н. Гірняка [24, 316–317; 21, 14]. Зазначені зміни значно обмежували самостійність легіону, принижували його політичне значення. Тому не дивно, що подібна політика Австрії викликала в стрілецькому середовищі значне невдоволення, яке серед окремих його представників інколи набиало крайніх форм. Так, брати В. і П. Дідушки пробували вести проросійську агітацію, а сотник М. Баран навіть перейшов до росіян [10, № 12, 108]. Щоправда, подібні факти були винятком і діставали належну відсіч стрілецького активу.

По-четверте, відсутність будь-якої допомоги стрільцтву, в т. ч. моральної, з боку українського політичного проводу. Перебравшись до Відня, Головна українська рада і Українська бойова управа фактично залишили легіон напризволяще в найважчі часи його існування (у цей час окремі українські політики узагалі відмовилися від поїздки до легіону УСС [34, 2–3]), оскільки тривалий період були далеко від подій, що вимагали активного і постійного їхнього втручання.

По-п'яте, тактичні непорозуміння в стрілецькому проводі. Одні, яких репрезентували отаман М. Галушинський і деякі старшини I-го куреня: Г. та І. Коссаки, Р. Дудинський, С. Горук, О. Букшований, – вважали, що стрілецьтво має маніфестувати свої переконання та ідею відвагою і бойовими подвигами, здобуваючи при цьому визнання австрійського командування [5, 10; 27, 19; 10, № 11, 127]. Інші, перш за все С. Шухевич, В. і П. Дідушки, Д. Вітовський, які представляли ідейну еліту стрілецьтва, вважаючи співпрацю з Австрією неминучим лихом, виступали за те, щоб УСС, по можливості, зберігали себе від втрат і, набираючись сил, чекали відповідного моменту для виконання свого покликання [32, 12; 27, 19]. Такі непорозуміння часто приводили до міжусобиць і не сприяли стрілецькій консолідації, зокрема, через них навесні 1915 р. покинув легіон УСС командант II-го куреня отаман С. Шухевич. Становище ускладнювалося й тим, що деякі старшини, переведені до УСС з австрійської армії, не розуміли призначення, завдань та мети стрілецької формації [29, 47–48 зв.; 33, 20–24; 31, 76–77] (нерідко при доборі старшин українські політики керувалися їх партійною приналежністю, а не професіоналізмом та ідейністю [22; 35, 27–28]), тому більше шкодили їй, як допомагали). Все це вело до песимізму в

стрілецькому середовищі, «коли здавалося, що вже все пропало» [2], й майже унеможливило ефективну організаційно-політичну працю.

Але такі настрої серед стрілецтва панували недовго – емоції відійшли на задній план, а тверезий розум підказував, що потрібно витримати. Бо хто, як не передвоєнна молодь, гостріше відчував біль за втраченим бойовим духом українців, хто глибше розумів необхідність новітніх визвольних традицій, які б поклали початок боротьби за власну державу?! І стрільці витримали ці перші, можливо, найтяжчі в їхньому житті випробування, зберігши цим легіон, а разом з ним і надію на краще. Як заявляв один зі стрілецьких ідеологів Т. Мельник: «Українська справа живе, бо живе в таборі УСС» [3]. Уже з 1915 р. тут почався процес духовного відродження. В стрілецькому загалі зміцніло почуття власної гідності, оскільки молодий ідейний стрілець дуже швидко набирився воєнного досвіду і ставав кращим вояком, ніж австрієць чи угорець. Один із німецьких генералів, захоплений стрілецькою відвагою, казав про УСС: «Мої баварці б'ються, як леви, а українці, як чорти» [6, 54]. Своєю боротьбою усуси здобули чимало відзначень і похвал, викликали пошану й симпатії союзників [29, 29; 33, 14–15, 26; 32, 20], і змусили рахуватися з собою навіть ворогів. Так, російське командування, характеризуючи стрільців у секретній директиві, наголошувало, що це «відборні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної Малоросії» [9, 46]. Оце відчуття власної вартісності викликало в стрілецтві гордість, що воно власною кров'ю в тяжких боях відновило українську військову традицію та відродило забуте вже ім'я українського вояка. У результаті, український легіон почав поступово перетворюватися з групи розрізнених молодих патріотів у єдиний організм, натхненний однією ідеєю.

З весни 1915 р. в стрілецькому середовищі розпочалася систематична ідейно-виховна та політична праця, що не припинялася до останніх днів існування легіону. Це можна пояснити тим, що визвольна ідея передвоєнного стрілецтва зі створенням та початком діяльності УСС перейшла в стадію реалізації, а тому потребувала нового осмислення й оцінки. Зважаючи на те, що тодішнє галицько-українське суспільство та його політичний провід не були готовими до виконання такого завдання, цю місію взяла на себе передова частина стрілецтва. Поштовхом до усталення та впорядкування згаданої праці став спільний постій двох куренів УСС біля гори Маківки, в селах Головецько та Грабовець на Сколівщині, напровесні 1915 р.

Вияви такої роботи були й раніше, зокрема, ще восени 1914 р. під час старшинських дискусій у Горонді сотник Д. Вітовський виклав своє бачення майбутнього України, шляхів досягнення її незалежності, устрою та інших аспектів. Підсумком його роздумів був висновок: «Якаби покищо не була, без розбору, коби тільки Самостійна Українська Держава, Одна, Неподільна!!!» [26, 110–115]. Але тоді це були поодинокі факти – тепер же вони набирали більш-менш системного характеру.

Відносний спокій на фронті та зосередження стрільців у двох сусідніх селах сприяли тіснішим контактам між вояками, ближчому взаємопізнанню, обмінні думками й планами. Тут під час жвавих дискусій на загальнополітичні та внутрішньострілецькі теми стрілецьтво дійшло переконання, що його головне завдання наспіє не тепер, у розпалі цієї війни, бо вона триває за існування австрійської монархії, а наприкінці її, коли обі ворожі сторони знесиляться і збройний виступ українців зможе відчутніше вплинути на вирішення української справи [1, 74]. Вже тоді УСС почали задумуватися над майбутньою протиавстрійською політичною акцією [13, 10–11].

Разом із цим, передова частина стрілецьтва усвідомлювала, що, якими б не були наслідки війни, після її закінчення весь тягар національної роботи спаде на неї [8; 12, 43]. В стрілецькому середовищі створили групу під керівництвом сотника Д. Вітовського та четаря І. Балюка, куди ввійшли старшини й окремі стрільці, що прагнули створити стрілецьку ідеологію. Було з'ясовано такі засади: «Наша мета – Незалежна і Соборна Українська Держава. Ми, військо України, йдемо до тієї мети слідами Мазепи і згідно із «Заповітом» Шевченка. Щоб ту важкодосяжну мету осягнути, треба готувати нашу молодь, виховувати її у військовому дусі, в почутті обов'язку щиро і повсякчасно працювати для добра України та в готовності стати у відповідну хвилину до збройної боротьби за неї» [28, 47].

Тоді само за ініціативою сотні Вітовського було започатковано стрілецький «Пресовий фонд», що мав стати основою для створення друкованого органу, котрий поширював би самостійницькі ідеї та гуртував навколо себе людей, головним чином після війни. УСС мали намір за допомогою цього органу постійно впливати на українське громадянство «в державницькому дусі та перевиховувати його» [30, 14 зв., 39 зв.; 13, 10]. Сам Д. Вітовський у листі від 6 березня 1915 р. писав із цього приводу до члена Української бойової управи І. Боберського: «І ті хлопці, що часом днями цілими голодують, ті люди, які знають, що, вернувшись додому, не будуть мати чим грішного тіла накрити, ті люди зі своєї нужденної платні роблять складку на свій орган... Тими думками заражуються інші сотні і заряджують збірку у себе...» [11, 278–279]. Впродовж семи місяців у фонд було зібрано 16 000 крон, що дало змогу профінансувати 44 номери часопису «Шляхи» [11, 399, 465–466], який виходив у 1915–1918 рр. як стрілецький орган. Таким був початок діяльності УСС з організації систематичної національно-державницької праці.

Одним із перших виявів, що засвідчив ідейне зростання стрілецької формації, став спільний лист стрільців сотні Вітовського до Президії Союзу визволення України* від 1 квітня 1915 р. В ньому було зазначено: «Може мило буде

* Союз визволення України – політична організація, заснована в серпні 1914 р. у Відні групою емігрантів зі Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізник, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський). Програмними цілями СВУ було утворення самостійної Української держави, встановлення конституційної монархії, заснування демократичного устрою тощо. Союз вів активну пропагандистську та агітаційну роботу, домігся, щоб українські полонені в Австрії та Німеччині були виділені в окремі табори.

Вам дізнатися, що Ви не самотні в своїх змаганнях, що і ми не тільки жовніри, але і будучі горожани Вільної Самостійної України. Велика історична ідея перестала бути для нас лише переконанням, вона вросла в характер і душі наші, перейшла в діло, стала основним нервом життя нашого. Ми знаємо за що ідемо на труди і бої, за що лишася могили за собою... Ми свідомі цілі нашої на будуче і доріг, що ними йтимемо в життю своєму...» [2].

Отже, об'єднуючи кращі сили української молоді, захопленої ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився у своєрідний військово-політичний організм, у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення окресленої мети. Результати такої діяльності позитивно вплинули на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства.

З почину УСС постали Українська галицька армія та київські Січові стрільці, які відіграли значну роль у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Без масового героїзму стрілецтва, його самопожертви та подвижницької діяльності важко уявити формування Української військової організації, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії...

У стрілецькій ідеї черпають насагу нинішні борці за волю України, які відважно захищають Батьківщину від віроломної агресії російської регулярної армії та російських терористів! Зокрема, спадкоємність добровольчої традиції УСС чітко прослідковується в таких сьогоденних українських військових підрозділах, сформованих із добровольців, як «Азов», «Айдар», «Дніпро», «Донбас», «Тернопіль» та ін.

Lazarovych M., Lazarovych N. The Ukrainian Sich Riflemen in wartime conditions in the second half of 1914 – beginning of 1915. Were investigated the problem of organization, military training and military actions Legion USS in the second half of 1914 – beginning of 1915. Analyzed the ideological and political evolution of the Ukrainian Sich Riflemen, its shape and direction.

Key words: Legion USS, Russian invaders, fighting, heroism, military losses.

Лазарович М., Лазарович Н. Украинские сечевые стрелцы в фронтовых условиях второй половины 1914 – начала 1915 года. Исследованы организация, военная подготовка и боевые действия легиона УСС во второй половине 1914 – начале 1915 г. Проанализированы идейно-политическая эволюция в стрелецкой среде в течение указанного периода, ее формы и направления.

Ключевые слова: легион УСС, российские захватчики, бои, героизм, военные потери.

Література

1. *Бой*. Українські Січові Стрільці (УСС) і Січові Стрільці (СС) [Текст] / Бой // Календар Червоної Калини на 1924 р. – Львів–Київ, 1923. – С. 68–78.
2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 9 (Фонд окремих надходжень). – Од. зб. 4352. – Матеріали з історії УСС.
3. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – 24 квіт.
4. Вістник Союзу визволення України. – 1916. – 6 січ.
5. *Галущинський М.* З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з років 1914–1915 [Текст] / М. Галущинський. – Львів : Діло, 1934. – 216 с.
6. *Гірняк Н.* Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців [Текст] / Н. Гірняк. – Філадельфія : Америка, 1955. – 84 с.
7. *Гордієнко В.* Українські Січові Стрільці [Текст] / В. Гордієнко. – Львів, 1990. – 48 с.
8. Діло. – 1915. – 8 трав.
9. *Доценко О.* Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців [Текст] / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 44–51.
10. *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 [Текст] / О. Думін // Дзвін. – 1991. – № 11–12.
11. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 [Текст] / за ред. С. Ріпецького. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1967. – 608 с.
12. *Заклинський М.* «А ми тую стрілецьку славу збережемо». Спомини з визвольної війни. Ч. I [Текст] / М. Заклинський. – Львів : Всесвіт, 1936. – 142 с.
13. *Заклинський М.* Дмитро Вітовський – громадянський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР [Текст] / М. Заклинський. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1967. – 128 с.
14. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) [Текст] / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. – [4-ге вид., змін. і доп.] – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
15. *Лазарович М. В.* «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки) [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2004. – 80 с. : іл.
16. *Лазарович М. В.* Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Тайп, 2003. – 114 с. : іл.
17. *Лазарович М. В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с. : іл.
18. *Лазарович М. В.* «Машерують наші добровольці...» [Текст] / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович. – Тернопіль : Тайп, 2003. – 142 с. : іл.
19. *Лазарович М. В.* Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 202 с.
20. *Лазарович М. В.* Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина на 1915 – початок 1918 р.) [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2012. – 224 с. : іл.
21. *Литвин М.* Українські січові стрільці [Текст] / М. Литвин, К. Науменко. – К. : Знання, 1992. – 48 с.
22. Новий час. – 1934. – № 181.
23. Про січовий рух [Текст] // Запорожець : Календар для народа на 1921 р. – Відень, 1920. – С. 14–54.

24. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин [Текст] / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона калина, 1956. – VII, 360 с.
25. *Трофим'як Б.* Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.) [Текст] : навч. посіб. / Б. Трофим'як. – К. : ІЗМН, 1997. – 424 с.
26. *Угрин-Безгрішний М.* Нарис історії Українських Січових Стрільців. Ч. 1 [Текст] / М. Угрин-Безгрішний. – Рогатин–Львів–Київ : Журавлі, 1923. – 128 с.
27. Українські Січові Стрільці 1914–1920 [Текст] / за ред. Б. Гнаткевича. – [репринт. відтвор. з вид. 1935 р.]. – Львів : Слово, 1991. – 160 с.
28. *Ходак І.* Дмитро Вітовський – провідник листопадового чину [Текст] / І. Ходак // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 2. – С. 45–49.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4465 т. (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб). – Оп. 1. – Спр. 22. – Протоколи засідань членів Бойової Управи УСС у Відні за 1914 р.
30. ЦДАВО України. – Ф. 4465 т. – Оп. 1. – Спр. 23. – Протоколи засідань членів Бойової Управи УСС у Відні за 1916 р.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі ЦДАЛ України). – Ф. 353 т. (Легіон Українських січових стрільців). – Оп. 1. – Спр. 7. – Матеріали до історії Легіону Українських січових стрільців (Реферати, листи та інше).
32. ЦДАЛ України. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 13. – Звіти Боберського І., Цегельського Л. і Сингалевича В. про стан частин УСС.
33. ЦДАЛ України. – Ф. 360 (Адвокат В. Старосольський). – Оп. 1. – Спр. 49. – Звернення, звіти, накази та інші документи про діяльність Української Бойової Управи УСС.
34. ЦДАЛ України. – Ф. 368 (С. Томашівський). – Оп. 1. – Спр. 145. – Листування з Управою УСС.
35. *Шухевич С.* Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів) [Текст] / С. Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1930.

УДК 94:323.282«1915/1947»

Макар Ю., Макар В.

ДВІЧІ ПОЗБАВЛЕНІ ІСТОРИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ, АБО ГІРКА ДОЛЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Проаналізовано депортацію українців із холмсько-підляських земель, які тепер перебувають у складі Республіки Польща, під час Першої світової війни, Другої світової війни та після неї, що призвело до ліквідації в краї українства.

Ключові слова: біженство, великодержавна імперська політика, депортація, обмін населенням.

Сто років тому, влітку 1915 р., коли під натиском австро-німецьких військ розпочався масштабний відступ російської армії, російська влада вирішила залишити супротивникові *випалену землю*, тобто поперед війська вигнати місцевих жителів, а майно, яке не можна вивезти, знищити на місці. До речі, якщо на таку поведінку влади поглянути з висоти часу, то можна зауважити, що то специфічна позиція російської і радянської влад, які ніколи не рахувалися з долею простих людей, а переслідували свої, винятково імперські цілі. Отже, перше масштабне вигнання своїх власних громадян Росія здійснила у 1812 р. під час Наполеонівських війн, друге – в роки Першої світової війни і третє – у 1941 р., перед відступом радянських військ, знову під натиском німецьких. Напрошується питання: що ж тепер, коли нинішня Росія за допомогою місцевих і зайшлих найманців плундрує український Донбас, захопивши Крим, пропонує громадянам України *прекрасні умови* проживання в Сибіру і на Далекому Сході?

Перше вигнання

Повертаючись до подій столітньої давнини нагадаємо, що українським мешканцям прадавніх етнічних земель Холмщини і Підляшшя першими довелося відчутти принади т. зв. *біженства* вглиб Російської імперії. А трагедія розпочалася з розпорядження царського військового міністра А. Поліванова фронтовому командуванню вигнати людей з теренів, які покидали війська. З цього приводу командувач з'єднання, котре залишило названі землі, 20 червня 1915 р. видав наказ, в якому говорилося:

1. Усіма наявними засобами необхідно змушувати населення до того, щоб воно відходило разом з нашими відступаючими військами.

2. За нашою бойовою лінією потрібно забирати у населення всю худобу, коней, предмети з міді, включаючи церковні дзвони, і все, що може бути корисним воровою.

3. Продукти харчування, які знаходяться у населення і які не можна забрати з собою, необхідно знищувати.

Наступні пункти наказу конкретизували деталі організації *біженства*, наслідки якого виявилися трагічними для тих, кого виселяли [3].

Спочатку холмська влада застосовувала заохочувальні методи. Бажаючи добровільно залишити батьківщину видавали безкоштовні квитки на переїзд залізницею та інші пільги. За дорученням губернатора Б. Кашкарова холмський поліцмейстер та його підлеглі формували групи відїжджаючих. Перед виїздом члени родин отримували посвідчення особи з зазначенням місця проживання в Росії. Велику агітаційну роботу проводило духовенство та чиновники усіх рівнів, які вимушений переїзд, а насправді *депортацію*, видавали за патріотичний обов'язок перед Російською державою.

Коли такі *аргументи* не вплинули на людей, влада почала застосовувати засоби примусу. Козачі загони, яких місцеве українське населення називало *черкесами*, спалювали хати та господарські будівлі, достигле на полях та вже скиртоване збіжжя. Вони змушували селян негайно покидати домівки та власними засобами рухатися у північно-східному напрямку попереду відступаючого російського війська [5, 144].

У найважчій ситуації опинилося українське населення південних повітів Холмщини. Воно потрапило в зону запеклих боїв під час контрнаступу австрійсько-німецьких військ. Не маючи достовірної інформації про перебіг подій на фронті та підтримки з боку органів влади, воно не могло вчасно підготуватися до виїзду. Разом з тим, польське представництво в російській Державній думі інформувало польську спільноту про майбутнє виселення. Поляки скористалися попередженням, заздалегідь підготували місця для переховування на час переходу фронту і таким чином чимало з них уникло виселення. З тодішньої Холмської губ. було виселено 45 113 поляків, що становило 7,8%, а за іншими даними 11,8%, польського населення краю і 184 857 (63%) осіб православного люду, тобто українців. Так, із наявних на початку 1915 р. 22 089 православних мешканців Більського пов. до Росії було виселено 16 834 осіб. У Білгорайському пов. ці показники становили відповідно 31 471 і 19 684 осіб, у Володавському – 43 576 і 36 900 осіб, в Грубешівському – 65 105 і 36 424 осіб, в Замістьському – 13 805 і 7940 осіб, у Константинівському – 6346 і 4556 осіб, в Радинському – 3838 і 1966 осіб, в Томашівському – 42 921 і 28 810 осіб, в Холмському – 30 885 і 28 787 осіб. Відомо також, що Красновоставський пов. вимушено покинуло 2956 осіб [12, 28–29].

На думку члена *Ліквідаційної комісії* Польського королівства від українського населення Холмської губ. протоієрея М. Корниловича, достовірну кількість виселених осіб українського походження встановити було неможливо. Комітет із допомоги біженцям, або т. зв. *Татьянинський комітет*, станом на 1916 р. облікував інформацію про 45%, понад 99 тис., виселених осіб [4, 119]. З цього випливає, що загальна кількість вигнанців мала б дорівнювати 221 тис., серед яких українців налічувалося понад 140 тис. осіб. Разом з тим, за підраху-

нками колишнього члена російської Державної думи від православного населення Холмської губ. О. Будиловича депортованих налічувалося близько 300 тис. осіб [4, 119]. Можливо, наведена ним цифра стосувалася депортованих осіб з усіх українських земель.

За даними Головної управи в справах національностей австрійської окупаційної адміністрації за станом на 1916 р. зменшення чисельності населення Холмської губ. за повітами становило: у Більському – 73%, Володавському – 68%, Радинському – 67%, Константинівському – 65%, Грубешівському – 62,7%, Холмському – 61,4%, Томашівському – 49,2%, Білгорайському – 44,1%, Красноставському – 27%, Замістьському – 26% [9, 81]. Більш-менш докладну уяву про зменшення населення Хомської губ. протягом 1914–1915 рр., тобто від втрат унаслідок військових дій і депортаційних заходів з боку російської влади, можна скласти лише по Білгорайському, Грубешівському та Холмському повітах на підставі даних австрійських окупаційних властей. Отже, якщо на початку Першої світової війни у згаданих трьох повітах налічувалося 473 116 мешканців, то за станом на 1916 р. їх залишилося 198 465 осіб, відповідно, вибула 274 651 особа. Таким чином, кількість мешканців названих повітів зменшилася на 58%. Щодо національного складу депортованих даних нема, але їх можна встановити за віросповіданням. Найбільше було виселено православних, тобто українців. Їх кількість зменшилася на 185 281 особу, або на 92%. Натомість католиків стало менше на 46 645 осіб, або на 25,4%. Таким чином біженцями в трьох повітах стали: у Білгорайському – 92,7%, Грубешівському – 92,3%, Холмському – 91,3% українців [9, 80].

Як показав перепис населення Польщі, проведений 30 червня 1921 р., в Люблинському воєводстві (до його складу в 1919 р. було введено Холмщину і Підляшшя) загальна кількість населення порівняно з 1914 р. зменшилась на 331 550 осіб (33%). Найбільших утрат зазнали Володавський (41,2%), Більський (39,4%), Білгорайський (32,1%) повіти. За цей самий період чисельність православного населення у воєводстві зменшилась на 240 327 осіб (62,4%), а римокатоликів – на 76 553 особи (15,4%) [16, 42–45]. Слід зауважити, що українські громадсько-політичні діячі Холмщини і Підляшшя з цілком зрозумілих причин поставилися з недовірою до проведеного польською владою перепису, вважаючи його політичним демаршем з метою фальсифікації справжньої ситуації. Адже основна маса українців на той час уже повернулася з біженства.

Щоправда, не можна не погодитися з польською статистикою в тому, що зміни у віровизнанні, а відповідно, й у національному складі населення краю під час Першої світової війни стали продовженням процесу, започаткованого царським Толеранційним указом від 30 квітня 1905 р. Цей документ, нібито, мав виправити несправедливість, якої російська влада допустилася стосовно греко-католиків, навернувши їх силоміць на російське православ'я, спровокувавши для цього чолобитну на височайше ім'я з боку самих греко-католицьких священиків, котрі під тиском влади підписали 18 лютого 1875 р. в Холмі відповідного листа. В ньому, між іншим, йшлося про те, що автори (серед них, до ре-

чі, був і прадід одного з авторів статті та прапрадід іншого – Іван Макара) «прагнуть» поновити «єдність нашої Церкви з православною ... східною Церквою і ... перебувати від того часу зі своїми ... вірними в одній вірі зі святими східними патріархами і в підпорядкуванні найсвятішому всеросійському православному Синодові» [18, 20–23]. Значна частина греко-католиків, а ними були українці (русини), перейшла не до російського православ'я, а на римо-католицизм, ставши фактично поляками. У Толеранційному указі допускалася віротерпимість, але йшлося про перехід з православ'я виключно на римо-католицизм, тобто таким чином фактично підштовхували чергову велику кількість місцевих українців до спольщення.

З того часу, як пишуть польські автори, розпочався *відступ* православ'я з Холмщини і Підляшшя, спричинений згаданим указом і продовжений насильницьким *біженством*. Думка цілком слушна. Але, ілюструючи «наслідки міграції 1914–1915 років», ті ж польські автори нерідко видають бажане за дійсне. Так, Я. Цабай писав, що перед війною православна більшість панувала у 38 гмінах (волостях), а по її закінченні – лише у 13. Посилаючись на перепис населення Польщі, проведений у 1921 р., він зазначав, що абсолютну більшість православні (тобто українці) складали у таких гмінах: Заболоття і Костомолоти, що у Більському пов.; Володава, Вирики, Кривоверба і Собібір – у Володавському; Долобичів, Крилів, Вербковичі і Міняни – у Грубешівському; Потуржин – у Томашівському; Бабичі та Княжпіль – у Білгорайському пов. [9, 86]. Це, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. Якщо б було так, як писав згаданий автор, то чому протягом 1920–1930-х рр. польська влада руйнувала сотні православних храмів, чинячи при цьому насилля над місцевим українським людом.

Крім цивільного населення, до внутрішніх російських та південно-східних українських губерній були евакуйовані державні установи, навчальні заклади, громадські, культурні та церковні організації з їх майном, архіви та окремі бібліотеки, монастирі та сиротинці при них, церковне майно. Російські офіцери та губернські чиновники усіх рангів западливо виконували волю свого уряду. Виселивши мешканців сотень сіл на Поволжя, Забайкалля та Середню Азію, Росія не отримала жодної політичної, військової, економічної чи психологічної переваги над ворогом, але створила собі та сотням тисяч людей небачені труднощі.

Про поспіх, з яким людям доводилося вирушати в дорогу, свідчать терміни їх виселення та захоплення території у Середньому Побужжі військами антиросійської коаліції. Першими 7 червня 1915 р. виселили мешканців Білгорайського пов. та м. Томашева, 13 червня – Томашівського і частини Замістського, 18 червня – Холмського пов. і Холма, 19 червня – Грубешівського, 7 липня – Володавського, 23 липня – Константинівського та Більського повітів [4, 116–117], про що вже частково сказано.

На таке кричуще беззаконня гостро відреагували українські громадсько-політичні організації з-поза меж Холмщини. Зокрема, Союз визволення України в оприлюдненому протесті зазначив, що «видала російська воєнна управа

зарядження, які не тільки змагають до опорожнення сеї області [Холмської, Гродненської, Волинської та Подільської губерній. – Авт.] з російських властей, але й мають на цілі повне знищення її і вилюднене. Саме вийшов приказ від російської військової управи забирати все цивільне населення сих українських областей насильно внутр Росії, нищити всі засоби поживи, худобу та пільні плоди, оскільки не можна звезти їх до середини краю, як також пускати з димом усі місцевості в сім обсязі. Воно заряджене російським правительством, бо міністр війни Поліванов висловився на першому засіданні Думи, що це є думкою усіх військових». Дії російських властей у згаданому документі названо «варварською самоволею і нечуваним, одиноко стоячим в історії актом насильства на спокійній українській сільській людності, яка не має сили боротися перед мілітарною силою Росії». Через те, що місцеве українське населення не мало змоги висловити свій протест і протистояти насиллю, представництво СВУ «підносить перед цивілізованим світом святочний протест. Це поступоване російського правительства стане також соромом для злучених з Росією культурних народів Західної Європи, якщо вони стерплять поступки сього роду й одобрять їх своєю мовчанкою. СВУ піддає сю справу під суд усіх цивілізованих народів Європи та цілого світа й звертає до всіх вільних і цивілізованих народів зазив піднести свій голос проти страшних російських чинів для оборони прав, культурних здобутків і посідання українського народу» [2, 7].

На подібні протести російська влада не звертала жодної уваги, бо була переконана у тому, що робить *святу справу* порятунку єдиновірних братів, яких вона за сто років панування відчутно зросійщила. В середині літа, коли на полях дозрівав врожай озимини, селяни не готувалися до його збирання. Сільські старости і керівники волосних управ уже попередили їх про виселення на територію Росії. У людей, більшість з яких протягом життя лише зрідка відлучалася від дому далі ста кілометрів, таке повідомлення викликало розпач. Кожна родина мала малолітніх дітей, людей похилого віку та хворих. Зрештою, їм складно було усвідомити саме поняття та місцезнаходження Росії, відстань майбутнього переїзду в кілька тисяч кілометрів. Вони до останньої хвилини зволікали покидати домівки. Частина з них була свідомою того, що через вік та здоров'я ніколи не повернеться на рідну землю. Неминучість втрати когось з родини на чужині, де їх могили залишаться без догляду, додавала смутку всій родині. Людей пригнічувало те, що вони не відчували жодної провини перед російською владою [5, 148–149].

У великому розпачі холмщаки і підляшуки готувалися в дорогу: ремонтували вози, готували харчі тривалого зберігання, лаштували скрині з одежею та постільню, відбирали худобу, яку збиралися взяти з собою. Вигнанці з об'єктивних причин були змушені брати в дорогу обмежену кількість харчів. У той же час, на батьківщині залишилися незібраними понад 35% посівів зернових, 48,6% бобових, 22,2% гречки і проса, 34,1% картоплі, 61,3% цукрових буряків [9, 90].

На поспішність від'їзду вказували стовпи диму та заграви над сусідніми селами, до яких мали причетність військові. Пасмо пожеж поширювалося з півдня на північ Холмщини і не залишало людям жодної надії на уникнення виїзду та збереження майна. Залишення на окупованій австрійсько-німецькими військами території без засобів для існування загрожувало голодом та приниженнями, які вони відчували на собі попереднього року. Це позбавляло їх будь-якої альтернативи і примушувало покійно виконувати накази влади. Люди були свідками того, як російські солдати ходили від хати до хати, насильно виганяли з них навіть не підготовлених до тривалої дороги людей і на їхніх очах підпалювали обійстя. Вигнанців збирали на околиці села, звідки під керівництвом призначеної волосним війтом особи, найчастіше місцевого священика, колона вирушала за вказаним маршрутом. Ось як описували очевидці процес виселення холмшаків: «Російська армія з Люблинщини за Буг йшла через Підляшє та гнала перед собою нещасливий народ. До кожного села заїздили козаки й підпалювали хати, людям не лишали навіть часу вийти з-поміж полум'я. Всі мусіли лишати село й утікати. Не знати куди. Багатші їхали возами, бідніші йшли пішки, несучи дітей, піддержуючи старців... Густі села горіли цілі, заховалися тільки хати десь на боці... Серед згарищ блудять пси і коти, дріб і свині шукають поживи. Тут і там бачимо якогось старця або каліку, що плаче над руїною хати» [11]. Відтворюючи трагедію, очевидці підсумовували: «Від Вепра й Буга [річки на Холмщині. – Авт.] з сіл не зосталося по найбільшій частині нічого. Тут нищено безпощадно все, що динамітом або вогнем можна знищити. Цілі повіти представляють нині видовище повного знищення, а численні могили вказують, що ми в країні смерті. Православну інтелігенцію, між якою можна було стрінати і свідомих українців, виселено на схід. Безпощадно обійшлися з простим народом. Дикі козацькі сотні заїзджали в село, підпалювали одразу в декількох місцях, зганяли людність до купи й, коли ще село горіло, гнали її в далеку, незвісну чужину. Таким робом вилюднили Холмщину ... з православної української людности» [11].

Загальний напрям руху виселенців з Холмщини і Південного Підляшшя проходив через міста Володаву, Кобрин, Слонім, Бобруйськ, Рогачів, Рославль. За Володавою їх шикували у більші колонії, які рухалися у напрямі Кобрини, Берези Каргузької, Іванцевич, а з Кітеня – на Слущк, Бобруйськ, Рогачів, Славгород, Кричев, Рославль. На відрізу берестейсько-московської дороги від Берестя до Кітеня на відстані денного переходу були розташовані т. зв. *продовольчі пункти* з польовими кухнями та місцями видачі кормів для коней. Їх створював *Комітет допомоги біженцям*, який був заснований у 1914 р. і знаходився під патронатом молодшої дочки царя Ніколая II, великої княжни Тат'яни та фінансувався *Північно-Західним земським союзом (Северосоюзом)*. Комітет мав допомагати потерпілим від воєнних дій, відшкодовувати їм матеріальні втрати і надавати одноразову матеріальну допомогу, сприяти працевлаштуванню, влаштовувати одиноких і хворих у благодійні заклади. Після 30 серпня 1915 р. проблемами розселення та забезпечення біженців роботою, продовольством і медичною допомогою займалися місцеві підрозділи *Всеросійського земського со-*

юзу. У Бобруйську бажаючи здавали представникам військових властей вози, коней та іншу худобу і продовжували шлях вантажними автомобілями, які поверталися з фронту. Тут біженський потік ділили на два напрями. Частина виселенців автомобілями доправляли до Могилева, звідки через Смоленськ залізницею перевозили до Московської, Рязанської, Уфимської і Тобольської губерній [5, 150].

Іншим пунктом відправлення вигнанців потягами були міста Рогачів та Могилів. Найбільш прив'язані до майна та фізично спроможні сім'ї возами, запряженими кіньми, чи навіть коровами, добиралися до Рославля, що на Смоленщині. Люди все ще сподівалися, що виселенську акцію припинять і вони власним транспортом зможуть повернутися на батьківщину. Всупереч сподіванням у Рославлі їм довелося здати вози та худобу, за що отримали відповідну плату, і пересісти у вантажні вагони. Саме звідси більшість вигнанців потрапила до південних, зауральських і забайкальських губерній Росії та середньоазійських областей імперії [5, 150].

Донька російського генерала Д. Меншова, який брав безпосередню участь у бойових діях на Західному фронті, відомий український історик Н. Полонська-Василенко писала, як відступаючі російські війська під час виселення людей з Холмщини, Волині та Поділля палили села, як «люди йшли з малими дітьми, із злидненным майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла по дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал, до Перму, тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи...» [7, 447].

Про страждання людей в дорозі до Росії уродженець Долобичева Грубешівського повіту, письменник Ф. Малицький, який на вигнанні разом з односельцями жив у с. Лопаткові Тульської губ., писав, що «біженські валки, як ті журавлині ключі навесні, безупинно тягнулися на північ та схід. Позаду них була армія та смерть, а попереду – далекий шлях, невідома чужина. Люди на день отаборювалися поблизу дороги і вичікували нагоди повернутися назад. Під тиском армії, що далі й далі відступає, примушені тягтися й вони далі, наморені, голодні, безпорадні. Їдять, що можна і не можна, п'ють із нашвидко викопаної копанки брудну, іржаву воду, і довгий біженецький шлях вкривається свіжими могилами, хрестами і не похованими трупами» [6, 63–64].

Священик-холмщак П. Антонович був очевидцем вражаючих змін на знелюдненій території та страждань людей в дорозі до *обітваної* Росії. За його словами, «чим далі нещасні люди віддалялися від своїх обійсть, тим більше ставало померлих. Їх щоденно несли і везли у великій кількості, переважно дітей. Серце стискалося від того, як двоє несли дитячу труну, прив'язану до жердини. Вона вигиналася, труна рівномірно погойдувалася і було страшно дивитися на неї» [1, 25–28], – писав П. Антонович. В Рославлі, де людям доводилося місяцями очікувати на вагони, він бачив, як 29 вересня на вулиці корчився у передсмертних конвульсіях хлопчик 13–14 років, а нещасній матері ледве вдалося вмовити жандарма відвести нещасну дитину до шпиталю [1, 30].

Виселенців із Холмщини розселили в 37 губерніях, а також у Забайкальській, Самаркандській, Закаспійській, Уральській, Акмолинській областях тодішньої Росії. Біженська інтелігенція, серед якої було 1500 учителів, 310 священників, 47 дияконів, 284 дяків, 350 волосних службовців, знайшла притулок в 41 губернії, зокрема, у Полтавській, Московській, Чернігівській, Харківській [4, 118–119].

Згідно з задумом, автори не ставили собі за мету розповідати про поневіряння холмсько-підляських біженців у глибини Російської імперії, особливо після більшовицького перевороту, коли вони стали нестерпними. Переважна більшість холмщаків і підляшуків рвалася додому. Звістка про утворення Української Народної Республіки і прилучення до неї Холмщини долетіла до них у різних закутках Росії. Але повернення до рідного краю виявилось непротистим і надзвичайно важким процесом. УНР під ударами російських більшовиків упала. Холмщина опинилася у складі Польської держави.

Друге вигнання

Під час біженства вигнано з холмсько-підляських земель 300 тис. українців, з яких із різних причин не повернулося до рідного краю орієнтовно 120 тис. осіб, тобто 40% [5, 168]. Тих, що повернулися, нова Польська держава, в особі Другої Речі Посполитої, зустріла не дуже привітно. Протягом усього міжвоєнного двадцятиліття вони відчували утиски національно-релігійного і соціально-економічного характеру. З початком Другої світової війни в них з'явився промінчик надії хоч на якесь поліпшення свого становища. Однак перебіг війни приніс їм нові неймовірні страждання. Після вступу радянських військ на терени Польщі у нововизначених кордонах між Раднаркомом України та Польським комітетом національного визволення 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про т. зв. обмін населенням, за якою з УРСР передбачалося переселити поляків до Польщі, а звідти українців до України – на засадах добровільності [5, 600–601].

Процес переселення українців з Польщі до УРСР, у т. ч. з Холмщини і Підляшшя, відбувався в декілька етапів. Відповідно до того, як складалася ситуація. Спочатку влада обох країн передбачала здійснити те, що назвали *обміном населенням*, не пізніше весни 1945 р. Але життя постійно вносило корективи у хід процесу. Передусім виселенці не проявляли особливого ентузіазму до виїзду. Вони були автохтонами тих місць, звідки їх виганяли. Не дуже сприяли прискоренню виселення негарзди в його організації з боку представників обох країн, невіршеність проблем взаємних розрахунків, проблеми з транспортом тощо. Цілком зрозуміло, що суттєво впливало й те, що на початку *обміну населенням* тривав завершальний етап війни в Європі, все *інтенсивнішим став опір* з боку тих, кого належало вигнати з рідних домівок. На довершення, намітилося бодай *провізоричне замирення* у протиборстві українського та польського підпілля, передусім на *холмсько-підляських землях* [5, 600–615].

У контексті сказаного хотіли б ще живим переселенцям з Холмщини та Підляшшя або їх нащадкам нагадати про трагічну процедуру покидання рідних земель. До речі, з тих публікацій, які вже з'явилися в Україні і Польщі, кожного

разу відкриваються все нові й нові сторінки тієї *жахливої трагедії*, що сталася з холмщачами і підляшчуками, як, зрештою, й з іншими українцями Закарпаття. Здійснюються *спроби періодизувати* якимось чином той процес *добровільно-примусового переселення*. Йдеться про два-три-чотири етапи переселення українців, залежно від того, як переносили терміни й які методи застосовували до переселенців. У цьому плані однією з найновіших публікацій є робота польського вченого Я. Пісулінського «Переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1947 роках», про яку варто згадати, і яка побачила світ заходами Ряшівського університету у 2009 р. (До речі, з цим університетом вже понад півтори десятиріччя співпрацює Чернівецький університет). Робота професора Я. Пісулінського вирізняється належною об'єктивністю в трактуванні тих трагічних подій як для українців, так і для поляків [13].

Ми не ставимо собі за мету аналізувати працю Я. Пісулінського. Але в ній подано чималий фактичний матеріал з історії холмсько-підляських земель, а також у процесі переселення українців до УРСР виділено чотири етапи [13, 178–196, 239–252, 310–318, 414–436]. Спробуємо за ним, у хронологічному порядку, прослідкувати поетапну депортацію холмсько-підляських українців до УРСР. Тут, як і в інших місцях, доводиться визнавати, що дані, якими користуються дослідники, відрізняються, іноді суттєво, залежно від того, з яких джерел вони почерпнуті. Це не дуже втішний факт. Проте розбіжність кількісних даних ніяким чином не відмінює самого факту депортації, незважаючи на те – більше чи менше вигнано людей з даної місцевості.

Отже, за даними Я. Пісулінського, до початку виселенської акції у Люблинському воєводстві, тобто на історичних землях Холмщини і Південного Підляшшя налічувалося 62 тис. українських родин або 201 818 осіб [13, 178]. Посилаючись на документи Польського посольства в Москві, науковець звинуватив тодішнього люблинського воєводу К. Сидора в упередженому ставленні до українців. Воєвода, зокрема, переконував Крайову Раду Народову (КРН) і Польський комітет національного визволення (ПКНВ) у тому, що українці під час німецької окупації не були лояльними щодо поляків і вони є «*елементом, просякнутим українським шовіністичним націоналізмом, який і тепер веде шкідливу роботу проти польського народу і народів Радянського Союзу*». Воєвода стверджував, що українці ввійшли до складу рад, Польської робітничої партії й міліції, щоб підбурювати людей проти ПКНВ. Його остаточний висновок такий: «Зваживши на вище викладені факти можна з повним переконанням вважати, що та маса становитиме осередок дій фашистських, реакційних, протипольських і протирадянських. Звідси простий висновок, що принцип «добровільності» в угоді про переселення є неправильним. Ми повинні йти на примусове виселення всіх, хто під час окупації визнали себе українцями і в масі своїй співпрацювали з німцями» [13, 178].

Ось таким чином очільник Люблинського воєводства ставився до поки що своїх громадян, яких вважав за потрібне насильно викинути зі століттями насаджених місць, звинувачуючи їх у тому, чого вони ніколи не робили.

Формальне закінчення виселенської акції ще не означало її остаточного завершення, бо статистика рябіла від кількості українців, які з тих чи інших причин продовжували залишатися в Польщі, – це звільнені від виселення з політичних чи економічних причин, старі, хворі, само собою, ті, хто уник виселення самотужки. В усякому випадку, влітку 1946 р. вважалося, що в невиселених українських родинах на території Польщі продовжувало проживати 14 325 осіб, у т. ч. на Люблинщині, чи на холмсько-підляських землях 7555 осіб. Залишалася й певна кількість змішаних родин, яких теж намагалися виселити, щоби зробити Польщу мононаціональною державою. За тодішньою статистикою виходило, що 5638 українських родин звільнили від виселення, а це ніби було 21 928 осіб. А близько 3600 родин вважалися такими, що сховалися від виселення – в лісах, сусідніх повітах, у т. ч. за допомогою поляків. У них налічувалося 11 тис. осіб [15, 355–357].

Кількість українців, які ще залишалися в Польщі, постійно зростала. Зрештою, коли зайде мова про їх депортацію всередині самої Польщі у ході т. зв. акції *Вісла*, доведеться говорити про кількість українців, постраждалих від неї, у рази більшу від тієї, яка була офіційною. В усякому випадку, на т. зв. *понимецькі землі* вивезли українців у сім-вісім разів більше, ніж передбачалося. Посилаючись на обрахунки українського підпілля, все той же Я. Писулінський писав, що ті обрахунки були найповнішими. Вони свідчили про те, що в кордонах Польщі залишалось до 40% українців [13, 496]. Цікаві дані з цього приводу подав свого часу люблинський науковець українського походження Г. Купріянович. Він підрахував, що на початок 1947 р. на теренах Холмщини і Підляшшя функціонувала 21 православна парафія з 32 філіями, в яких священники забезпечували релігійні потреби близько 40 тис. вірних. Лише в Більському пов. діяли 10 парафій, до яких належали майже 9 тис. прихожан [10, 156–159].

У рамках запропонованого матеріалу, відповідно до мети і завдань нашої статті, ми намагаємося говорити лише про українців, виселених, чи тих, які ще залишалися на холмсько-підляських землях, хоч іноді звертаємося до проблематики всього Закерзоння. Отже, підводячи влітку 1946 р. підсумки виселення українців з Люблинського воєводства, тамтешній воєвода наполягав, що в лісах і схронах продовжувала переховуватися значна їх кількість. Але навіть без них, належало ще виселити 1878 українських родини (7162 особи). Він вважав, що слід дочекатися холодної пори року, по-перше, щоб зібрати врожай. А, по-друге, взимку українцям буде важче переховуватися [17, 40–41]. Складно сказати, чого було більше у звітах і зверненнях люблинського воєводи – щирого переконання, що місцеві українці справді є деструктивним елементом у польському суспільстві, намагання убезпечити себе від можливого звинувачення в бездіяльності у справі їх виселення, чи, можливо, державному мужеві, як і всім тодішнім *народним* правителям Польщі, не давала спокою ідея створення держави без національних меншин. А може – все разом? В усякому випадку у листі до Міністерства громадської адміністрації від 27 вересня 1946 р. В. Рудзга, новий очільник Люблинщини, писав: «У загальній масі українців, які залишилися

після евакуації, перебувають особи, чи групи осіб, з виразним антипольським, шовіністичним і фашистським наставленням, що є складною перешкодою для властей безпеки і для загальної державної політики, в тому й економічної, у виконанні своїх завдань з огляду на те, що розбійницькі банди УПА знаходять в тих особах, чи групах, підтримку для здійснення своєї диверсійної і терористичної діяльності» [14].

Воевода В. Рuzга домагався також повторного видалення з Польщі тих українців, які легально чи нелегально встигли повернутися з України, оскільки вони *вимагали повернути відібране майно і польське громадянство*. Старости повітів, відповідно з розпорядженням вищих державних структур, намагалися їх передати радянській стороні, проте остання після літа 1946 р. *повертала* тих бідних втікачів назад польським властям. Щоб завершити з люблинським воеводою, зазначимо, що він лякав своїх зверхників, переконуючи, що українська людність, яка залишилася в Польщі, не виявляє повної лояльності до держави і конспіративно підтримує українське підпілля [14, 911–913]. Між іншим, за повнення виселення українців до УРСР висловлювався й керівник Томашівського повітового відділу безпеки. За його даними, у повіті залишилося майже 4 тис. українців, котрі підтримували українське підпілля [13, 499]. Подібні донесення і клопотання польських цивільних і військових властей були характерними для всіх етнічних земель Закарзоння.

За станом на 2 серпня 1946 р. всі місцеві переселенські комісії – радянські і польські – в основному припинили свою діяльність. Залишалися лише центральні структури – головний радянський уповноважений, М. Ромашенко, і польський – Ю. Беднаж; кожен, відповідно, зі своїм штатом. До них і зверталися поодинокі особи української національності, які бажали виїхати до УРСР. Ними були демобілізовані з лав Польського війська або Червоної армії, особи, що поверталися з німецького полону чи примусових робіт. Всі вони хотіли з'єднатися зі своїми родинами, раніше вивезеними до України. Є дані, що такі люди з'являлися навіть у лютому 1947 р. Траплялися й протилежні випадки, коли ті з українців, хто залишився у Польщі, скаржилися, що їх родини незаконно виселили з країни і на цій підставі вимагали, щоб їм дозволили повернутися. Найчастіше такі скарги польська влада відхиляла. Разом з тим, принагідно виловлювали тих, хто встиг повернутися з, як тоді повсюдно казали, *радянського раю*, і депортували їх, уже як радянських громадян, до речі, так само, як і демобілізованих червоноармійців. Зрідка траплялося, що окремих із тих людей визнавали польськими громадянами і залишали в Польщі [5, 675].

Невідомо чому, але в листопаді 1946 р. обидві сторони не підписали *заключного протоколу*. Тому польська центральна влада розпорядилася, щоб до кінця календарного року виселити всіх, записаних на евакуацію українців, або тих, хто нелегально повернувся до Польщі з УРСР. Такий обов'язок було покладено на місцеву владу, включно з відділками міліції та служби безпеки. Як і попередні, цей захід не приніс бажаних результатів [5, 675]. Уже тоді в польських військових колах почала визрівати думка про депортацію решти українців,

яких не вдалося виселити до УРСР, на *понімецькі землі*, що, не дуже зволікаючи, почали втілювати у життя під час горезвісної акції *Вісла*. Першим ідею депортації українців усередині країни нібито в листопаді 1946 р. запропонував керівництву ППР і урядові начальник Оперативного відділу Генштабу ВП, генерал Остап Стеца (дуже вже на український лад звучить і ім'я, і прізвище генерала) [5, 675].

Незважаючи на те, що радянська сторона формально припинила приймати виселенців з Польщі, насправді час від часу до УРСР в'їжджали невеликі групи українців чи окремі особи. Наприкінці грудня 1946 р. генеральний уповноважений Польщі з переселень В. Вольський зустрівся з представником посольства СРСР В. Яковлєвим, щоб схилити радянський уряд продовжувати приймати виселюваних з Польщі українців. Але, як видно з запису їх розмови, не лише тому. Польська влада вочевидь розраховувала, що за допомогою цього кроку їй вдасться переселити приблизно півмільйона поляків з Білорусі та Литви, бо з України формально вже всіх вивезли, хоч насправді так не було. Якби такого задуму не вдалося втілити у життя, то польський уряд був готовий підписати з урядом УРСР *заключний протокол* про взаємне переселення після виборів до Законодавчого сейму, запланованих на 19 січня 1947 р. [8]. Однак, радянський головний уповноважений із переселення українців з Польщі не став очікувати на остаточне підписання *заключного протоколу*, залишив Польщу і повернувся в Україну.

Отже, вчергове не дійшло до формального завершення *обміну населенням* між Польщею і УРСР. Польська сторона сподівалася, що вдасться це зробити після січневих виборів 1947 р. Навіть через радянського посла В. Лебедева здійснювалися спроби вплинути на Київ, щоб той прийняв ще 15–20 тис. українців із Польщі. Але міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський та міністр внутрішніх справ В. Старченко не хотіли цього робити, мотивуючи відмову ліквідацією переселенського апарату і браком в Україні житла для такої кількості людей. До УРСР могли переселитися лише окремі особи через радянські консульські установи, тобто вже не в порядку організованого *обміну населенням* [5, 676]. Складно стриматися від того, щоб не зауважити, які високі повноваження мали тодішні українські міністри, коли навіть М. Хрущов, М. Підгорний чи ще хтось не могли самотужки нічого вирішувати. Достатньо згадати хоча б справу про утворення Холмської області у складі УРСР.

10 лютого 1947 р. уряд Польщі ліквідував посаду головного уповноваженого з виселення українців, разом з усім штатом. Тим не менше, через тиждень було розіслано депеші краківському, люблінському і ряшівському воєводам із вимогою завершити до 10 березня виселення українців. Щодо холмсько-подільських земель, то люблінський воєвода В. Рuzга зажадав військової допомоги, щоб усунути українців із Більського, Володавського і Грубешівського повітів. Складно сказати, з яким результатом закінчилася та чергова військова операція проти приголомшених черговими бідами українців. Але достеменно відомо, що польські солдати і міліціонери виловлювали українські родини в

Більському пов. Карателям вдалося схопити і доставити до Білої Підляської якусь невелику кількість ошелешених людей. Виселили заледве 43 особи, бо за всіх інших заступилася місцева влада, міліція і навіть римо-католицькі ксьондзи, які переконували, що схоплені є людьми польського походження [5, 676–677]. Після цієї чергової невдалої спроби виселити всіх українців із Польщі, було остаточно припинено діяльність головного уповноваженого з виселення українців до УРСР. Останнім акордом цієї трагічної епопеї стала подія, яка стосувалася Надсяння. 13 квітня 1947 р. функціонери Перемишльського повітового відділку безпеки затримали і передали радянській стороні групу греко-католицьких священників і монахинь – усього 11 осіб. Після того, 6 травня 1947 р., в Києві представники обох сторін підписали *заключний протокол з обміну населенням* [5, 677].

Прощання з рідним краєм: підсумок депортації на схід

Підсумовуючи *обмін населенням*, слід зазначити, що на його останньому етапі виселено найбільше українців, зрозуміло, з усього Закарпаття – 32 009 родин, або 156 110 осіб. Третину з них склали виселенці з холмсько-підляських повітів: Грубешівського – понад 31 тис. осіб, з Томашівського – понад 15 тис. і з Володавського – 13 тис. осіб. Найбільшого розмаху депортація досягла у квітні-травні 1946 р. у зв'язку з залученням до неї військових частин, а також *морально-фізичною перевагою українців*, які були готові на все, аби лиш покласти край своїм мукам. Відповідно з офіційними даними, до середини липня в основному вдалося завершити виселення українців із Польщі до УРСР. Насправді, за деякими припущеннями, близько чверті українців залишилося в Польщі. Цілком допустимо, що такий показник може характеризувати і виселенський процес із холмсько-підляських земель. Кількаразові спроби цілковитого вигнання українців із Польщі до кінця 1946-го і навіть у першому кварталі наступного року не увінчалися успіхом [5, 677].

Підсумки *обміну населенням* у частині, яка стосувалася депортації українців, обидві сторони погодили після відправлення останніх ешелонів із Володавського пов. Радянська сторона оголосила результати раніше, а польська – 2 серпня 1946 р. Загалом із Польщі, за офіційними польськими даними, було вивезено 122 452 українські родини, або 482 107 осіб. Це означало, що до УРСР депортували 96,8% усіх українців. Радянський показник відрізнявся несуттєво – 122 622 родини, або 482 880 осіб, що становило 97,4% родин і 97% осіб. При тому, що облікованих до виселення з Польщі до України налічувалося 125 949 родин, або 497 682 особи. У радянському підсумковому звіті, як, зрештою, й у польському, названо 17 повітів Закарпаття, звідки вивезено українців. Вісімнадцятою є графа *Інші райони*, звідки вивезено менше двох тисяч осіб. Серед названих повітів дев'ять представляли холмсько-підляські землі. Найбільше вивезено українців за увесь час *обміну населенням* із Грубешівського пов. – аж 18 653 родини, або 68 658 осіб. То був абсолютний рекорд, якщо в даному випадку буде доречним таке означення щодо виселення українців із прадідівсь-

ких земель. Це відповідно складало 98,2% родин і 98,1% осіб від загальної кількості облікованих українців. За ним слідував Томашівський пов.: відповідно – 1097 родин, 40 742 особи, в обох випадках по 99,6%. Підрахунки показують, що повіт посів четверте місце щодо кількості вивезених до УРСР українців з усієї південно-східної Польщі і друге в Холмщині. За ним розташувався *Холмський пов.*, звідки виселено 8965 родин, 33 195 осіб, у відсотках – по 96,5% за сім'ями і за особами. Після Холмського опинився *Володавський пов.*, з виселеними 7296 родинами, 25 030 особами, що складало 95,7% родин і 93,0% осіб. Наступне у цьому трагічному переліку місце посів *Білгорайський пов.*, з якого виселено 4277 українських родин, в переліку на особи – 16 523, відповідно – 88,7% та 91,6%. За ним – *Замістський пов.* – 1543 родини, 5480 осіб, 93,6% та 93,7%. Далі – *Красноставський пов.*, звідки виселено 874 родини, 2707 осіб, відповідно – 81,5% і 77%. З *Любартівського пов.* депортували 227 родин у складі 811 осіб. Цей показник за родинами і особами стовідсотковий. І останній – *Радзинський пов.*, де проживало найменше українців – 83 родини, в яких налічувалося 274 особи. Їх усіх вивезли [5, 678].

За радянським звітом, серед переселених до УРСР налічувалося 439 135 українців, 23 846 росіян, 18 759 русинів, 126 білорусів і 243 особи інших національностей. За достовірність таких показників важко ручатися, бо багато людей, яким переписувачі підказували, що вони росіяни або русини, з тим погоджувалися. Тим більше, що поняття русин означало те саме, що й українець. Цікаво, що за національностями виселених польські дані суттєво розходяться з радянськими. За польськими даними, до України виїхало 464 529 українців, 2333 росіян, 81 білорус і 15 164 русинів-лемків, тобто разом – 482 107 осіб [5, 678–679].

Отак загалом закінчився *обмін населенням* для українців південно-східних воеводств сучасної Польщі, чи як прийнято казати серед українців, Закароння, включно з Холмщиною та півднем Підляшшя.

Замість висновку

Загалом українцям Холмщини і Південного Підляшшя довелося пережити у першій половині ХХ ст. три депортації – дві, які ми проаналізували, і третя – акція *Вісла*, насильне вигнання з рідних місць у межах Польщі в 1947 р. Усі вони зруйнували українськість краю, а їх носіїв вітрами долі рознесло світами. Основна маса з них потрапила після Другої світової війни до підрадянської України, несучи важкий хрест підневільного життя, але роблячи, разом з тим, посильний вклад у розбудову суспільства. Ті, хто залишився у Польщі, пережили акцію *Вісла*, з тими наслідками, які відчувають дотепер. Частина потрапила на Захід, суттєво поповнивши і підсиливши там *українську діаспору*.

Остання декада ХХ ст. ознаменувалася розпадом т. зв. світової системи соціалізму та її призвідця – Радянського Союзу. Україна нарешті стала незалежною державою. Але, на жаль, лише формально. За чверть століття українському суспільству так і не вдалося поки що збудувати справді незалежну політично, духовно, культурно й економічно власну державність.

Безумовно, до цього призвів ряд факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Ми глибоко переконані, що визначальними є фактори внутрішні – українці лише тепер почали усвідомлювати, що ніхто, крім них самих, не збудує їм сильної і процвітаючої держави, в якій вони могли б щасливо жити в європейській і світовій спільнотах. Разом з тим, мусимо рахуватися з зовнішнім фактором, який в особі Російської Федерації несе Українській державі загрозу її ліквідації, або розчленування на окремі підконтрольні частини. Якщо придивитися уважно, то всі дії північно-східного сусіда з часу проголошення незалежності України зводилися до одного – не випустити її з-під свого впливу. Прикладів – скільки завгодно: уявний захист російської мови, засилля російського православ'я, постійне намагання політично і економічно контролювати життєдіяльність Української держави тощо.

Спроба українців позбутися московської опіки під час президентських виборів 2004 р. викликала переполох у правлячих колах Росії і прагнення не допустити до остаточного звільнення України з-під російського панування. Приведення до влади 2010 р. В. Януковича з його посіпаками, які розпочали цілковиту здачу української державності в російське підпорядкування, викликало невдоволення в українському суспільстві. Безпосереднім поштовхом для повстання українців проти формування в Україні промосковської диктатури послужили криваві розправи над активістами Майдану в Києві в листопаді 2013 – лютому 2014 р. Повстання отримало влучну назву – *Революція гідності!*

Росія, скинувши личину *дружньої держави*, гаранта недоторканості українських кордонів, окупувала Крим, спробувала створювати т. зв. *Новоросію*, розв'язавши воєнний конфлікт на Донбасі, намагаючись розбалансувати життєдіяльність в інших областях України.

Чому ми про це все говоримо, висвітлюючи проблему депортації українців у першій половині ХХ ст. з північно-західних окраїн етнічних українських земель, що спочатку входили до складу Російської імперії під виглядом Холмської губернії, а потім до складу Польської держави? Те, що свого часу робила Росія царська, потім вожді СРСР, а тепер новітні кремлівські лідери – все це ланки однієї і тої самої політики, яка зветься *імперською, великодержавною*, спрямованою на те, щоб утримати український народ у своєму підпорядкуванні і надалі над ним панувати.

Makar Y., Makar V. Twice Confined from Historical Motherland or Rough Luck of Ukrainians of Kholm and Pidliashia Regions. This article is dedicated to the question of the deportation of Ukrainians from Kholm and Pidliashia regions, which now at the territory of the Republic of Poland. As the result of World War I and World War II deportations the Ukrainians from Poland the Ukrainian movement in Poland was liquidated.

Key words: *Refugeeism, Imperial Politics, Deportation, Change of Inhabitant.*

Макар Ю., Макар В. *Дважды лишённые исторической родины, или горькая судьба холмско-подляшских украинцев. Проанализирована депортация украинцев из холмско-подляшских земель, пребывающих теперь в составе Республики Польша, во время Первой мировой войны, Второй мировой войны и после нее, что привело к ликвидации в крае украинства.*

Ключевые слова: беженство, великодержавная имперская политика, депортация, обмен населением.

Література

1. Антонович П. Из записок беженца – священника. В Рославль с Холмичами / П. Антонович. – Житомир, 1917.
2. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 23–24. – 15 серп.
3. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 27–28. – 6 верес.
4. Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя / М. Корнилович // Україна. Кн. 3. – К., 1927.
5. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляшських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салок. – Чернівці : Букрек, 2011.
6. Малицький Ф. Дороги життя / Ф. Малицький. – К. : Дніпро, 1980.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995.
8. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Документы. Т. 1. – Москва, 1999. – Док. 136.
9. Cabaj J. Społeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I Wojny światowej / J. Cabaj. – Siedlce : W-wo Akademii Podlaskiej, 2006.
10. Kuprianowicz G. «Wisła» a Kościół Prawosławny / G. Kuprianowicz. – Warszawa, 2003.
11. Library and Archives Canada. – Andry Zhuk Fonds. – R 2297-0-3-E. – Vol. 13. – File 38.
12. Pelica G. Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939) / G. Pelica. – Lublin, 2007.
13. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów : Wyd. UR, 2009.
14. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. Т. 2 : Przesiedlenie Polaków i Ukraińców. 1944–1946 / red. : W. Chudzik i in. – Warszawa, 2000. – Dok. 179.
15. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. 1944–1946. Dokumenty. Т. 2 / red. E. Misiło. – Warszawa, 1999.
16. Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915. – Warszawa, 1924.
17. Sprawozdanie woj. lubelskiego dla MAP, 21. VIII. 1946 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 59. – K. 40–41.
18. Stolarczyk M. Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1861–1918. Т. 2 / M. Stolarczyk. – Rzeszów : Wyd. WSP, 2000.

УДК 94(477):314.743

Недошитко І.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (1991–2013 РОКИ): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Досліджено стан джерельної бази для вивчення участі української діаспори США у державотворчих процесах України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: діаспора, фонд, архів, звіт, інтерв'ю, вітчизняна та зарубіжна періодика.

Вивчення діяльності української громади за кордоном залишається актуальним завданням історичної науки, оскільки охоплює широке коло проблем. Одним з напрямків є дослідження ролі діаспори в державотворчих процесах сучасної України. Проголошення незалежності нашої держави стимулювало наукові студії щодо життя та діяльності українців за кордоном, оскільки тривалий час ця проблематика була в Україні під забороною. Предметом досліджень стали закордонні етнічні розгалуження, які зуміли в умовах багатоетнічного середовища зберегти українську мову, звичаї, традиції, а отже, власну національну самобутність. Активізація інтересу до вивчення цієї проблематики в Україні зумовлена необхідністю розроблення системних заходів державної політики стосовно закордонних українців з метою їх підтримки, щоб уповільнити процеси асиміляції, а також використати її потенціал для лобювання інтересів нашої країни на міжнародній арені.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані й архівні документальні джерела, що зберігаються у фондах центральних, місцевих державних і галузевих архівів, поточних архівів бібліотек та музеїв, більшість з яких запроваджується до наукового обігу вперше. До першої групи джерел дослідження належать офіційні документи держави та уряду. Другу групу джерел формують матеріали громадських об'єднань української діаспори, міжнародних і українських організацій. Доповнення до офіційної інформації отримано на основі третьої групи джерел, представлених особовими архівними фондами, а також мемуарами, спогадами, епістолярною спадщиною. У четвертій групі виокремлюємо інтерв'ю і виступи керівників держав, послів України у США. П'ята група джерел – матеріали закордонної та вітчизняної періодики. Шосту групу репрезентують статистичні матеріали.

Перша група джерел – це насамперед офіційні документи держави та уряду: «Акт проголошення незалежності України» [1], «Декларація про державний

суверенітет України» [2], «Конституція України» [3] та ін. У Декларації про державний суверенітет України та в Постанові Верховної Ради України про основні напрями зовнішньої політики України від 2 липня 1993 р. підтримка контактів з українською діаспорою виділена окремим напрямом зовнішньої політики України, а закордонне українство визначене як об'єкт державної етнополітики України [4, 41]. Найповніше завдання налагодження зв'язків та розвитку співробітництва між Україною й українською діаспорою відображені в Державній програмі «Українська діаспора на період до 2000 р.» [5, 44], Національній програмі «Закордонне українство» на період до 2005 р., що затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2001 р. № 892/2001 [6, 45], Державній програмі співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р. [7, 150], а також у звітах з виконання цих програм [8]. Сюди зараховуємо також матеріали Національної комісії з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України, утвореної відповідно до ст. 2 Закону України про правовий статус закордонних українців і на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 10. 08. 2004 р. № 1024 [9, 12]. До цієї групи належать матеріали парламентських слухань [10]. Чималий пласт інформації становлять протоколи дипломатичних і політичних переговорів, зустрічей; щорічні й щоквартальні звіти про роботу окремих відділів і управлінь органів державної влади та управління; інформаційно-аналітичні довідки дипломатичного представництва в країні перебування.

Матеріали «круглих столів»: «Україна на шляху до зрілої національної державности», «Оцінюючи стратегічне партнерство України та США», «Україна та Євро-Атлантична Спільнота», «Перехід України до стабільної ринкової економіки», «Перехід України до стабільної демократії», «Перехід України до сталого національної ідентичности», «Оцінка відносин між Україною і НАТО напередодні Саміту НАТО у Чикаго» [11], проведення яких розпочато від квітня 2000 р. з ініціативи українських й американських організацій, засвідчили бажання обговорити формат розвитку відносин між Україною та США. Виступи представників державного і приватного секторів, урядів України, США та Європи дали змогу оцінити рух України на шляху до інтеграції в євроатлантичне суспільство, визначити вплив діаспори на розбудову зовнішніх відносин зі США. Офіційну інформацію щодо перебігу американо-українських відносин, налагодження співробітництва в політичній, економічній, гуманітарній сферах та ролі діаспори у цих процесах репрезентують матеріали офіційних сайтів Конгресу США, Верховної Ради України, Міністерства закордонних справ України, Посольства України у Сполучених Штатах Америки, Депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків зі США й ін.

Другу групу джерел формують матеріали громадських об'єднань української діаспори, міжнародних і українських організацій, зокрема звіти про їх роботу. Так, головні напрями співпраці української діаспори з офіційними установами США, що відповідають внутрішнім і зовнішнім інтересам України, проаналізовано на основі звітів діяльності ради директорів СКУ, президентів

УККА М. Савківа, Т. Олексій, КУК, УНІС, ККДУ, інших діаспорних організацій, які належать до СКУ та проводять активну діяльність, спрямовану на висвітлення потреб українців, становлення незалежної Української держави і забезпечення її позитивного іміджу [12]. Діяльність представників діаспори в ООН сприяє поширенню об'єктивної інформації серед міжнародних організацій, органів влади та мас-медіа США про прагнення українського народу розбудувати власну незалежну державу та зовнішньополітичну стратегію на європейську інтеграцію, що засвідчують матеріали звітів РООН при СКУ, яку очолює А. Лозинський (від 2003 р. донині) [13].

Звіти про діяльність означених організацій, а також Фондації «Україна–США» інформують про підтримку демократичного розвитку України. Програма сприяння парламенту, що є частиною одного з напрямків діяльності місії Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в Україні «Демократія та врядування», сприяла міжнародній підтримці Верховної Ради України. Звіти рад і комісій СКУ містять інформацію щодо обміну досвідом у здійсненні проєктів громадської освіти та громадського інформування, а також програм спостереження за передвиборчою кампанією. Діаспора створила умови для інвестицій в економіку України, підтримки соціальних ініціатив нашої країни, що підтверджують матеріали діяльності ВАКС, ЦУКА, серед яких найпотужнішою є Українсько-американська федеральна кредитна спілка «Самопоміч», а також звіти Суспільної служби СКУ.

Загалом джерельна база для вивчення участі діаспори США у державотворчих процесах України кінця ХХ – початку ХХІ ст. багата й різноманітна. Проте більшість неопублікованих документів зберігається в архівних сховищах. Зазначимо, що не всі документи поки що доступні для дослідження. Наприклад, у ЦДАВО України у фонді Президента України (Ф. 5233) є документи лише за 1991–1997 рр. З першого опису цього фонду «Адміністрація Президента України (Л. М. Кравчука) 1991–1993» використано матеріали Канцелярії Президента України, Відділу нагород. Характеристиці початкового етапу взаємодії діаспори з Україною, закладенню політичної і договірно-правової бази міждержавних відносин допомагають матеріали справи 16 «Документи про підготовку матеріалів до візиту Президента до США, питання делегації України на 47-й сесії ГА ООН та ін.»; справи 72 «Документи про друк українських грошей у Канаді, іноземні інвестиції і торгівлю в Україні та ін.»; справи 270 «Листування з представниками української діаспори за кордоном»; справи 439 «Документи про діяльність Ради Товариства зв'язків з українцями за межами України в 1993 р., вирішення деяких питань ветеранського руху в Україні та ін.» [14] тощо.

Про зміни у відносинах між державами, переорієнтацію діаспори з напрямку надання допомоги конкретним особам на економічну та політичну допомогу державі дають змогу відтворити матеріали другого опису цього фонду – «Адміністрація Президента України (Л. Д. Кучми) 1994–1997». Зокрема, це справи «Розпорядження та доручення Президента України та Глави Адміністрації Президента України, документи про їх виконання»; «Секретаріа-

ту Ради національної безпеки і оборони України»; справи 100 «Листування з зарубіжними кореспондентами про стан програми допомоги США Україні»; справи 421 «Документи про зв'язки з представниками української діаспори за кордоном»; справи 755 «Листування Президента України з посольствами, консульствами, представництвами України за кордоном»; справи 1623 «Про прийняття представників української діаспори» [15] та ін. Завдяки діяльності української діаспори, про що свідчать документи, США утвердились як провідний іноземний інвестор нашої країни.

Проаналізовано максимальний можливий обсяг документального матеріалу з архівів окремих центральних міністерств та відомств України. Зокрема, в ГДА МЗС України опрацьовано матеріали кількох фондів. Фонд 1 «Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.» містить листування, звіти окремих управлінь та відділів міністерства, витяги зі щоденників, записи бесід працівників зовнішньополітичного відомства і представництв, інформаційно-аналітичні довідки тощо [16]. Представлена джерельна база дає змогу зробити висновки щодо історичних етапів і передумов появи українців на території США; визначити кількісний та якісний склад сучасної діаспори; проаналізувати становище й основні напрямки діяльності громадських організацій закордонних українців; окреслити інформаційно-правову базу в сфері відносин з національними меншинами у США; визначити відмінності процесів, що відбуваються в середовищі діаспори різних штатів; розглянути питання політичних, економічних, культурних зв'язків із закордоном. У Фонді 4 «Двосторонні договори й угоди» є документи, укладені між Україною та США впродовж досліджуваного періоду [17]. Серед них – міждержавні договори, міжурядові угоди і ратифікаційні грамоти до них, протоколи, конвенції, спільні комюніке й заяви, офіційне листування з представникам діаспори США. При цьому вони скомплектовані хронологічно та пронумеровані відповідно до надходження документів у архів. Значна частка інформації фондів дає змогу простежити динаміку співпраці закордонних українців з історичною батьківщиною, їх внесок у політичне, економічне, соціокультурне життя України.

І хоча хронологічні межі дослідження охоплюють перших двадцять років незалежності України, в джерельній базі звернено увагу на більш ранні за хронологією події, факти, явища. Так, з цією метою використано матеріали архіву ЦДАГО, а саме фонду «Центрального комітету Комуністичної партії України 1917–1991 рр.», що охоплює питання, розглянуті на засіданнях політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК Компартії України впродовж 1986–1991 рр. Так, опис 32 «Загального відділу Компартії України 1986–1991 рр.» репрезентує документи з питань ідеологічної роботи, науки, освіти і культури, діяльності ЗМІ, закордонних зв'язків. Використано матеріали звітів про роботу делегації товариства «Україна» під час відрядження до США у 1987 р., у 1988 р.; звіту про роботу першого заступника голови правління товариства С. Лазерника [18]. Важливою є інформація щодо ролі діаспори на етапі становлення незалежності.

Доповнення до офіційної інформації отримано на основі групи джерел, що зібрані в особових архівних фондах, а також мемуарів, спогадів, епістолярної спадщини. Серед використаних документів є матеріали ЦДАМЛМ України. Зокрема, особовий фонд 1186 І. Багряного (Лозов'ягіна І. П.) охоплює рукописи та графічні роботи, листи, статті про творчість, посвідчення особи, документи і матеріали революційно-демократичної партії, статті про Україну та українців у англомовній пресі й статті на суспільно-політичну тематику 1990–1995 рр. [19]. Фонди 524 «Колекція документів діячів українського образотворчого мистецтва» та 1306 «Морозова Людмила Миколаївна (1907–1997), художниця, жила і працювала у США» містять матеріали про українців-емігрантів, їхнє ставлення до України та легітимації українства у світі [20].

Матеріали особистих фондів діячів діаспори США і фондів громадських, церковних організацій репрезентує ЦДАЗУ. Роль церкви в житті діаспори, значення діяльності основних духовних фігур ілюструють матеріали фонду 23 «Документи Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського на еміграції», що збрала родина В. та Р. Кохно (США). Серед них – 56 справ, присвячених діяльності Бориспільського вікарія Української православної церкви Київського патріархату в США і Канаді єпископа Степана (Біляка С. М. (1917–2006), відомого українського церковного та громадського діяча на еміграції. У переліку документів, окрім офіційних матеріалів, є листування, спогади, фотографії відомих в українській діаспорі релігійних і громадських діячів. Це стосується голови Українського православного братства ім. Василя Липківського В. Кохно, С. Біляка, В. і Ю. Потієнків [21].

Громадсько-культурне життя діаспори, зв'язки з Україною засвідчують матеріали фонду 22 Г. Черінь (Грибінської Г. І., за чоловіком – Паньків, 1942 р. н.) – відомої української поетеси, письменниці, громадської діячки США. Фонд містить рукописи творів, газетні вирізки з віршами Г. Черінь, листування, фотографії, документи про громадську діяльність та особисте життя [22]. Отримавши документальну інформацію, можна збагнути «дух часу», відчуті настрої та емоції діаспорного життя.

Поглибити знання про співпрацю у соціокультурній сфері дають змогу бібліотечні фонди ЦДАЗУ: БФ 2 «Книги та періодичні видання», передані разом із документами фонду 23 «Документи Українського Православного Братства ім. Митрополита В. Липківського на еміграції», зокрема, 361 книга та 907 примірників періодичних видань; БФ 3 «Книги та періодичні видання», передані разом з документами фонду 27 «Колекції документів громадсько-політичних організацій української діаспори, зібрані Фондацією імені О. Ольжича (Україна)», зокрема 4149 книг, 1875 журналів, 841 підшивка газет.

Культурне співробітництво відображають матеріали архіву ЛННБ ім. В. Стефаніка Національної академії наук України [23], Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки. Істотно доповнює джерельну базу зібрана і передана інформація про діяльність УККА в архів Інституту досліджень української діаспори при Національному університеті «Острозька академія» [24].

Значний матеріал зібрано в архіві Бібліотеки ім. О. Ольжича у Києві, створеної у період незалежності України [25]. Унікальними книжковими колекціями та особистими архівами діячів та установ з української діаспори володіє НаУКМА [26].

Невід'ємною частиною аналізу є оцінка стану співробітництва з науковими та культурно-освітніми установами. Поряд з архівними матеріалами помітну роль відіграли опубліковані документи, інформація сайтів, веб-сторінок, періодичних видань. Оцінити стан шкільництва, розвитку науки у США та діапазон співпраці з середньою та вищою освітою України дають змогу матеріали ювілейних збірників [27].

Спомини О. Антоновича [28], Т. Гунчака [29], П. Якиміва [30] доповнюють джерельну базу дослідження, оскільки містять маловідомий конкретно-історичний матеріал, що підтверджує вплив української діаспори на державотворчі процеси в Україні. Варто також зазначити, що спомини С. Лазерника [31] допомогли проаналізувати відносини України із закордонним українством упродовж двадцятиріччя незалежності та персоніфікувати зв'язки діаспори з нашою країною.

Отже, й архівні, й опубліковані документи засвідчили, що українці у США стали важливим політичним лобі в країні перебування. Вони беруть активну участь у державотворчих процесах України, надаючи моральну, консультаційну і матеріальну підтримку.

У четвертій групі виокремлюємо інтерв'ю та виступи керівників держав, послів України у США – О. Білоруса, К. Грищенка (2000–2003), М. Резніка (2003–2006), О. Шамшура (2006–2010), О. Моцика (від 2010 р.), лідерів міжнародних, українських діаспорних організацій [32]. З цих джерел можна дізнатися про перебіг основних подій, проблеми та перспективи відносин. Інформативно насиченими є опубліковані інтерв'ю А. Гороховського з українськими дипломатами в США: Ю. Щербаком, А. Бутейком, К. Грищенком [33]. Зауважимо, що ці матеріали відображають заходи американської та української дипломатії у напрямку не лише поглиблення міжнародного співробітництва, а й забезпечення внутрішніх потреб Української держави. Зазначимо, що також використані зібрані матеріали інтерв'ю з О. Шокалом (головою ВГО «Українська Взаємодопомога»), який поділився матеріалами власного архіву [34], С. Самборським, О. Воловиною [35].

П'яту групу джерел, що сприяють відтворенню цілісної картини досліджуваної проблеми, формують матеріали закордонної та української періодики. За допомогою активної інформаційної політики представники діаспори ознайомилися офіційних осіб і громадськість країн Заходу з проблемами розвитку демократії в Україні, з потребою в міжнародній підтримці, надання допомоги в реалізації соціальних ініціатив, ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, залученні інвестицій у нашу країну тощо. У періодиці опубліковані дані про акції гуманітарної та фінансової допомоги Україні, про створення і діяльність іменних та цільових фондів. Цю інформацію почерпнуто з таких пері-

одичних видань: «Українська діаспора» (Київ–Чикаго); «Свобода» (США); «Шлях Перемоги» (Київ–Нью-Йорк–Лондон–Берлін); «Українське слово» (Київ–Нью-Йорк–Лондон); «Національна трибуна» (Нью-Йорк), «Вісті УЗО» (Клівленд), «Український Клівленд» (Клівленд), «Час і події» (Чикаго) «Народна воля», «Америка», «Шлях», «Українські вісті», «The Ukrainian Weekly», «Our life» [36] та інші. Видання «Український історик», «Записки НТШ» та інші дають можливість з'ясувати проблематику українознавчої науки, ступінь її інтеграції з українською на історичній батьківщині. Окремим різновидом джерельної бази є літературно-публіцистичні праці, що допомагають глибше зрозуміти настрої, дух часу.

Важливим джерелом для аналізу досліджуваної проблеми слугували статистичні матеріали. Так, на веб-сторінці заснованого Центру досліджень українців у США при НТШ-А створено інтегровану базу даних, що містить статистичні показники переписів населення, державних опитувань і статистику міграційної служби США [37].

Отже, аналіз джерельної бази засвідчив, що всі групи джерел цілісно становлять потужну документальну основу окресленої проблеми. Зазначимо, що не всі документи є рівнозначними за змістом, і це потребує істотного доповнення з інших джерел, об'єктивної їхньої перевірки й всебічного аналізу. Однак сукупність опрацьованих документів дає змогу забезпечити достатню джерельну базу дослідження щоб виконати визначені завдання та об'єктивно, комплексно й ґрунтовно висвітлити тему участі діаспори США у державотворчих процесах України.

Nedoshytko I. Ukrainian diaspora of the United States of America (1991–2013): sources of the problem. This paper is focused on the state of the source database research participation of the Ukrainian Diaspora in the state building process of Ukraine at the end of XX – first part of XXI century.

Key words: *Diaspora, fund, archive, report, interview, domestic and foreign periodicals.*

Недоштыко И. Украинская диаспора Соединенных Штатов Америки (1991–2013 гг.): источниковедческий аспект проблемы. Исследовано состояние материалов для изучения участия украинской диаспоры США в государственно-созидательных процессах Украины конца XX – начала XXI ст.

Ключевые слова: *диаспора, фонд, архив, отчет, интервью, отечественная и зарубежная периодика.*

Література

1. Здобуття незалежності України, 1991: історія проголошення, документи, свідчення : у 2 т. / педрада : О. Барабаш (голова) та ін. ; фото : О. Хилюк та ін. ; Асоц. нар. депутатів України. – Житомир : Рута, 2011.
2. ЦДАЗУ. БФ № 2. Інв. № 327к. Декларація про державний суверенітет України. Київ. 16 липня 1990.
3. Конституція України : чинне законодавство станом на 24 верес. 2012 р. – К. : Алтера, 2012. – 104 с.

4. Дибчук Л. Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. Дибчук. – Тернопіль, 2006. – 313 с.
5. ГДА МЗС України. Ф. 1 (Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 5. Спр. 11274. Питання національних меншин (загальне), 192 арк.
6. Там само.
7. ГДА МЗС України. Ф. 1 (Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 14712. Питання національних меншин (загальне), 268 арк.
8. Заключний звіт про результати виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/55005/20300978dod2.pdf>.
9. Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці : інформ.-аналіт. матеріали. – К., 2009. – 63 с.
10. Про проведення парламентських слухань на тему: «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» : Постанова Верховної Ради України № 964-VI від 17 лют. 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-vi>; Українці в світі : парлам. слухання 8 груд. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nsku.org.ua/?news=4793>.
11. Гонгадзе М. Перехід до зрілої демократії в Україні затягується / М. Гонгадзе // Свобода (США). – 2004. – 8 жовт. – С. 5, 25; Волович О. Україна – США: стратегічне партнерство / О. Волович // Міжнародний кур'єр. – № 3(58). – С. 6–7; Іванишин-Угриня С. Репортаж з міжнародної конференції «Оцінка відносин між Україною і НАТО напередодні Саміту НАТО у Чикаго» / С. Іванишин-Угриня // Час і події. – 2012. – Ч. 21. – С. 4.
12. VIII Конгрес СКУ (18–21 серпня 2003 р., Київ) : звіти. 1998–2003). – К. : Укр. Дім, 2003. – 252 с.; IX Світовий Конгрес українців «Україна пам'ятає – світ визнає» (20–22 серпня 2008 р., Київ) : звіти (2003–2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/%D0%86%D0%A5congress/Knyhazvitiv2003-2008.pdf>; Річні загальні збори Ради директорів Світового Конгресу українців (20–21 серпня 2007 р., Донецьк) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2007/ZVITY_Donetsk.pdf; Річні загальні збори Ради директорів Світового Конгресу українців (20–21 серпня 2009 р., Львів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/RZZ-2009-final.pdf>; Річні загальні збори Світового Конгресу українців (22–23 серпня 2010 р., Перемишль, Польща) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2010/Book2010.pdf; Річні загальні збори Світового Конгресу українців (21–23 серпня 2011 р., Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/repository/Annual_meetings/2011/Book2011.pdf.
13. Лозинський А. Звіт Ради Організації Об'єднаних Націй при СКУ від 1 липня 2011 до 22 червня 2012 р. [Електронний ресурс] / А. Лозинський. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meeting_2012/UN.pdf; Лозинський А. Звіт Ради Організації Об'єднаних Націй при СКУ від 1 липня 2010 до 30 червня 2011 р. [Електронний ресурс] / А. Лозинський. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2011/Reports/ROON.pdf; Лозинський А. Звіт Ради Організації Об'єднаних Націй при СКУ від 18 липня до 30 червня 2010 р. [Електронний ресурс] / А. Лозинський. – Режим доступу : http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2010/ROON.pdf.
14. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 1. Адміністрація Президента України Л. Кравчука. Спр. 16. Документи про підготовку матеріалів до візиту Президента США, питання делегації України на 47-й сесії ГА ООН та інші. 9 березня

- 1992 р. – 2 грудня 1992 р., 101 арк.; Спр. 72. Документи про друк українських грошей в Канаді, іноземні інвестиції і торгівлю в Україні та ін. 2 січня 1992 р. – 17 липня 1992 р., 159 арк.; Спр. 270. Листування з представниками української діаспори за кордоном., 26 арк.; Спр. 439. Документи про діяльність Ради Товариства зв'язків з українцями за межами України в 1993 р., вирішення деяких питань ветеранського Руху в Україні та ін., 32 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 2. Адміністрація Президента України Л. Кучми. Спр. 100. Листування з зарубіжними кореспондентами про стан програми допомоги США Україні. 6 вересня 1994 р. – 24 листопада 1994 р., 47 арк.; Справа 421. Документи про зв'язки з представниками української діаспори за кордоном. 25 січня 1995 р. – 6 грудня 1995 р., 121 арк.; Спр. 755. Листування Президента України з посольствами, консульствами, представництвами України за кордоном. 4 червня 1996 р. – 18 грудня 1996 р., 48 арк.; Спр. 1623. Про прийняття представників української діаспори. 4 січня 1997 р. – 12 листопада 1997 р., 138 арк.
16. ГДА МЗС України. Ф. 1 (Справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 1. Спр. 6996. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 5 січня 1993 р. – 30 грудня 1993 р., 102 арк.; Спр. 10652 Гуманітарні питання, 109 арк.; Оп. 5. Спр. 11272. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 15 січня 2001 р. – 17 вересня 2001 р., 200 арк.; Спр. 11273. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне), 63 арк.; Оп. 1. Спр. 11275. Питання національних меншин (загальне). 21 червня 2001 р. – 7 вересня 2001 р., 193 арк.; Оп. 1. Спр. 11276. Питання національних меншин (загальне). 10 вересня 2001 р. – 21 грудня 2001 р., 141 арк.; Оп. 5. Спр. 12263. Питання національних меншин (загальне). 13 вересня 2002 р. – 15 листопада 2002 р., 208 арк.; Оп. 5. Спр. 12481. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 9 січня 2002 р. – 26 грудня 2002 р., 46 арк.; Оп. 5. Спр. 13288. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 2 січня 2003 р. – 14 квітня 2003 р., 209 арк.; Оп. 5. Спр. 13295. Питання національних меншин (загальне), 200 арк.; Оп. 210. Спр. 14707. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне), 279 арк.; Оп. 210. Спр. 14448. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 1 травня 2004 р. – 27 серпня 2004 р., 203 арк.; Оп. 210. Спр. 15539. Українці за межами України. 3 квітня 2005 р. – 5 вересня 2005 р., 143 арк.; Оп. 210. Спр. 15540. Українці за межами України. 5 вересня 2005 р. – 20 жовтня 2005 р., 167 арк.; Оп. 210. Спр. 15542. Українці за межами України. 19 грудня 2005 р. – 30 грудня 2005 р., 107 арк.; Оп. 210. Спр. 15552. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном 3 березня 2005 р. – 4 квітня 2005 р., 213 арк.; Оп. 5. Спр. 15553. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном. 3 жовтня 2005 р. – 14 жовтня 2005 р., 187 арк.; Оп. 210. Спр. 15554. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном 14 жовтня 2005 р. – 15 жовтня 2005 р., 129 арк.; Оп. 210. Спр. 15555. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном. 17 жовтня 2005 р. – 27 грудня 2005 р., 124 арк.
17. ГДА МЗС України. Ф. 4 (Двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 113. Заява про Американсько-Українські відносини і розбудову демократичного партнерства від 6 травня 1992 р., 7 арк.; Спр. 113 (5). Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядом США від 7 травня 1992 р., 3 арк.; Спр. 118. Угода про торговельні відносини між Україною і США від 6 травня 1992 р., 5 арк.; Спр. 849. Хартія Українсько-Американського партнерства, дружби і співробітництва від 22 листопада 1994 р., 4 арк.; Спр. 5420. Меморандум про взаєморозуміння між урядом України та Америки 10. 11. 2008 р., 3 арк.; Спр. 5943. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством економіки України і Міністерством торгівлі США. 28. 05. 2008 р., 3 арк.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2375. Записки, довідки, інформації, телеграми відділу зарубіжних зв'язків ЦК Ком-

- партії України. 2 липня 1987 р. – 25 грудня 1987 р., 351 арк.; Оп. 32. Спр. 2459. Записки, довідки, інформаційні листи відділу пропаганди ЦК КПРС, відділів УК Компартії України, посольства СРСР у Канаді, Міністерства закордонних справ УРСР, товариства «Україна», Українського відділу Агентства Друку Новин (АПН), творчих спілок, інших організацій та інші питання зарубіжних зв'язків України. 5 січня 1988 р. – 24 серпня 1988 р., 199 арк.; Оп. 32. Спр. 2462. Записки, довідки, інформаційні листи відділів ЦК Компартії України та інші питання зарубіжних зв'язків України. 4 липня 1988 р. – 28 грудня 1988 р., 271 арк.
19. ЦДАМЛМ України. Ф. 1186. Багрянний Іван (справжнє прізвище та ім'я Лозов'ягін Іван Павлович), український письменник і громадсько-політичний діяч. Оп. 2. Спр. 299. Статті на суспільно-політичні теми. березень 1990 р. – 1995 р., 276 арк.
 20. ЦДАМЛМ України. Ф. 524. Колекція документів діячів українського образотворчого мистецтва. од. зб. 350; 1967–1977 рр. і до сьогодні; Ф. 1306. Морозова Людмила Миколаївна (1907–1997), художниця, жила і працювала у США. Оп. 1. Од. зб. 128. [1905]–1998 рр.
 21. ЦДАЗУ. Ф. 23. Документи Українського Православного Братства імені Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною Валентина та Раїси Кохно (США). Оп. 2. Єпископ Бориспільський Вікарій Української Православної Церкви Київського Патріархату в США і Канаді Степан (Біляк Степан Михайлович, 1917–2006), український церковний та громадський діяч на еміграції (США). Спр. 11. Лист Барвіка Р. Д. до єпископа Степана (Біляка С. М.) щодо співпраці з метою створення організації для опіки над дітьми-сиротами, 6 арк.; Спр. 17. Грамота Патріарха Мстислава (Скрипника С. І.) протопресвітеру Степану (Біляку С. М.), про нагородження Другим наперсним хрестом, 1 арк.; Спр. 18. Указ Патріарха Філарета (Денисенка М.А.) про призначення єпископа Стефана (Біляка С. М.) Єпископом Бориспільським, керуючим парафіями КП в США, 1 арк.; Спр. 20. Тексти проповідей, прочитаних на радіо «Голос Америки» та в церквах, 45 арк.; Спр. 21 Доповіді протопресвітера Степана (Біляка С.М.), присвячені історичним подіям, відомим українським діячам та ін., 69 арк.; ЦДАЗУ. Спр. 22. Протопресвітер Степан (Біляк С. М.). Свідчення, що стосуються історії УПЦ в США, 7 арк.; ЦДАЗУ. Спр. 35. Документи про об'єднання УПЦ в США з Вселенським Константинопольським Патріархатом, 4 арк.
 22. ЦДАЗУ. Ф. 22. Чернінь Ганна (Грибінська Галина Іванівна, за чоловіком – Паньків, 1924 р. н.) відома українська поетеса, письменниця, громадська діячка (США). Оп. 1. Спр. 16. Вірш Ганни Чернінь «Річниця радості». Вирізка з газети «Народна воля» № 32, Скрантон (США). 2003 р., 10 арк.; Спр. 131. Листи від представників в Консistorії УАПЦ в Латинській Америці, Університету в Мінесоті (США) та Івченко Т. про благодійницьку діяльність Чернінь Г. 23 серпня 1988 р. – 10 березня 2004 р., 3 арк.; Спр. 132. Лист-подяка Міллера Д., члена конгресу США, Чернінь Г. за внесок у розбудову України 18 травня 1993 р., 1 арк.; Спр. 135. Матеріали (календар імпрез, програми, оголошення, афіші, звіти) про культурно-освітні заходи УРКО ім. св. Андрія в Норт-Порті та Бібліотеки ім. сенатора Юзика (Флорида, США). Лютий 1993 р. – 8 червня 2006 р., 29 арк.; Спр. 140. Доповіді д-р М. Балтирович і Тимяк С. «Гуманітарно-медична допомога дітям України», 3 арк.; Спр. 170. Відзнаки, матеріали про добровинну діяльність та некролог Паньків С. – чоловіка Чернінь Г. 16 грудня 1975 р. – 24 серпня 2006 р., 25 арк.
 23. Архів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – 1993. – Канцелярія. Листування з міжнародних питань. – Папка 1. – С. 1–2; Відділ комплектування. Інвентарна книга № 128. Книга сумарного обліку 2. – № 380. – С. 121–215; Архів відділу комплектування. Листування з питань комплектування іноземної літератури. – 1995.
 24. Бібліотека Інституту досліджень діаспори. – Інвентарна книга № 2. – С. 1 – 250; Інвентарна книга № 3. – С. 1–47.
 25. Бібліотека ім. Олега Ольжича. Реєстри комплектів газет і журналів 20 – 30-років. – Ф. 178. – Оп. 3. – Арк. 1 – 159; Меценати української діаспори. – Ф. 178. – Оп. 3. – Арк. 1–346.

26. Науковий архів Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2004. – Книга нових надходжень № 130. – С. 54; 2005. – Книга нових надходжень № 132. – С. 60.
27. П'ятдесятиріччя Шкільної Ради при Українському конгресовому комітеті Америки. – Нью-Йорк : Шкільна Рада, 2003; Матеріали до історії Світової наукової ради при Світовому Конгресі українців / ред. Л. Винар, А. Атаманренко ; упоряд. А. Хеленюк. – Нью-Йорк, Торонто, Острого, 2011. – 388 с.
28. Антонович О. Спогади. Ч. 2 / О. Антонович – К. – Вашингтон : Місіонер, 2003. – 568 с.
29. Гунчак Т. Мої спогади – стежки життя / Т. Гунчак. – К. : Дніпро, 2005. – 200 с.
30. Якимів П. Що записано в Серці : спогади / П. Якимів. – Львів, 2002. – 158 с.
31. Лазебник С. Роман з діаспорою. Історія і сьогодення взаємовідносин / С. Лазебник – К. : Істина, 2012. – 200 с.
32. Запис телефонної розмови між президентом СРСР Горбачовим і президентом США Бушем напередодні Всеукраїнського референдуму на підтримку Акта незалежності України. Привітання Президента України Леоніда Кучми учасникам і гостям XVII Конгресу Українців Америки // Україна: антологія пам'яток державотворення (X–XX ст.) : у 10 т. / редкол. : І. М. Дзюба [та ін.]. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2008. – Т. 10 : Відродження й утвердження української державності (1997–2005 роки) / упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука. – 2009. – 672 с.; *Кравчук Л.* Є така держава Україна : Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л. Кравчук ; упоряд. та передм. М. Шепаківатого. – К. : Глобус, 1992. – 223 с.; *Шамшур О. В.* Сучасні Українсько-американські відносини (2008–2009) / О. В. Шамшур // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 70–77; Лист-звернення управителя, працівників та гостей «Союзівки» до Президента Джорджа Буша // Іванців Є. Керівник, працівники і гості «Союзівки» закликають президента визнати Акт незалежності України / Є. Іванців // Свобода (США). – 1991. – 29 серп. – С. 1; ЦДАЗУ. БФ. № 2. Інв. № 194к. Лист-звернення Міністра закордонних справ України Анатолія Зленка до Голови Координаційного Комітету Допомоги Україні Богдана Бурачинського та заступника Голови Володимира Баранецького // Тобі, Україно: Історія Координаційного Комітету Допомоги Україні в США (1991–2003) / упоряд. О. Сліпушко. – К. : Аконт, 2004. – 256 с.; ЦДАЗУ. БФ №2. Інв. №194 к. Лист Міністра закордонних справ Анатолія Зленка від 19 вересня 2002 р. // Тобі, Україно: Історія Координаційного Комітету Допомоги Україні в США (1991–2003) / упоряд. О. Сліпушко. – К. : Аконт, 2004. – 256 с.; Лист-звернення Петра Якиміва до Джорджа Буша-старшого // Якимів П. Що записано в Серці : спогади / П. Якимів. – Львів, 2002. – 158 с.
33. *Гороховський А.* Віч-на-віч з Америкою : нариси, репортажі, інтерв'ю / А. Гороховський. – Львів : Атлас, 2003. – 380 с.
34. *Шокало О.* Покликання «Четвертої хвилі» / О. Шокало // Слово Просвіти. – 2009. – Ч. 43 (29 жовт. – 4 лист.); *Шокало О.* Україна та українське зарубіжжя / О. Шокало // Український форум. – 2001. – 3 серп. – С. 3.
35. *Воловина О.* Українці в США та вплив міграції з України на діаспору США (на базі офіційної статистики) / О. Воловина // Матеріали зустрічі Недошитко І. – Київ, 2012.
36. *Балагура М.* Початки й розвоєві фази Українського жіночого руху в ЗСА (Минуле, сучасне й майбутнє СУА) / М. Балагура // Альманах Українського Народного Союзу. – Джерзі Ситі – Нью-Йорк : Вид-во «Свобода», 1992.
37. Центр Демографічних та соціо-економічних досліджень українців у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inform-decisions.com/ukrstat>.

УДК 261.5: 27 (477) "19"

Щербяк Ю.

ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Проаналізовано просвітительську діяльність глави Української греко-католицької церкви А. Шептицького в контексті українського національно-культурного відродження кінця XIX – першої половини XX ст. З'ясовано, що в практичних діях і теоретичних надбаннях митрополита А. Шептицького відображена ціла епоха боротьби українського народу за державну незалежність, досягнення релігійної та національної єдності українців. Доведено, що протягом багатьох років УГКЦ під проводом митрополита А. Шептицького була чи не єдиною національною інституцією краю, яка спромоглася відстояти свою самобутність, зберегти власні церковні традиції, а також захистити українську культуру, мову, школу від асиміляційної політики урядів іноземних держав.

Ключові слова: просвітительська діяльність, митрополит, Церква, національно-культурне відродження, асиміляційна політика.

Звернення до релігії, як скарбниці духовної культури людства й оберегу національної самобутності українського народу, в теперішніх умовах переоцінки вартостей і трансформації ієрархії цінностей є логічним і закономірним явищем. Ці факти і задекларована у Конституції України стаття про свободу совісті є характерними ознаками процесу формування в суспільстві цивілізованого ставлення до релігії. Вважаємо, що сьогодні варто було б переглянути й реанімувати події минулого, окреслити в їхньому змісті проблеми, які щоразу актуалізуються в новому тисячолітті, особливо в умовах інтегрування України в європейський освітній простір. Яскравою сторінкою в національній історії є просвітницька діяльність митрополита Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Андрея Шептицького (1865–1944). Український Мойсей увійшов в історію культури як один із визначних діячів національно-культурного та духовного відродження українського народу кінця XIX – першої половини XX ст. Його ім'я стоїть поряд з іменами таких велетів національного духу, як І. Франко, М. Грушевський, Леся Українка, І. Огієнко та іншими представниками українського відродження.

Мета статті – проаналізувати просвітительську діяльність митрополита А. Шептицького в контексті українського національно-культурного відродження кінця XIX – першої половини XX ст.

Витоки означеної проблеми, зокрема діяльність греко-католицької церкви в період українського національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст., розглядали І. Бойко, М. Ваврик, А. Васьків, А. Великий,

Ю. Волошин, О. Гринів, С. Мудрий, І. Нагаєвський, А. Сапеляк, М. Стахів, Ю. Федорів, С. Цьорох. На сучасному етапі дослідженнями діяльності А. Шептицького і поширенням його творів займається А. Кравчук; вітчизняні дослідники Я. Білас, І. Гель, Г. Гладка, Я. Заборовський, В. Замлинський, О. Красівський, В. Ульяновський, М. Юрій найбільшу увагу сконцентрували на політичному портреті церковного діяча і тільки дотично розглядають його просвітительську роботу. Вагомий внесок у дослідження постаті А. Шептицького зробили польські історики, зокрема Е. Прус, Р. Тожецький, Е. Кок, М. Новак, В. Мокрий.

Як було вже сказано, громадська та церковна діяльність митрополита А. Шептицького припала на завершальний етап другого українського національно-культурного відродження XIX ст. Очевидним є той факт, що, з одного боку, феномен А. Шептицького був прямим продовженням цього ренесансу українського духу, а з іншого – він сам активно впливав на культурно-національний прогрес українства цілої епохи [18, 636]. В його практичних діях і теоретичних надбаннях відображено боротьбу українського народу за державну незалежність, досягнення релігійної та національної єдності українців. Про свою місію на Землі в одному з листів митрополит писав: «... Я дуже хотів би обтерти сльози з очей тих, які плачуть, потішити кожного, хто сумує, уздоровити кожного, хто хворий, просвітити кожного, хто темний. Я хотів би стати всім для усіх, щоби всіх спасти ...» [12, 4].

Важливо зазначити, що після інтронізації митрополита 17 січня 1901 р. його діяльність оздоровила і зміцнила УГКЦ: соціально-економічні заходи відповідали інтересам галичан, а культурно-просвітницька діяльність була скерована на піднесення моралі, освіти та духовності народу. У пастирському посланні А. Шептицький наголошував: «У кожній праці і в кожнім слові я шукаю лише добра для народу, зглядом котрого почуваюся до важних і святих для мене обов'язків» [2, 78]. Заходи владики з відстоювання прав українських студентів, виступи перед місцевою владою на захист української мови і, зрештою, переведення Служб Божих зі старослов'янської на українську наблизили його до освітнього середовища галичан. У посланнях та зверненнях новопризначений владику зосереджував увагу священників на необхідності як матеріально, так і морально активно підтримувати українські просвітні установи [16, 409]. За першу декаду керівництва А. Шептицькому вдалося побороти внутрішньоцерковне протистояння і представити греко-католицьку церкву монолітною перед зовнішніми зазіханнями антиукраїнських сил.

Як посол до Галицького сейму в 1901–1914 рр., а згодом депутат Палати панів у Відні, владику Шептицький виступав за розширення мережі середніх шкіл та вимагав створення українського вищого навчального закладу. Зокрема, він сприяв становленню і розвитку хліборобської школи у с. Коршів та садівничої школи у с. Милованні. В 1901 р. на знак солідарності з виходом українських студентів із Львівського університету митрополит заклав греко-католицьку духовну семінарію [15, 10]. Його промова в Палаті панів 28 червня 1910 р., в якій

обґрунтовано необхідність відкриття українського університету у Львові, стала першим в історії виступом українця на найвищому державному рівні в Австро-Угорщині [4]. У результаті, офіційна австрійська влада й польський політичний провід були змушені погодитися на заснування українського вищого навчального закладу [15, 10]. Однак початок Першої світової війни завадив цим планам.

Протиріччя політичних інтересів великих імперій сприяли національному піднесенню народів Східної Європи. Українські національно-патріотичні сили розглядали Першу світову війну як можливість позбутися залежності від Росії та створити власну державу [9, 442]. З початком війни глава УГКЦ звернувся 15 серпня 1914 р. до австрійського уряду з меморандумом, в якому запропонував концепцію державно-політичного, воєнного та релігійного упорядкування всіх українських земель. Основною ідеєю цієї концепції, за словами митрополита, було об'єднання українців під протекторатом Відня. Владика Андрей доклав також чимало зусиль до створення Західно-Української Народної Республіки, а після підписання Ризького мирного договору 1921 р. побував у низці країн Європи й Америки, шукаючи підтримки для українського визвольного руху, домагаючись неприєднання Галичини до Польщі.

У міжвоєнний період митрополит Андрей продовжував роботу з розбудови освітньої діяльності церкви. За його ініціативи у 1928 р. було засновано Львівську греко-католицьку академію, Богословське наукове товариство (1929), Український католицький інститут церковного з'єднання ім. Митрополита Рутського (1939) [11, 124–125; 13, 5–7]. Ще одним вищим навчальним закладом, з яким він активно співпрацював, була Сільськогосподарська українська академія у Подебрадах (Чехословаччина). В критичні для неї часи під час економічної кризи 1930-х рр. владика Андрей звертався до найвищих посадових осіб держави з проханнями спільно забезпечити її подальше існування.

Не обминув своєю увагою митрополит і діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Їхня співпраця була настільки тісною, що 20 травня 1925 р. А. Шептицького обрали дійсним членом НТШ філологічної секції [7, 382]. Свою енергію владика спрямовував не тільки на вищі навчальні заклади, він добре розумів значення і вагу для українців початкової й середньої шкіл. Основним захисником й організатором середньої освіти у той час виступало товариство «Рідна школа». Для ефективної допомоги цьому товариству в 1933 р. було створено «Митрополичу шкільну раду», яка регулярно розглядала проблеми українського шкільництва і шляхи їх вирішення [8].

Засуджуючи насильницьку колонізацію краю, дискримінацію українського шкільництва, антиукраїнську національну політику польського уряду, А. Шептицький намагався консолідувати політичні сили українського суспільства. Зокрема, публічно осудивши проведення польським урядом репресивної політики пацифікації, жертвами якої восени 1930 р. стали тисячі українців, митрополит ініціював створення Українського католицького союзу (УКС), який об'єднав би українство на засадах християнської ідеології. Оскільки приналежність до УКС не суперечила членству в інших політичних партіях, він мав стати

вагомим фактором єдності українців. Тоді ж, у 1930 р., з ініціативи владики А. Шептицького засновано товариство українських студентів-католиків «Обнова», а в 1933 р. – Католицьку асоціацію української молоді (КАУМ) «Орли», які мали на меті поглиблення християнського і національного виховання молодого покоління [17, 2–3].

Митрополит Андрей був добре поінформований про трагічні події 1930-х рр. у радянській Україні. 24 липня 1933 р. він разом з іншими єпископами видав послання, в якому засудив штучний голод, організований більшовицьким режимом в Україні. Переконливими були слова митрополита, висловлені у пастирському посланні до духовенства та віруючих від 3 серпня 1936 р.: «Хто допомагає комуністам у їхній роботі, навіть суто політичній..., той зраджує справу вбогих, терплячих і справедливих у цілому світі» [1, 906]. Таким чином, піддавши нищівній критиці діяльність КПЗУ, затаврувавши її антигуманну ідеологію, прогнозуючи стагнацію соціалізму, А. Шептицький виступив речником антикомуністичної опозиції в краї.

В особливо складних умовах довелося діяти митрополиту Андрею під час Другої світової війни. Проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української Держави митрополит УГКЦ сприйняв із захопленням. У липні того самого року було організовано верховний державний орган – Українську Національну Раду, що складалася з відомих українських політичних, громадських і культурних діячів. УНРада, почесним президентом якої обрали митрополита А. Шептицького, координувала діяльність українського Крайового комітету, сприяла відновленню українських шкіл, займалася відкриттям у Львові філії Українського видавництва.

Засудивши політику нацизму та геноциду єврейського народу, митрополит А. Шептицький у серпні 1942 р. в листі до Папи Римського Пія XII повідомив про нацистські звірства на Сході: «...Нині весь край згідний щодо того, що німецька влада є злою, майже диявольською, і то в набагато більшому ступені, ніж більшовицька влада» [10, 149]. 21 листопада 1942 р. вийшло пастирське послання під назвою «Не убий», в якому владики закликали до примирення політичних сил українського суспільства, засуджував політичні вбивства і застерігав про відлучення від церкви організаторів і виконавців подібних злочинів. Зміна ситуації на німецько-радянському фронті та досвід спілкування з радянською владою в 1939 р. зумовили побоювання владики Андрея щодо майбутнього УГКЦ. Зокрема, в липні 1940 р. він передбачав, що радянський режим «...скорше або пізніше розгромить нашу Церкву..., що все діло, над яким він жертовно працював через усі літа, лежатиме в руїні» [3, 43]. Помер митрополит А. Шептицький 1 листопада 1944 р. і був похований в соборі св. Юра у Львові.

Душпастирська діяльність А. Шептицького була такою багатогранною і різноманітною, що важко виділити з неї якийсь один аспект. Беззаперечним є його прагнення вивести греко-католицьку церкву на новий рівень, подолати кризу, в якій вона опинилася наприкінці XIX ст., і перетворити її на чинник національно-культурного відродження і державотворення. Сюди органічно вплі-

талася екуменічна, культурологічна та освітньо-виховна діяльність, якій владика Андрей присвятив своє життя. У теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького чітко прослідковуються два напрямки. Перший стосувався екуменічних змагань між католицьким Заходом та православним Сходом. Митрополит виступив одним з ініціаторів проведення у м. Велеграді та Пінську спільних з'їздів православних і католицьких священників. Своє завдання владика Церкви сформував так: «Ціль моєї праці – це зібрати Вас, Брати-Християни Сходу і Заходу під стяг Христа ...» [6, 10]. Другий напрямок стосувався порозуміння українців різних конфесій для того, щоби створити Український Патріархат східного обряду, але в злуці зі Святим Престолом. Заслуговує на увагу думка митрополита Андрея про те, що лише та нація може бути духовно сильною і мати вплив на інші народи, яка, виступаючи репрезентантом якоїсь ідеї універсального значення, залишає свій слід у культурі християнського світу.

Варто зазначити, що українська національна ідея найбільш виразно прозвучала у праці А. Шептицького «Як будувати рідну хату?» (грудень 1941 р.), яка стала теоретичним підсумком соціальної політики УГКЦ кінця XIX – початку XX ст. «Ідеалом нашого національного життя, – писав владика, – є наша рідна всенациональна хата – Батьківщина» [18, 639]. Ці слова митрополита Андрея можна взяти за своєрідний епіграф до всіх його письмових й усних виступів, що стосуються проблеми української національної ідеї. Він вважав, що українцям слід відмовитися від властивого їм провінціалізму і підвестися до рівня світової культури та шукати розв'язання своїх проблем на основі загальнолюдських цінностей християнської моралі. Головну роль у цьому владика відводив просвіті. «Церква чи церкви відіграватимуть важну роль в будівництві Батьківщини, про це не можна сумніватися... Церква виховує народи, вона вщиплює в душу дитини ті християнські чесноти, які роблять з неї доброго патріота і мудрого громадянина» [17, 314]. Отже, філософські міркування митрополита Андрея дають змогу виснувати, що єдність української національної ідеї з релігійною стали універсальними, були найвищими вимірами національної самосвідомості, що синтезували її історичний, державницько-правовий та морально-етичний рівні. Якщо стрижнем національної ідеї є національна держава, то стрижнем релігійної – національна церква.

Таким чином, постать одного з найвизначніших діячів української історії і культури XX ст. митрополита Андрея Шептицького посідає визначне місце в історії українського народу. Всебічна обдарованість Великого Українця, аналітичний склад розуму поєднувалися з мудрою тактикою глави Церкви та громадського і політичного діяча. Вивести церкву на вирішення нових завдань, зробити її фактором уже не тільки національного відродження, а й національного державотворення, що, власне, вінчає процес національного відродження, витворити з неї цілком національне, релігійне об'єднання – усе це судилося йому виконати. Протягом багатьох років УГКЦ залишалася чи не єдиною національною інституцією краю, яка спромоглася відстояти свою самобутність, зберегти власні церковні традиції, а також захистити українську культуру, мову,

школу від асиміляційної політики урядів чужоземних країн. Про її виховний вплив свідчить відданість церкви, релігійно-національна свідомість українського населення краю, позитивна роль галицької інтелігенції, яка походила переважно з представників духовенства.

Shcherbiak Y. Activities Prosvetytelskaya Metropolitan Andrey Sheptytsky. The article deals with enlightenment activity head of the Ukrainian Greek Catholic Church Andrey Sheptytsky in the context of Ukrainian national cultural renaissance of the late XIX – early XX century. It is shown that practical actions and theoretical achievements of Metropolitan Andrey Sheptytsky reflected an era of Ukrainian people for independence, achieving national unity and religious Ukrainian. It is proved that for many years under the leadership of the UGCC Metropolitan A. Sheptytsky remained almost the only national institution edge, which managed to defend their identity, to preserve their own religious traditions, and to protect Ukrainian culture, language, school of assimilation policies of governments of foreign countries.

Key words: enlightenment activities, Metropolitan, Church, national and cultural renaissance, assimilation policy.

Щербяк Ю. А. Просветительская деятельность митрополита Андрея Шептицького. Освещена просветительская деятельность главы Украинской греко-католической церкви А. Шептицького в контексте украинского национально-культурного возрождения конца XIX – первой половины XX в. Выяснено, что в практических действиях и теоретических достижениях митрополита А. Шептицького отражена целая эпоха борьбы украинского народа за государственную независимость, достижения религиозного и национального единства. Доказано, что на протяжении многих лет УГКЦ под руководством митрополита А. Шептицького оставалась едва ли не единственной национальной институцией края, которая смогла отстоять свою самобытность, сохранить собственные церковные традиции, а также защитить украинскую культуру, язык, школу от ассимиляционной политики правительств иностранных государств.

Ключевые слова: просветительская деятельность, митрополит, Церковь, национально-культурное возрождение, ассимиляционная политика.

Література

1. Андрей Шептицький – Всечесному духовенству і вірним Божий мир і архієрейське благословення // Визвольний шлях. – Лондон, 1988. – Кн. 3. – С. 905–920.
2. Басистюк Я. Андрей Шептицький – патріот та державний муж / Я. Басистюк // Матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчя від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.). – Тернопіль : Астон, 2002. – С. 78–83.
3. Гайковський М. Греко-католицька церква як чинник українського державотворення (1946–1996 рр.) / М. Гайковський // Берестейська унія (1596–1996 рр.): статті й матеріали. – Львів, 1996. – С. 38–44.

4. *Гладка Г. Л.* Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Г. Л. Гладка. – Чернівці, 2000. – 18 с.
5. Державний архів Тернопільської області. – Фонд. № 231. – Оп. № 1. – Спр. № 1629.
6. *Кияк С.* Українська діаспора як символ церкви – паломниці: проблеми і перспективи / С. Кияк // *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.* Кн. 1. – Львів: Логос, 2004. – С. 288–293.
7. *Крип'якевич І.* Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
8. *Крупа Л. Л.* Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Л. Л. Крупа. – Чернівці, 2003. – 20 с.
9. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і суспільне питання. Документи і матеріали. 1899–1944. Т. 2. – Львів: Місіонер, 1988. – 570 с.
10. *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Ч. 1 / В. Пащенко. – Полтава, 1997. – 544 с.
11. *Перевезій В.* Українська греко-католицька церква у східно галицькому суспільстві (20–30-ті роки XX ст.) / В. Перевезій // *Розбудова держави.* – 1998. – № 11–12. – С. 120–125.
12. *Переїда Ю.* Апостол церковного єднання / Ю. Переїда. – Львів, 1994. – 36 с.
13. Резолюція в справі подій в Східній Галичині // *Книголюб.* – Прага, 1931. – 52 с.
14. Слово представника конгрегації східних церков отця Клавдіо Гуджеротті... Ч. 1 // *Патріархат.* – Нью-Йорк, 1999. – С. 5–7.
15. *Теслюк А.* УГКЦ і суспільно-політичне життя галицького краю (перша половина XX ст.) / А. Теслюк. – Тернопіль, 2006. – С. 6–16.
16. Церква і суспільне питання. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Т. 2, кн. 1–2 / за ред. А. Кравчука. – Львів, 1998. – 1090 с.
17. *Чепіль М.* Роль українського духовенства у формуванні національної свідомості галичан / М. Чепіль // *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Біблія на теренах України: Наукові записки.* Т. 3. – Острог, 2000. – С. 265–272.
18. *Яртись А.* Проблеми державотворення у спадщині митрополита Андрея Шептицького / А. Яртись // *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.* Кн. 1. – Львів, 2004. – С. 635–640.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 168.522

Куц Г.

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ІДЕЇ ЗМІН У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Таке зміщення концептуальних пріоритетів призводить до проблеми перегляду методологічних стандартів у політичних науках. Для виявлення оптимальних підходів до аналізу динаміки суспільно-політичних змін запропоновано використовувати концепції темпоральності.

Ключові слова: зміна, стабільність, політика, темпоральність, мінливість.

Індетерміністська спрямованість мисленнєвої парадигми ХХ ст., для якої ключовими поняттями є концепти мінливості, динамічності, спонтанності, набуває актуальності при аналізі сучасних політичних процесів. У політичному дискурсі початку ХІХ ст. з ідеї пріоритетності стабільності акценти змістилися на ідею пріоритетності нестабільності. Позитивне ставлення до ідеї змін сприяло виникненню умов не лише для появи політичних ідеологій (І. Валлерстайн), «масового суспільства» (Х. Ортега-і-Гасет), а й для становлення демократії (Д. Міллер). Значний пласт досліджень стосовно означеної проблематики пов'язаний із концепціями темпоральності (Августин, А. Бергсон, Т. Еріксен, І. Кант, М. Кузанський, Г. Люббе, Б. Паскаль, Г. Рейхенбах та ін.).

Метою статті є політологічна експлікація концепту змін, завданням – виявлення темпорального підґрунтя зміщення акцентів у політичному дискурсі з ідеї пріоритетності стабільності на ідею пріоритетності змін.

Зміна методологічних пріоритетів у підходах до осмислення політичних феноменів стає помітною особливістю сучасних політологічних розвідок. Для класичного суспільно-політичного дискурсу, що акцентує вічне, інваріантне та

незмінне, домінантними категоріями вважалися раціональність, детермінізм, незмінність, універсальність – ключові поняття статичного типу мислення. У наш час характеристиками нового – динамічного – типу мислення стають поняття спонтанності, мінливості, непередбачуваності, випадковості. Означені поняття сьогодні є важливим пунктом осмислення та переосмислення сучасної політичної проблематики, актуалізуючись по-особливому в тих схемах діяльності, які інтегровані в повсякденний людський досвід.

Ще в політичному дискурсі початку XIX ст. ідея пріоритетності змін, сприяючи загалом посиленню динаміки суспільно-політичного буття, стала витіснити ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Позитивне ставлення до ідеї змін сприяло виникненню умов не лише для появи політичних ідеологій, «масового суспільства», але й для становлення демократії. Слід зазначити, що практичне втілення демократії – за мірками історії – відбулося не так уже й давно (хоча її існування як суто теоретичного конструкту є доволі давнім). На думку Д. Міллера, практичне втілення демократії не могло відбутися раніше, ніж на початку XX ст., оскільки її функціонування унеможлиблюється без наявності освіченого населення, вільної циркуляції ідей через ЗМІ, стабільних законів тощо [10, 27].

Чому саме у XX ст. з'явилися всі умови для розквіту демократії? Одна з причин полягає в тому, що тисячоліттями життя людей залишалося незмінним, що було зумовлено переважно негативним ставленням до всіляких нововведень у європейській культурі. Витоки такого ставлення можна виявити ще в епоху Античності. Так, Платон зазначав, що для держави немає нічого більш згубного, ніж запровадження новацій і пошук змін [14, 797 b–c]. У цьому контексті звернемо увагу на суттєву обставину: культура Античності вважається культурою циклічного часу, в якій час «рухається» по колу. Для Платона, приміром, час – це вічний образ, який рухається від числа до числа, це відображення вічної сутності, первообразу. Дні, ночі, місяці, «було», «є», «буде» – це частини часу, який наслідує вічності, будучи її відображенням [15, 37 e–38]. Вічна сутність перебуває у вічному «тепер», оскільки вона самототожня і в ній неможливе виникнення чи становлення чого-небудь. Звідси лише крок до розуміння того, чому в епоху Античності (культурі циклічного часу) культивувалося негативне ставлення до новацій. Як зазначав К. Поппер, у розумінні Платона всі соціальні зміни є свідченням розпаду та загнивання [16, 32].

У культурах циклічного часу вважається, що все повторюється, оскільки циклічність виступає базовою характеристикою всіляких змін. Це стійке враження підкріплювалося аналогією зі світом природи, у якому день постійно змінює ніч, а весна, змінюючи зиму, поступається місцем літу, за яким приходить осінь. Тогочасна домінуюча ідея щодо нерозривності природної («фюзіс») та соціальної («номос») сфер сприяла екстраполяції таких поглядів (стосовно циклічності змін) на тлумачення світу людських взаємодій. Тобто, вважалося, що світ природи та світ соціальних взаємодій підвладні одним і тим самим – циклічним – законам. Уперше спробували піддати сумніву ідею нерозривної

єдності природного («фюзис») та соціального («номос») софісти, висуваючи твердження, згідно з яким, соціальний світ керується власними законами, що є відмінними від законів природи. Втім, ці аргументи широкої підтримки в епоху Античності так і не набули.

Отже, в епоху Античності домінуючою вважалися погляди щодо необхідності дотримуватись усталених суспільних звичаїв, оскільки всілякі новації уявлялися згубними, виступаючи свідченням розпаду та загнивання.

Християнська культура – культура лінійної теорії часу з чітким поділом його на минуле, теперішнє та майбутнє. На наш погляд, саме лінійна концепція часу відкрила шлях до продукування новацій в європейській культурі. Якщо час перетворюється в дорогу з чітко окресленим напрямом руху, то ніщо не повторюється, як це вважалося в культурах циклічного часу. Відповідно, у лінійній теорії часу з'являється місце для випадковостей та для новацій. Лінійній концепції часу своєю появою завдячують багато нових явищ, що з'явилися в європейській культурі (приміром: наука, ідеології, політичні партії тощо).

Разом із тим, саме християнство продукувало негативне ставлення до новацій та випадковостей, що також пов'язано з концепцією часу (яким би парадоксальним не видавалось це твердження). Августин зазначав, що буття Бога – це вічне теперішнє, безкінечна сьогочасність, на відміну від тлінного світу. Відповідно, для Бога немає минулого, немає майбутнього, існує лише одне безперервне теперішнє, одна сьогочасність: «і все завтрашнє й майбутнє – це те сьогодні, яке Ти робиш, а все вчорашнє й минуле – це сьогодні, яке Ти зробив» [18, 8]. Тобто, для Бога як минуле, так і майбутнє зливаються в сьогочасності, розвертаються лише в теперішньому. Існування ж послідовності часу – минулого, теперішнього, майбутнього – передбачається тільки в земному, тлінному світі.

Така віднесеність категорії часу лише до земного світу (на відміну від Божественної вічності, де часу не існує) детермінувала негативне ставлення до явищ, які чітко співвідносяться саме із земним, тлінним, минулим. Це спричинило негативне ставлення до людини, яка живе лише теперішнім, сьогоднішнім днем. У контексті ідеї Божого провидіння вважалося, що майбутнє задане (і потрібно думати лише про нього), тому людина, яка живе сьогочасністю, поступає всупереч Божій волі. Відповідно, епоха Середньовіччя також була позначена неприйняттям новацій, оскільки творити чи здійснювати певні відкриття тут-і-зараз – у сьогочасності – вважалося неприпустимим гріхом.

На вороже ставлення до новацій у Середні віки вказував Ж. Ле Гофф, наголошуючи, що «нововведення уявлялося жадливим гріхом» [7, 188]. Поширення новацій асоціювалося зі злом, винаходи вважалися аморальними, віталася лише практика постійного повторення.

Згодом (навіть в епоху Відродження) категорично відкидав новації М. Монтень (XVI ст.), відзначаючи, що найгірше – «це нестійкість, це те, що наші закони так само, як наше плаття, не можуть закріпитися на чомусь певному» [11, 774]. Причому, він вважав, що нововведення можна заборонити законом [11, 321].

Незважаючи на те, що епоха Відродження спровокувала появу багатьох нововведень у різних сферах європейської культури, в епоху Нового часу все ще вважалося, що в рамках філософського осмислення заслуговують на увагу лише інваріантні та незмінні явища. Ситуація стала кардинально змінюватися після подій Французької революції. На думку І. Валлерстайна, Французька революція дала поштовх для панування двох ідей, які стали базовими ідеями епохи Сучасності, що почалася в 1789 р. (Французька революція) і закінчилася у 1989 р. (розпад СРСР): 1) історичні, політичні, економічні та інші *зміни* – це *норма*, а не виняток (до згаданого періоду будь-які зміни вважалися випадковими, минулими та ненормальними, а нормою вважалася лише стабільність); 2) суверенітет народу, а не монарха чи короля, тобто *рівність* [3, 76–77].

Наразі предметом нашого зацікавлення виступає перша ідея (стосовно розуміння змін як норми) епохи, означеної І. Валлерстайном як Сучасність. Саме реакцією на ідеї епохи Сучасності стала поява політичних ідеологій (консерватизму, лібералізму та соціалізму), які підготували власну відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський характер, вони повинні бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Сильні аргументи на користь позитивного сприйняття ідеї змін почали з'являтися в суспільно-політичному дискурсі тільки у XIX ст., але лише в XX ст. стає нарешті очевидним той факт, що мінливість – фундаментальна ознака суспільного буття.

Сьогодні, вважає Г. Дерлуг'ян, людство спостерігає за процесами завершення того, що почалося ще 10 тис. років тому, коли люди почали жити в селах. Вони зводили будинки, які розміщували недалеко один від одного на певній території. «Всередині цього співтовариства склався саморегульований соціальний механізм, в якому людина народжувалася, жила і вмирала» [2, 38]. І лише десь приблизно в 50-ті рр. XX ст. для 80% людства закінчилося середньовіччя.

Такі кардинальні зміни в житті людства не в останню чергу детерміновані становленням масової культури на початку XX ст. Це зумовлено, використовуючи термінологію Х. Ортеги-і-Гасета, «бунтом мас», який охопив усі сфери громадського життя (політичну, інтелектуальну, моральну, господарську, релігійну тощо). У той час суттєво покращилися умови життя пересічних людей: значно знизилася дитяча смертність, подовжилася тривалість життя тощо.

У наш час вважається, що епоха масової культури завершується. Ідеологічні системи, що опираються на психологію мас, застаріли. У науках акцентується увага на випадковому та непередбачуваному. Основною характеристикою суспільно-політичного життя виступає фрагментарність, на що, зокрема, вказує

дискурс сучасного лібералізму. Так, Г. Сорман, виділяючи тип динамічної людини кінця ХХ ст., для якої новації в усіх сферах життя – норма, визначив її як «людина від літака до телефону» [19, 9]. Мобільність, швидке пристосування до конкретних ситуацій, налаштованість на сприйняття новацій – характеристика цього нового клану, породженого фрагментарною культурою. Отже, сьогодні успіху досягають люди, які співзвучні часові, вирішуючи проблеми тут-і-зараз, для яких вічне та стабільне відходить на задній план. Переважають ситуативність та акценти на спонтанних проявах життя. Це проявляється в різних суспільних сферах, і в політиці зокрема.

Подібне зміщення пріоритетів можна, на наш погляд, пояснити змінами в сприйнятті часу. Так, приблизно аж до початку ХХ ст. сприйняття часу європейської людини, що перебувала в полі темпоральності лінійної парадигми часу (поява якої була спровокована есхатологічною концепцією християнства), найчастіше було зорієнтованим на далеке майбутнє. Ще Б. Паскаль вказував, що люди майже не думають про теперішнє, а якщо й думають, то переважно з однією метою – щоб навчитися в ньому краще керувати власним майбутнім. Він зазначав, що думки людей сфокусовані переважно на минулому або майбутньому. Причому, «минуле і теперішнє для нас засоби; тільки майбутнє – наша мета. І, таким чином, ми взагалі не живемо, а лише збираємося жити, і постійно надіємось на щастя, але ніколи не добиваємось його, і це неминуче» [13, 47 (172)].

Сучасне сприйняття часу стало суттєво відрізнитися від попереднього сприйняття. Згідно з Г. Люббе, до зміни сприйняття часу в сучасну епоху призводить згущення інновацій. Цей новий досвід часу він визначав як «скорочення теперішнього», маючи на увазі «процес скорочення протяжності часових інтервалів, в яких ми можемо розраховувати на певну постійність наших життєвих відносин» [8, 95].

На думку Т. Еріксена, сьогодні – в епоху поширення Інтернету – спостерігається різномірне зростання публічного доступу до інформації, причому людина або дістає задоволення від доступності інформації, або ж навіть страждає від її надмірної доступності. Перебування в полі різновекторних інформаційних потоків не дає можливості навіть чітко виділити те, що відбувається тут-і-зараз, оскільки наступний момент так швидко настає, що фіксувати теперішнє доволі важко. Таким чином, «ми живемо, твердо сконцентрувавши погляд на точці, яка секунди на дві забігла в майбутнє. Наслідки цього крайнього поспіху – величезні; минуле і майбутнє як ментальні категорії перебувають під загрозою тиранії моменту» [4, 13].

Отже, ідея «нормальності» змін остаточно заволоділа масовою свідомістю у ХХ ст. Більше того, майбутнє, прогнозує І. Валлерстайн, буде характеризуватися зростаючою нестабільністю [3, 29]. Причому, динаміка суспільно-політичного розвитку в найближчі п'ятдесят років може призвести до великого світового хаосу та виникнення нового системного порядку.

У періоди хаосу, зазначав І. Валлерстайн, вагомого значення набувають людські дії та взаємодії. Якщо в періоди відносної стабільності (чи відносного

порядку) цілеспрямовані дії людей не завжди можуть призвести до якихось кардинальних змін, то в періоди хаосу лише свідоме втручання людей призводить до найбільш значних змін чи потрясінь. Слід зазначити, що хаосом І. Валлерстайн називає різке «зниження тих параметрів, які можна пояснити, виходячи із детерміністських рівнянь» [3, 31]. В окресленому контексті проведення аналізу сучасних нестабільних суспільно-політичних реалій крізь призму детермінізму видається недоцільним.

Відповідно, категорія нестабільності, корелюючи з індетерміністською парадигмою мислення, вимагає кардинально інших підходів до осмислення політичної реальності. Втім, проблема політичної науки полягає в тому, що озброєння її методологічного арсеналу характеризується переважно інструментарієм детермінізму. З однієї сторони, це зумовлено логічною структурою людського розуму, яка приписує людині детермінізм та категорію причинності у поясненні різних явищ. Проблема полягає в тому, що «людина нездатна навіть уявити собі образ недетермінованого Всесвіту» [9, 60].

З іншої сторони, методологічний ухил у проблематику детермінізму певним чином спровокований, як не дивно, також колізіями темпоральності. Витоки цього можна виявити ще у Середні віки, коли християнство утверджувало «закон свободи», у зв'язку з чим виникло питання: як пов'язані Боже провидіння та свобода людини (що й стало першою постановкою проблеми детермінізму в онтологічному ключі). Абсолютне провидіння, що притаманне Богу, здається логічно допускає одну можливість – безперервність творіння (це робить Бога відповідальним за зло в світі). Цю проблему вирішує Боецій, розділяючи час та вічність. Він зазначав, що «вічність є абсолютним володінням усієї повноти безкінечного життя» [1, 286–287], тоді як те, що існує в часі не може одразу охопити всю протяжність свого життя.

Така експлікація категорії часу призвела до двох підходів у осмисленні темпоральності: або надання часу просторових характеристик (тобто, перетворення в четверту просторову координату у вічності), або згортання часу в статистичну матрицю можливого. Підхід, у контексті якого категорії часу надавалися просторові характеристики, розкрито в більшості філософських концепцій. Разом із тим, як зазначав Г. Рейхенбах, «паралелізм у трактуваннях проблем простору і часу мав ту суттєву ваду, що визначав лише ті фактори, які не мають відношення до часу, а не властивості самого часу» [17, 130]. Проблематичність виявлення властивостей часу в контексті цього підходу зумовлена тим, що такі властивості проявляють себе лише у сфері, яка не має ніякого відношення до просторового порядку, а саме – у сфері психічного досвіду людини.

Звернемось до І. Канта, який інтерпретував категорію часу як чисту форму чуттєвого споглядання, апіорну, замасковану здатність, що існує лише як певна властивість суб'єкта, що автоматично відкидало всілякі розмірковування про час як абсолютну реальність поза суб'єктом. На його думку, час, будучи формою внутрішнього чуття, сприяє спогляданню нас самих та нашого внутрі-

шнього стану. Саме тому «час є дійсним не як об'єкт, а як спосіб розглядати мене самого як об'єкт» [5, 66].

Другий підхід – згортання часу в статистичну матрицю можливого – яскраво продемонстровано у концепції М. Кузанського. На його думку, до розуміння часу слід підходити не як до послідовності окремих моментів, а як до єдності теперішніх його станів, оскільки як минуле, так і майбутнє є не що інше, як розгортання теперішнього. Тому «єдине «тепер» згорнуто містить у собі всі часи, але оце «тепер» є все тією ж єдністю» [6, 106]. Тобто, М. Кузанський підмітив цікаву деталь: людина дійсно здатна сприймати час у своєрідній єдності, як окремі моменти теперішнього (вони можуть бути достатньо яскравими і тому сильніше запам'ятовуватись або можуть взагалі не залишатись у пам'яті).

Тенденція надавати категорії часу властивостей простору протрималась у філософії аж до ХХ ст. Проти цієї позиції одним із перших виступив А. Бергсон (школа «часової онтології» (А. Бергсон, А. Н. Уайтхед, І. Пригожин) в некласичній онтології) [12, 178–187]. Адже категорії часу притаманні дві суттєві характеристики: порядок та становлення, які онтологічно нерівнозначні, тому спроби їхнього поєднання в одному «образі» недоцільні. Якщо сприймати час як певну послідовність, як порядок проходження минулого, теперішнього і майбутнього (як його описували із погляду детермінізму), то виходить, що майбутнє задане і його можна передбачити.

Якщо ж сприймати час не просто у вигляді порядку послідовного зв'язку явищ, а як становлення, як деякий універсальний горизонт, в якому «розкриваються» явища, то актуалізується проблема «теперішнього» (як наповненості моментів життя), оскільки майбутнє не задане. Причому, саме такий підхід, на нашу думку, є актуальним стосовно аналізу політичної реальності.

Таким чином, зміщення акцентів у розумінні пріоритетності парадигми змін над парадигмою стабільності у політичному дискурсі детерміноване насамперед причинами темпорального характеру. Категорія нестабільності, корелюючи з індетерміністською парадигмою мислення, вимагає кардинально інших підходів до аналізу політичної реальності. Втім, проблема політичної науки полягає в тому, що озброєння її методологічного арсеналу характеризується переважно методологією детермінізму. Такий методологічний ухил у проблематику детермінізму певним чином спровокований також колізіями темпоральності. Нові тенденції в розумінні категорії часу, залежність цього розуміння від соціокультурних факторів не можуть вписуватися в цю парадигму мислення. Відповідно, індетерміністська парадигма мислення вимагає відходу від переважачого детермінізму у підходах до осмислення різноманітних суспільно-політичних феноменів.

Kuts G. Priority for the concept of change in modern political discourse: temporal aspect. Key points shift to the positive perception of the concept of change in the political discourse has supplanted the idea of political stability priority into the background. The indicated shift of conceptual priorities causes the problem of methodological standards revision in the domain of political sciences. To display optimal approaches to the analysis of social and political changes it is suggested to use the concept of temporality.

Key words: change, sustainability, policy, temporality, mutability.

Куц Г. М. Приоритетность идеи изменений в современном политическом дискурсе: темпоральный аспект. Смещение акцентов в политическом дискурсе к позитивному восприятию идеи изменений, вытеснило идею приоритетности политической стабильности на задний план. Такое смещение концептуальных приоритетов привело к проблеме переосмысления методологических стандартов в политических науках. Для выявления оптимальных подходов к анализу динамики общественно-политических изменений предлагается использовать концепции темпоральности.

Ключевые слова: изменение, стабильность, политика, темпоральность, изменчивость.

Література

1. *Бозций.* «Утешение философией» и другие трактаты / Бозций ; [пер. ; отв. ред., сост. и автор ст. Г. Г. Майоров]. – М. : Наука, 1990. – 416 с. – (Памятники философской мысли).
2. *Быков П.* Капитализм для всех (интервью с профессором социологии американского Северо-Западного университета Георгием Дерлугьяном) / П. Быков, Т. Гурова // Эксперт. – 2006. – № 18 (68). – С. 38–47.
3. *Валлерстайн И.* После либерализма / Иммануэль Валлерстайн ; [пер. с англ. ; под. ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
4. *Еріксен Т. Г.* Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу / Томас Гілланд Еріксен ; [пер. з англ. В. Дмитрука]. – Львів : Кальварія, 2004. – 196 с.
5. *Кант І.* Критика чистого розуму / Іммануїл Кант ; [пер. з нім. та примітки І. Бурковського / передм. А. Лой]. – К. : «Юніверс», 2000. – 504 с.
6. *Кузанский Н.* Об ученом незнании // Сочинения : в 2-х т. Т. 1 / Николай Кузанский ; [пер., общ. ред. и вступит. ст. З. А. Тажуризиной]. – М. : Мысль, 1979. – С. 47–184.
7. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф ; [пер. с франц. Е. И. Лебедева и др. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича]. – М. : Издат. группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
8. *Люббе Г.* В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем / Г. Люббе ; [пер.] // Вопросы философии. – М., 1994. – № 4. – С. 94–107.
9. *Мизес Л. фон.* Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. Г. Грязновой]. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.
10. *Миллер Д.* Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; [пер. с англ. В. Куштаниной]. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – 189 с.
11. *Монтень М.* Опыты : в 3-х кн. Кн. 1–2 / Мишель де Монтень ; [пер., общ. ред. Ю. Б. Вишпера]. – М. : «РИПОЛ КЛАССИК», 1997. – 928 с.

12. Основы онтологии : учеб. пособ. / под ред. Ф. Ф. Вяккерера и др. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. – 280 с.
13. Паскаль Б. Мысли / Блез Паскаль ; [пер. с франц., вступ. статья, коммент. Ю. А. Гинзбург]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 480 с.
14. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова, С. П. Кондратьева, С. Я. Шейнман-Топштейн и др. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
15. Платон. Тимей // Филеб, Государство, Тимей, Критий / Платон ; [пер. с древнегреч. С. С. Аверинцева, А. Н. Егунова, Н. В. Самсонова ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во «Мысль», 1999. – С. 421–500.
16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2-х т. Т. 1 : У полоні Платонових чарів / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Вид-во «Основи», 1994. – 444 с.
17. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / Ганс Рейхенбах ; [пер. с англ. Ю. Б. Молчанов ; под общ. ред. А. А. Логунова]. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
18. Святой Августин. Сповідь / Августин Святой ; [пер. з латин. Ю. Мушака ; післям. С. Здіорука]. – [вид. третє]. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
19. Сорман Г. Либеральное решение / Ги Сорман ; [пер. с франц. Н. Вихлиева, С. Максимова]. – М. : Новости, 1992. – 272 с.

УДК 303.01

Лазарович М.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЮ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

На основі комплексного використання сукупності загальних принципів наукового пізнання, діалектичного підходу, а також спеціальних методів дослідження висвітлено основні теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики.

Ключові слова: етнополітика, держава, меншини, моделі, асиміляція, мультикультуралізм, політика виключення.

Специфіка етнонаціональних відносин зумовлена існуванням на території держав етнічних спільнот і груп, що відрізняються за походженням, мовою, етнокультурною ідентичністю, релігією тощо. Вона виявляється у високому рівні емоційної забарвленості, який супроводжується різними стереотипами, забобонами, міфами та ілюзіями, що в певних ситуаціях може призводити до виникнення міжетнічної напруженості і затяжних конфліктів.

Метою статті є визначення основних теоретико-методологічних засад вивчення етнонаціональної політики як сфери суспільно-політичних взаємовідносин між державою та етнічними спільнотами, аналіз моделей етнополітики, особливостей їхнього формування та функціонування. Серед зарубіжних і українських науковців, що досліджували окреслену проблему, варто відзначити М. Бентона, О. Борісову, Ж. А. де Гобіно, С. Дрожжину, Г. Каллена, Н. Кірабаєва, Р. Коршука, Ч. Кукатаса, А. Лейпхарта, В. Малахова, І. Монолатія, І. М'язову, Р. Парка, Ф.-О. Радтке, Дж. Ротшильда, Н. Смелзера, М. Сміта, В. Тішкова, М. Уолцера, Дж. Ферніволла, Ф. Фукуяму, С. Хантінгтона, Ю. Шабаєва, Е. А. Шилза та ін.

Завдання поліетнічних держав полягає в оптимізації політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями людей на її території, а також етнічних спільнот між собою як у кордонах країни їхнього проживання, так і поза її межами. Саме ця сфера суспільного життя у багатонаціональних державах визначається поняттям «етнополітика», тобто поєднує в собі дві засади – етнічність і політику [1, 23].

Термін «етнополітика» в наукову сферу наприкінці 60 – на початку 70-х рр. ХХ ст. запровадили західні політологи*. Передумовою виникнення етнополіти-

* Американський політолог Майкл Паренті, зокрема, застосував неологізм «етнополітика», з'ясовуючи взаємозв'язок між етнічною належністю і політичними пріоритетами людей

ки як напряму політичної науки, в рамках якого досліджуються проблеми регулювання міжетнічних відносин, став комплекс причин суспільно-політичного та наукового характеру. До перших належить етнічний ренесанс, який виявився в період після Другої світової війни. Охопивши фактично всі країни Європи й Америки, він потужно вплинув на процеси політичної децентралізації, набувши подекуди радикальної форми етнополітичної мобілізації – етнонаціоналізму. Крах колоніальної системи, процеси вимушеної і трудової міграції з колишніх колоніальних країн, відсутність умов і способів інкорпорації іноетнічних груп у західні індустріально розвинені суспільства вели до утворення т. зв. «маргінальної етнічності».

Серед причин наукового характеру називають домінування до 60-х рр. ХХ ст. у зарубіжному суспільствознавстві раціоналістсько-модерністської парадигми. Вона передбачала значне ослаблення соціально маркованих кордонів і зменшення кількості соціальних конфліктів у результаті процесу модернізації [54, 350]. Прикладом модерністського підходу є популярна і впливова в науці та політичній практиці США концепція асиміляції або теорія «плавильного котла»*.

[24, 44]. На думку дослідників, інституціоналізація етнополітики як наукової дисципліни розпочалася зі статті М. Паренті «Етнополітика і життєздатність етнічних ідентифікацій» (1967), а завершилася виданням фундаментальної праці Джозефа Ротшильда «Етнополітика...» (1981) [42, 30]. Відтоді етнополітику розглядають як внутрішню політику держави, спрямовану на послідовне регулювання прав і відносин між державою та етнічними спільнотами, а також як відносини між етнічними групами, що проживають на території держави [54, 351].

* Теорія «плавильного котла» була порівняно прогресивною, оскільки не передбачала переваги однієї етнічної групи над іншими, проголошувала консолідаційний процес основним напрямком розвитку американської нації і заперечувала сегрегацію етнічних чи конфесійних меншин [52, 236]. Розробником означеної теорії був американський соціолог Роберт Парк, який виділив чотири етапи процесу асиміляції білих емігрантських груп, які проживали в містах США. Спочатку група проходила період контактів, потім вона вступала в конкуренцію з іншими групами за сфери впливу, далі наставав етап пристосування і потім етап асиміляції [52; 54, 350–351].

Виникнення теорії «плавильного котла» пов'язують із французьким офіцером Гектором Сент-Джоном де Креккером, котрий в роки, що передували Американській революції, об'їхав усі тринадцять англійських колоній. Враження від цих поїздок і весь зібраний фактичний матеріал він відобразив у написаних у формі есе дванадцяти листах, виданих у 1782 р. під назвою «Листи американського фермера». Найбільшою популярністю користується третій лист, в якому американське суспільство вперше було названо «плавильним казаном» багатьох народів. Аналізуючи особливості формування американської нації, де Креккер зазначав, що американці являються «ні європейцями ні нащадками європейців, а таким геном, де дивне змішення крові, яке ви не знайдете в жодній з інших країн. Я хочу звернути вашу увагу на сім'ї, де дідусь – англієць, його дружина – голландка, їх син одружений на французенці, а його чотири сини мають зараз чотирьох дружин різних національностей. Він американець, що приймає новий стиль життя, підкоряється новому уряду, живе новими категоріями. Він американець, якого сприймає широкий терен нашої великої alma mater. Усі людські індивідуальності переплавляються в нову расу, чия праця та нащадки можуть колись стати причиною великих змін у світі» [29, 796]. Наслідком подібних процесів мало стати форму-

Розширення кола досліджень національних процесів привело до формування цілісного наукового напрямку – етнополітики. Піонерами в цій галузі знання стали американські політичні соціологи П. Ван ден Берге, Е. Блек, М. Паренті, Дж. Ротшильд та інші науковці, завдяки зусиллям котрих із 60-х рр. ХХ ст. розпочалося виокремлення етнополітичної проблематики, а для її дослідження стали використовувати методи соціологічної та психологічної наук [2, 11–12]. У цей самий період було здійснено перші спроби визначення специфіки предметного поля наукової дисципліни, яка формувалася. Зокрема, М. Паренті розглядав етнополітику як науку, яка займається аналізом взаємозв'язку етнічної ідентифікації та політичного вибору [37]. На думку іншого дослідника – професора соціології та антропології Вашингтонського університету П'єра Ван ден Берге, вивчати етнополітику – це значить досліджувати те, які етнічні групи й інтереси представлені у структурах державної влади, якою є роль етнічності як політичного фактора у взаємовідносинах між національними державами і етносами, що проживають на їхній території. Американський політолог Р. Рокетт на початку 1980-х рр. пов'язував формування предметної галузі етнополітики з процесом вивчення етноспецифічних групових рис меншин, таких як прагнення до єдності в суспільстві, відданість традиціям і національній культурі [2, 12; 24, 45].

Професор Колумбійського університету Дж. Ротшильд у монографії «Етнополітика: концептуальні засади»^{*} уточнив концептуальні основи етнополітичної науки, наголосивши, що в центрі цієї дисципліни має бути дослідження процесу політизації етнічності в сучасному світі. Його суть, згідно концепції Ротшильда, полягає в перетворенні етнічності з суто психологічного, культурного або соціального фактора у «...власне політичну силу з метою зміни або стабілізації конкретних форм нерівності етнічних груп, які склалися в суспільстві» [65, 2]. У цьому сенсі предметом етнополітики є процес політизації етнічності, тобто активізації діяльності етнічних груп та їх переходу від суто культурних до політичних вимог.

Вчені розрізняють етнополітику в двох значеннях: 1) як галузь політології, що вивчає політичну суб'єктність таких спільнот, як етнос (народ), етнічні

вання нової національної та культурної спільноти – американської нації. Американці повинні були увібрати в себе найкращі риси інших народів, представники яких емігрували до США.

Термін «плавильний котел» було вперше використано в 1908 р. драматургом Ізраелем Зангвіллом, автором однойменної п'єси. Кульмінаційним моментом постановки були слова головного героя, єврейського емігранта Девіда, який визначив Америку як «Божий Тигель, великий плавильний котел, де усі раси Європи переплавляються та змінюються» [29, 796]. П'єса мала надзвичайний успіх в американському суспільстві та отримала схвальну оцінку від представників влади, зокрема президента Теодора Рузвельта [23, 443–444].

^{*} Дослідники звернули увагу, що Дж. Ротшильд у назві своєї праці використав поняття «politics» (сукупна діяльність усіх акторів політичного процесу, в т. ч. недержавних), а не «polісіс» (цілеспрямована діяльність державних органів). Це важливо для розуміння ідеологічних відмінностей етнополітики в умовах демократії та авторитаризму, а також з точки зору структури політичного курсу. Застосовується також подібне поняття «ethnic politics» [12].

групи, нація; 2) як політику держави у сфері етнічних відносин, формування і консолідації нації [9, 265]. Таким чином, етнополітика, будучи об'єктивним процесом, охоплює етнічність* і форми її вияву в політичному житті, реальну взаємодію етнічних груп із домінуючим у суспільстві етносом і державою. Вивчення цих феноменів дає змогу отримати всебічну наукову інформацію, необхідну для ухвалення кваліфікованих управлінських рішень, формування державної політики щодо етносів та національних меншин [24, 45–46]. Етнополітика має більш вузький об'єкт свого впливу, ніж національна політика, і є її невід'ємною частиною.

У науковій літературі етнополітикою в широкому значенні називають певну сферу політичного життя суспільства, яка так чи інакше впливає на інтереси й почуття етнічних груп (спільнот) та інших акторів, задіяних в етнополітичних відносинах. У вузькому значенні етнополітика – це закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, спрямована на регулювання міжетнічних відносин [36; 41, 75]. Таким чином, етнополітика – це сфера політичного буття, виникнення якої зумовлено участю етнічних груп у владі та владних відносинах і в управлінні етносоціальними процесами [42, 31].

Згідно з визначенням українського етнополітолога Олександра Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного життя в полінаціональних державах, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп [28, 488]. Ще один український дослідник Олександр Антоноук трактує етнополітику як систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії й громадські організації, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання

* Уперше наукове визначення етнічності, яке належить американському соціологу Девід Рісману, з'явилося в 1972 р. в Оксфордському словнику англійської мови. Під етнічністю (ethnicity) прийнято розуміти категорію, що позначає існування культурно-відмінних груп та ідентичностей. Термін «ethnicity» зустрічається в західній літературі з 40-х рр. XX ст. і спочатку означав «інші», тобто відмінні соціальні групи (маргінальна етнічність) [41, 77]. Загалом західні науковці використовують термін «етнічність» (у широкому розумінні) як збірне поняття для етнічних спільнот будь-якого гатунку та синонім понять «етнос», «народ», «нація», «національність», «етнічна» та «національна група» тощо. Проте за багатьма ознаками ці спільноти далеко не однакові [19, 115]. Одним із перших, хто вказав на бінарність терміна в англомовній літературі, де він виступає то як «характер або якість етнічної групи», то як «етнічна одиниця», був академік Юліан Бромлей [8, 16]. Загалом, як зазначив професор Іван Монолатій, неможливість узгодження ключових концепцій наводить дослідників на думку, що наука поки що не може зрозуміти природу етнічності в її реальній складності [34, 24].

міжнародних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів [1, 23–24]. На думку однієї з засновників російської етносоціології Леонаїди Дробіжевої, «... етнополітика – це послідовне державне регулювання колективних прав етнічних спільнот на територіях їх історичного проживання й інституціоналізації цього регулювання через прийняття відповідних законодавчих актів та створення державних органів, відповідаючих за етнічний складник внутрішньої політики держави» [14, 221].

Дотепер у західній етнополітології в дослідженні етнополітики сформувалося два основних напрямки, представлених концепцією внутрішнього колоніалізму, розвиненою прихильниками марксистського підходу, і етніцистською позицією. Прихильники першого напрямку вважали, що економічна нерівність народів є однією з головних причин виникнення національних рухів і націоналізму. Етніцисти дотримуються концепції про всеосяжне проникнення феномена етнічної ідентичності в усі пори політичного життя і про визначальний його вплив на всі суспільні процеси.

Сучасна етнополітична ситуація спростовує, що народи втягуються в міжетнічні конфлікти лише через економічну нерівність чи гноблення. Вирішальний вплив на вибір мети в національних рухах часто мають історична пам'ять народу, особливо про кривди щодо нього, рівень національної самосвідомості, національної гідності, коли національна незалежність є вищою цінністю, ніж матеріальні блага. Тому паралельно з концепцією внутрішнього колоніалізму та етніцистською позицією в західній політології сформувалася течія, представники якої визнають рівнозначне значення для виникнення національних рухів економічних інтересів групи та етнічної ідентичності. Цей напрямок одержав назву «нова етніцистська позиція». Один із його прихильників, американський політолог В. Фрімен, у 1974 р. зазначав, що етнічний конфлікт може бути наслідком етнічного суперництва в боротьбі за владу, статус і блага національно-державної системи [24, 46].

Традиційно об'єктом етнонаціональної політики називають нації, етноси (народи), етнічні спільноти, національні меншини, а також відносини між ними. Серед суб'єктів етнонаціональної політики виділяють державу*, органи місцевого самоврядування, власне нації та етноси (народи), політичні партії, національно-

* Американський соціолог російського походження Пітерім Сорокін виділив державу як одну з найвпливовіших соціальних груп, яка є «організованою зверху донизу» [49, 52]. Її політика відіграє надзвичайно важливу роль у суспільному житті. Саме вона покликана своєчасно виявляти назрілі проблеми розвитку суспільства, аналізувати їх, установлювати причини виникнення, складності, суперечливості та знаходити шляхи вирішення цих проблем. У сфері державної політики приймаються відповідні державно-політичні рішення, розробляється відповідний інструментарій, створюється механізм їх реалізації. На думку українського вченого Валерія Тертички, оптимальним є таке визначення державної політики – це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства [50, 5, 82–83].

культурні об'єднання, релігійні організації, засоби масової інформації, освітні установи. При цьому важливо зазначити, що суб'єкт-об'єктний склад етнонаціональної політики має динамічний характер: один і той самий інститут чи соціальна група можуть мінятися місцями [56, 93], тобто бути як суб'єктом, так і об'єктом.

Держава як суб'єкт етнополітики насамперед має бути зацікавленою в тому, щоб забезпечити діалог етнічних груп із владою, узгодження дій усіх зацікавлених сторін при врегулюванні етнополітичних та етнічних конфліктів. Саме роль держави як координатора і спостерігача за етнополітичними процесами, за діями різних державних відомств у цьому напрямку є принципово значущою, оскільки її реалізація забезпечує дотримання загальнодержавних інтересів, у т. ч. оптимізацію і гармонійність міжетнічних відносин [24, 48].

Систему державної етнополітики* необхідно розглядати як управління суспільними відносинами в етносоціальній сфері. Обсяг і зміст цієї сфери визначаються передусім характером взаємозв'язків між суб'єктом і об'єктом державного управління. При цьому систему таких залежностей необхідно розглядати як: суб'єкт управління (державна як керуюча підсистема) – взаємодії (підсистема прямих і зворотних зв'язків**) – об'єкт управління (підсистема соціальних структур, підвладних державному управлінню – етносфера). Таким чином, держава як суб'єкт управління визначає владний характер взаємодії відповідних сторін: держави і суспільства, елементів усередині суспільства, державних структур між собою тощо. Держава насамперед задає таким відносинам правові норми. Відповідно суспільна система конструює здебільшого зміст взаємовідносин [43, 194].

У поліетнічних суспільствах, коли в соціальне суперництво залучаються культурні, релігійні та інші відмінності, стратегія управління має будуватися не на обмеженні відмінностей або вилученні і «розводі» конфліктуєчих коаліцій, а на взаємовигідних формулах співпраці, справедливому розподілі влади і ресурсів, культурної терпимості до іншого тощо [43, 201]. У зв'язку з цим суперечливим залишається питання про преференції для етнічних меншин. Очевидно, що відповідь на нього неоднозначна. Найбільш аргументовано можна вважати позицію відомого американського політолога Сеймура Мартіна Ліпсета: «Відхід від політики, що робить наголос на особливій преференції, не може і не повинен означати відмови від зобов'язання нації з гарантування рівних можливостей для «зневажених» громадян» [64, 149–150].

* Український етносоціолог Володимир Євтух окремо визначив сутність державної етнополітики України як систему принципів та практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства [17, 119].

** У прямих зв'язках виділяють здебільшого керуючі впливи, у зворотних – моменти співробітництва, взаємодії, ініціативи знизу, сприйняття прямих зв'язків, їхньої результативності та ін. [43, с. 194].

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики науковці виокремлюють такі основні етнополітичні моделі (схематичні конструкції відносин між державою та етнічними спільнотами), як асиміляційна (інтеграційна)*, мультикультурна та політика виключення [52, 372; 23, 444; 60, 133]. Характеризуючи асиміляційну** модель етнополітики, російські вчені Валерій Тішков і Юрій Шабаєв зазначали, що вона базується на ідеї «одна країна – один народ – одна мова», і в цьому разі принцип громадянства протистоїть принципів меншини. Ця модель передбачає культурну гомогенізацію суспільства, що формується з різновидних в етнічному, расовому та релігійному відношеннях груп населення, перетворення його в певну цілісність, підставою для котрої стають загальні громадянські ідеали й загальні культурні стандарти. Етнічна ідентичність у результаті такої політики змінюється громадянською ідентичністю, і остання стає найважливішим соціальним маркером при культурному та політичному позиціонуванні особистості [52, 236, 372]. Один із найвідоміших західних дослідників націоналізму Ентоні Сміт щодо цього зауважив, що, «...як правило, членам знову включених етній або етнічним іммігрантам пропонувалися громадянство і мобільність у рамках загальної системи поділу праці в обмін на асиміляцію домінуючою політичною культурою і відмова від старих прихильностей і розмовних мов» [48, 94].

Російська дослідниця Ольга Борисова вважає, що етнічна асиміляція – це природний процес засвоєння представниками різних етносів мови, культури, звичаїв і традицій середовища проживання [6, 54–55].

У рамках асиміляційної моделі кожна держава здійснює свою політику, зміст, мета та напрямок якої можуть змінюватися. Професор Каліфорнійського університету Нейл Смелзер стверджував, що асиміляція, яка передбачає повне зникнення групи меншості, може бути насильницькою – шляхом сегрегації, вигнання і знищення, і може відбуватися мирно, тобто через поступове засвоєння

* Частина вітчизняних і зарубіжних науковців вважає, що варто вести мову не про єдину асиміляційну (інтеграційну) модель етнополітики, а про дві, цілком різні моделі, – асиміляційну та інтеграційну. Метою останньої передусім є політична інтеграція, формування єдиної політичної (громадянської) нації, натомість культурні та етнічні особливості спільнот залишаються [23, 444, 445]. При цьому Дж. Ротшильд зазначав, що в поліетнічних суспільствах термін «інтеграція» може означати три типи різних явищ: 1) інтеграція «життєвих можливостей» або подолання відмінностей між окремими етнічними групами за такими показниками, як рівень смертності, грамотності, зайнятості, житлові умови і т. ін.; 2) культурна інтеграція означає або акультурацію підлеглих груп під впливом домінуючої, ймовірно «раціональної» культури в соціально-економічних і політично «істотних» сферах при збереженні етнокультурних особливостей у менш значимій чи особистій сфері, або повну асиміляцію, коли етнокультурні особливості абсолютно зникають або стають несуттєвими навіть в особистому житті, зокрема, міжетнічні шлюби сприймаються як звичайне явище; 3) політична інтеграція передбачає визнання легітимності [політичної] системи етнічною групою. Вона може піти на це вільно і добровільно або ж під впливом завульованого, але ефективного використання влади домінуючої групи [40, 161–162].

** Асиміляція від лат. «assimilatio» – «уподібнення» [45, 120].

групами чужої для них культури [46, 311]. В найбільш радикальному варіанті метою асиміляційної моделі український дослідник Роман Коршук назвав формування єдиної нації шляхом нівелювання етнічних і культурних особливостей спільнот, що проживають на території держави. Основою асиміляційної моделі є ідея нації-етносу як єдиної етнічної та культурної спільноти. Саме рівень гомогенності та засоби його досягнення відрізняють крайній та поміркований варіанти цієї моделі. Основними засобами проведення подібної політики є заходи в освітній сфері та імміграційна політика [23, 444]. Найбільш яскравим прикладом асиміляційної моделі етнополітики були концепції «плавильного котла» у США та «злиття націй» в СРСР.

Асиміляційна модель вплинула на становлення багатьох сучасних націй. Їхній досвід демонструє, що на певному етапі розвитку використання окремих елементів цієї моделі є необхідним. Вибір на користь асиміляційної моделі часто зумовлювався специфікою націо- та державотворення і був дієвим засобом подолання трайбалізму і сепаратизму. Важливу роль відіграють також засоби інтегрування: за умов ліберальної демократії, основою якої є право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням, ця модель цілком може функціонувати [23, 445]. Однак державна політика насильницької асиміляції може викликати зворотню реакцію з боку етнічних груп і навіть призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

Окремі риси асиміляційної моделі етнополітики було використано в період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського

Вибух етнічного ренесансу в другій половині ХХ ст. і неспроможність асиміляційної моделі забезпечити єдність суспільства* зумовили перехід багатьох демократичних країн до мультикультурної моделі етнополітики [23, 445–446]. Передвісником політики мультикультуралізму** став американський дослідник Горацій Каллен, котрий обґрунтував концепцію «культурного плюралізму» та необхідність її прийняття як моделі національного розвитку США.

* У США посилювалися пошуки нової моделі інтеграції, і дедалі більшу популярність завойовували концепції культурного плюралізму. Сам процес американізації став образно подаватися американській громадській думці не як «плавильний казан», а як «салат» або «вінегрет» [52, 238]. До певного компромісу дійшли також у СРСР. Зокрема, в період правління Ю. Андропова ідею «злиття» націй було «відредаговано»: повна єдність народів СРСР досягається в таких сферах, як економічне, соціальне, політичне життя, тоді як етнічні та культурні відмінності залишаються [20, 49].

** Поняття «мультикультуралізм», за одними даними, ввійшло до наукового обігу в 1957 р., коли постала потреба охарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, за іншими даними, цей термін з'явився в Канаді в 60-х рр. ХХ ст. для позначення стану етнокультурної, расової, релігійної різноманітності населення країни. В 1971 р. «мультикультуралізм» став офіційним терміном, що позначає новий урядовий курс Канади, який був своєрідним актом визнання державними інститутами поразки асиміляційної політики. Мультикультуралізм у початковому значенні означав поважливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності [11, 17].

У 1915 р. він написав статтю «Демократія проти плавильного казана» [63], в якій висловив протест проти руйнування етнонаціональних культур і запропонував демократичну альтернативу примусовій асиміляції. Розвиток відносин між американською демократією й етнічною самобутністю Г. Каллен назвав «культурним плюралізмом». Першою країною, яка офіційно проголосила мультикультуралізм державною політикою (1971), стала Канада*.

Модель мультикультуралізму передбачає легітимацію різних форм культурної інакшості, яка лаконічно виражена у формулі «інтеграція без асиміляції». Це передбачає, що в межах однієї держави можуть співіснувати різні етнокультурні, конфесійні та інші утворення, які мають право на публічну репрезентацію і збереження власних особливих рис, способу життя, зумовленого культурною специфікою. Разом із тим, мультикультуралізм – це також спосіб контролю та регуляції мультикультурної мозаїки за допомогою соціальних механізмів [32].

У науковій літературі є чимало трактувань поняття «мультикультуралізм». Так, американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма визначив його як один із шляхів подолання напруженості у полікультурних державах та варіантів вдосконалення й активізації процесу демократизації, який «...розуміється не тільки як терпимість щодо культурного різноманіття, а й як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп, у даний час визнаний всіма сучасними ліберальними демократіями» [58]. Професор соціології Принстонського університету Майкл Уолцер, проаналізувавши способи сприйняття відмінностей, дійшов висновку, що метою мультикультуралізму є «...навчання всіх дітей кожної з культур, упровадження плюралізму, характерного для суспільства іммігрантів, у класні кімнати» [55, 88]. Німецький учений Франк-Олаф Радтке на прикладі Німеччини доводив, що політика мультикультуралізму є спробою соціальної держави вирішити проблему інституційної дискримінації іммігрантів через символічне визнання різноманітності й рівноправності культур [39].

Один із провідних російських теоретиків мультикультуралізму Владімір Малахов охарактеризував мультикультурне суспільство як таке, в якому нема «панівної культури» (і в якому поняття «культура» не прикріплене до поняття «етнос»). Це суспільство, в якому індивідам надана свобода вибирати, які культурні зразки є їхніми «власними».

Культурне розмаїття, на думку вченого, – це не тільки і не стільки етнічне розмаїття. Це різноманітність життєвих стилів, культурних орієнтацій і культурних тенденцій. Культурний плюралізм полягає не в паралельному існуванні

* Суть канадської моделі мультикультуралізму полягала в тому, щоб через спеціальні програми та служби надавати підтримку етнокультурним асоціаціям і допомагати меншинам у подоланні перешкод, які заважають їхній повноправній участі в житті канадського суспільства. У 1982 р. мультикультуралізм став конституційною нормою завдяки прийняттю Канадської хартії прав і свобод і пакета спеціальних законів, спрямованих на підтримку поваги до різних культур і їх повноцінне функціонування [52, 246–247].

автономних «ідентичностей», а в їхній взаємодії, що передбачає як їхнє взаємне проникнення, так і взаємну трансформацію [30].

В. Тішков і Ю. Шабаєв трактують мультикультуралізм як особливу форму ліберальної ідеології, змістом якої є інтеграція різних етнічних і расових груп в єдину спільноту при збереженні та офіційній підтримці їхньої культурної самобутності. При цьому вчені уточнюють, що мультикультуралізм – це сповідувана владою* тієї чи іншої країни доктрина єдності в різноманітті, що має за мету гармонізацію взаємодії між різними етнічними і расовими складовими держави на основі спільних цінностей при збереженні культурної автономії громад [52, 245]. Така форма етнополітики дає змогу нетитульному населенню зберігати групову ідентичність і безконфліктно співіснувати з домінантною більшістю.

Професор Російського університету дружби народів Нур Кірабаєв, розглядаючи мультикультуралізм як «...компроміс у міжкультурному діалозі», охарактеризував його як «теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп» [21, 20]. При цьому вчений звернув увагу, що, незважаючи на утвердження поваги до розбіжностей, мультикультуралізм не відмовляється від пошуку універсальності. Таким чином, політику мультикультуралізму можна розглядати як середній шлях створення вільних цивілізаційних просторів, не руйнуючи традиційного буття етносів, сформованих історією локальних цивілізацій.

Українська дослідниця Світлана Дрожжина визначила мультикультуралізм як «...стан, процеси, погляди, політику культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні» [15, 94]. Проте, як вважає вчена, наявність етнокультурної та мовної розмаїтості не є підставою для визнання суспільства мультикультурним загалом. Для цього необхідно, щоб поряд із дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні нормативні. Сутність останніх полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Нормативний підхід підтверджує виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль у напрямку

* В. Тішков акцентував особливу увагу на тому, що мультикультуралізм – це не тільки момент фіксації і визнання в суспільстві/державі наявності культурних розходжень, а й «...концептуальна позиція у сфері політичної філософії й етики», що знаходить своє вираження в правових нормах, суспільних інститутах, повсякденному житті людей [51, 335]. Ця модель передбачає державну підтримку для етнічних, расових і релігійних груп у справі збереження їхньої культурної специфіки, мови, релігії. З цією метою формуються спеціальні інститути та виділяються ресурси для організації шкільного навчання мовами меншин, створення телеканалів, що транслюють їхніми мовами тощо. Останніми роками модель мультикультуралізму доповнено вимогами створення умов для формування загальнонаціональної єдності та зміцнення системи спільних цінностей [52, 372].

підтримки й сприяння матеріальному й духовному розвитку різних культурних груп, а також поваги до їхньої ідентичності [15, 97].

На думку української дослідниці Ірини М'язової, мультикультуралізм сьогодні є ідеологією, політикою та дискурсом, що підтверджують правомірність і цінність культурного плюралізму, доречність та значимість існування різноманіття культурних форм. У контексті мультикультуралізму несхожість і відмінність перестають розглядатися як «чуже», стаючи просто «іншим» [27, 156]. У період Української революції 1917–1921 рр. таку модель етнополітики або її елементи прагнули використовувати Центральна Рада, Директорія, УНРада ЗУНР та їхні уряди.

Однак етнополітична модель мультикультуралізму, попри такі її позитивні установки, як громадянська рівноправність, стабілізація етнічного складу населення країни, відмова держави від втручання у справи етнічної ідентифікації, дотримання правил толерантної поведінки тощо, не є універсальною панацеєю. Зокрема, викликає застереження характерна для мультикультуралізму перевага групових інтересів етнічних спільнот над інтересами індивіда, посилення «мозаїчності» і навіть фрагментації окремих культур, прагнення іммігрантів уникнути інтеграції в приймаюче суспільство. На думку деяких дослідників, одним із наслідків мультикультурної етнополітики є руйнування традиційної культури місцевого населення представниками іммігрантів [13; 23, 446–447; 52, 249]. На необхідності збереження національної ідентичності територіального співтовариства, базованого на єдиній культурі, наголошував американський теоретик Самюель Гантінгтон, котрий вбачав у мультикультуралізмі деструктивне начало. Він не мав сумнівів, що відмова від єдиної західної ідентичності, заохочення культурного різноманіття послаблять західний світ, а тому застерігав: неодноразово лідери тих чи інших народів намагалися «...змінити ідентичність їхньої країни з однієї цивілізації на іншу. Аж до сьогодні ні в одному випадку вони не досягли успіху, а породжували замість цього шизофренічні розколаті країни» [59, 504].

Подібної думки дотримувався також американський соціолог Едвард Альберт Шилз, зазначаючи, що «мультикультуралізм», поширений в освітній системі США, є чи не найбільш ефективним засобом руйнування національного духу. Він насамперед призначений для підриву ідеї домінантної нації у США і національної держави, яка її підтримує. Це може призвести до руйнування громадянського суспільства і відповідно завдати шкоди малим націям, які воно захищає. Наслідком розпаду громадянського суспільства була б війна «всіх проти всіх» [61].

Про те, що втілення мультикультурної моделі етнополітики в життя іноді призводить до протилежних наслідків, свідчить досвід деяких розвинених країн, зокрема Канади, де замість інтеграції суспільства триває його фрагментація на конкуруючі між собою етнічні сегменти. При цьому не тільки не відбувається зближення між етнічними групами, а й посилюється етнічне розшарування на індивідуальному рівні, тобто ускладнюються умови для міжособистісних комунікацій [52, 249]. Наслідком реалізації політики мультикультуралізму є також активізація сепаратистських настроїв: у 1995 р. франко-канадським сепара-

тистам не вистачило лише 1% голосів виборців, щоб проголосити незалежність провінції Квебек [23, 447]. Тому не дивно, що низка провідних світових лідерів змушені були визнати повний провал концепції мультикультуралізму в їхніх країнах*. Подібні заяви зробили канцлер Німеччини Ангела Меркель**, прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон, президент Франції Ніколя Саркозі [33; 7; 44] та інші політики.

Антиподом до мультикультурної моделі є політика виключення, що передбачає створення умов для політичного, економічного та культурного домінування однієї етнічної групи і витіснення з основних позицій у політиці та культурі представників інших груп. Така модель може бути достатньо м'якою і виявлятися в конституційному націоналізмі та етнічній демократії, коли одна група через державно-правові інститути і процедури захоплює домінуючі позиції, а може набувати форми жорсткого розділення етнічних і расових громад [52, 372]. Крайніми формами політики виключення, найбільш характерними для минулих епох, є расизм***, геноцид та їхні різновиди.

Расистська етнополітична модель полягає у прагненні забезпечити етнічну та расову чистоту пануючої спільноти, у розподілі суспільства на повноцінних і неповноцінних громадян, дискримінації непанівних етнічних груп. Ця модель ґрунтується на ідеології расизму – уявленнях про природну нерівність людських рас і вирішальному впливі расового фактора на історію людства [23, 447]. Кожен із прикладів вияву расизму, як зазначав Н. Смельзер, «...є вираженням етноцентризму з боку панівної групи, тому що гнобителі вважали себе вище пригнобленої групи в біологічному і культурному відношенні» [46, 309].

Расистські ідеї зародилися в XVI ст., але перше найбільш послідовне обґрунтування расистської теорії викладено в праці французького соціолога Жозефа Артура де Гобіно «Досвід про нерівність людських рас», виданій у 1853 р. у Франції. У цій праці дослідник на матеріалі історії багатьох народів намагався довести, що джерелом відмінностей в історичних долях і рівні розвитку різних країн є расові особливості їхніх мешканців. Людські раси, на його думку, через специфіку їхніх організмів ризнують між собою не тільки зовнішніми даними, а

* Наприклад, за результатами оприлюдненого у квітні 2010 р. соціологічного дослідження, виконаного на замовлення уряду ФРН, було встановлено, що кожен четвертий турок у Німеччині не знає німецької мови, а кожен другий практично не спілкується з німцями. За даними міністра внутрішніх справ Німеччини Томаса де Мезьєра, від 10 до 15% мігрантів відкрито відмовляються інтегруватися у німецьке суспільство [3, 31].

** Виступаючи в жовтні 2010 р. на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу, канцлер ФРН А. Меркель визнала повний провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: «Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя поруч одних з іншими, повністю провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою». А отже, як зазначила А. Меркель, «...вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині» [53].

*** Термін «расизм» уперше було зафіксовано у Французькому словнику Ларусса, виданому в 1932 р. Його трактували як «...систему, яка підтверджує перевагу однієї расової групи над іншими» [52, 261–262].

й психологічними характеристиками та здібностями до розвитку і навіть засвоєння культури. Нижчою расою вчений вважав чорну, більш розвиненою – жовту, а вищою, здатною до прогресу і створення повноцінної культури, – білу, особливо її еліту – арійську частину [10].

Британський соціолог Мікаель Бентон («Ідея раси» (1977), «Расова та етнічна конкуренція» (1983)) та його однодумці називали расизм доктриною, яка дає змогу обґрунтувати стійкі біологічні відмінності між групами, що перебувають у відносинах зверхності і підпорядкування [5]. При цьому він підкреслював необхідність розрізнення раси й етнічності, наголошуючи, що перша відноситься до категоризації, тобто зовнішнього (зовні) визначення, і пов'язана з процесами виключення («їх»), тоді як етнічність має справу з груповою ідентифікацією («нас»), при цьому «членство в етнічній групі є переважно добровільним, а членство в расовій групі – ні» [62, 11].

Інші науковці, серед яких Джон Рекс («Раса і етнос», 1986), Мартін Баркер («Новий расизм», 1981) і Роберт Майлз («Расизм», 1989), по-різному характеризували сутність расизму, зазначаючи, однак, що його основою є соціально створені категорії та володіння певними характеристиками, причому ці категорії можуть бути культурними, релігійними, історичними, а не тільки біологічними або псевдобіологічними [5].

Згідно з расистською моделлю етнополітики суспільство стратифікують за вертикально-ієрархічним принципом. На вершині перебувають представники панівної етнічної спільноти, що вважаються єдиними «повноцінними» громадянами. Вертикально-ієрархічний принцип забезпечує повну монополію панівної спільноти в політичній, соціальній, економічній, культурній та інших сферах. Непанівні групи перебувають у підкореному становищі, їхнє місце та роль у суспільній ієрархії залежать від расової «повноцінності». Для забезпечення етнічної/расової чистоти расистська модель етнополітики обмежує до мінімуму доступ представників «неповноцінних» етнічних груп у країну та передбачає повну заборону або суттєві обмеження щодо змішування представників різних расових груп. Проводячи подібні заходи правлячі кола активно використовують геноцид і депортації [23, 444, 448; 6, 49]. На практиці расистська модель етнополітики була втілена в нацистській Німеччині та ПАР періоду апартеїду, а окремі її елементи, зокрема політика сегрегації, – в деяких країнах, наприклад, у США (XIX – до 60-х рр. XX ст.).

Найбільш агресивною етнополітичною моделлю є геноцид*. Відповідно до міжнародної Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948), геноцид слід розуміти як дії, чинені з наміром знищити, цілком чи

* Геноцид від грец. «genos» – «рід» і лат. «caedo» – «вбиваю» [45, 259]. Термін «геноцид» як юридичне поняття вперше було використано у виданій 1944 р. у Вашингтоні праці американського юриста Рафаеля Лемкіна «Основне правило в окупованій Європі» [31, 34].

У психологічному плані геноцид є виразом граничної нетерпимості до іншого способу життя, іншої «картини світу» (етнічної та культурної) аж до фізичного знищення її носіїв. Як зазначають етнопсихологи, «...дана агресія, завдяки дії психологічного механізму каузальної атрибуції (приписування причин) у свідомості її носіїв, пояснюється «благородними мотивами» і, таким чином, отримує статус легітимності на період її активного вияву» [38, 558].

частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове її фізичне знищення; заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [22].

Дослідники зазначають, що домінуюча група або домінуючі етнічні спільноти беруть на озброєння геноцид тоді, коли відчувають загрозу своїм інтересам з боку іншої групи, яку нерідко оголошують відсталою (або конфліктогенною, криміногенною тощо), що не має економічної та соціальної цінності і співіснування з якою вважається неприйнятним. Геноцид дає змогу вирішити проблеми міжетнічної взаємодії шляхом фізичного усунення конкуруючої етнічної групи або шляхом підриву її демографічного, культурного потенціалу, в результаті чого вона перестає сприйматися як загроза інтересам домінантної спільноти [52, 266].

У сучасному суспільстві расизм, геноцид, як і будь-які інші людиноненависницькі теорії, а також їхні вияви, рішуче засуджує світове співтовариство як неприпустимі та протизаконні; міжнародне право й гуманістична мораль розглядають їх як злочин проти людства. Відповідно спроби здійснення подібної політики нині не можуть бути результативними.

П'ять можливих етнополітичних моделей вирішення проблеми «культурного різноманіття» запропонував професор Лондонської школи економіки Чандран Кукатас. Це ізоляціонізм, асиміляторство, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд.

Ізоляціонізм учений вважає найбільш очевидною реакцією суспільства, щоб не допустити виникнення культурного різноманіття і таким чином зберегти традиційні культурні засади. Для цього посторонніх позбавляли права в'їзду в країну і проживання в ній, особливо це стосувалося тих іммігрантів, що відізнялися від основного населення в культурному плані. Свого часу такий підхід взяли на озброєння Австралія й Японія. Проте політика ізоляціонізму виявилася неефективною, оскільки її складно було реалізовувати впродовж тривалого проміжку часу.

Однією з альтернатив ізоляціонізму мало стати асиміляторство, яке полягало в тому, щоб допускати в країну приїжджих, але при цьому здійснювати політику їхньої асиміляції, обмежуючи тим самим масштаби впливу сторонніх на культуру приймаючого суспільства. Однак такий підхід також був малопродуктивним, оскільки, по-перше, іммігранти не тільки піддавалися асиміляції, а й самі впливали на повсякденне життя й менталітет приймаючого суспільства; по-друге, не всі культурні меншини погоджувалися на запропонований їм сценарій і чинили опір спробам асиміляції; по-третє, в суспільстві з достатнім ступенем індивідуальної свободи асиміляторська політика могла призводити до обмежень не лише іммігрантів, а й корінних мешканців країни.

Модель м'якого мультикультуралізму передбачає відмову як від спроб не допустити виникнення культурного різноманіття шляхом самоізоляції, так і від прагнення не дати йому вкоренитися за рахунок асиміляції меншин; допускається і прийом крайною представників різноманітних культур, і спокійне ставлення до того, що меншини можуть залишатися «не інтегрованими». Ступінь асиміляції мав визначатися бажанням і здатністю кожного окремого індивіда. На думку Ч. Кукатаса, саме модель м'якого мультикультуралізму найбільшою мірою відповідає принципам класичного лібералізму і є оптимальною.

Жорсткий варіант мультикультуралізму відрізняється від м'якого його ступенем. Одна з характеристик м'якої мультикультуралістської політики полягає в тому, що в її рамках можлива асиміляція людей не стільки тому, що вони самі цього хочуть, як через те, що в них нема особливого вибору. В результаті представники культурних меншин у суспільстві або нездатні підтримувати свою особливу ідентичність тому, що це пов'язано з надмірними витратами, або не можуть повністю брати участь у житті суспільства через власні культурні уявлення і традиції. Жорсткий мультикультуралістський підхід полягає в тому, що суспільство має вживати активних заходів для забезпечення таким людям не лише повноцінної участі в житті суспільства, а й максимальних можливостей для збереження особливої ідентичності і традицій. Згідно з цією моделлю до різноманітності слід не просто ставитися толерантно – її потрібно зміцнювати, заохочувати і підтримувати як фінансовими засобами (за потреби), так і шляхом надання культурним меншинам особливих прав.

Найбільш реакційною моделлю впливу на культурне різноманіття дослідник визначив апартеїд, який свого часу застосовували в ПАР. Він не закриває представникам культурних меншин доступу в країну, оскільки це практично неможливо, але передбачає повну заборону на їхню асиміляцію. Політику апартеїду, так само як і ізоляціонізму, важко здійснювати протягом тривалого періоду, оскільки людям притаманне природне прагнення до спілкування й об'єднання. Зберегти такий політичний устрій можна лише репресивними методами [25].

Прикладом успішного поєднання поліетнічності та демократії може стати реалізація моделі консоціальної демократії, запропонованої американським політологом Арендом Лейпхартом. Характерними для неї є чотири ознаки: дві головні – це участь представників усіх значних груп у прийнятті політичних рішень і широка автономія цих груп в управлінні своїми внутрішніми справами; дві вторинні – пропорційність і право вето меншини. Основне призначення цих інструментів полягає в тому, щоб зміцнити почуття безпеки кожної групи, надаючи їй максимальні можливості вирішувати власну долю, не створюючи при цьому загрози безпеці інших груп [26, 288]. Подібна модель, базована на Законі про національно-персональну автономію, функціонувала в УНР. Її відмінність полягала лише у відсутності права вето меншин. Проте використання цього інструменту в моделі консоціальної демократії А. Лейпхарта обмежу-

валося колом найбільш важливих і фундаментальних питань і було засноване швидше на неформальному взаєморозумінні, ніж на формальних юридичних або конституційних правилах [26, 290].

Окремі риси гіпотетичних результатів дії Закону про національно-персональну автономію в УНР проглядаються в оригінальній концепції т. зв. плурального суспільства, описаної британським вченим Дж. Ферніволлом на прикладі Бірми і Яви. Плуральне суспільство автор розуміє як «мішанину народів», в якій єднальною ланкою між індивідами є торгово-ринкові відносини. Етноси стикаються, але не об'єднуються. Кожна група дотримується своїх релігій, культури, мови, уявлень і звичок. Люди зустрічаються як індивіди, але лише на ринку, при продажу та купівлі. Сегменти окремих громад живуть пліч-о-пліч, але роздільно в рамках загального політичного утворення. Навіть у сфері економіки поділ праці відповідає расовим відмінностям. Це схоже на кастову систему, але без релігійної основи.

Дж. Ферніволл зазначав, що плуральне суспільство складається з груп ізольованих індивідів, і дезінтеграція соціальної волі відображена в фрагментарності соціальної потреби. Навіть у життєво важливому для всього суспільства питанні захисту від агресії люди не готові жертвувати власними інтересами [57, 186–187].

Концепцію плурального суспільства продовжили розробляти послідовники Дж. Ферніволла, насамперед М. Сміт. Він запропонував розрізнити три альтернативні основи суспільної організації та єдності, а саме способи диференціальної, еквівалентної і стандартної інкорпорації.

При диференціальній інкорпорації одна інституційно помітна група, найчастіше отримуючи вигоди для себе, панує над іншими за допомогою різних засобів, аж до застосування сили, коли це необхідно. Її пряму протилежність становить консоціація (еквівалентна інкорпорація), яка заперечує нерівний розподіл привілеїв, прав чи можливостей груп у суспільній сфері незалежно від наявності або відсутності загальних для всіх груп інститутів.

Третій спосіб інкорпорації, на думку вченого, можна проілюструвати на прикладі Великобританії, Франції, Голландії чи Данії. Його характерна особливість полягає в тому, що індивіди прямо введені в суспільну сферу як громадяни на формально тотожних умовах громадянського і політичного статусу, минаючи індивідуальне членство в будь-яких проміжних корпоративних групах; у рамках цієї системи індивіди користуються громадянськими правами безпосередньо, а не через групову ідентифікацію незалежно від діяльності в інших інституційних сферах. З урахуванням цих ознак М. Сміт назвав цю систему «універсалістською», або «стандартною» інкорпорацією. За цієї системи інституційна практика індивідуальних громадян абсолютно не має значення, за винятком специфічних дій, прямо або побічно заборонених законом. Режим за своєю орієнтацією і наслідками іманентно асиміляційний, оскільки громадянська рівність усіх членів суспільства сприяє стиранню відмінностей у мовній, шлюбній, економічній, освітній, рекреаційній та в інших сферах. У таких умовах, у межах закону,

особливості сімейної чи релігійної практики є справою особистого вибору і не пов'язані з визначенням індивідуальних громадянських прав [47, 187–189].

Етнополітичні моделі поведінки держави визначаються типом політичного режиму, навичками правової й управлінської культур і значною мірою задаються національною політичною елітою. О. Борісова виділила й охарактеризувала такі різновиди комунікації між державою й етнічною групою, як імператив, маніпуляція і діалог.

Основою імперативу* як історично традиційної стратегії держави є етнічне насильство – прагнення до повного домінування над етнічною групою з метою нав'язування їй своїх ціннісних установок, жорсткого регламентування всіх сфер її життєдіяльності, штучного руйнування її цілісності, придушення та утисків її інтересів і навіть знищення або усунення з системи соціальної взаємодії. Цей вид інтеракції був властивий державам імперського типу; його окремі елементи інколи використовують сучасні держави як інструмент силового тиску на «нетитульні» етнічні групи [6, 46, 49]. Виділяють три типи імперативної стратегії, що проводиться державою щодо етнічних груп: дискримінація**, територіальна та правова ізоляція***, геноцид. Основою імперативу як поведінкової стратегії держави є такі ідеології, як шовінізм**** і расизм.

Наслідком нав'язування імперативної моделі інтеракції з боку держави може стати наростання етнічної та соціальної напруженості дискримінованих груп, що відповідно може призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

* Соціальний психолог Марина Бітянова визначила імперативне спілкування як «...авторитарну, директивну форму впливу на партнера за спілкуванням із метою досягнення контролю над його поведінкою і внутрішніми установками, примусу до певних дій або рішень». Найчастіше імперативні форми спілкування використовують для встановлення контролю над зовнішньою поведінкою людини. Особливість імперативу полягає в тому, що кінцева мета спілкування – примус партнера – не завуальована: «Будеш робити, як я скажу». Заходами впливу при цьому використовують накази, вказівки, розпорядження та вимоги, покарання, заохочення [4, 73–74].

** Дискримінація – це обмеження або позбавлення частини громадян політичних та громадянських прав і свобод за ознакою етнічної (расової, релігійної, мовної) належності. Використання цієї стратегії комунікації спрямоване на забезпечення привілейованого становища «титульної» групи (з якою себе ототожнює державне угруповання) і обмеження інших етнічних спільнот у сферах виборчого права, вищої освіти, свободи пересування і вибору місця проживання, соціальних та економічних прав [6, 46–47].

*** Територіальна чи правова ізоляція етнічних груп є більш жорстким імперативним впливом з боку держави. Формами територіальної ізоляції є резервації для нечисленних корінних жителів країни; гетто як особливі поселення для євреїв; депортації – насильницькі переміщення етнічних груп з одних місць в інші, фактичне виселення їх із традиційних місць проживання чи історичної батьківщини [6, 47–48]. Дж. Ротшильд зазначав, що подібні заходи, зокрема виселення, застосовують щодо груп, котрі розглядаються як маргінальні та «невиліковно ворожі» загальній меті домінуючої групи [40, 164].

**** Шовінізм – це звеличення ролі та становища «титульної» групи, приниження «нетитульних», яким відмовлено в самотності [6, 49].

Демократизація політичних систем сучасних держав спричинила новий вид взаємодії між означеними акторами – маніпуляцію*. Це більш м'яка форма впливу на партнера, ніж імператив; справжня мета комунікації може бути від нього прихована. Ця стратегія спрямована на опосередковане управління поведінкою контрагента, зміну агоністичних установок на лояльні, відхід від можливо-го конфлікту або переведення його з політичної площини в культурну або мовну.

Держава в поліетнічному суспільстві застосовує маніпулятивний вид взаємодії з метою інтеграції етносів різного типу розвитку в єдиний соціально-економічний, політико-правовий і культурний простір. Важливим інструментом впливу на партнера в цій ситуації інтеракції є актуалізація громадянської правосвідомості та громадянської самоідентифікації особистості [6, 52–53]. Виокремлюють три основні типи маніпуляції: деетнізація політики та державності**, політика асиміляції і політика акультурації***.

Створення ідеальної моделі взаємодії держави й етнічної групи неможливе без розвитку діалогу як виду комунікації. Діалог як стратегія взаємодії впливає з постулювання партнерами свого рівноправного становища; її мета спрямована на взаєморозуміння, самопізнання і саморозвиток контрагентів, створення комфортного середовища взаємодії та виконання конкретних завдань. Діалог виникає в тій ситуації комунікування, коли етнічні групи агрегують власні інтереси, а держава здійснює заходи щодо їхньої реалізації за умови

* Маніпуляція – це приховане управління особистістю, такий психологічний вплив на людину, який має забезпечити негласне отримання маніпулятором односторонніх переваг, але так, щоб у партнера зберігалася ілюзія самостійності прийнятих рішень. Сила маніпуляції полягає в її прихованому характері; прихований як сам факт впливу, так і його мета. Маніпулятор використовує психологічно вразливі місця людини – риси характеру, звички, бажання, а також її переваги, тобто все, що може спрацьовувати автоматично, без свідомого аналізу [4, 76].

** Деетнізацію в означеному контексті слід розуміти як політику держави, спрямовану на штучне обмеження і витіснення етнічних форм суспільного життя, на відмову в підсумку від етно-територіальної форми державності. Ця стратегія зумовлена тим, що «титальна» спільнота відмовляється визнати право інших груп на самобутні форми життєдіяльності. Механізми деетнізації різні: 1) ліквідація наявних територіальних автономій або перешкодження їхньому створенню; 2) зміна адміністративно-територіальних кордонів усередині країни таким чином, щоб вони не збігалися з етнічними (мовними); 3) відмова від групового і запровадження індивідуального принципу захисту етнічних прав (збереження самобутності, розвиток мови, освіти, культури) [6, 53–54].

*** Акультурація, на відміну від асиміляції, є таким процесом взаємовпливу етнічних культур, при якому не відбувається зміни етнічної самосвідомості або втрати своєї мови. Політику акультурації здійснюють сучасні демократичні держави, суть якої полягає у складанні та реалізації програм, що забезпечують засвоєння європейської культури етносами інших типів розвитку і спрямованих на подолання етноцентризму, розвиток культури толерантності до іноетнічного буття [6, 55]. Дж. Ротшильд зазначав, що непримушувану Акультурацію здійснюють за допомогою міжетнічної взаємодії, дозволу і навіть заохочення соціальної мобільності, освіти та використання цивільних прав і свобод. Хоча домінуючі групи можуть (іноді цілком обгрунтовано) розглядати таку політику як істотну поступку, зазвичай вона не приводить до значного перерозподілу влади між домінуючою і підлеглими групами [40, 164].

збереження територіальної цілісності. Використання діалогу як стратегії комунікації між двома означеними партнерами можливе при досягненні суспільством певного рівня демократії та правосвідомості, коли цінною парадигмою є визнання рівнозначності всіх етноцивілізаційних груп та їхнього права на різні форми самовизначення в межах певної країни, в т. ч. права на автономію – етно-територіальну чи культурну [6, 58]. Такий підхід потребує поступливості від усіх акторів етнополітичних відносин.

На думку Дж. Ротшильда, домінуючі групи, крім поширеного принципу «розділай і володарюй», можуть застосовувати різну тактику щодо підлеглих груп або поєднувати різні методи і підходи до окремих груп. Найбільш характерними є такі методи й засоби: 1) геноцид; 2) виселення; 3) примусова асиміляція; 4) непримушувана акультурація; 5) структурна федералізація (кантонізація, децентралізація) – це метод встановлення довіри й усунення побоювань підлеглих груп за допомогою територіальних гарантій; 6) «макіавеллістська» версія структурної федералізації – її використовують, коли домінуюча група інституційно дробить велику існуючу або латентну групу на більш дрібні нові*; 7) навмисне ігнорування етнічних політичних вимог і тою чи іншою мірою завуальоване зневажливе ставлення до «відсталих» етнічних культур, сподіваючись, що це прискорить їхнє імовірно неминуче зникнення [40, 163–165]. Проаналізувавши означені заходи, що використовують у відносинах між підлеглими і домінуючими групами, вчений дійшов висновку, що жоден із них не має універсальної ефективності, а деякі є надмірно радикальні і відповідно спричиняють насильницький силовий опір меншини і засудження міжнародною громадськістю.

Для узагальнення варіативності стратегій влади у сфері етнонаціональної політики Дж. Ротшильд запропонував такі моделі: «вертикальної ієрархії», «паралельної сегментації» та «перехрещеної сітки». Перша модель є авторитарно-тоталітарною, оскільки відображає державну систему з домінуючою етнічною групою, що панує в усіх сферах суспільного життя, та підлеглих їй іноетнічних спільнот. Для збереження існуючої ієрархії панівна етногрупа може застосовувати до залежних від неї іноетнічних суб'єктів силу чи примусові санкції. Друга модель має перехідний характер – від авторитарно-тоталітарних до демократичних етноконструкцій, де кожна етнічна група визначається внутрішньою соціальною стратифікацією та наявністю власної політичної еліти. Етногрупові суперечності узгоджуються або шляхом переговорів і досягнення компромісів, або застосування сили**. Найбільш оптимальною для аналізу міжетнічної взає-

* У радянській Центральній Азії, наприклад, Йосиф Сталін і його оточення прагнули розчленувати пантюркську панісламську фалангу, яка викликала побоювання, субсидуючи і в певному сенсі створюючи більш дрібні групи: казахів, киргизів, туркменів, узбеків та інших [40, 164].

** Дослідники до моделі «паралельної сегментації» зараховують «корпоративну» та «кланову» демократії, елементи яких здобули широке розповсюдження на пострадянському просторі, в т. ч. в Україні. Для них властиві високий ступінь групових інтересів, боротьба за економічний і політичний вплив у суспільстві, переранжировка соціальних статусів та етнічної «ваги» в країні [18, 8].

модії в розвинених суспільствах, на думку Дж. Ротшильда, є третя модель. У її межах завдяки активній взаємодії різних етногруп економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються, а поняття «громадянин» органічно інтегрує в собі етнічні й національні складники [65, 80–84]. Такий підхід не гарантує рівного представництва етнічних груп, проте дає змогу збалансувати інтереси поліетнічного суспільства та уникати міжнаціонального протистояння.

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики, сформованих у світовій політичній думці, можна підсумувати, що етнонаціональна політика є однією з головних категорій, яка забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнонаціональних відносин. Її виникнення зумовлене поліетнічним складом багатьох держав світу та необхідністю ефективної інтеграції іноетнічних суб'єктів з політичною структурою суспільства. Різні країни використовують різні моделі державної етнополітики, однак основними серед них є асиміляційна (інтеграційна) модель, мультикультуралізм та політика виключення.

Lazarovych M. To a question of the methodology of scientific analysis of the state ethnic policy. Based on the integrated use of a set of general principles of scientific knowledge, the dialectical approach, and special methods of research the author highlights the major theoretical approaches to determine the nature, origin and pre-conditions of national ethnic models.

Key words: *ethnopolitics, government, minorities, model, assimilation, multiculturalism, policy exception.*

Лазарович М. К вопросу о методологии научного анализа государственной этнополитики. На основе комплексного использования совокупности общих принципов научного познания, диалектического подхода, а также специальных методов исследования отражены основные теоретические подходы к определению сущности, предпосылок зарождения и моделей государственной этнополитики.

Ключевые слова: *этнополитика, государство, меньшинства, модели, ассимиляция, мультикультурализм, политика исключения.*

Література

1. Антонюк О. В. Основи етнополітики [Текст] : навч. посіб. – [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.
2. Ачкасов В. А. Этнополитология [Текст] : учеб. / В. А. Ачкасов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва : Юрайт, 2014. – 495 с.
3. Бандурка А. С. Сім облич мультикультуралізму [Текст] / А. С. Бандурка // Гілея. – 2012. – Вип. 59 (дод.). – С. 29–35.
4. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей [Текст] : уч. пособ. / М. Р. Битянова. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.
5. Большой толковый социологический словарь терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/tr/razizm.html>.

6. *Борисова О. В.* Этнические группы в политическом процессе (концептуальные основы этнополитологии) [Текст] / О. В. Борисова. – Ульяновск : ГСХА, 2003. – 172 с.
7. Британська політика мультикультуралізму провалилася – Камерон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/2298705.html>.
8. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.
9. *Гелей С. Д.* Політологія [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
10. *Гобино Ж. А. де.* Опыт о неравенстве человеческих рас [Электронный ресурс] / Жозеф Артур де Гобино. – Москва : Одиссей ; Олма-пресс, 2001. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gobino00.php.
11. *Гордієнко А. В.* Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі [Текст] / А. В. Гордієнко // Наукові праці. – 2012. – Т. 178, вип. 166. – С. 17–20. – (Серія : Політологія).
12. *Дадуев М. А.* Концептуальные основы этнополитики в современной России [Электронный ресурс] / М. А. Дадуев // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 2. – Режим доступа : <http://teoria-practica.ru/-2-2013/politics/daduev.pdf>.
13. *Дерябина С. Р.* Россия и опыт мультикультурализма: за и против [Электронный ресурс] / С. Р. Дерябина // Демоскоп Weekly. – 2006. – № 231–232. – Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0231/analit03.php>.
14. *Дробижьева Л. М.* Этничность в современной России: этнополитика и социальные практики [Текст] / Л. М. Дробижьева // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В. А. Ядова. – Москва : Изд-во «КАНОН-пресс-Ц», 2001. – С. 199–221.
15. *Дрожжина С. В.* Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти [Текст] : моногр. / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.
16. *Дрожжина С. В.* Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти [Текст] / С. В. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.
17. *Євтух В. Б.* Етнічність: енцикл. довід. [Текст] / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
18. *Калиновський Ю. Ю.* Вибір та реалізація етнонаціональної моделі в процесі державотворення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ю. Ю. Калиновський. – Харків, 1999. – 17 с.
19. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології [Текст] : науково-навч. посіб. / О. Картунов. – К., 1999. – 245 с.
20. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму [Текст] : моногр. / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
21. *Кирабаев Н. С.* Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе [Текст] / Н. С. Кирабаев // Культурная идентичность и глобализация : докл. и выст. V Междунар. филос. симпозиума [«Диалог цивилизаций: Восток–Запад»], Москва, 27–28 апреля, 4–5 мая 2001 г. / под ред. Н. С. Кирабаева и др. – Москва, 2002. – С. 15–20.
22. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
23. *Коршук Р. М.* Моделі етнополітики [Текст] / Р. М. Коршук // Гілея. – 2010. – Вип. 40. – С. 442–449.
24. *Кряклина Т. Ф.* Этнополитика как инструмент управления этнополитическими процессами [Текст] / Т. Ф. Кряклина // Wschodnie partnerstwo – 2012 : materiały

- VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, 7–15 września 2012 roku. Vol. 5. – Przemysł : Nauka i studia, 2012. – S. 44–50. – (Historia. Politologija. Filozofia).
25. *Кукатас Ч.* Теоретические основы мультикультурализма [Электронный ресурс] / Чандран Кукатас. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227.
 26. *Лейпхарт А.* Полиэтническая демократия [Текст] / Аренд Лейпхарт // Этнос и политика : хрестомат. / авт. – сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 287–299.
 27. *М'язова І. Ю.* Про місце та роль мультикультуралізму в комунікативному просторі [Текст] / І. Ю. М'язова // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008. – № 13. – С. 156–160.
 28. *Майборода О.* Етнополітика [Текст] / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 488.
 29. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра, 1996. – 942 с.
 30. *Малахов В.* Зачем России мультикультурализм? [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm>.
 31. Малий етнополітологічний словник [Текст] / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
 32. *Мамонова В. А.* Мультикультурализм: разнообразие и множество [Электронный ресурс] / В. А. Мамонова. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/2007/07/06/vamamonova_multikulturalizm_raznoobrazie_i_mnozhestvo.html.
 33. Меркель: мультикультуралізм у Німеччині не вдався [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/2193007.html>.
 34. *Монолатій І. С.* Інституціоналізація та діяльність етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини і Буковини) [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / І. С. Монолатій. – Чернівці, 2011. – 494 с.
 35. *Парк Р.* Город как социальная лаборатория [Электронный ресурс] / Роберт Парк ; пер. с англ. С. П. Баньковской // Социологическое обозрение. – 2002. – № 3, т. 2. – Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=50>.
 36. Политология : слов. – справоч. [Электронный ресурс] / сост. : М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – Москва : Гардарики, 2001. – 328 с. – Режим доступа : <http://politike.ru/dictionary/286/word/yetnopolitika>.
 37. Політологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://subject.com.ua/political/dict/522.html>.
 38. Психология [Текст] : учеб. [для гуманитар. вузов] / под общ. ред. В. Н. Дружинина. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 656 с. : ил.
 39. *Радтке Ф. –О.* Дилемма немецкого социального государства в обращении с иммиграцией [Электронный ресурс] / Франк-Олаф Радтке // Центр независимых социологических исследований. – Режим доступа : http://www.cisr.ru/files/publ/Migr_Radtke.pdf.
 40. *Ротшильд Дж.* Этнополитика [Текст] / Джозеф Ротшильд // Этнос и политика : хрестомат. / авт. – сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 161–165.
 41. *Савинов Л. В.* Концепт нации, конституция и этнополитика [Текст] / Л. В. Савинов // Ценности и смыслы. – 2009. – № 3. – С. 75–91.
 42. *Савинов Л. В.* Смыслы и ценности этнополитики [Текст] / Л. В. Савинов // Ценности и смыслы. – 2009. – № 1. – С. 29–36.
 43. *Савинов Л. В.* Этнонациональная политика: принципы субсидиарной модели [Текст] / Л. В. Савинов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 194–202.
 44. Саркозі признав провал мультикультуралізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2011/02/sarkozi-priznav-proval-multikulturalizmu/>.

45. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень [Текст] / уклад. : Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сютя та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
46. *Смелзер Н.* Соціологія [Текст] / Н. Смелзер. – Москва : Фенікс, 1994. – 688 с.
47. *Смит М. Дж.* Аналітичний набросок плюралізму [Текст] / М. Дж. Смит // Етнос і політика : хрестомат. / авт. – сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 187–189.
48. *Смит Э. Д.* Образование наций [Текст] / Энтони Д. Смит // Этнос и политика : хрестомат. / авт. – сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 86–94.
49. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет [Текст] / П. А. Сорокин ; Ин-т социологии. – Москва : Наука, 1994. – 560 с.
50. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні [Текст] / Валерій Тертичка. – К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
51. *Тишков В. А.* Теория и практика мультикультурализма [Текст] / В. А. Тишков // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. : В. С. Малахова, В. А. Тишкова. – Москва : Ин-т этнолог. и антрополог. РАН, 2002. – С. 331–350.
52. *Тишков В. А.* Этнополитология: политические функции этничности [Текст] : учеб. [для вузов] / В. А. Тишков, Ю. П. Шабаев. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 376 с.
53. *Ткаченко В.* Криза мультикультуралізму й проблеми єдиного освітнього поля [Текст] / В. Ткаченко // День. – 2011. – 21 лип.
54. *Трофимович Д. Н.* Этнополитика как фактор стабилизации общества [Текст] / Д. Н. Трофимович // Беларусь у сучасным свеце: материалы XI Междунар. конф., посвящ. 91-летию образов. Белорус. гос. ун-та, 30 октября 2012 г. / редкол. : В. Г. Шадурский и др. – Минск : Изд. центр БГУ, 2012. – С. 350–351.
55. *Уолцер М.* Про толерантність [Текст] / М. Уолцер ; пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Вид. група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
56. *Фалалева И. Н.* Субъект и объект этнонациональной правовой политики: проблемы определения элементного состава [Текст] / И. Н. Фалалева // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2012. – № 2 (17). – С. 92–98.
57. *Ферниволл Дж. С.* Плюральное общество [Текст] / Дж. С. Ферниволл // Этнос и политика : хрестомат. / авт. – сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 186–187.
58. *Фукуяма Ф.* Идентичность и миграция [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : <http://n-europe.eu/content/?p=1290>.
59. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – Москва : АСТ ; Транзиткнига, 2004. – 635, [5] с.
60. *Шабаев Ю. П.* Этнополитология [Текст] : уч. пособ. / Ю. П. Шабаев, А. П. Садохин. – Москва : ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 319 с.
61. *Шилз Е. А.* Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Едвард Альберт Шилз ; пер. В. Єшкілева // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – Ч. 21. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>.
62. *Banton M.* Racial and Ethnic Competition [Text] / Michael Banton. – Cambridge : CUP Archive, 1983. – 434 p.
63. *Kallen H. M.* Democracy versus the Melting-Pot: A Study of American Nationality [Electronic resource] / Horace M. Kallen // The Nation. – 1915. – 25 Feb. – Mode access : <http://www.expo98.msu.edu/people/kallen.htm>.
64. *Lipset S.* American Exceptionalism: A Double-Edger Sword [Text] / Seymour Martin Lipset. – New York : W. W. Norton & Company, 1996. – 352 p.
65. *Rothschild J.* Ethnopolitics: A Conceptual Framework [Text] / Joseph Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.

УДК [323.21] (477.8) «1867/1914»

Монолатій І.

ОСВІТА ЯК КОРИГУВАЛЬНИЙ ФАКТОР МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

Проаналізовано стратегію правлячих кіл Австро-Угорщини щодо середньої та вищої освіти в Галичині та на Буковині кінця XIX – початку XX ст. Обґрунтовано тезу, що тут, як засіб етнічної асиміляції «чужих», владою використано й освіту. Про це свідчать факти дискримінації етнічностей у розподілі ресурсів, обмеженні можливостей етнічних меншин здобувати середню й вищу освіту. Останнє не тільки ускладнювало досягнення ними вищої кваліфікації й високого соціального статусу, а й позбавляло можливостей реалізації цінностей добробуту. Автором прослідковано факти обмежень місцевими органами влади в царині середньої і вищої освіти. Розглянуто співвідношення національності та розмовної мови студентів класичних і технічних вишів Цислейтанії, а також Львівського і Чернівецького університетів та Львівської політехніки. Констатовано незаперечний факт поступового скорочення кількості студентів-українців з одночасним нехтуванням ними суто міських, практичних фахів. Прикладами латентних ціннісних суперечностей визначено студентські бійки та заворушення – вони засвідчили, що група, яка володіє низкою статусних властивостей, по-різному ранжованих у різних статусних ієрархіях, почувається незадоволеною і схильною до протестів.

Ключові слова: міжетнічні відносини, освіта, етнополітика, Австро-Угорщина.

Загальновідомо, що етнополітика Габсбургів другої половини XIX – початку XX ст. у мовній царині тісно переплелася з її стратегією в освіті – через забезпечення мовам титульних етносів у національних школах основного місця і збереження багатокультурності, а також започаткуванню шкільництва етнічних меншин. Розвиток середньої і вищої освіти кінця XIX – початку XX ст. засвідчив, з одного боку, нові можливості для народів імперії і труднощі для влади, з іншого – зміну старого корпоративного суспільства сучасними соціальними структурами та індустріальною економікою. Історично позбавлені мовних переваг південні слов'яни, чехи, словенці й українці вимагали для своїх народів ширших можливостей для освіти рідними мовами. Протестантські, юдейські чи православні релігійні спільноти, незалежно від національності, також вимагали покінчити з історичною дискримінацією з боку державних освітніх закладів, що розглядали католицизм панівною релігією [15, XVI, XVII].

Цьому сприяли проведені ще в 1850-х рр. неоабсолютистським режимом реформи на всіх освітніх рівнях, який таким чином намагався отримати добре освічених службовців та спеціалістів, а також лояльних до держави громадян. Тим більше, що в Конституції дуалістичної імперії було прямо озвучено право етнонацій на творення власного шкільництва та освіту рідною мовою: «...В краях, де проживає декілька народів, навчальні заклади повинні бути організовані так, щоб без застосування насилля для вивчення іншої крайової мови кожний з цих народів отримав необхідні можливості для освіти своєю рідною мовою» [3, 97]. Натомість реальна ситуація загалом в імперії і зокрема в досліджуваному хронотопі була далекою від цих декларацій. Приміром, питання про національність та мову в австрійській освітній цензі 1869 р. формально не вводили, однак із 1880 р. і до падіння монархії австрійські цензи містили запитання про розмовну мову (*Umgangssprache*), яка традиційно вважалася показником етнічної або національної належності. Тому, заповнюючи запитальники цензів, опитувані батьки могли вказувати будь-яку, хоча б трохи знайому їм мову, як засіб повсякденного спілкування, незалежно від свого походження чи віросповідання [5, 176].

Очевидно, що політика влади у сфері освіти мала певні позитиви для українського населення монархії, однак побоюючись виникнення міжетнічних сутичок на ґрунті доступу до освіти, місцева влада нерідко брала на себе керівництво освітніми процесами на місцях [8, 117–118]. Така реалізація шкільного закону 1869 р., принаймні, в Галичині й на Буковині виказує надію можновладців на акультурацію молодшої генерації «чужих». Не створюючи безпосередніх передумов для її асиміляції, вона формувала атмосферу лінгвістичної альтернативи, а отже – ситуацію ймовірності розриву комунікативних зв'язків із власним етносом.

Про це свідчать історичні факти. Так, якщо 1772 р. в Галичині майже не було народних шкіл і тільки одна середня школа для українців, то в 1843 р. вони вже мали 921 приватну початкову школу (при тому, що в поляків було 190 публічних початкових шкіл). У 1886 р. українці мали у своєму розпорядженні 1603 публічних і 3 приватні початкові школи (поляки – відповідно 1379 і 86)*. Слід зауважити, що якщо українські школи були тільки двокласні, то польські мали й старші класи. Сучасники-українці, описуючи важкі соціальні й психологічні умови праці, писали, що «бути у нас народним учителем – се значить виречити ся себе самого, відкинути всі утіхи і забави, не думати о красшій будуччині. Бути учителем таким, як сего вимагає школа у нас русинів, то не досить просьвічувати народ, ту треба боротись без упину не тільки о кавалок хліба, але з такою силою ворожих елементув, що справді сказати можна, се не йти жити, але терпіти муки. Се значить немов вступити в покутні мури монастиря, з-за котрих не сьміє бачити ся нічого, лиш науку і дітий. Сьвіт з щасливим життям і утіха зникає з его очий на віки» [7, 5].

* Докл. див.: *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 229.

Провісником усталення етнополітичної поведінки українців стала боротьба за народну, середню і фахову школи, адже, як стверджував С. Смаль-Стоцький, «...від школи залежний духовний розвиток суспільності, цілого загалу» [8, 128]. На початку ХХ ст. українські послі рейхсрату, Галицького і Буковинського крайових сеймів постійно вимагали від органів влади на місцях «як найскорше заспокоїти культурні і економічні потреби руського народу в Австрії, яких він віддавна домагається... а особенности потреби на поли шкільництва через засноване потрібного числа руских шкіл всяких категорій» [6, 257].

Боротьба міських і сільських українців за рідну школу – свідчення асинхронності в її динаміці. Адже українська освіта мала порівняно слабшу економічну основу, а внаслідок своєї консервативності українці не розуміли користі і необхідності освіти. Зокрема, через важке матеріальне становище селяни не мали змоги утримувати дітей не тільки в середніх і вищих, а й часто в початкових школах. Цим сюжетом просякнуті тогочасні твори української художньої літератури. Їхніми авторами, зазвичай, були недавні учні народних шкіл і українських гімназій, вихідці з галицьких і буковинських сіл (згадаймо хоча б «Покутську трійцю» – В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшину). Живучим був і усталений погляд, що національну інтелігенцію недопустимо гіперпродувати з нижчих станів – селян, ремісників та ін. До того ж, через відсутність національної вищої школи українці не мали змоги забезпечити неперервність освіти.

Незважаючи на такий невідрадний стан справ, розвиток українського шкільництва в досліджуваному хронотопі відображав ціннісні орієнтири місцевої етнічної більшості: вже навесні 1911 р. соціал-демократ Ю. Бачинський стверджував, що «...середнім і нисшим шкільництвом, заходами коло закладання і удержування приватних українських гімназій і народних шкіл захопленний майже весь загал української суспільности в Галичині і майже весь загал вкладає ту свої гроші і працю» [1, 202].

Суттєвим показником функціонування закладів освіти в Галичині традиційно вважають 1911/12 н. р. Тоді для міського населення краю функціонувало 11 публічних і 21 приватна школа з польською мовою викладання, а з українською – тільки 2, приватні [10, 574]. Загалом у 1911/12 н. р. відсоток публічних шкіл із польською мовою викладання становив 54,8%, натомість українських – 44,7% [9, 105]. Про дискримінаційну політику крайової влади щодо українців свідчить і те, що в середній освіті Галичини домінували поляки: 296 середніх шкіл і ремісничих училищ з польською мовою викладання (1911/12 н. р.) проти 12-ти подібних закладів з українською мовою викладання (тим більше, що українці не мали жодного реального училища). Офіційна статистика показує, що в 1912 р. одна українська середня школа припадала на 520 (!) тис. осіб, а одна польська – на 52 тис. [10, 574].

Ще однією суттєвою перешкодою в розвитку етнічного шкільництва – і українського, і польського – на західноукраїнських землях були відсутність т. зв. шкільного примусу, нестача коштів на народну освіту, а також небажання батьків, передусім із сільських місцевостей, віддавати дітей до школи. Багато

сільських гмін у найубогіших районах східної частини Галичини не виявляло жодного зацікавлення до фінансування народних шкіл. Цей невідрадний стан відповідав світоглядним засадам старшого, консервативного, покоління, яке не бачило потреби в розвії освіти. Тому проблема ліквідації анальфabetизму [неписьменності, неграмотності. – Ред.] включно до вибуху Першої світової війни була не менш важливою, ніж розвиток самої мережі навчальних закладів – від початкової до вищої школи [9, 97, 98].

Згідно з австрійською статистикою, анальфabetизм поляків і українців Цислейтанії у 1910 р. становив 27,4% і 61,0% відповідно, при 16,5% загалом у Цислейтанії [9, 105]. Про неписьменність молоді в 11–20-річному віці в досліджуваному хронотопі свідчать такі цифрові дані:

Таблиця 1

**Неписьменність 11–20-річної молоді в Галичині (з Буковиною)
в 1890–1910 рр. (у відсотках)**

Рік	Галичина		Австрія	
	віком 11–20-ти років	загалом	віком 11–20-ти років	загалом
1890	61,94	69,33	24,10	28,43
1900	43,85	56,88	17,32	22,73
1910	24,12	41,83	10,00	16,52

Примітка: Таблиця 1 укладена за: [13, 625].

На 1910-ті рр. в національному відношенні в усій Галичині (разом із Буковиною) серед 11–20-річної молоді було 14,33% неписьменних поляків і 39,06% українців. Кількість анальфabetів (понад 10-річного віку) в галицьких містах становила: у Кракові – 10,37%, у Львові – 13,95%, в інших містах з понад 20 тис. населенням – від 15,09% (Подгуже) до 26,36% (Коломия) [13, 612]. Найгіршою була ситуація в галицьких повітах: Турківському (77,45%), Косівському (73,11%), Леському (73,27%), Печеніжинському (73,09%), Надвірнянському (69,45%) і Богородчанському (69,01%) [13, 603–605]. Неписьменність чоловіків і жінок була суттєвим гальмом в освіті населення досліджуваних теренів у розрізі етнонаціональної структури галицьких округів. Це ілюструє табл. 2.

Певну суголосність із діями крайової влади у сфері освіти мала ситуація на Буковині [8, 126–130]. Згідно з австрійською статистикою, в 1859 р. на Буковині існувала 101 початкова школа, в якій навчався 7471 учень; у 1862 р. їх кількість зросла до 122, зокрема 64 греко-православних, 42 католицькі, 12 евангелістських, 2 єврейські, 1 вірменська і 1 старовірів. Після 1867 р. крайова влада почала створювати нові початкові й середні школи. Вже 1870/71 н. р. на Буковині функціонувало 167 шкіл, зокрема 65 зі слов'янськими мовами викладання і 45 із кількома мовами викладання [12, 138]. На межі XIX–XX ст. на Буковині було 147 публічних народних шкіл з українською мовою викладання, в 1913/14 н. р. їхня кількість зросла до 187-ми [10, 574].

**Неписьменність чоловіків і жінок
у розрізі етнічної структури населення округів Галичини у 1910 рр.
(у відсотках)**

Округи	Чоловіки	Жінки	Разом
понад 90% поляків	24,74	26,35	25,38
50–90% поляків	29,00	36,49	32,85
50–90% українців	45,70	58,69	52,33
змішані: польсько-німецькі	12,74	13,87	13,24

Примітка: Таблиця 2 укладена за : [13, 630].

Характеристику середньої освіти подає часопис «Буковина», який 1891 р. писав: «Буковинські середні й фахові школи попросту не для нас, українців, а для жидів і кількох німців, бо всі вони німецькі (окрім волоської гімназії в Сучаві). Не відмовляємо німцям, ані жидам, а особливо волохам, мати на Буковині свої середні школи, але жадаємо того самого і для себе. Яким чином приходимо ми до того, щоб наших дітей мучено чужими мовами викладовими?! Фраза про німецьку культуру й ширше поле ділання для людей, образованих на німецькій мові, – пуста! Ми маємо свою культуру, а український край має досить місця для нас! Чужого не бажаємо, в чуже не вибираємося! Що ж нам, українцям, за хосен з німецьких шкіл середніх та волоських семінарій? До них вступає річно невеличке число українських учнів, а намучившись без міри вськими чужими мовами й мріями, кінчить річно ледве кілька з них школи, а й тих хіба чудодивом остаються один-два щирими українцями...» [2, 683–684].

Напередодні Першої світової війни, в 1913/14 н. р. на Буковині функціонували дві гімназії з українською мовою викладання, дві гімназії з німецькою і українською мовами, одна змішана з німецькою, румунською та українською викладовими мовами, одне ремісниче училище і два нижчих сільськогосподарських навчальних заклади з українською мовою викладання [10, 574]. Така ситуація не задовольняла потреб українців і румунів – двох найбільших народів цього краю. Тому вимоги реформування середньої освіти і збільшення числа шкіл з українською і румунською мовами викладання почергово висували депутати крайового сейму – як української, так і румунської фракцій. Інколи до них приєднувалися домагання збільшення шкіл для буковинських поляків [6, 257].

Суголосними були тенденції й у царині вищої освіти [5, 159–162]. Важливою особливістю пріоритетів влади щодо вимог українців у високому шкільництві стали відкриття кафедр з українською мовою викладання у Львівському (до десяти кафедр, зокрема історії Східної Європи) та Чернівецькому університетах (кафедра української мови та літератури), а також зобов'язання стосовно відкриття окремого українського університету. Зауважмо, що робилося це, незважаючи на те, що в 1900 р. українці становили тільки 4,1% від усіх австрійських слухачів вищої школи, а поляки – 17,5% [11, 173–174]. На початку ХХ ст. студенти-українці становили 0,6% у Віденському університеті, в університеті

Граца – 0,3%, університеті Інсбрука – 0,2%, в Чернівецькому – 12,2%, Львівському – 29,4%, Краківському – 1,2%. В університетах Кракова і Львова в 1886 р. навчалось 379 українських і 648 польських студентів. У Львівській політехніці в 1913/14 н. р. з 1808 слухачів тільки 105 осіб були українцями; у Вищій ветеринарній школі студіювали 47 українців і 166 поляків, у Краківській академії мистецтв – відповідно 14 і 142 особи [10, 576].

У випадку Львівського університету ми відзначаємо поступове скорочення кількості українців – із 41,7% у 1873 р. до 23,4% у 1913 р. Домінуючі позиції тут упевнено посідали поляки, незважаючи на те, що в період 1863–1902 рр. спостерігалось зростання (від 29,7% до 72,2%), а от за 1902–1913 рр. чисельність студентів-поляків скоротилась до 64,7%. Натомість у Чернівецькому університеті, де в 1883 р. налічувалось тільки 12,7% українців, у 1913 р. їх було вже 26,1%. Тут конкуренцію українцям становили румунські студенти, кількість яких хоча й знижувалась – з 37,1% у 1893 р. до 26,2% у 1913 р., однак залишалась стійкою. Показовою вважаємо й ситуацію з євреями. Скажімо, в 1857 р. вони становили 3,6% загальної кількості студентів Львівського університету, а в подальшому як такі взагалі не реєструвалися. Ми припускаємо, що у випадку Львівського університету більшість із них записувалась як поляки, а в Чернівецькому – як німці або румуни. Однак найразючішою була ситуація у Львівській політехніці: в 1913 р. тут навчалось 93,7% поляків проти 5,5% українців.

Це, з одного боку, переконливе свідчення дискримінаційної політики щодо етнічної більшості регіону в царині вищої технічної освіти, а з другого – незаперечний факт тогочасного нехтування українцями суто міськими, практичними фахами. Про таку тенденцію свідчить і статистика українських та польських студентів університетів та вищих технічних шкіл Цислейтанії.

Оскільки латентні соціокультурні суперечності в університетах мали властивість час від часу «пробиватися» назовні, такими прикладами ми вважаємо студентські бійки й заворушення. Їхня основа – боротьба за етнічні, соціальні та мовні права студентів вищів. Пропонуємо поглянути на їхню особливість очима їх безпосередніх учасників.

Зокрема знаний згодом польський математик Г. Штайнгаус згадував про Львівський університет таке: «Час від часу русини (які вже встигли назватися українцями, до чого мали найсправедливіше право, але не розуміли, що це право не зобов'язує інший народ, який у своїй мові має іншу назву українців, так як німці не мають права жадати від нас назви дойче) організували демонстрації, вимагаючи збільшення руських кафедр, власного українського університету, запровадження руської мови для урядування і т. д. Частина польської молоді реагувала на це контрдемонстраціями. Під час одного такого збурення русини зайняли частину головної будівлі [університету. – І. М.] при вулиці Святого Миколая і забарикадувалися лавками, а Поляки зайняли решту будинку і почали регулярну війну... Боротьба тривала три дні; билися пасками і бомбардували навзаєм полінами для опалювання. Часом були оголошення щодо складання зброї, годину чи більше, щоб забрати поранених; під час перерв противники частувалися цигарками і приязно розмовляли...» [13а, 38].

**Студенти Львівського і Чернівецького університетів
та Львівської політехніки згідно з національністю або рідною мовою
в 1857–1913 рр. (у відсотках)**

Рік	Львівський університет									Чернівецький університет									
	Німці	Чехи	Поляки	Українці	Словенці	Сербо-хорвати	Румуни	Угорці	Євреї	Інші	Німці	Чехи	Поляки	Українці	Сербо-хорвати	Румуни	Угорці	Євреї	Інші
1857	15,5	0,8	32,6	45,6	–	–	1,3	0,3	3,6	–	Відомостей немає								
1863	16,0	2,9	29,7	49,4	–	0,3 (с)	0,6	1,1	–	–									
1873	4,5	–	53,8	41,7	–	–	–	–	–	–									
1883	0,3	–	64,7	34,8	–	–	–	0,1	–	0,1	39,6	0,3	9,2	12,7	–	37,1	0,8	–	0,3
1893	0,2	–	67,9	31,7	–	–	–	–	–	0,2	47,7	0,9	8,1	9,5	–	31,1	–	–	1,4
1902	0,3	0,1	72,7	26,4	0,1	0,1 (х)	–	0,1	–	0,2	54,5	0,7	6,5	9,9	1,9 (х)	24,1	–	–	2,4
1913	0,4	–	64,7	23,4	–	–	–	–	–	11,5	38,1	0,3	6,4	26,1	1,0 (х)	26,2	0,1	–	1,7
Львівська політехніка																			
1857	23,8	–	43,4	6,5	–	–	1,7	0,4	23,8	0,4	Відомостей немає								
1874	3,0	0,9	87,5	8,3	–	–	–	0,3	–	–									
1893	–	–	92,5	4,7	–	–	–	0,4	–	2,4									
1902	0,1	0,7	89,4	5,5	–	–	–	–	–	4,3									
1913	0,2	0,3	93,7	5,5	–	–	0,1	0,2	–	–									

Пояснення: (С) серби; (Х) хорвати.

Примітка: Таблицю 3 укладено за: Urbanitsch P. Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick / Peter Urbanitsch // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – Tabelle 10.

Натомість бійки українських і румунських студентів у Чернівцях з певною іронією описував австрійський письменник і журналіст Г. Дроздовський. Зокрема він згадував про бійку в середмісті, на Нойє-Вельт-гассе, де «... румунські студенти билися палицями зі своїми українськими товаришами. Там стояв страшний крик і оглушливий тріск, і можна було подумати, що наш тоді ще мирний світ скотився до краю прірви. Поліція у таких випадках не втручалася, і боротьба бушувала без помітної переваги якоїсь зі сторін» [За, 118]. Коли ж бійка остаточно набридала містянам, дехто вигукував: «Перестаньте, панове! Як Вам не соромно, адже Ви – студенти!». У таких випадках, як

згадає Г. Дроздовський, хтось із фігурантів бійки міг підняти свою університетську шапочку і хриплим від запалу голосом промовити: «Пробачте, шановна пані!», а потім і до своїх спільників і ворогів: «Всім геть звідси!» [3а, 119]. Щоправда, масових бійок, чи пак побоїщ, за етнічними чи релігійними ознаками в досліджуваний час у Чернівцях не було. «Тут товариства іноді досить довго, але аж ніяк не завжди, протистояли одне одному, і вистачало лише малесенької іскорки, ба, навіть одного запального дотепного слівця, як уже був привід, щоб наступного разу розпочати цехову [між студентськими корпораціями. – І. М.] бійку, супроводжувану словесною вибухівкою плюс гулями» [3а, 118]. Їм протистояли спорадичні сутички, частково спричинені етнічною антипатією чи особистими порухами.

Таблиця 4

**Професійне спрямування українських і польських студентів
у ВНЗ Австро-Угорщини***

Професійне спрямування	Українці	Поляки
Теологія	306 (20,0)	229 (2,6)
Право	788 (51,6)	3 165 (36,3)
Медицина	65 (4,2)	881 (10,1)
Філософія	231 (15,1)	2 187 (25,1)
Техніка	88 (5,8)	1 865 (21,4)
Агрокультура	23 (1,5)	202 (2,3)
Ветеринарія	18 (0,6)	100 (1,1)
Гірнична справа	9 (1,2)	94 (1,1)
Разом	1 528 (100,0)	8 723 (100,0)

* Згідно зі спеціальностями (університетів і вищих технічних шкіл) та рідною мовою слухачів.

Примітка: Таблицю 4 укладено за: [14, Tabelle 11].

Керуючись міркуваннями Дж. А. Гешвендера про те, що група, яка володіє низкою статусних властивостей, по-різному ранжованих у різних статусних ієрархіях, почуватиметься незадоволеною і схильною до заворушень, ми можемо стверджувати про інтенсифікацію групового незадоволення етнофорами-українцями своїм статусом у царині університетської освіти. Ймовірно, йдеться про т. зв. статусну несумісність (Г. Ленські) – умови, за яких та чи інша частина суспільства не задоволена політичним впливом, який узгоджується з власною концепцією справедливості, і група стає джерелом закликів до бунту/заколоту.

Таким чином, соціокультурні суперечності й конфлікти, які виникали в процесі взаємодії етнічних груп у досліджуваному хронотопі в царині освіти, ми визначаємо як граничне загострення суперечностей у процесі спільного відтворення соціальної реальності між великими соціальними спільнотами – етнічними і конфесійними. Ці суперечності ґрунтувалися на порушенні системи культурних цінностей в етнічному, релігійному чи цивілізаційному аспектах і на цій підставі приниженні соціального статусу (реально чи уявно).

Monolatiј I. Education as a corrective factor of inter-ethnic relations in the West-Ukrainian region in Imperial period. The article analyzes the strategy of government of the Austro-Hungaria in secondary and higher education in Galicia and Bukovina late XIX – early XX centuries. Substantiated the thesis that there is, as a tool of ethnic assimilation of «foreign», the government used, and education. This is evidenced by the fact of discrimination in the allocation of resources, ethnicity, disability ethnic minorities to secondary and higher education. The latter is not only difficult to achieve their highest qualification and high social status, but also loses the opportunity to implement the values of welfare. The author analyzes the facts of restrictions by local authorities in the field of secondary and higher education. The correlation nationalities and speaking students of classical and technical colleges of Cisleithania and Lviv and Chernivtsi Universities and the Lviv Polytechnic. Stated that it is a fact of gradual reduction in the number of students-Ukrainian, while ignoring them purely urban, practical disciplines. Examples of latent value conflicts identified and student fights and riots – an example of the group, which owns a number of properties of status, are ranked differently in different status hierarchies, feels frustrated and prone to unrest.

Key words: ethnic relations, education, ethnic policy, Austria-Hungary.

Монолатий І. С. Образование как корректирующий фактор межэтнических отношений в западноукраинском регионе в имперский период. Проанализирована стратегия правящих кругов Австро-Венгрии по отношению к среднему и высшему образованию в Галичине и на Буковине конца XIX – начала XX веков. Обоснованно тезис, что здесь, как средство этнической ассимиляции «чужих», власть использовала также и образование. Об этом свидетельствуют факты дискриминации этничности в распределении ресурсов, ограничение возможностей этнических меньшинств получать среднее и высшее образование. Это не только затрудняло достижения ими высшей квалификации и социального статуса, но и лишало этнические группы возможности реализации ценностей благосостояния. Автором проанализированы факты ограничений местными органами власти в области среднего и высшего образования. Рассматривается соотношение национальности и разговорной речи студентов классических и технических вузов Цислейтании, а также Львовского и Черновицкого университетов и Львовской политехники. Констатируется, что она является неоспоримым фактом постепенного сокращения количества студентов-украинцев с одновременным пренебрежением ими сугубо городских, практических специальностей. Примерами латентных ценностных противоречий названы и студенческие драки и беспорядки – пример того, что группа, которая владеет рядом статусных свойств, по-разному ранжированных в различных статусных иерархиях, чувствует себя неудовлетворенной и склонной к беспорядкам.

Ключевые слова: межэтнические отношения, образование, этнополитика, Австро-Венгрия.

Література

1. *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / Ігор Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.
2. Буковина – її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж; Філадельфія; Дітройт : Зелена Буковина, 1956. – 950 с.
3. *Добржанський О. В.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
- 3а. *Дроздовський Г.* Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Георг Дроздовський. – Чернівці : Молодий буковинець, 2001. – 256 с.
4. Заява руских послів // Руслан. – 1903. – 8 (21) серпня. – С. 1; 1904. – 5 (18) листопада. – С. 1.
5. *Коэн Г.* Политика в области высшего и среднего образования в Австрии в конце ХІХ – начале ХХ вв. / Гари Коэн ; отв. ред. : Т. М. Исламов, А. И. Миллер // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М. : РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, 1995. – С. 155–199.
6. *Монолатій І. С.* Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізногабсбурзьких Галичини і Буковини : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 432 с.
7. *О. Г.* Народне учительство а суспільність / О. Г. – Коломия : Накладом вчит. спілки, 1912. – 24 с.
8. *Скорейко Г. М.* Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини ХІХ – початку ХХ століття: Історико-демографічний нарис / Г. М. Скорейко. – Чернівці : Прут, 2002. – 218 с.
9. *Vaczkowski M.* Analfabetyzm w Galicji w dobie konstytucyjnej (1867–1914) / Michał Vaczkowski // *Naród – Państwo – Europa Srodkowa w ХІХ і ХХ wieku* / pod red. : Artura Patka i Wojciecha Rojka. – Kraków, 2006. – S. 97–113.
10. *Bihl W.* Die Ruthenen / Wolfdieter Bihl // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III : Die Völker des Reiches. – 1. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – S. 555–584.*
11. *Otruba G.* Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donaumonarchie – nationale Erziehungsstätten im Vielvölkerreich 1850–1914 / G. Otruba // *Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Studien und Materialien, hrg. von Christian Helfer und Mohammed Rassem. – Göttingen, 1975. – S. 75–158.*
12. *Petraru M.* Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego / Marius Petraru. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 222 s.
13. *Rom A.* Der Bildungsgrad der Bevölkerung Österreichs und seine Entwicklung seit 1880, mit besonderer Berücksichtigung d. Suteden- und Karpatenländer / A. Rom // *Statistische Monatschrift. – 1914. – Fefte 19. – S. 595–630.*
- 13а. *Steinhaus H.* Wspomnienia i zapiski. W opracowaniu Aleksandry Zgorzelskiej / Hugo Steinhaus. – Londyn : ANEKS, 1992. – 587 s.
14. *Urbanitsch P.* Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick / Peter Urbanitsch // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III : Die Völker des Reiches. – 1. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – S. 33–153.*
15. *Wandruszka A.* Katholisches Kaisertum und multikonfessionelles Reich / Adam Wandruszka // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band IV : Die Konfessionen. – 2., unveränderte Auflage. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. – S. ХІ–ХVI.*

УДК 32.019.51

Недбай В.

НОВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ВПЛИВУ ЗМІ НА ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Визначено сфери політичного процесу, в яких активну участь беруть ЗМІ. Проаналізовано основні напрями діяльності ЗМІ в політичному просторі, її позитивні й негативні аспекти. З'ясовано, що сучасна система політичних комунікацій, основу яких становлять засоби масової інформації, створює нову політичну реальність – діалогову демократію.

Ключові слова: засоби масової інформації, інформаційна епоха, політичний процес, діяльність ЗМІ.

Українські засоби масової інформації одними з перших відчули на собі зміну парадигм в управлінні державою: під час президентської кампанії та в ході парламентських виборів. Французький дослідник П. Шампань вважає, що головні проблеми ЗМІ – в політичному та економічному тиску, який на них здійснюють, хоча в демократичних країнах ЗМІ сьогодні практично незалежні від політичної влади, але при цьому вони відчувають великий тиск економічного поля [2]. Ще одна проблема, характерна для українських ЗМІ сучасного етапу, – це невідповідність професійної підготовки представників ЗМІ й того впливу на громадськість, який вони здійснюють завдяки значному поширенню їх інформації.

Ж. Рупнік виділив шість основних чинників, що впливають на темпи трансформації в ЗМІ у країнах СНД: спадщина комунізму; розвиток ринкових відносин та пов'язане з цим формування громадянського суспільства; розбудова правової держави; формування національної держави; культурна основа демократії; міжнародне середовище [1].

Усі чинники пов'язані один з одним, і неможливо розглядати їх окремо. Отже, можна говорити, що аналізування впливу ЗМІ на політичні процеси України є справді актуальним. Процеси ж трансформації комуністичної спадщини в діяльності сучасних українських ЗМІ, які є предметом даної статі, необхідно розглядати системно, охоплюючи всі чинники. Тобто для ґрунтовного аналізу необхідно розглянути та вивчити такі проблемні питання:

- ✓ окреслити сфери політичного процесу, в яких активну участь беруть ЗМІ;
- ✓ охарактеризувати основні напрямки діяльності ЗМІ в політичному просторі;
- ✓ проаналізувати позитивні та негативні аспекти діяльності ЗМІ в політичному процесі.

Українські ЗМІ активно діють під час виборчих кампаній. Тут є два варіанти: або надавати час для політичної реклами, або пропагувати діяльність якоїсь політичної сили в тих або інших програмах чи шоу. Наприклад, передвиборчий політичний дискурс українських ЗМІ розгортався не стільки навколо програмних положень, скільки довкола використання комунікативних технологій. Преса, радіо і телебачення дискутували проблему використання PR (public relations – «зв'язки з громадськістю») і передвиборчих технологій.

Аналіз входження українських ЗМІ у передвиборчий процес дає можливість стверджувати, що Україні загрожує небезпека перетворитися не в інформаційне, а в інформаційно-маніпуляторське суспільство, де пріоритетними є принципи макіавеллізму, які реалізують за допомогою високих інформаційних технологій.

Політична боротьба на телебаченні має два основних аспекти – територіальний та економічний. Територіальний аспект означає можливість покривати своїм мовленням якомога більшу територію. Саме ці ЗМІ й визначають рекламну політику, маючи можливість трансляції окремих програм (чи блоків) на всі регіони країни через мережу місцевих студій. Економічний аспект тісно пов'язаний з територіальним (більше охоплення–більша аудиторія–більший рекламний ринок), але характерний певними особливостями.

Взаємодія у системі влада–ЗМІ відображає зацікавленість владних структур у контролі над інформаційним політичним простором. Влада в наших умовах має майже повну монополію на найсвіжішу, цікаву й значиму політичну (економічну, соціальну і т. п.) інформацію. Доступ до цієї інформації можна регулювати через механізм акредитації ЗМІ, що й здійснюють інститути влади.

Процес корпоратизації українських мас-медіа в умовах передвиборчих перегонів має як позитивні, так і негативні аспекти. Позитивні аспекти стосуються насамперед економічного моменту, а саме зменшення фінансових витрат при виробництві інформації. Будь-яка газета чи телеканал з економічного погляду – це фабрика виробництва новин. Відповідно, за збільшення цього виробництва, як правило, зменшуються його витрати, оскільки всередині тієї чи іншої мас-медійної корпорації є можливість домогтися цього. Тому в усьому світі мас-медіа корпоратизуються. З іншого боку, проявляються негативні політичні й особливо – творчі аспекти цього процесу. Тобто, ЗМІ є прикладним засобом політичної боротьби, інструментом політичної інтриги та прямим способом спілкування.

Із позитивних аспектів передвиборчої кампанії слід відзначити створення Всеукраїнського громадського моніторингового комітету, який здійснював громадський контроль за ходом виборчої кампанії, інформування громадськості України та міжнародної спільноти про відповідність виборчих кампаній нормам національного законодавства й міжнародного права. Продуктивно працювала і Громадська комісія з журналістської етики, яка ініціювала розроблення етичного кодексу українських журналістів. Розуміючи необхідність розроблення етичного стандарту поведінки журналістів, Товариство професіональних журналіс-

тів прийняло «Кодекс професійної етики». Українські ЗМІ можуть орієнтуватися у своїй роботі й на прийняту Міжнародною федерацією журналістів Декларацію принципів поведінки журналістів.

Однією зі сфер масової комунікації, яка розвивається найбільш динамічно, є Інтернет, тому відносини ЗМІ–влада продовжились у роботі мережі Інтернет в Україні. Під час президентських і парламентських виборів Інтернет залишався практично єдиним незалежним засобом інформації в Україні, тобто Інтернет – один з найбільш безконтрольних з боку влади каналів політичної інформації в країні, що є, без сумніву, технологічною перевагою над спробами політичної цензури.

Через обмін інформацією серед акторів політичного процесу триває боротьба між суб'єктами у формі комунікацій. Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності в трактуванні суспільного блага і шляхів його досягнення. В результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі є в галузі масової комунікації і реалізується у формі політичного діалогу. Відмінності між позиціями роблять можливими комунікативні форми конструювання політичної реальності, а роль ЗМІ полягає в підтримці політичного діалогу між акторами політичного процесу.

Політична комунікація враховує наявність у суб'єктів певних пізнань про політичну реальність. Ці пізнання є символічними і служать основою відмінностей між політичними суб'єктами. Політична комунікація виникає як діалог з приводу розподілу владних ресурсів. Структурування життєвого світу, який є основою комунікативного процесу, відбувається за допомогою політичних інститутів і дій акторів політичного процесу.

Створені політичні конструкції прямо впливають на своїх творців. У зв'язку з цим можна виділити просвітницьку функцію засобів масової інформації: відкриваючи владу ідеології, в широкому розумінні цього слова, як принципів настанов життєдіяльності, без яких неможливе існування будь-якої політичної системи, в т. ч. тоталітарної або демократичної, ЗМІ допомагають людині орієнтуватися в політичному світі, що означає і можливість успішніше діяти в повсякденному житті. Основною функцією комунікації взагалі й засобів масової комунікації зокрема є взаємодія людей з метою повідомлення та обміну інформацією і впливу на індивіда чи суспільство в цілому.

Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності полягає у формуванні політичної ідентичності. За сучасних умов це стосується і преси, і телебачення, і радіо, й Інтернету. Ідентичність масової аудиторії формується в часі та просторі політичної реальності. Інститут ЗМІ – це посередник між масовою аудиторією і подіями (зокрема політичними).

Політика в процесі комунікації є плюралістичною сферою відкритого обговорення суспільно значущих питань і тем. ЗМІ в сучасному політичному процесі виконують ідеологічну функцію – вони не тільки надають трибуну для висловлення різних поглядів. Завдання ЗМІ – не підтримувати будь-яку сторону в політичному протистоянні, а турбуватися про те, щоб підтримати саме поле

дискусій та суперечок, дати висловитися всім, хто має право голосу і є політично коректним.

Треба підкреслити тісний взаємозв'язок громадянської сфери, простору, вільного від безпосереднього впливу держави, і простору політичних дискусій, що відображається в текстах і образах ЗМІ. Політика – це не замкнута сфера, саме комунікаційні канали забезпечують циркуляцію символів і значень в суспільстві, ініціюють окреслення проблемних питань, перетворюючи проблеми повсякденного життя в політичні теми, і навпаки.

Становлення національної системи ЗМІ відбувається під дією внутрішніх і зовнішніх факторів. Внутрішній аспект – це політичні, економічні й культурні трансформації в Україні останнього десятиріччя. Процеси, які призвели до краху радянської соціально-економічної системи, не змогли не позначитися на інституті ЗМІ. Зовнішній аспект – це процеси глобалізації, на фоні яких розвиваються українські мас-медіа. Процеси глобалізації істотно впливають не лише на інститут ЗМІ, а й на процес формування національної (громадянської) ідентичності й на всю сферу політичної культури України.

У сучасному світі влада інформації значно ефективніша за владу насильства, що була характерна для аграрної хвилі чи влади грошей (економічної влади). Криза індустріальної моделі розвитку людства ознаменувалася трансформаціями найбільших політико-економічних систем – соціалізму і капіталізму. Політична реальність насичена різноманітними комунікаційними каналами. Достовірна інформація відіграє особливо важливу роль у прийнятті політичних рішень. Доступ до інформації та інформаційних технологій є основою передвиборчої кампанії будь-якого політика в Україні. Телевізійні канали, преса й радіо дають змогу контролювати певні сегменти політичної реальності та здійснювати політичну владу. Влада ЗМІ полягає у трансформації, створенні політичної реальності через комунікації. В сучасному світі влада сама стає засобом комунікації, який конструює політичну реальність, відносини влади переміщуються у сферу комунікації.

Таким чином, засоби масової інформації є інститутом, який володіє владою конструювати політичну реальність без застосування насильства чи економічного тиску суто комунікативними засобами. Сучасні засоби масової інформації є моделями реальності, альтернативними картинами світу. ЗМІ в політичній реальності задають простір вибору між альтернативами, полюсами суспільного розвитку. Наголосимо, що система ЗМІ ускладнюється, разом з тим збільшуючи кількість можливих альтернатив, розширюючи простір вибору.

Величезне зростання значення ЗМІ в сучасному суспільстві очевидне для всіх. Преса, телебачення, радіо, система Інтернет істотно впливають на всі сфери життя людини. Влада ЗМІ проявляється саме в можливості інформувати, пізнавати та повідомляти, критикувати й підтримувати, чим створює в суспільстві знання про навколишній світ, у т. ч. про світ політичної реальності. ЗМІ мають інституціональну владу. Це влада акумульованих сил політичної реальності, тому що інститут ЗМІ є зосередженням величезних масивів інформації, знань про світ.

Тобто, в сучасному світі засоби масової інформації, інститут ЗМІ мають політичну владу. Це – влада створювати події, іменувати, називати, інтерпретувати факти політичної реальності. Політична влада ЗМІ полягає у можливості створювати явища силою слова та образу, представляти моделі й альтернативи політичного розвитку, тобто задавати комунікативні координати для політичної дії. Влада ЗМІ, як і будь-яка інша влада, базована на законах комунікації. Вона може бути спрямована на руйнування демократичних інститутів і процесів, а може бути використана для підтримки демократії і як ідеології реформ, і як реально існуючого політичного режиму. Свобода слова забезпечує стабільність політичної системи, таким чином забезпечуючи взаємозв'язок між демократією як політичним режимом і діалогом як основною комунікативною характеристикою політичної реальності. Демократія передбачає наявність загальної картини світу, а журналісти здатні формувати критичну суспільну думку засобами інтелектуальної аналітики. Рух інформації мають ініціювати представники спільнот, підхоплювати мас-медіа й актуалізувати – учасники публічних дискусій. Утвердженню демократії має сприяти інституціоналізація переговорного процесу, створення метаінституціональної надбудови для узгодження моделей світу.

Система політичних комунікацій, основу яких становлять засоби масової інформації, створює нову політичну реальність – діалогову демократію. В сучасному суспільстві мас-медіа є саме таким простором демократичного дискурсу, в т. ч. політичного, який створює фундаментальні умови практичного конструювання політичної реальності через комунікативну взаємодію. Але, незважаючи на позитивні переваги участі ЗМІ, їх впливу на політичний простір України, нерівномірний розподіл інформації, її неоднаковий доступ для різноманітних індивідуумів, наявність нецінових інформаційних сигналів, що спостерігається в суспільстві, призводить до того, що одні соціальні групи отримують над іншими інформаційну перевагу, яка поступово трансформується в економічну, соціальну або політичну перевагу. Вона стає важливою соціальною силою, яка допомагає перерозподілу економічних, соціальних і політичних (владних) ресурсів.

Nedbay V. New possibilities and calls of mass-media influence on political life in an information epoch. The article is devoted to determination of spheres of political process, in which active voice is accepted by mass-media, to description of basic directions of activity of mass-media in political space, to the analysis of positive and negative aspects of activity in mass-media in a political process. Certainly, that the modern system of political communications basis of which is folded by mass-media creates new political reality – dialog democracy.

Key words: mass-media, informative epoch, political process, activity of mass-media.

Недбай В. В. *Новые возможности и вызовы влияния СМИ на политическую жизнь в информационную эпоху. Определены сферы политического процесса, в которых активное участие принимают СМИ. Проанализированы основные направления деятельности СМИ в политическом пространстве, ее положительные и отрицательные аспекты. Выяснено, что современная система политических коммуникаций, основу которых составляют средства массовой информации, создает новую политическую реальность – диалоговую демократию.*

Ключевые слова: *средства массовой информации, информационная эпоха, политический процесс, деятельность СМИ.*

Література

1. Рупнік Ж. Ландшафт після битви. До типології посткомуністичного перехідного періоду у Європі / Ж. Рупнік // *І*: незалеж. культуролог. часопис. – 2001. – № 18. – С. 4–16.
2. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра / П. Шампань. – М. : Socio – Logos, 1997. – С. 227.

УДК 323.283:321.728

Польовий М.

ДЖЕРЕЛА СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ

Розглянуто проблему формулювання та аналізу гіпотези щодо наявності істотного зв'язку між розвитком сучасних форм політичного тероризму та демократичних режимів. Наголошено на сумнівності належності до суто терористичних актів теророподібних дій за авторитарних режимів.

Ключові слова: тероризм, демократичний політичний режим, причини виникнення тероризму.

Актуальність проблеми тероризму в сучасному світі не викликає жодних сумнівів. Однією з головних характеристик цього явища можна вважати його поступове розширення у кількісному та, певною мірою, якісному сенсі. Справді, тероризм стає більш різноманітним, охоплює дедалі більше країн та соціальних груп. Терористична тактика, за збереження своїх головних рис, також розвивається, ускладнюючись та урізноманітнюючись. Водночас, що цілком зрозуміло, збільшується кількість заходів із протидії цьому явищу. На перший погляд навіть складається враження, що протягом останніх більш як сорока років наявна позитивна кореляція між кількістю міжнародних і національних у різних країнах заходів з протидії тероризмові й кількістю та суспільною небезпечністю терористичних дій.

Існують і можуть вважатися навіть загально визнаними розгалужені переліки причин виникнення тероризму взагалі та його нинішнього розвитку. Разом з тим сучасна суспільно-політична практика показує, що визначення цих причин ніяк не позначається на результативності боротьби з тероризмом. Складається враження, що невдачі такої боротьби викликані не лише складністю та глобальністю причин тероризму, а й не цілком правильним розумінням істинних базових причин його розвитку.

Метою даної роботи є виклад деяких міркувань стосовно наявності та ступеня істотності зв'язку між генезою політичного тероризму й формуванням і розвитком демократичних політичних режимів.

Аналіз причин виникнення та розвитку тероризму потребує насамперед з'ясування сутності цього явища. На нашу думку, зміст різноманітних визначень тероризму досить повно було проаналізовано в дисертаційній роботі Л. Мошкової [1]. На цілком слушну думку цієї авторки, в усьому розмаїтті визначень тероризму можна виокремити такі чотири основні ознаки, що становлять певний інваріант його розуміння.

По-перше, тероризм розуміють як одну з форм організованого насильства. Причому поняття «насильство» в цьому випадку тлумачать обмежено: як загрозу використання або безпосередньо використання сили для заподіяння фізичної шкоди окремій особі чи групі осіб (на відміну від вживання цього терміна в широкому значенні як позбавлення волі та порушення прав людини).

По-друге, тероризм – це використання сили з політичною метою, тобто специфічна форма політичного насильства. «Тероризм базується не на будь-якому насильстві, хоча насильство і є головною та істотною його зброєю, а на програмних установках... Політичним роблять терористичний акт його мотив і спрямованість» [порівн.: 2, 98].

По-третє, тероризм об'єднує високий рівень політичної мотивації з низьким рівнем участі мас, що відрізняє його від національно-визвольного руху, революцій та інших масових політичних рухів.

По-четверте, терористична акція, крім заподіяння безпосередньої шкоди власне жертві, розрахована на певний ефект: посіяти страх, створити загрозу для широкого кола осіб, тобто саме тероризувати. За влучним визначенням Р. Арона, акт насильства розглядають як терористичний у тому випадку, коли його психологічний ефект зворотно пропорційний його істинним фізичним результатам [1, 19]. Саме тому здійснення замаху терористична акція не вичерпується та із закінченням бойової операції не завершується. Її головне значення – не просто в усуненні окремих осіб, завданні матеріальних збитків і так далі, а в досягненні соціального резонансу, в залякуванні урядів, певних соціальних груп або й народів. На думку американських дослідників Шульца і Слоена, дії терористів значно більше «мають на меті вплинути на поведінку певних соціальних груп, аніж нести їм загибель» [Цит. за: 3, 295]. Можна побачити, водночас, що на початку розвитку тероризму функція залякування ніби перебувала в тіні, а приблизно з середини ХХ ст. залякування стає чи не головним змістом тероризму. Щонайменше, найвідомішою його рисою.

Отже, акт фізичного насильства (або загроза такого насильства) робить терористичним його мета – вплив на владу. Власне кажучи, певну аберацию від викладеного інваріанта визначення тероризму можна побачити, наприклад, у Кримінальному кодексі України. У його ст. 258 терористичний акт визначено як «застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою» [4]. Як бачимо, з першої зазначеної в ст. 258 КК України мети (порушення громадської безпеки, заляку-

вання населення) не впливає прямо політичне розуміння теракту, але, на нашу думку, зрозуміло, що кожна з цих дій може становити кінцеву мету лише для людей з певною психічною патологією, оскільки не надає злочинцеві жодного зиску. Інша справа, наприклад, залякування населення з метою бажаного впливу на місцеву чи державну владу. Отже, залишимо на розсуд законодавця, які саме дії він кваліфікує як терористичний акт, але звернемо увагу на те, що, як було показано, і за науковими визначеннями, і за визначенням кримінального кодексу основний зміст тероризму становить досягнення певної політичної мети, причому головним шляхом є залякування. Можливо, потребує подальшого розрізнення поняття теракту як кримінального акту насильства з певними параметрами і тероризму як тактики кримінальної чи політичної боротьби, в якій використовують здебільшого терористичні акти, але таке розрізнення виходить за межі проблеми нашої статті.

Таким чином, винесене в назву даної статті та у формулювання її мети словосполучення «політичний тероризм» є, на нашу думку, тавтологічним. Ми вдалися до саме таких формулювань, щоб читач мав можливість оцінити, чи «ріже» це йому око апріорі так само, як нам, чи ні. Будь-який тероризм є політичним, інакше він перестає бути власне тероризмом.

Загально визнані причини розквіту тероризму в сучасному світі згадані у майже кожній роботі з цього приводу та добре відомі. Серед них, наприклад, кризові процеси, що характерні для сучасного розвитку: історичний досвід століття з війнами та державним терором; негативні наслідки науково-технічної революції: різкі структурні зрушення, які підсилюють міграційні та маргіналізаційні процеси, загострені екологічні та демографічні проблеми, «інформаційний вибух», круте ламання традиційних стереотипів та соціальних орієнтирів; насадження культу насильства, нехтування правами людини; загроза ядерної війни та екологічної катастрофи, що призводить до песимізму, постійного неспокою, страху й озлобленості, до знецінення людського життя, психологічної всездозволеності; виникнення глобальної взаємозалежності соціально-економічних, політичних, ідеологічних процесів; зростання бажання до звільнення природних інстинктів людини від норм та вимог цивілізації, які її обмежують. Інша група передумов базується на революційних процесах сучасної епохи і національно-визвольних рухах, на яких ґрунтується лівий тероризм. Окремий пласт передумов пов'язаний із зацікавленістю правлячих еліт (особливо у біполярну епоху) в різних формах тероризму як засобу досягнення політичної мети у зовнішній та внутрішній політиці. Четвертою групою причин появи та розквіту тероризму називають світопорядок перехідного періоду, розвал старих глобальних регіональних структур міжнародної безпеки, що надає додаткові можливості самореалізації для міжнародного тероризму [1, 72–76].

Складно не погодитися з тим, що все назване в попередньому абзаці більшою чи меншою мірою відбувається в сучасному світі. Водночас, впадає у вічі та обставина, що вплив більшості зі згаданих «причин» саме на розгортання тероризму вкрай складно верифікувати. Йдеться лише про певний збіг у часі

розвитку тероризму та розвитку згаданих явищ (й то не завжди, як у випадку з біполярним протистоянням, – воно вже 20 років припинено, а тероризм набирає обертів). Слід звернути увагу й на те, що багато з окреслених причин перебувають у сфері світосприйняття людини, яка ніби впадає у фрустрацію від недоцільності та зростаючої проблемності сучасного світу. З цим можна було б і погодитись, але ж складно погодитися з унікальністю цієї ситуації саме в наш час. Судячи з мемуарної літератури, в усі часи люди відчували й обурення суспільними пертурбаціями, й прискорення суспільних та економічних подій, і викликаний цим черговий спад моралі та звичаїв тощо. І хоча в наш час революційне прискорення комунікації засобами нововинайденого телеграфу викликає лише посмішку, це ніяк не полегшує сприйняття такого явища у XIX ст.

До наведеного переліку можна долучити й рідше згадуваний нечуваний розвиток засобів масової інформації, які дають змогу поширити інформацію про терористичний акт, а телебачення – ще й зробити його наслідки наочними, що є важливою складовою терористичного залякування. Справді, цього чинника не існувало аж до другої половини XX ст., але добре відомо, що й «сарафанне радіо» було потужним засобом передавання пліток та іншої інформації широкому колу осіб. І це при тому, що загальна кількість населення була значно меншою. Отже, вплив на терористичні можливості від зростання потужності засобів масової інформації майже повністю елімінується значним збільшенням загальної кількості населення, «загальна інформаційна потужність» у перерахунку на особу залишається приблизно однаковою.

Таким чином, питання пошуку інших, більше схожих на істинні, причин розквіту сучасного тероризму залишається відкритим. У пошуку цих причин звернемо увагу на час появи терору (як відповідних дій держави) та його громадянського дзеркала – тероризму. Зазвичай науковці сходяться в двох позиціях: уперше безсумнівний державний терор виник у роки Великої французької революції як засіб досягнення правлячими (якобінськими) колами політичних цілей фізичним знищенням та відповідним залякуванням значних верств населення. Попередні за часом «кандидати» у терор на кшталт злочинів Івана Грозного чи Калігули не витримують критики, оскільки складно довести політичну мету їхніх дій із залякування чи винищення відповідних прошарків населення. Наприкінці XVIII – в XIX ст. виникли й перші паростки тероризму – дії певних представників населення із залякування влади з політичною метою – політичні вбивства. Одним із перших яскравих проявів подібного тероризму можна вважати, на нашу думку, тероризм Народної волі та Чорного переділу в Російській імперії.

Водночас багато вчених сходяться на думці, що тероризм із сучасними параметрами, про які вже йшлося (в т. ч. із залякуванням населення з метою отримання політичного зиску), – так би мовити, сучасного типу – виник лише після Другої світової війни. Звернемо увагу на те, що дві згадані реалії – Велика французька революція та початок післявоєнної відбудови світу – пов'язуються зі ще одним важливим процесом – розвитком демократії. Приміром, загально-

визнано, що саме після Другої світової війни демократія набула зрілих форм і стала майже зразковою в певних країнах.

Отже, маємо такий самий збіг у часі в появі та розвитку тероризму й демократії, про який йшлося у випадку інших «причин» виникнення тероризму. Звернемо увагу на роботу К. Нарочницької [5], яка, спираючись на дослідження В. Субанка та Л. Вейнберга, стверджує, що «стабільна демократія та тероризм супутні один одному» [6 – цит. за: 5, 31]. Наведемо ще цитати з дослідження В. Субанка та Л. Вейнберга, яке спиралося на аналіз майже 3000 терористичних актів упродовж 1978–1990 рр.: «саме стабільні, безпечні демократії, які перебувають у центрі «демократичної зони», є найбільш вразливими для терористичного насильства»; «...чим демократичніший режим, тим більша ймовірність того, що різні групи висловлюватимуть протест як у ненасильницькій, так і в насильницькій формі» [6 – цит. за: 5, 33].

Таким чином, паралельність у часі виникнення та розвитку тероризму і демократії можна вважати доведеною. З'ясуємо, чи є певний зв'язок між цими явищами, та який саме.

Нагадаємо, що головною сутнісною рисою, на жаль, добре відомого сучасного тероризму є залякування населення з метою певного впливу на політичну владу. Для більшої наочності викладу нагадаємо рідкісний приклад успішного для терористів за наслідками акту: підриви електропотягів в Мадриді в березні 2004 р. з офіційно проголошеною метою помсти за участь Іспанії у коаліції країн, що здійснювали вторгнення до Іраку, а також наполегливим побажанням до іспанського уряду щодо виводу іспанських військ з Іраку. Враховуючи вибори, які відбувалися через три дні після вибухів, цілком очікуваним стало виведення іспанських військ протягом трьох місяців після даних терактів.

Проаналізуємо, за якого з трьох відомих видів політичних режимів – тоталітарного, авторитарного чи демократичного – подібна політична практика має сенс та певні перспективи результативності (в суто прагматичному розумінні з погляду виконавця таких дій).

1. Чи можна очікувати успішності терористичного акту за авторитарного режиму? Наприклад, якщо б підриви потягів із людськими жертвами, здійснені для залякування населення, відбулися за часів російського самодержавства з наступним висунуттям вимог до імператора, скажімо, стосовно запровадження Конституції або хоча б політичних свобод. Можливо, населення почуло б співчуття від імператора родичам загиблих, але навряд чи дочекалося б змін, яких домагалися терористи. Цілком розуміючи це, народовольці й інші російські терористи другої половини XIX ст. намагалися залякати саме імператора та його найближче середовище. Отже, мети нелегального, злочинного (з погляду законодавства) впливу на політичну владу намагалися досягнути залякуванням саме носіїв цієї влади. Відома й низька результативність таких спроб (не за кількістю чи «якістю» жертв, а саме за ступенем (нульовим) урахування з боку влади політичних вимог терористів), але це питання виходить за межі проблеми даної статті. Власне кажучи, називати народовольців терористами можна, лише від-

даючи данину певній історіографічній традиції, адже їх дії далекі за змістом від згадуваних на початку статті інваріантних рис сучасного тероризму (хоча й збігаються з ними в плані політичної мети та високої політичної мотивації разом із низьким ступенем участі мас).

Власне кажучи, складно уявити будь-який авторитарний режим, що, за визначенням, індиферентний до громадянського суспільства та позаполітичного життя народу, який би дуже переймався будь-якими погрозами заподіяння фізичної шкоди населенню. Тим більше неможливо уявити режим, який би виконував вимоги терористів під тиском таких погроз чи їх реалізації.

2. Тоталітарний режим, наприклад, сталінського гатунку, тим більше складно уявити таким, що відступатиме перед терористами: населення йому, загалом, не шкода, а, зважаючи на звичайне нехтування правами людини, на терориста очікує скоро та неминуча розправа, яку складно порівняти з, наприклад, надто тактовним поведінням норвезької влади з Брейвіком.

Якщо додати до цього майже ідейні доноси й атмосферу тотальної підозри, за яких майбутній терорист буде схоплений чи не раніше, ніж він почне розмірковувати про теракт, стає зрозуміло як безперспективність підготовки терактів, так і нульова політична результативність у випадку їх здійснення за тоталітарного режиму. Нагадаємо, що відомі поодинокі спроби внутрішньої політичної боротьби з тоталітарним режимом цілком логічно уособлювалися саме з постаттю вождя – як військовий заколот у Німеччині в 1944 р.

3. На відміну від попередніх типів політичних режимів, демократичний режим має кілька вкрай привабливих для здійснення терористичного акту рис: 1) закріплені в Основному законі майже кожної демократичної держави права людини, які дають змогу майбутньому терористові ще поборотися за власне життя, ба' навіть свободу після його захоплення владою (приклад Брейвіка в Норвегії є достатньо показовим); 2) закріплене в тому ж Основному законі джерело влади – народ (наприклад, у ст. 5 Конституції України виписана відома норма про те, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»; подібні норми, як відомо, містяться в більшості основних законів демократичних і не дуже демократичних держав). Отже, за справжнього демократичного режиму ситуація для бажаного залякувати політичну владу та отримувати з цього певний зиск кардинально змінюється порівняно з авторитарним режимом: якщо за авторитарного режиму такому бажаному слід залякувати носія влади – авторитарного лідера, то за демократичного режиму доводиться залякувати носія влади – народ. Завдяки цьому цілком логічним стає заподіяння фізичної шкоди (чи погроза такого заподіяння) випадковим жертвам – чим більше вони випадкові, тим більше коло осіб ототожнюватиме їх із собою та відчуватиме занепокоєння чи страх. Навпаки, залякування фізичною розправою політичних лідерів (чи здійснення такої розправи) в демократичному режимі втрачає будь-який сенс – байдужість та непостійність населення до своїх навіть улюблених політиків може стати вже приказкою.

Отже, лише за демократичного політичного режиму складаються всі умови для здійснення спроб досягнення політичної мети особами, які за тих чи інших обставин незадоволені законними способами політичної дії, шляхом здійснення терористичних актів сучасного типу. Більше того, серед відомих нині позазаконних засобів політичного впливу цей спосіб можна вважати найбільш результативним, що й продемонстрували події в Іспанії 2004 р.: під тиском заляканого терактами населення демократично обраний уряд не мав іншого шляху залишитися при владі, крім виконання вимог терористів.

Водночас було б спрощенням вважати, що лише міжнародні покидьки, користуючись згаданими вразливостями справжніх демократій, намагаються досягнути своїх брудних цілей тероризмом. Дуже важливою умовою задуму будь-якого терористичного акту є, так би мовити, освітня складова: для того, щоб планувати дію, результатом якої буде виконання моїх вимог політичною владою, я повинен знати, у кого ця влада – в простішому випадку – в народу чи в авторитарного керівника. Отже, цілком логічним виглядає припущення про те, що планувати (в стратегічному сенсі) терористичні дії можуть лише особи зі справжньою «демократичною освітою» – особи, яким втокмачили у коледжах та університетах, що джерелом влади в даній країні є народ (або ж, мовляв, якщо не знаєш, в кого влада, почитай Конституцію). Це припущення підтверджує спостереження В. Субанка та Л. Вейнберга, згідно з яким саме громадяни демократичних країн найчастіше є терористами та їх жертвами [6 – цит. за: 5, 38].

Окрему проблему становлять дії, які за своїми проявами вкрай схожі з тероризмом – підриви машин та будинків в Іраку, на окремих територіях Палестини, на Північному Кавказі тощо. Власне кажучи, лише ледачий не називає це тероризмом. Однак слід звернути увагу на суттєву обставину: більшість цих актів здійснюють проти військових, поліціантів чи адміністративних об'єктів – отже, маємо справу з нехарактерною для справжнього тероризму вибірковістю (яка, водночас, характерна для звичайної партизанської війни чи герільї, або ж актів помсти). Зрозуміло, що, наприклад, для американських військових в Іраці було зручніше називати місцевих бійців спротиву терористами, що відразу ж позбавляло їх прихильності всього світу. Можна пригадати, що й нацисти називали партизанів та бійців європейського Спротиву терористами. Справді, тактика партизанської боротьби проти добре озброєної та підготовленої армії багато в чому схожа з терористичними актами, але чи є це справжнім тероризмом? На нашу думку, відповідь має бути негативною.

Неможливо оминати й питання, пов'язані з імітаціями тероризму, які значно почастишали в останні роки на теренах СНД. Наприклад, гучні теракти в Російській Федерації у 1999 р., коли внаслідок підривів двох будинків у спальних районах Москви населення майже всієї країни було вкрай залякане і фактично з радістю підтримало початок переможної, як для Путіна, другої Чеченської війни. За наявності всіх формальних ознак терористичного акту тут немає головного – демократії, за якої лише й виникає сенс подібних дій за описуваною вище схемою: залякування населення ⇒ залякане населення тисне на політичну

владу ⇒ політичне керівництво, яке підкоряється джерелу влади, виконує вимоги. Отже, дані акти були не терористичними, а лише їх імітацією. І справа не в тому, скільки доказів версії щодо участі ФСБ в цих підривах відомо Фельштинському та Літвиненку [7], а саме в неможливості окреслення мети впливу на владу через залякування народу в авторитарній Росії. Такими ж імітаціями терористичних актів ми вважаємо підриви у Мінську в 2008 та 2011 рр. – мотиви та мету організаторів цих підривів можна трактувати по-різному, але не викликає сумнівів, що в авторитарній Білорусі неможливі результативні, знову ж таки, в політичному сенсі, теракти.

Сучасній Російській Федерації відомі також численні «маломасштабні», порівняно зі згадуваним, «терористичні акти» – підриви шахідок у московському метро, шахіда в аеропорту Домодедово тощо. За всієї скорботи за тих, хто загинув, доводиться визнати, що власне підриви без подальшого висловлення політичних вимог не є тероризмом. Пригадаймо, як це звучить у повідомленнях про підриви, які здаються схожими на теракти, в будь-якій країні: «...поки що жодна організація не взяла на себе відповідальність за цей теракт». До того ж у Росії вже стало звичною справою довго – по кілька місяців – розшукувати організацію, яка все ж таки «взьме на себе відповідальність», або ж її оголосять відповідальною, що у світлі викладеного, не одне й те саме. На жаль, для громадян Росії, подібні «теракти» – це або помста за загиблих родичів, або, знову ж таки, штучна імітація.

Як відомо, Україна доби В. Януковича також не залишилась осторонь від «терористичної політики». Підриви в Макіївці та Дніпропетровську 2011–2012 рр., на нашу думку, так само можуть бути зараховані до імітаційних – годі й очікувати від тодішньої української влади зважання на думку народу. Розпізнати авторитарну сутність тодішньої української держави може будь-який студент, що вже казати про досвідченого викладача політології, якого й досі одягають у тогу дніпропетровського терориста. Отже, незважаючи на те, що, можливо, макіївським та дніпропетровським підривникам і можна буде висувати певні звинувачення, останнє, в чому їх можна буде спробувати звинуватити після решти статей Карного кодексу, – це тероризм. Таким чином, складно передбачити, наскільки довго протримається сьогоденний політичний режим в Україні, але можна впевнено прогнозувати, що до його зміни чи певного, малоімовірного, пом'якшення, справжній тероризм нашої країні не загрожує, чого, на жаль, не можна стверджувати про його імітації.

Дії сепаратистів на Сході України, особливо на початку захоплення ними цієї території, також мають яскраво виражену терористичну тактику, але слід визнати, що ця тактика випливає не стільки з характеру української державної влади, якій вони намагаються протистояти, скільки з наявних у них на той час збройних і людських ресурсів та міркувань їх російських «кураторів». Певним чином терористична тактика сепаратистів на Сході споріднена з тактикою партизанських дій, які детально висвітлені в літературі та виходять за рамки «звичайного» тероризму.

Отже, на нашу думку, є достатньо підстав для констатування позитивної кореляції між розвитком демократичних режимів та сучасних форм політичного тероризму. Гіпотеза, що головною причиною виникнення та розквіту тероризму в сучасному світі можна вважати розвиток демократії як у політичній практиці, так і в політичній освіті також знаходить багато доказів, хоча й потребує подальшої аргументації. Окремої уваги та детального вивчення потребують терористично-подібні дії в сучасних авторитарних країнах пострадянського простору.

Polyovyyu M. Sources of modern political terrorism in the democratic regimes. The article is devoted to formulation and analysis of hypothesis about the presence of substantial connection between development of modern forms of political terrorism and democratic modes. Doubtfulness of belonging to especially terroristic actions of ones, similar to terrorist, in the authoritarian modes is marked.

Key words: terrorism, democratic political regime, reasons of appearance of terrorism.

Полевой Н. А. Источники современного политического терроризма в демократических странах. Рассмотрена проблема формулирования и анализа гипотезы о наличии значимой связи между развитием современных форм политического терроризма и демократических режимов. Акцентировано на сомнительности принадлежности к сугубо террористическим актам действий, внешне подобных террористическим, при авторитарных режимах.

Ключевые слова: терроризм, демократический политический режим, причины появления терроризма.

Література

1. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах : дис. ... к. політ. н. : 23.00.04 / Л. І. Мошкова. – Одеса, 2000. – 200 с.
2. Schreiber J. The ultimate weapon : Terrorists and World Order / J. Schreiber. – N. Y. : William Morrow, 1978. – 218 p.
3. Мошкова Л. І. Понятіе и сущность терроризма / Л. І. Мошкова // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 9. – С. 294–299.
4. Кримінальний кодекс України : затверджений Законом України № 2341-III від 05. 04. 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1335369427674983>.
5. Нарочницкая Е. А. Терроризм и демократия : (на примере этнического терроризма в странах Запада) / Е. А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2003. – № 1. – С. 27–59.
6. Eubank W. Terrorism and democracy / W. Eubank, L. Weinberg // Terrorism and political violence. – 2001. – Vol. 13. – № 1. – P. 155–164.
7. Литвиненко А. ФСБ взрывает Россию / А. Литвиненко, Ю. Фельштинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Таллинн, 2007. – 420 с.

УДК 32.303.4

Рудакевич О.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проаналізовано особливості політичної культури сучасного українського суспільства та обґрунтовано потребу її національно-демократичної трансформації в контексті цінностей Європейського Союзу.

Ключові слова: українська нація, національна політична культура, європейська політична культура, Європейський Союз.

Після переможної Революції гідності тема національно-державного будівництва в Україні набрала особливої актуальності. Президент України П. Порошенко, виступаючи на заходах із вшанування жертв голодоморів 22 листопада 2014 р., підкреслив, що саме відсутність повноцінної національної держави та національної армії спричинила сталінський терор щодо українського народу [12]. Очевидно, доки не буде ясності й консенсусу щодо моделей модерної української нації та держави, не може бути сформовано адекватну національну культуру, особливо її політичний, правовий та моральний складники.

Як показує аналіз наукової літератури, вітчизняні політологи й культурологи до недавнього часу рідко вживали поняття «національна політична культура», послуговуючись здебільшого термінами «політична культура населення України» чи «політична культура українського народу» [6; 7]. Автором статті у 2012 р. захищена дисертація, в якій розкрито теоретико-методологічні засади дослідження національних політичних культур [11]. Використання напрацьованих ідей до аналізу стану політичної культури сучасного українського суспільства показує, що для української спільноти як нації, що відроджується та модернізується, актуальною є проблема формування політичної культури національного типу, тобто культури, яка виразить національні інтереси та національну ідею, поєднає їх із національними традиціями та збагатиться світовим досвідом демократичного врядування.

Мета статті – проаналізувати особливості політичної культури сучасного українського суспільства та обґрунтувати потребу її національно-демократичної трансформації в контексті цінностей Європейського Союзу.

Недостатня увага науковців до дослідження національної політичної культури зумовлена низкою причин. Однією з них є відсутність даної категорії в працях класиків політичної культурології Г. Алмонда та С. Верби [17]. Йдеться не про те, що названі дослідники не поєднували категорії «політична культура» й «нація», а про те, що в їхніх дослідженнях не акцентовано уваги на своє-

рідності змісту поняття «національна політична культура». Американська традиція практичного політичного дискурсу та політичної науки фактично ототожнює поняття нації і народу держави. Тому Г. Алмонд та його послідовники, розмірковуючи в контексті політичної теорії нації, не мали потреби розрізняти поняття «національна політична культура» та «політична культура держави».

Розроблена на основі соціетального підходу концепція національної політичної культури включає такі базові ідеї: національна політична культура – різновид політичної культури, суб'єктом і об'єктом якої є нація; елементи національної політичної культури – це культурні відповіді на життєві потреби нації, головною з яких є забезпечення суверенного існування нації та її держави; національна політична культура формується та функціонує на базі національної свідомості та національної ідентичності; системотворчим ядром національної політичної культури є національна ідея.

Згідно даного концептуального означення національна політична культура – це сукупність історично сформованих на основі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід народу, який забезпечує ефективне функціонування політичної системи нації, її відтворення й розвиток на засадах наступності, мобілізує спільноту на реалізацію актуальних національних потреб та практичне втілення національної ідеї [10, 63–64].

Національні політичні цінності – головний соціетальний компонент національної політичної культури. Цінностями-цілями національної політичної культури є передусім сама нація та її члени; цінностями-засобами – національна держава, національна політична система в цілому, громадянське суспільство, його інститути, органи місцевого та регіонального самоврядування, а також політизовані елементи етнічності: мова, історична пам'ять народу, релігія тощо; цінностями-умовами національної політичної культури є свобода нації, її суверенітет, національна безпека, національна єдність, міжетнічна та міжконфесійна злагода, мирні взаємини з іншими націями і державами.

За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України політико-ідеологічні уподобання громадян у 2000 та 2013 рр. розподілялися так (див. табл. 1).

Прихильність до комуністичної ідеології та руху зменшилася за останніх 13 років на 20%, натомість істотно зросла орієнтація на соціалістичні та соціал-демократичні цінності (відповідно з 5,6% до 6,3% та з 7,8% до 9,9%). Ліберальна течія, навпаки, подвоїла чисельність своїх прихильників (з 1,0% до 1,6%), однак це найнижчий показник з-поміж усіх політико-ідеологічних орієнтацій. Політичні течії правого спрямування разом мають 16,1% (християнські демократи – 2,8%, національні демократи – 9,7%, націоналісти – 3,6%) прихильності дорослого населення України, що вдвічі менше за підтримку лівих і лівоцентриських політичних сил. Це засвідчує низький рівень національної самосвідомості населення України оскільки комуністична, соціал-демократична та ліберальна ідеології в Україні характерні космополітизмом.

Таблиця 1.

Прихильність громадян України до політичних течій у 2000 та 2013 рр. (%)
[15, 451]

№ п/п	Назва політичної течії	2000 р.	2013 р.
1	Комуністична	15,5	11,3
2	Соціалістична	5,6	6,3
3	Соціал-демократична	7,8	9,9
4	Ліберальна	1,0	1,6
5	Християнсько-демократична	2,3	2,8
6	Національно-демократична	7,5	9,7
7	Націоналістична	2,3	3,6
8	Не підтримують жодної	13,2	13,8
9	Не визначились	17,8	14,8
10	Не розуміються на політичних доктринах і течіях	24,9	23,6

Незважаючи на майже чверть століття, що минула після проголошення суверенітету України, політична культура народного загалу та правлячої еліти не зазнали істотних трансформацій. У ній все ще значну вагу мають елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, політичні переконання та настрої. Політичній культурі українського народу значною мірою властиві комплекси національної меншовартості й кривди, зросійщення, атрофована здатність до адекватної оцінки власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили.

Однак за характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні як суверенній державі, політична культура сучасного українського суспільства, хоч і поволі, стає національною і незалежницькою. Її піддрунтя є реабілітовані та легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу. За ставленням до демократії і держави політична культура сучасних українців залишається авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте за умов суверенності відроджуються традиційні риси української культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (державна для людини й нації, а не людина й нація для держави). Одночасно спостерігаються прояви его- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності. За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом притаманна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності й культури, що властиві Східній цивілізації. Російсько-самодержавний та радянський періоди історії України обумовили відповідне ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і сво-

бод особистості (підданство, общинність), системи влади (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Культурно-цивілізаційний чинник яскраво проявляється в різних зовнішньополітичних орієнтаціях населення: Схід держави підтримує переважно стратегічний союз із Росією, а Центр і Захід – якнайшвидше входження в Європейський Союз.

В умовах зростання ролі ЄС та інших загальноєвропейських і регіональних міжнародних організацій у розв'язанні проблем життєдіяльності народів континенту, в науковій літературі все частіше зустрічаються терміни «європейська політична культура», «політична культура європейської цивілізації», «політична культура Європейського Союзу» тощо. Вітчизняні та зарубіжні дослідники намагаються з'ясувати відповідність політичної культури української нації критеріям європейськості [2; 3]. Спробу концептуального осмислення феномену європейської політичної культури здійснив і автор даної статті [9].

Одним із чинників становлення й розвитку європейської цивілізації стало християнство в різноманітних конфесійних формах його існування, яке сформувало спільний світогляд та ментальні риси європейців. У культурі народів різних частин Європи не можна не бачити спільні ознаки та їхню політичну консолідацію в умовах міжцивілізаційного протистояння. Невід'ємною складовою європейської цивілізації правомірно вважається і український народ. Нині в Європі практично немає держав, яких би не полонила ідея входження в Європейський Союз та набуття його політико-культурних ознак.

Ми погоджуємося з думкою дослідників про те, що базовими елементами європейської ментальності є раціоналізм, індивідуалізм, перевага розуму й волі над емоціями, які мають істотний вплив саме на політичну сферу життєдіяльності спільнот [13, 248–254; 16, 183–197]. Проте, український індивідуалізм є надто егоцентричним, а в тріаді розум–воля–емоції переважає останній компонент.

Спільні політичні цінності європейської цивілізації закріплені в Договорі про Європейський Союз (1992) та підтверджені в Лісабонській угоді про реформування ЄС (2007). У преамбулі Договору про Європейський Союз зазначено, що на основі «культурного, релігійного і гуманістичного спадку Європи... сформувалися універсальні цінності – недоторканні і невідчужувані права людської особистості, свобода, демократія, рівність і правова держава». У ст. 2 Договору наголошено: «Союз заснований на цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави, дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин» [5].

На базі цінностей сформульовані *політичні принципи і норми*. Договір, зокрема, вимагає дотримання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй (ст. 3), акцентує увагу на лояльності в співпраці Союзу і держав-членів (ст. 4); задекларовані також принципи наділення компетенцією, субсидіарності та пропорційності (ст. 5). У ст. 6 Договору зазначено, що «основні права, у тому вигляді, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод і як вони впливають зі спільних для держав-членів конституційних традицій, входять у зміст права Союзу як спільні принципи». В ст. 9 на-

голошено, що в своїй діяльності Союз «дотримується принципу рівності своїх громадян, які користуються однаковою увагою з боку його інститутів, органів і закладів». У ст. 10 передбачено, що функціонування Союзу базується на засадах представницької демократії, причому, «наскільки це можливо, процес прийняття рішень є відкритим і максимально наближеним до громадян».

Серед інших соціальних елементів європейської політичної культури слід відзначити спільні політичні традиції, європейську ідентичність та її ідентитети, загальноєвропейські політичні інститути, що набули легітимності й стабільного функціонування, символи ЄС та європейську ідею. У структурі європейської ідеї, яка лежить в основі панєвропейського руху, на нашу думку, слід розрізнати: а) ідею європейської спільноти як соціокультурного організму, представленого особами й націями, що населяють європейський континент; б) ідею політичної єдності держав і народів Європи – своєрідних «Сполучених Штатів Європи»; в) ідею щасливого і заможного життя європейської спільноти завдяки втіленню в життя засад гуманізму, демократії, солідарної співпраці народів та інших загальноєвропейських і загальнолюдських цінностей. У Лісабонському договорі підкреслено, що Європейський Союз буде забезпечувати людям простір свободи та правосуддя без внутрішніх кордонів, працювати задля сталого розвитку Європи, підтримувати і поширювати цінності ЄС за його межами [9].

Формування і розвиток національної політичної культури українського народу має відбуватися в контексті європейських цінностей. Помаранчева революція 2004 р. засвідчила появу дієздатного громадянського суспільства, яке прагне розбудувати модерну українську націю та національну державу. Помаранчеву революцію вітали провідні політики Заходу. Так, всесвітньо відомий політолог і колишній радник Президента США З. Бжезінський, виступаючи на восьмому черговому круглому столі «Україна на шляху до державотворення» (листопад 2007 р., м. Київ), пафосно заявляв: «Хочу почати з привітання народу України з його політичною зрілістю... Україна є успішною як національна держава. Україна існуватиме, і жодних сумнівів в цьому немає. Україна – це безперечно, частина європейського пейзажу, частина європейської політичної культури. Вона це продемонструвала» [1]. Однак, чому здобутки революції були змарновані? Чому до влади прийшли проросійські сили, які згодом не лише згорнули демократичні перетворення, а й принижували національну гідність українців? Глибинні демократичні ментальні настанови української нації з новою силою проявилися в переможній Революції гідності 2013–2014 рр. Однак вони повинні бути закріплені інституційно, щоб стати незворотними.

Загальноєвропейський моніторинговий проект «Європейське соціальне дослідження» («ESS»), в якому в 2007 р. брала участь половина держав Європи, показав, що основні політичні параметри українського суспільства в цілому близькі до характерних рис політичного життя європейських країн, причому як розвинених, так і постсоціалістичних держав. Так, порівняльний аналіз результатів опитування населення Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини та України показав, що громадяни України більше цікавляться політикою, ніж сусідні поляки, росіяни й словаки, але менше як німці (табл. 2).

Таблиця 2

Наскільки Ви цікавитесь політикою? (%) [3, 15]

Країни Європи	Дуже цікавлюся	Взагалі цікавлюся	Мало цікавлюся	Зовсім не цікавлюся
Німеччина	16,1	37,7	35,9	10,2
Польща	6,3	32,2	43,8	17,6
Росія	7,9	34,7	34,2	22,5
Словаччина	6,5	31,0	48,1	13,9
Україна	11,0	36,0	38,6	14,0

Громадяни України засвідчують також відносно низьку довіру до Верховної Ради, політичних партій, а також міжнародних організацій – Європарламенту та ООН (табл. 3). Опитування виявило відносно високу участь українців у діяльності політичних партій та низьку в інших інститутах громадянського суспільства (табл. 4).

Таблиця 3

Наскільки Ви довіряєте політичним інститутам?

(0 – зовсім недовіряю, 10 – повністю довіряю) (вказ. сер. бал) [3, 15]

Країни Європи	Парламенту країни	Політичним партіям	Європейському парламенту	ООН
Німеччина	4,22	3,28	4,07	4,74
Польща	2,68	2,13	4,80	5,33
Росія	3,38	2,81	3,92	4,30
Словаччина	4,20	3,63	5,14	5,32
Україна	2,32	2,31	3,89	3,75

Таблиця 4

Чи доводилося Вам за останні 12 місяців брати участь у політичній діяльності?

(подано відсоток ствердних відповідей) [3, 20–22]

Країни Європи	Участь у санкціонованих мітингах	Членство в політичній партії або в русі	Участь в інших організаціях чи об'єднаннях	Підписання петицій
Німеччина	7,7	3,8	20,2	27,4
Польща	1,3	1,7	4,3	5,3
Росія	4,9	2,9	4,8	6,5
Словаччина	2,9	2,8	8,4	18,1
Україна	7,1	4,0	1,4	5,1

Важливим кроком у напрямі реального повернення України до європейської цивілізації та демократичного оновлення своєї національної культури, всіх її складових стало підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом (2014). Зокрема, в Преамбулі угоди йдеться про те, що метою асоціації є збереження миру та створення умов для подальшої інтеграції України в європейський ринок, поглиблення співпраці для забезпечення прав і свобод людини. У розд. I «Загальні принципи» задекларовано повагу до демократичних принципів, прав людини та основних свобод, до принципу верховенства права, які мають формувати основу внутрішньої і зовнішньої політики сторін. Важливі політичні настанови зосереджені також у розд. II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» та розд. VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» [14].

Політичними цілями асоціації є:

1) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

2) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

3) зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р.;

4) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод.

Угода про асоціацію містить деталізовані переліки законодавчих актів ЄС, які підлягають упровадженню в Україні в конкретні терміни. Важливо, що в документі є пункт про створення окремого органу центральної влади, який відповідатиме не лише за дотримання графіку імплементації Директив та Регламентів ЄС в Україні, а й за те, щоб вони виконувалися та діяли.

Значення Угоди про асоціацію України з ЄС яскраво описав Президент України П. Порошенко у промові на церемонії її підписання: «Це чудовий день. Мабуть найважливіший день для моєї країни після дня проголошення Незалежності. Цей момент важливий для історії, для майбутнього. Він показує, наскільки може все змінитися за короткий період часу» [8]. Однак слід підкреслити, що бажані зміни можуть настати лише в результаті наполегливої щоденної праці органів державної влади в тісному союзі з консолідованим громадянським суспільством.

Rudakevych O. Formation of national political culture in the context of values of European Unity. Peculiarities of political culture of the modern Ukrainian society are analyzed. Its need of national and democratic transformation in the context of values of European Unity is grounded.

Key words: *Ukrainian nation, national political culture, European political culture, European Union.*

Рудакевич О. М. Формирование национальной политической культуры в контексте ценностей Европейского Союза. Проанализированы особенности политической культуры современного украинского общества и обосновано необходимость ее национально-демократической трансформации в контексте ценностей Европейского Союза.

Ключевые слова: украинская нация, национальная политическая культура, европейская политическая культура, Европейский Союз.

Література

1. Бзежинський З. «Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури» / З. Бзежинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/14/66832.htm>.
2. Бурдяк В. І. Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів : моногр. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
3. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження». 2005–2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.
4. Договор о Европейском Союзе (в редакции Лиссабонского договора) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eulaw.ru/treaties/teu>.
5. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стило, 1998. – 278 с.
6. Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований) / ответ. ред. : Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1993. – 135 с.
7. Промова Президента України Петра Порошенка на церемонії підписання угоди про асоціацію України з ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hromadske.tv/politics/promova-petra-poroshenka-na-tseremoniyi-pidpisannyi/>.
8. Путівник по Лісабонському договору. – К. : Предст-во Європейського Союзу в Україні, 2010. – 18 с.
9. Рудакевич О. Європейська політична культура в контексті соціетального підходу / О. Рудакевич // Сучасна українська політика. Спецвипуск : Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – С. 215–226.
10. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот : моногр. / О. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 352 с.
11. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури : автореф. дис. ... д. політ. н. : 23.00.01 / О. М. Рудакевич. – Львів, 2012. – 31 с.
12. Слово Президента України в День вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/31642.html>.
13. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – К. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
14. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344.
15. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 636 с.
16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів ; [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
17. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 281 p.

УДК 321.6/.8

Томахів В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЙ

Розглянуто загальні тенденції, особливості та дефініції трансформації політичного режиму України впродовж періоду незалежності. Виділено основні етапи досліджуваного періоду.

Ключові слова: політичний режим, трансформація, перехідний період, демократія, авторитаризм.

Революція гідності в Україні 2013–2014 рр., в ході якої було повалено авторитарний режим В. Януковича, відкрила можливість побудови в нашій державі справжнього європейського, громадянського суспільства, стержнем якого є демократичний політичний режим. Чи використаємо ми цей шанс – покаже найближчий час, адже подібні можливості після Помаранчевої революції 2004 р. так і не були реалізовані.

Метою дослідження є спроба аналізу загальних особливостей процесу трансформації політичного режиму в Україні, його періодизації, динаміки та дефініцій. Серед сучасних досліджень щодо характеру політичного режиму в пострадянській Україні слід відзначити, насамперед, праці таких науковців, як А. Колодій, С. Лінецький, Ю. Мацієвський, В. Полохало, В. Дергачов, В. Якушик та ін. Однак є потреба узагальнюючого аналізу трансформації політичного режиму в Україні впродовж її незалежності, простежити динаміку, виділити періоди та особливості цього процесу. Останнє є об'єктом нашого аналізу.

Ще під час перебування України в складі СРСР розпочався процес трансформації українського суспільства, тобто переходу від одного типу суспільства до іншого – в нашому випадку від тоталітаризму до демократії. В політичній науці такі процеси визначають також через поняття «транзит», «перехід», «трансформація». Вони охоплюють зміни в усіх сферах суспільного життя, насамперед у політичній. Основою її змін служить трансформація політичного режиму – від тоталітарно-автократичного до демократичного.

Загальний аналіз показує, що в трансформації політичного режиму України можна виділити чотири основних періоди: 1) кінець 1980-х – 1996 р.; 2) 1996–2005 рр.; 3) 2005–2010 рр.; 4) 2010–2014 рр. Як бачимо, за винятком першого періоду, інші «прив'язані» нами до особи президента. І це не випадково. Як засвідчує історичний досвід, роль політичного лідера в перехідні періоди надзвичайно важлива. Саме він та його політична воля можуть стати генерато-

ром змін та реформ у всіх сферах суспільного життя, визначати майбутнє держави, особливо в перехідних, трансформаційних суспільствах.

Отже, в межах першого періоду трансформації політичного режиму в Україні (кінець 1980-х – 1996 р.) відбувалася руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів функціонування політичного режиму: відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного та політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, відносно демократичних виборів на різних рівнях влади. Одночасно відбувалося законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному загальному вигляді завершилося прийняттям нової Конституції в 1996 р. Домінуючими тенденціями цього періоду були демократичні, які включали в себе певні елементи охлократичності.

Прийняття демократичної Конституції не стало показником того, що в країні повністю утвердився демократичний режим. Один із головних елементів демократичного режиму – це домінування і дотримання закону в усіх сферах суспільного життя. Українські ж реалії виявились такими, що правляча верхівка продемонструвала своє небажання перебувати в правовому полі нею ж написаних законів. Унаслідок цього, пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти, так і в її відносинах із суспільством, що в кінцевому результаті стало нормою. Своєю чергою, суспільство через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, виявилось неготовим контролювати владу та впливати на неї. Громадяни, перебуваючи в рамках посттоталітарної політичної культури, сподівалися на чергового «рятівника» в особі всенародно обраного президента чи іншої політично відповідальної особи. Все це сукупно з широкими президентськими повноваженнями, визначеними новою Конституцією, стали однією з причин того, що протягом 1996–2004 рр., у рамках другого періоду трансформації функціонування політичного режиму почали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим Президента Л. Кучми в одному з його найгірших проявів – кланово-олігархічному. В цей період відбулося згортання навіть тих демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму, які сформувалися протягом попереднього періоду, зокрема обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій стосовно політичних опонентів, концентрація влади в руках президентського оточення. Кульмінацією кучмівського авторитаризму можна вважати масові порушення під час президентських виборів 2004 р. Вони засвідчили недотримання правлячою елітою демократичних норм у політичній діяльності та стали однією з головних причин Помаранчевої революції 2004 р.

Революція започаткувала третій період трансформації політичного режиму в Україні, створивши умови та можливості для прискорення формування справжнього демократичного ладу. Але, попри зовнішні вияви демократизації, внутрішню динаміку трансформації режиму було фактично законсервовано. Зокрема, як зазначив Ю. Мацієвський, стиль ухвалення політичних рішень залишився непрозорим і непублічним. Так, за десять місяців 2005 р. Президент

В. Ющенко видав 42 укази з грифом «Опублікуванню не підлягає», а Кабмін – 13 постанов і розпоряджень із грифом «Не для друку» [3]. Акцентуємо увагу на тому, що стиль ухвалення політичних рішень, його непрозорість та закритість стали однією з головних складових суті й типу політичного режиму. Зміна форми правління держави на парламентсько-президентську республіку, протиборство між В. Ющенком і Ю. Тимошенко повернули режимові ще й ознаки охлократичності, притаманні йому в перший період трансформації, і стали однією з причин реваншу В. Януковича в 2010 р. Проте, підсумовуючи цей період, справедливо було б зазначити, що демократичні тенденції в трансформації українського політичного режиму були домінуючими.

Прихід В. Януковича до влади зупинив демократичні тенденції та призвів до зворотного процесу і руху до авторитаризму. Його початком стало скасування Конституційної реформи 2004 р. в жовтні 2010-го і повернення до моделі президентсько-парламентської форми правління. Мета цього кроку більш ніж зрозуміла – це концентрація державної влади, виконавчої вертикалі в одних руках, що є притаманним для авторитаризму. За три роки перебування при владі В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі не лише судову владу, яка характеризувалася корумпованістю та залежністю від чиновництва, а й законодавчу. Україна, за прикладом Росії й Білорусі, швидкими темпами почала наблизитися до авторитаризму. Авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму перемогли демократичні.

Же в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління Президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризувався відходом від демократичних цінностей. З часу правління Ющенка й Тимошенко Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав, як Пакистан, Колумбія та Мозамбик, і перейшла з розряду «вільних країн» до «частково вільних» [10]. Із названих політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикорінної демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму [10].

«Добудувати» авторитаризм В. Янукович та його оточення вирішили прийняттям т. зв. «законів 16 січня» 2014 р. під час Революції гідності для «викорінення демократії» та громадянських свобод. Розстріл демонстрантів у трагічні дні лютого 2014 р. можна вважати апогеєм сформованого клептократичного авторитаризму. Знаковим став і той факт, що політична кар'єра В. Януковича завершилася так, як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів – утеча з країни з нагробаним добром. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політології, можна визначити політичний режим В. Януковича як авторитарний та олігархічно-клептократичний.

Таким чином, динаміка трансформації політичного режиму в пострадянській Україні мала суперечливий і непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебували в стані протистояння з демократичною альтернативою і в цьому контексті перехідний період означав швидше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність суперечливості і непослідовності самої трансформації режиму. Все це, на наш погляд, і визначає *особливість* посттоталітарного періоду та трансформації політичного режиму України порівняно з іншими посттоталітарними державами.

У даному контексті логічно постає питання дефініції та типологізації такого режиму. Українські політологи розробили низку напрацювань з окресленої проблематики. Так, В. Полохало одним з перших звернув увагу на недемократичний характер трансформації політичного режиму в Україні, визначивши його як олігархічний та неототалітарний [6]. В. Сухонос вважає, що особливості трансформаційного процесу в Україні зумовили становлення специфічного «змішаного» державного режиму, в якому поєдналися риси основних «чистих» режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного, а також анархо-охлократичного [7, 158–178]. О. Фісун досліджував політичний режим в Україні крізь призму концепції неопатримоніалізму, яку започаткували західні політологи під час дослідження політичних систем та режимів постколоніальних країн Латинської Америки, Азії та Африки. Для них було характерним поєднання традиційних та модерних елементів у функціонуванні держави, політичної системи та режиму [8]. Ю. Мацієвський період останніх років президентства Кучми визначив як патримоніально-олігархічний авторитаризм [3].

Загалом, українські дослідники зійшлися в думці про недемократичність українського політичного режиму впродовж усіх років незалежності України, акцентуючи на його *перехідному* характері і, таким чином, визначаючи його як *перехідний*. Проте, як показує аналіз трансформації політичного режиму в Україні, подібне визначення викликає певне застереження. Ми вважаємо, що необхідним аспектом аналізу перехідного режиму є тривалість його функціонування в часі – протягом певного періоду режим може трансформуватися в інший, а може відбутися і його консервація в якусь усталену модель. Як відзначив С. Лінецький, перехідний політичний режим означає також певну нестабільність, нестійкість, тимчасовість. У цьому контексті важливою є визначальна риса – існуючий політичний режим має змінитися іншим [4, 172]. Останнє підтверджує досвід постсоціалістичних та пострадянських країн. Так, у Литві, Латвії та Естонії, не згадуючи вже про держави Центрально-Східної Європи, перехідний період тривав недовго і завершився остаточною трансформацією посттоталітарних режимів у демократичні. Своєю чергою, в Росії, Білорусі, Казахстані та інших пострадянських республіках (за винятком Прибалтики, Грузії, Молдови, можливо, Киргизії) політичні режими фактично сформувалися в авторитарній моделі. У Туркменістані в період президентства С. Ніязова було сформовано тоталітарний режим. Про перехідний період у Росії й Білорусі можна, на наш погляд, говорити лише в контексті президентства Б. Єльцина та

О. Шушкевича. Прихід до влади В. Путіна в Росії й А. Лукашенка в Білорусі став переломним для перехідного періоду в цих країнах у контексті його остаточної трансформації в авторитаризм.

Інакше, як показує аналіз, тривав процес переходу в пострадянській Україні, де трансформація політичного режиму певний час функціонувала як усталена сформована модель. В ній чергувалися демократична та авторитарна тенденції. Постає запитання: чи був цей режим перехідним? Якщо так, то від якого – демократичного чи авторитарного? Як бачимо, в різні періоди тенденції були різні. Погоджуємося з думкою С. Лінецького, що перехідність у цьому контексті означає швидше невизначеність остаточного підсумку їх змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а, отже, його певну історичну самотність [4, 179]. Подібну думку висловив і М. Михальченко, котрий піддав сумніву міфологічну тезу про те, що в Україні не склалася політична система і політичний режим, і що вони мають перехідний характер. «Не могла існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. Тому варто обережно використовувати поняття «перехідний». Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший» [5], – зазначив науковець.

Отже, поєднання елементів різних типів політичного режиму в Україні, в т. ч. тоталітарного, робить очевидним те, що політичний режим України до 2014 р. мав змішаний, але *сформований* характер. Для його визначення варто застосувати поняття «гібридний політичний режим», який у сучасній політичній науці використовують для характеристики режимів, де поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи влади. Такі політичні режими за своєю суттю та ознаками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних. Це поняття вживають у двох значеннях: широкому та вузькому. В першому випадку ним позначають всю сукупність тих політичних режимів, які за своїми характеристиками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних режимів. У другому – для позначення одного з різновидів такого роду режимів [9, 3]. Щоправда, згаданий термін використовували західні дослідники, зокрема Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер для аналізу трансформації поствторитарних режимів, для яких характерним є стан дихотомії авторитаризм–демократія. В українському випадку, на цей стан впливають також елементи тоталітаризму. Вони проявили себе як у специфічних рисах політичної свідомості та культури загалу правлячої верхівки, так і в політичному менталітеті значної частини українського суспільства, особливо у південно-східних регіонах країни. Враховуючи обидва значення поняття гібридного режиму як змішаного, вважаємо можливим його використання і щодо характеристики політичного режиму в Україні періоду незалежності. Змішаний характер, поєднання елементів демократичного, авторитарного та тоталітарного режимів дає всі підстави визначити його як *гібридний посттоталітарний, олігархічний політичний режим*. Поняття «посттоталітарний» в даному контексті означає напрям трансформації – від

тоталітарного режиму до авторитарно-демократичного, а «олігархічний» – те, що олігархія стала одним із головних гравців на політичній арені України.

Підсумовуючи зазначимо, що передбачити подальші напрямки процесу трансформації політичного режиму України в контексті Революції гідності складно. Він залежатиме, на наш погляд, від значної кількості внутрішніх і зовнішніх факторів політичної й соціально-економічної ситуації. По-перше, незважаючи на те, що за результатами позачергових виборів сформована в основному ідеологічно гомогенна проукраїнська та проєвропейська більшість, здатна демократизувати політичну систему та політичний режим, можливе суперництво між виконавчою та законодавчою гілками влади, що надаватиме режимові нестабільності. По-друге, важливим чинником стане наявність політичної волі правлячої верхівки до проведення масштабних політичних та соціально-економічних реформ. По-третє, на трансформацію політичного режиму впливатиме зовнішній фактор, зокрема агресія з боку Росії. В разі подальшої воєнної ескалації буде послаблено громадський контроль і тиск суспільства на процеси демократизації режиму. Увагу політично активного сегменту українського соціуму та інститутів громадянського суспільства буде зосереджено на війні. І нарешті, немалозначним буде рівень впливу на прийняття політичних рішень неінституціоналізованих структур – кланово-олігархічних угруповань, груп тиску тощо. Отже, політичний режим носитиме певний час ознаки та риси власне *перехідного*, поставторитарного гібридного олігархічного політичного режиму.

Tomakhiv V. Political Regime Transformation in Independent Ukraine: general tendencies, peculiarities, definitions. The article deals with the general tendencies, peculiarities and definitions of the political regime transformation during the period of the Ukrainian independence. The main periods are defined, peculiarities of transformation in the period under study are highlighted, and the problems of its definition are analyzed.

Key words: political regime, transformation, transition period, democracy, authoritarianism.

Томахив В. Трансформация политического режима в независимой Украине: общие тенденции, особенности, дефиниции. Рассмотрены общие тенденции, особенности и дефиниции трансформации политического режима Украины на протяжении периода независимости. Выделены основные этапы исследуемого периода.

Ключевые слова: политический режим, трансформация, переходной период, демократия, авторитаризм.

Література

1. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 84–96.
2. Линецький С. Політичний режим в Україні (1991–1997) // Політологія : посіб. для студентів / за ред. : О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія. – С. 192.
3. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>.
4. Мацієвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. [Электронный ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступа : http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2010/12/Matsiyevsky_Smena-tranzit-ili-cycl_Polis_%E2%84%965_2010.pdf.
5. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? [Електронний ресурс] / М. Михальченко. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2358/>.
6. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17–18.
7. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : моногр. / В. В. Сухонос. – Суми, 2003. – 336 с.
8. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку : дисертація ... д. політ. н. : 23.00.01 / О. А. Фісун. – К., 2009.
9. Шипунов Г. Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference/Shipunov.html>.
10. Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94: 323.282«1915/1947»

Скорейко Г.

ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Рецензія на монографію:

Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження.

Спогади. Документи. Т. 2 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар.

– Чернівці : Букрек, 2014. – 900 с. : іл.

Поет і прозаїк Й. Струцюк, якого Україні подарувала холмська земля, написав у одному зі своїх віршів: «Як за Буг нас виганяли, в очі нам сікли сніги». Біль від втрат, приниження вигнання пережили холмсько-підляські українці, коли 9 вересня 1944 р. було підписано Угоду між урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, згідно якої передбачалося, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано». Проте цей документ був лишень офіційним прикриттям для урядів, які вирішували власні глобальні проблеми боротьби проти національних рухів та усунення підстав для потенційних територіальних претензій сусідів. «Евакуйованим» навіть не дозволяли самим обирати місце проживання, вони стали заручниками великої політики. Зі 192 тис. українців Холмщини і Підляшшя, вивезених у 1944–1946 рр., понад 149 тис. були направлені в південно-східні області України. Переселенці залишили в Польщі 461 317 га власної землі та посівів на суму понад 17 млн. злотих, майна – більш як на 732 тис. крб. Із собою в Україну вони привезли більш як 55 тис. коней, понад 113 тис. голів великої рогатої худоби, 24 тис. свиней, 46 тис. кіз та овець, 66,5 тис. одиниць ґрунтообробної техніки, тисячі молотарок, сівалок, возів тощо. Адже їм обіцяли, що вони в радянській Україні матимуть власну землю. Але зрештою вони опинилися в колгоспній системі, тому не тільки власної землі не отримали, а й втратили те, що з такими труднощами перевозили в Україну.

Отже, ця угода вирішила долю сотень тисяч українців та поляків, які без судового рішення були позбавлені власності і мусили покинути прадідівські землі не з власної волі, не під тиском природних катаклізмів, не внаслідок між-етнічних чи релігійних конфліктів, а винятково через прагнення однієї людини, яка присвоїла собі функції Всевишнього і одним розчерком пера виносила вироки цілим народам. Виповнилося 70 років цій сумній події, яка назавжди змінила етнічний ландшафт Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Галичини та Волині. Народилося, сформувалося і зістарилося ціле покоління людей, розкиданих по всьому світу, яким рідна земля навіть не сниться, бо вони ніколи її не бачили, а тільки уявляли з розповідей батьків.

Старе арабське прислів'я гласить: «Якщо хочеш зрозуміти душу міста, йди на базар, а якщо його історію, то йди на кладовище». Сьогодні давні українські села та містечка у Польщі наповнені польським духом і тільки православні хрести на старих кладовищах ще деякий час будуть нагадувати про багатосотлітню українську минушину цих земель. Проте залишається ще колективна історична пам'ять, яка виявляється міцнішою, ніж камінь, вперто тримається на підсвідомому рівні і не дає зникнути цілому пластові української історії. Саме благородній справі збереження цієї пам'яті присвячено другий том колективної дослідницької праці Юрія Макара, Віталія Макара та Михайла Горного «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)», яка вийшла у Чернівцях 2014 р. Якщо перший том автори присвятили виключно науковому аналізу історії польсько-українських взаємин на Холмщині, так званого біженства до Росії та депортації холмщаків до СРСР, то в другому томі зібрано матеріали, які відбивають ті обставини, в яких опинилися переселенці, і які визначали їхню подальшу долю – одних уже в Україні, а інших на західних землях Польщі після акції «Вісла».

Другий том має цікаву структуру: перша частина «Дослідницькі роздуми», друга частина «Спогади і світлини» і третя частина «Документи». Загалом такий підхід дав змогу побачити складну драматичну історичну сторінку цілого народу крізь призму долі окремих людей, таких собі мікроісторій, які вміщують у собі цілий всесвіт переплетень суперечностей особи і системи, ідейних, культурних, психологічних та фізичних випробувань, що випали на долю всієї української спільноти. При цьому слід зауважити, що польські переселенці з українських земель, при всьому драматизмі депортації, опинилися у кращих умовах, ніж українські, бо вони рятувалися від сталінської «радянзації» з примусовою колективізацією та «культурною революцією», а українці, навпаки, потрапили у саме горнило цього плавильного казана.

Перший розділ «Переселенці з Польщі в Україні» можна назвати своєрідною енциклопедією холмських українців – тут авторами зібрано інформацію про визначних діячів у галузі освіти, науки, мистецтва, охорони здоров'я, управління, спорту тощо. При цьому абсолютно слушно зауважено цікавий феномен – будучи споконвічними хліборобами, переселенці все ж надавали перевагу містам і містечкам, намагаючись якнайшвидше не просто інтегруватися в

нову для себе державно-політичну систему, а й максимально використати її, передусім, для забезпечення своїм дітям високого освітнього рівня. Це певною мірою відрізняло їх від місцевих «автохтонних» українців, які залишалися прихильниками традиційного консервативного землеробського способу життя, і не вважали освіту надто корисною у господарстві. Автори пояснюють це певною закономірністю, коли народ, вирваний з корінням, намагався скористатися новими умовами, щоб «вибитися в люди». Але, ймовірно, вони були вимушені займати вивільнені поляками соціальні ніші у містах, місцеві ж українські селяни не вельми раділи з того, що треба ділитися землею з переселенцями, які поневолі ставали потенційними конкурентами, тому ставилися до них підозріло, а іноді навіть відверто вороже. Ймовірно, що цей аспект адаптації холмських українців до нових реалій потребує ще глибокого наукового осмислення, тим більше, що зібраний матеріал дає підстави з оптимізмом очікувати нових досліджень.

Вартими уваги є дуже яскраві життєписи представників старшого покоління українських переселенців, котрі пройшли своєрідний патріотичний «вишкіл» спротиву польській уніфікаційній політиці, були активними учасниками українського національного руху на Холмщині у міжвоєнний час, сприйняли переселення в Україну як надзвичайно позитивну справу, але зіткнувшись із радянською дійсністю, мусили або змиритися, або стати жертвою репресивної системи. Саме так склалася доля педагога, журналіста, письменника В. Островського, затаврованого як «український буржуазний націоналіст», педагога М. Ваврисевича, звинуваченого у причетності до КПЗУ, педагога П. Козлюка, який все життя присвятив освіті й музиці.

Найболючішою сторінкою переселенської драми можна вважати долі холмських православних священиків, які пройшли спочатку складний період утисків з боку Римо-католицької церкви у Речі Посполитій, але залишилися вірними справі збереження Української православної церкви, а опинившись в УРСР, зіткнулися з новим випробуванням: з одного боку, – нав'язана владою співпраця з Московським патріархатом у справі ліквідації Греко-католицької церкви, з іншого – співпраця з прагматичною і безбожною радянською системою в цілому. Проте, душпастирська діяльність холмського духовенства стала важливим складником відродження Української держави.

Значний інтерес представляє ґрунтовний опис внеску холмшаків у розвиток різних галузей науки, при цьому кожен із науковців справді вартий окремої розвідки. Тут почесне місце займають: видатний дослідник у сфері фізико-хімічної механіки академік В. Панасюк, член-кореспондент НАНУ Г. Максимович та його брат багатолітній ректор Львівської політехніки та Львівського державного університету ім. І. Франка, дослідник у сфері лінійних електричних кіл професор М. Максимович, видатний вчений-хімік, колишній ректор Волинського державного університету професор І. Олексеюк, видатний архітектор І. Сердюк, який деякий час був експертом ЮНЕСКО з питань архітектури, відомий своїми геологічними дослідженнями професор І. Дудас та багато інших діячів, відомих широко в науковому світі. Окремо слід сказати про дослідників

у сфері гуманітарних наук, які перебували під особливо пильним наглядом ідеологічних та силових структур радянської системи, тим не менше професори М. Кравець, Ю. Макар, О. Мазурок, П. Костик та інші зробили значний внесок у розвиток історичних досліджень, створили потужні наукові школи, визнані світовим науковим співтовариством; професори О. Рисак та М. Кікець – знані вчені-філологи, дослідниця Г. Вишневська продовжує вивчати історію та культуру Холмщини тощо. Крім того, чимало визначних діячів холмського походження відзначають автори серед науковців у сфері медицини, біології, ветеринарії та ін. Але ще більше інформації вміщено про діячів культури та їх внесок у розвиток української освіти, театрального мистецтва (Н. Кондратюк), оперного співу (Ю. Мазурок), симфонічної музики (Б. Которович), образотворчого мистецтва (Л. Хведчук), літератури (П. Мах) та багато інших.

Доволі значною є плеяда холмських українців серед управлінських кадрів різного рівня, виробничників не тільки в Україні, а й на теренах інших республік колишнього СРСР та сучасних держав пострадянського простору, що свідчить про високий рівень їхньої професійності та затребуваності. При цьому, як зауважують автори, вони залишалися українськими патріотами.

Другий розділ «Дилема українців Польщі у ХХ столітті» містить підбірку матеріалів, які проливають світло на надзвичайно складну проблему існування частини українського народу на своїй землі, але в умовах особливої політики II Речі Посполитої, яка створила таке національне, релігійне та й політичне середовище, що мало забезпечити повну денационалізацію місцевого населення. Його існування як окремого анклаву викликало занепокоєння урядових кіл: з одного боку, це автохтонні мешканці з давніми державницькими традиціями, з іншого, у 1918 році Холмщина юридично увійшла до складу УНР, а отже була потенційно небезпечною з точки зору активності національно-визвольних рухів. Отже, українці у Польщі опинилися у складній ситуації – або порозумітися з польським урядом і змиритися з повним поглинанням, або мобілізувати всі сили для відстоювання своєї самобутності. Вони вибрали другий складний і драматичний шлях боротьби. Проте це не завадило частині українців стати пліч-о-пліч з поляками під час Другої світової війни, розділити долю з тими, хто опинився у німецьких та радянських таборах. Разом з тим, справедливо відзначено, що частина української інтелігенції скористалася встановленням німецького окупаційного режиму, щоб домогтися рівності з поляками в освітній сфері і повернути собі «втрачений обрис», відновити знищену поляками Автокефальну православну церкву.

Торкаються автори і болючого питання військової колаборації українців з німецьким командуванням, відзначаючи практично аналогічну співпрацю польських військових організацій. Тут варто погодитися із зауваженнями щодо необхідності повного очищення цієї проблеми від міфів, спокійного та розважливого аналізу не тільки мотивів, а й обставин такої співпраці, бо, як показує навіть побіжний погляд, вони були майже у всіх ідентичними – скористатися німецькими можливостями для досягнення власних цілей. Ще одну важку проблему – польсько-українське протистояння – автори теж пропонують розгляда-

ти виключно з точки зору наукового аналізу, виходячи з історичних передумов, а не фіксуючи подію в її застигlostі. Для дослідження таких контраверсійних питань украї небезпечним може стати метод «комахи у бурштині», тому що він не дає можливості винести уроки обом сторонам конфлікту, а, збурюючи емоції, готує ґрунт для нового протистояння.

Окремо слід відзначити цінність підрозділу «Проблема статусу національної меншини». Депортація українців у 1944–1946 рр. та акція «Вісла» мали б допомогти новому польському урядові у вирішенні проблем національних меншин, яких офіційно вже не було. Проте, незважаючи на всі жорстокі реалії, в яких опинилися українці – відсутність мовного та релігійно-церковного середовища, власної мережі освітніх закладів, формування негативного стереотипу в польському суспільстві, – все це не зламало український дух, хоча все ж збереження власної totoжності впродовж тривалого часу було практично під питанням. Особливо складно було боротися за національні права, коли у 50-х рр. ХХ ст. польський уряд розгорнув ідеологічний наступ на «зростаючий український націоналізм», а у 70-х рр. навіть було змінено назви багатьох українських населених пунктів. Політика денаціоналізації зачепила всі сфери культурного життя українців, проте вона ж підштовхувала українську молодь до самоорганізації, навіть якщо це загрожувало переслідуваннями з боку влади. Ситуація почала змінюватися у 80-х рр., зокрема, завдяки діяльності «Солідарності», яка вирішила опертися на підтримку студентської молоді. А вже у 1989 р. українські громадські організації почали налагоджувати свою діяльність.

Загальний процес демократизації виявився тим механізмом, який не тільки порятував українців у Польщі від повної денаціоналізації, а й врятував польське суспільство від своєрідного гуманітарного злочину у випадку, якщо б українська спільнота зникла. Сучасна Польща намагається функціонувати як повноцінний демократичний державний організм, де кожен займає своє місце, але працює у повній злагодженості з потребами всього суспільства. Тут українці ще мають вирішити чимало проблем для збереження власної ідентичності та української культурної спадщини на теренах етнічного пограниччя, визнання відповідальності польського уряду за акцію «Вісла», зняття страхітливих стереотипів, відновлення власного церковного поля. Але в цілому, автори доходять оптимістичного висновку – «козацькому роду нема переводу» – українська меншина в Польщі існує попри всі перепони. І однією із найважчих сьогодні є баласт минулого у людській свідомості.

Назва другої частини «Спогади і світлини» говорить сама за себе. Тут уміщено 64 записи спогадів тих переселенців із Холмщини і Південного Підляшшя, кого зачепила депортація. Ці матеріали мають особливу цінність, бо дають можливість подивитися на події «з середини». Іноді можна почути, що спогади настільки суб'єктивні, що відображають тільки маленький світ однієї людини. Але насправді, ми бачимо, як з багатьох світів формується один, пронизаний болем і переживаннями, але все ж він один, і правда виявляється теж одна, це підтверджують усі очевидці, хай і різними словами і різним досвідом.

Окрім суто історичної цінності спогадів про депортацію варто підкреслити ще й важливу роль їх для оздоровлення суспільства. Адже жахливий досвід попередніх поколінь нашаровується на всі наступні покоління. Це стало своєрідною психологічною травмою, яку люди передають у спадок. Багато негативних процесів у сучасному суспільстві пов'язано саме з небажанням визнати та усвідомити жахливий історичний досвід, замовчування подій минулого спричиняє розрив між поколіннями, витіснення епізодів історії веде до колективної амнезії, що спричиняє повну апатію. Психологи стверджують, для того, щоб травма минулого перестала викривляти сучасність, необхідно зробити «роботу горя» – визнати власний драматичний досвід, прийняти його, як частину свого життя, частину життя сім'ї, суспільства. Опубліковані спогади – це «робота горя», яка має змушувати всіх думати про відповідальність за себе і свій народ.

Остання частина «Документи» побудована виключно на принципі відтворення документів, без будь-яких коментарів та аналізу. Автори віднайшли унікальні документи у фондах бібліотек і архівів Канади, Центрального військового архіву Польщі, Архіву Православної митрополії у Варшаві та Архіву родини Макарів. Тут кожен читач відчує, як сухою мовою офіціозу та справочиння вирішуються долі людей, громад, поколінь. Особливий інтерес можуть представляти унікальні слідчі документи щодо польсько-українського протистояння часів Другої світової війни, української національної боротьби, становища православної церкви на Холмщині.

Варто відзначити, що колективна праця Юрія Макара, Віталія Макара та Михайла Горного є серйозним науковим доробком, який дає змогу отримати не тільки значний обсяг фактичної інформації про становище українців у Польщі, обставини їх депортації та умов адаптації в СРСР, а й об'єктивну неупереджену оцінку подіям, явищам, людям. Зважаючи на те, скільки видатних вихідців із Холмщини згадано на сторінках книги, скільки надали свої спогади та світліни, можна говорити про особливий колективний пошанівок своїй малій батьківщині, яка збереглася в серцях. Ця книга пронизана любов'ю до отчої землі, але без надриву та емоційної надмірності.

Зважаючи на значний обсяг – 900 сторінок – слід зауважити надзвичайно зручний для користування довідковий апарат: перелік документів, іменний індекс, індекс місцевостей – усе це дає змогу легко віднайти потрібну інформацію. Для завершення технічних характеристик слід віддати належне гідному поліграфічному виконанню, що є особливо цінним зважаючи на обсяг книги.

Юрію Макару, Віталію Макару, Михайлу Горному щира вдячність за таку копітку і вкрай необхідну працю, сили і натхнення для підготовки наступного тому.

Література

1. *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. – Чернівці : Букрек, 2014. – 900 с. : іл.

ПРО АВТОРІВ

- Аббасова В.** ст. науковий співробітник Інституту інформаційних технологій НАН Азербайджану (Баку, Азербайджанська Республіка)
- Абдурахманова З.** мол. науковий співробітник відділу НІНЕСА Карагандинського економічного університету (Республіка Казахстан)
- Алієв А.** к. екон. н., доцент, завідувач відділу Інституту інформаційних технологій НАН Азербайджану (Баку, Азербайджанська Республіка)
- Артеменко О.** аспірантка кафедри міжнародних економічних відносин Львівської комерційної академії
- Баніт Ю.** к. екон. н., викладач кафедри фінансів Буковинського державного фінансово-економічного університету (Чернівці)
- Безус Р.** к. екон. н., доцент кафедри фінансів Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету (далі – ДДАЕУ)
- Васюга М.** магістрант факультету обліку і фінансів ДДАЕУ
- Волков С.** к. екон. н., доцент кафедри світової економіки і економічної теорії Волгоградського державного технічного університету (Росія)
- Воловик Д.** аспірант кафедри фінансів ДДАЕУ
- Гомотюк О.** д. іст. н., професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету (далі – ТНЕУ)
- Дацків І.** д. іст. н., професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації ТНЕУ
- Демчук Н.** д. екон. н., професор кафедри фінансів ДДАЕУ
- Деревінський В.** д. іст. н., професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури
- Дзюблюк О.** д. екон. н., професор, завідувач кафедри банківської справи ТНЕУ

- Добровольська О.** к. екон. н., доцент кафедри фінансів ДДАЕУ
- Дорохов В.** аспірант кафедри корпоративної безпеки Рязанського державного радіотехнічного університету (Росія)
- Дудкіна О.** к. екон. н., доцент кафедри державного і муніципального управління ТНЕУ
- Єлесіна М.** магістр факультету державного і муніципального управління Фінансового університету при уряді Російської Федерації (Москва, Росія)
- Єрєменко А.** аспірант Російської академії народного господарства і державної служби при президентові Російської Федерації (Москва, Росія)
- Закірова А.** к. екон. н., доцент кафедри маркетингу та ресторанної справи і готельного бізнесу Almaty Management University (Алмати, Республіка Казахстан)
- Захаров В.** аспірант кафедри корпоративного управління Фінансового університету при уряді Російської Федерації (Москва, Росія)
- Здреник В.** к. екон. н., доцент кафедри менеджменту організацій та інноваційного підприємництва ТНЕУ
- Кириленко А.** асистент кафедри математичних методів та системного аналізу Маріупольського державного університету
- Козирєв В.** аспірант кафедри менеджменту Української академії банківської справи Національного банку України (Суми)
- Куц Г.** д. політ. н., професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди
- Лазарович М.** д. політ. н., к. іст. н., професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства ТНЕУ
- Лазарович Н.** викладач Тернопільського кооперативного торговельно-економічного коледжу
- Левшук А.** здобувач кафедри податків та оподаткування Національного університету Державної податкової служби України (Ірпінь)
- Ліповка А.** msc, ст. викладач кафедри менеджменту та підприємництва Almaty Management University (Алмати, Республіка Казахстан)
- Литвин Н.** к. екон. н., доцент кафедри банківського менеджменту та обліку ТНЕУ

- Литвиненко Е.** аспірантка кафедри обліку в кредитних і бюджетних установах та економічного аналізу Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана
- Магомадов М.** бакалавр факультету державного та муніципального управління Фінансового університету при уряді Російської Федерації (Москва, Росія)
- Магурчак Т.** аспірантка НДФІ ДННУ «Академія фінансового управління» (Мукачево)
- Макар В.** к. політ. н., доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Макар Ю.** д. іст. н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Максимова С.** асистент кафедри фінансів ДДАЕУ
- Малахова А.** к. екон. н., ст. викладач кафедри обліку і аудиту ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ)
- Малахова О.** к. екон. н., доцент кафедри банківської справи ТНЕУ
- Мартиненко О.** ст. викладач кафедри обліку і аудиту ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ)
- Маслій В.** к. екон. н., доцент кафедри економічного аналізу і статистики ТНЕУ
- Маховка В.** асистент кафедри менеджменту і адміністрування Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка
- Микитюк М.** асистент кафедри менеджменту і туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ
- Монолатій І.** д. політ. н., академік АН вищої школи України, професор кафедри політології Інституту історії політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, завідувач кафедри дипломатії та європейської політики Університету Яна Кохановського у Келцах (філія Пйотркув-Трибунальський)
- Морунов В.** к. екон. н., ст. викладач кафедри інформаційних технологій Ленінгорської філії ФДБОЗ ВПО «Казанський національний дослідницький технічний університет ім. А. Н. Туполева-КАІ» (Республіка Татарстан, Росія)

- Недбай В.** д. політ. н., професор кафедри теорії та історії держави і права Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова (Миколаїв)
- Недошитко І.** к. іст. н., доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства ТНЕУ
- Ніпіаліди-Іщик О.** к. екон. н., доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування ТНЕУ
- Павленко О.** к. екон. н., доцент кафедри фінансів ДДАЕУ
- Павлова Г.** к. екон. н., доцент кафедри обліку і аудиту ДДАЕУ
- Павлюк Т.** аспірантка кафедри обліку та аудиту Запорізького національного університету
- Пазізіна К.** к. с.-г. н., доцент кафедри міжнародної економіки ТНЕУ
- Пазізіна С.** к. екон. н., ст. викладач кафедри міжнародної економіки ТНЕУ
- Паранюк Я.** здобувач кафедри менеджменту організацій та інноваційного підприємництва ТНЕУ
- Петрушка О.** к. екон. н., викладач кафедри фінансів ТНЕУ
- Пенцова Н.** аспірантка Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»
- Поліщук І.** к. екон. н., доцент кафедри маркетингу та реклами Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ
- Польовий М.** д. політ. н., професор кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»
- Пономаренко Т.** асистент кафедри організації обліку та аудиту Полтавської державної аграрної академії
- Потравка Л.** к. екон. н., доцент кафедри обліку і аудиту та фінансів, докторант ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»
- Приходько І.** доктор наук з держ. управління, професор кафедри обліку і аудиту ДДАЕУ
- Рашкєєва І.** магістр факультету державного та муніципального управління Фінансового університету при уряді Російської Федерації (Москва, Росія)
- Рудакевич О.** д. політ. н., професор кафедри філософії та політології ТНЕУ

- Савчук Л.** к. екон. н., доцент кафедри обліку у бюджетній та соціальній сфері ТНЕУ
- Сас Б.** к. екон. н., доцент кафедри банківського менеджменту та обліку ТНЕУ
- Сіяjkова М.** д. психол. н., доцент, директор Інституту кадрового розвитку та менеджменту Уральського державного педагогічного університету (Єкатерінбург, Росія)
- Скорейко Г.** к. іст. н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Сороківська З.** к. екон. н., доцент кафедри банківської справи ТНЕУ
- Спjak Г.** к. екон. н., доцент кафедри банківського менеджменту та обліку ТНЕУ
- Ткаченко О.** викладач кафедри обліку і аудиту ДДАЕУ
- Ткачук В.** к. екон. н., доцент кафедри банківського менеджменту і обліку ТНЕУ
- Томахів В.** к. політ. н., доцент кафедри філософії та політології ТНЕУ
- Фабіянська В.** к. екон. н., ст. викладач кафедри аудиту та державного контролю Вінницького національного аграрного університету
- Фасолько Т.** аспірантка кафедри економіко-математичних методів ТНЕУ
- Феденько С.** аспірант Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
- Ходаківська Л.** к. екон. н., доцент кафедри організації обліку та аудиту Полтавської державної аграрної академії
- Чайковський Я.** к. екон. н., доцент кафедри банківської справи ТНЕУ
- Чень Цзюнь** аспірант кафедри міжнародних фінансів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- Чулкова В.** магістрантка факультету економіки та управління Волгоградського державного технічного університету (Росія)
- Шахвердієва Р.** ст. науковий співробітник Інституту інформаційних технологій НАН Азербайджану (Баку, Азербайджанська Республіка)

- Шнурко А.** асистент кафедри обліку і аудиту ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ)
- Шушпанов Д.** к. екон. н., докторант кафедри управління персоналом і регіональної економіки ТНЕУ
- Щанкін С.** к. екон. н., доцент кафедри економіки та управління в будівництві Національного дослідницького Мордовського державного університету ім. Н. П. Огарьова (Саранськ, Республіка Мордовія, Росія)
- Щербяк Ю.** д. пед. н., професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства ТНЕУ
- Яцина В.** асистент кафедри загальної економічної теорії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ЗМІСТ

Частина 1

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Безус Р.

Напрямки підвищення ефективності виробництва органічної продукції.....4

Воловик Д.

Теоретичні засади оптимізаційного моделювання ресурсного потенціалу аграрних підприємств..... 11

Демчук Н.

Стратегічне планування та організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових підприємств.....17

Дзюблюк О.

Антикризові заходи монетарної політики ФРС США: національні особливості і глобальні перспективи.....25

Добровольська О.

Кооперативна та банківська системи кредитування на сучасному етапі розвитку економіки.....35

Дудкіна О.

Планування території: аспекти забезпечення збалансованого розвитку регіонів.....42

Здреник В.

Сутність фінансових інвестицій як об'єкта обліку: проблеми та шляхи їх розв'язання.....51

Литвин Н.

Проблемні аспекти бухгалтерського обліку кредитних операцій банків.....60

Максимова С.

Розвиток дорадництва аграрної сфери економіки.....67

Малахова О.

Організація проектного фінансування в Україні:
проблеми теорії і практики.....73

Маслій В.

Оцінка стійкості процесу іноземного інвестування
за видами економічної діяльності.....86

Ніпіаліді-Іщук О.

Влада і бізнес: ефективні методи регуляторної політики
у сфері підприємницької діяльності.....94

Павленко О.

Страховання ризиків у зерновому елеваторному господарстві
в умовах сталого розвитку.....102

Пазізіна С., Пазізіна К.

Гармонізація українських стандартів якості з європейськими
як механізм підвищення конкурентоспроможності продукції
агропромислового комплексу.....108

Паранюк Я.

Система ризиків інноваційної діяльності підприємства.....115

Приходько І., Павлова Г., Васюта М.

Трансакційні витрати як інноваційний об'єкт обліку і контролю.....121

Савчук Л.

Реалізація стратегії оптимізації системи оподаткування бізнесу
в Україні: реалії та перспективи.....130

Сорокієвська З.

Характерні риси і проблеми розвитку мікрокредитування в Україні.....138

Сняк Г., Сас Б.

Інформаційне забезпечення кредитної діяльності банку
в контексті її оптимізації.....146

Ткаченко О.

Оздоровлення неплатоспроможних аграрних підприємств:
джерела та етапи.....155

Ткачук В.

Банківська система як інструмент реалізації соціальних функцій грошей.....161

Фасолько Т.

Моделювання динаміки державного боргу в руслі інтенсифікації економічного зростання.....169

Чайковський Я.

Напрямки вдосконалення методики аналізу кредитоспроможності боржника-юридичної особи..... 176

Шушпанов Д.

Трактування здоров'я населення: соціально-економічний контекст..... 189

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гомотюк О.

Тарас Шевченко, історична наука та завдання національно-державного відродження.....198

Дацків І.

Концептуальні засади організації і функціонування дипломатичної служби України в добу Центральної Ради.....210

Деревінський В.

Економічні аспекти діяльності В. Чорновола у 1990-х роках.....219

Лазарович М., Лазарович Н.

Українські січові стрільці у фронтових умовах другої половини 1914 – початку 1915 року.....225

Макар Ю., Макар В.

Двічі позбавлені історичної батьківщини, або гірка доля холмсько-підляських українців.....237

Недошитко І.

Українська діаспора Сполучених Штатів Америки (1991–2013 роки): джерелознавчий аспект проблеми..... 253

Щербяк Ю.

Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького.....264

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Куц Г.

Пріоритетність ідеї змін у сучасному політичному дискурсі:
темпоральний аспект.....271

Лазарович М.

До питання про методологію наукового аналізу державної етнополітики.....280

Монолатій І.

Освіта як коригувальний фактор міжетнічних взаємин
у західноукраїнському регіоні в імперську добу.....303

Недбай В.

Нові можливості та виклики впливу ЗМІ на політичне життя
в інформаційну епоху.....313

Польовий М.

Джерела сучасного політичного тероризму в демократичних країнах..... 319

Рудакевич О.

Формування національної політичної культури в контексті цінностей
Європейського Союзу.....328

Томахів В.

Трансформація політичного режиму в незалежній Україні:
загальні тенденції, особливості дефініцій.....336

РЕЦЕНЗІЇ

Скорейко Г.

Літопис трагедії холмсько-підляських українців.....343

Про авторів.....349

Частина 2

Абдурахманова З.

Розвиток галузей національної економіки (промисловості)
у системі світогосподарських зв'язків.....4

Алієв А., Шахвердієва Р., Аббасова В.

Концептуальні основи розроблення механізмів управління
інноваційних технопарків.....14

Артеменко О.

Моделі людської поведінки і класифікація економічних агентів
у контексті економічної безпеки держави.....28

Волков С., Чулкова В.

Вплив корпоративної соціальної відповідальності
на сталий розвиток регіону.....37

Дорохов В.

Класифікація порушників як етап менеджменту репутаційних ризиків
унаслідок інцидентів інформаційної безпеки.....42

Єлссіна М., Магомадов М.

Проблеми вдосконалення законодавчого регулювання ДПП
для модернізації виробництва в Тамбовській області.....51

Єременко А.

Сучасні тенденції розвитку сфери послуг і фактори,
що впливають на її формування: регіональний аспект.....59

Кириленко А.

Моделювання оцінки ефективності діяльності банку.....67

Козирєв В.

Вплив фінансових конгломератів на розвиток
міжнародних фінансових центрів.....74

Лазарович М.

Російська національна меншина України у XIX – на початку XX століття:
соціально-економічний вимір.....84

<i>Левциук А.</i> Удосконалення оподаткування малого бізнесу з метою легалізації та виведення з тіні його господарської діяльності.....	95
<i>Ліповка А., Закірова А.</i> Реалізація функцій управління людськими ресурсами в проєктній роботі.....	103
<i>Литвиненко Е.</i> Методика та організація контролю нефінансових активів бюджетних установ.....	108
<i>Магурчак Т.</i> Аудит державних фінансів.....	114
<i>Мартиненко О., Малахова А., Шнурко А.</i> Сутність правових основ лізингових операцій в Україні.....	123
<i>Маховка В.</i> Сільський (зелений) туризм як напрям розвитку сільських територій у Полтавській області.....	130
<i>Микитюк М.</i> Корпоративне екологічне управління як складова загальної системи корпоративного управління організаціями.....	141
<i>Морунов В.</i> Вплив податкового контролю як складової системи внутрішнього контролю на економічну безпеку організації.....	146
<i>Павлюк Т.</i> Організація та управління експортною діяльністю на машинобудівному підприємстві.....	155
<i>Петрушка О., Баніт Ю.</i> Модернізація системи бюджетного інвестування в умовах поглиблення ринкових трансформацій.....	166
<i>Пенцова Н.</i> Економічне мислення як фундамент сучасного господарювання закладів післядипломної педагогічної освіти.....	179

<i>Поліщук І.</i> Застосування логістичної концепції кадрового менеджменту.....	186
<i>Потравка Л.</i> Сутність, зміст та етапи трансформації соціально-економічної системи.....	192
<i>Раїшкєєва І., Захаров В.</i> Застосування моделі життєвого циклу І. Адізеса в компанії «Татнефть».....	201
<i>Сінякова М.</i> Професійний розвиток трудових мігрантів як найважливіший напрям міграційної політики Свердловської області.....	206
<i>Фабіянська В.</i> Сутність організації бухгалтерського обліку.....	214
<i>Феденько С.</i> Фінансова доступність медичних послуг.....	223
<i>Ходаківська Л., Пономаренко Т.</i> Внутрішньогосподарський контроль збереження і використання матеріальних ресурсів.....	229
<i>Чень Цзюнь</i> Економічне співробітництво КНР і АСЕАН.....	237
<i>Щанкін С.</i> Конкурентоспроможність як фактор інноваційного розвитку регіонального ринку (на прикладі Республіки Мордовія).....	242
<i>Яцина В.</i> Модельовання ризиків застосування аутсорсингу: трансакційний аспект.....	252
<i>Про авторів.....</i>	263

Редакційна колегія:

Адамович Сергій Васильович,

доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;

Брич Василь Ярославович,

доктор економічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Тернопільського національного економічного університету, академік Академії економічних наук;

Гомотюк Оксана Євгенівна,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету;

Гончарук Тетяна Вікторівна,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету;

Гринчуцький Валерій Іванович,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємств і корпорацій Тернопільського національного економічного університету;

Гуцал Ігор Степанович,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування Тернопільського національного економічного університету (заст. головного редактора);

Дацків Ігор Богданович,

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин та міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету;

Деревінський Василь Федорович,

доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури;

Дзюблюк Олександр Валерійович,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри банківської справи Тернопільського національного економічного університету;

Куц Галина Михайлівна,

доктор політичних наук, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди;

Лазарович Микола Васильович,

доктор політичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету, заслужений працівник освіти України (головний редактор);

Макар Юрій Іванович,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, заслужений діяч науки і техніки України;

Мельник Алла Федорівна,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри державного і муніципального управління Тернопільського національного економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України;

Микитюк Петро Петрович,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та інноваційного підприємництва Тернопільського національного економічного університету;

Монолатій Іван Сергійович,

доктор політичних наук, академік АН вищої школи України, професор кафедри політології Інституту історії політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, завідувач кафедри дипломатії та європейської політики Університету Я. Кохановського у Келцах (філія Пйотркув-Трибунальський).

Падалка Сергій Семенович,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України;

Польовий Микола Анатолійович,

доктор політичних наук, професор кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»;

Рудакевич Олег Михайлович,

доктор політичних наук, професор кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету;

Томахів Володимир Ярославович,

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету (відповідальний секретар);

Щерб'як Юрій Адамович,

доктор педагогічних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА НАУКА:

МИНУЛЕ,

СУЧАСНЕ,

МАЙБУТНЄ

Випуск 19
Частина 1
2014

Літературний редактор: *Богдан Мельничук*

Комп'ютерна верстка: *Юрія Хомацького*

Підписано до друку 26. 11. 2014. Формат 60x80/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Умовно-друк. арк. 21,16. Облік.-вид. арк. 24,89.
Зам. № 70-14. Наклад 300 прим.

м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а / 315;
тел. 0977659417

Свідоцтво державної реєстрації засобу масової інформації:
серія КВ № 12330-1214Р від 21. 02. 2007 р.,
видане Міністерством юстиції України

Друк з оригінал-макету замовника.
Віддруковано СПД Процюк Ю. М.
Свідоцтво ВОО № 778628 від 12.10.2004 р.

Фахові видання Тернопільського національного економічного університету

«Вісник THEU»
 видається з 1996 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук (постанова ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).
 Головний редактор: Алла Федорівна Мельник, д. е. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська 11 («Вісник THEU»).
 Тел.: (0352) 475076
 e-mail: tneu_visnuk@ukr.net

Журнал «Світ фінансів»
 видається з 2004 року.
 Фаховий з економічних наук.
 Періодичність видання - 4 рази на рік.
 Головний редактор **Крисоватий Андрій Горович**, д. е. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська, 11 (кафедра фінансів).
 Тел. (0352) 47-50-77.
 e-mail: svitfin@tane.edu.ua,
<http://www.financeworld.com.ua>.

Всеукраїнський науковий та соціально-психологічний часопис «Психологія і суспільство»
 видається з 2000 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі філософських, психологічних і соціологічних наук (постанова ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.).
 Періодичність видання – 4 рази на рік.
 Головний редактор: Анатолій Васильович Фурман, д. психол. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська, 1, к. 4.
 Тел.: (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179
 e-mail: anatolij_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua
<http://psm.ucoz.ua>

Збірник «Наука молода»
 видається з 2003 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук (постанова ВАК України №1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).
 Періодичність видання – 2 рази на рік.
 Головний редактор: Богдан Петрович Адамик, к. е. н., доцент.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська, 11, Рада молодих вчених THEU.
 Тел.: (0352) 47-50-50 (вн.) 11-348
 e-mail: rmv_tneu@ukr.net

«Журнал європейської економіки»
 видається з 2001 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук (постанова ВАК України № 1-05/2 від 10 березня 2010 р.).
 Періодичність видання – 4 рази на рік (українською, російською та англійською мовами).
 Головний редактор: Свєтлєна Васильовна Савельєва, д. е. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, бульв. Т. Шевченка, 9, к. 35
 Тел.: (0352) 43-52-39
 e-mail: jee@cecis.tane.edu.ua

Міжнародний науково-технічний журнал «Комп'ютери»
 видається з 2002 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії (постанова ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.).
 Періодичність видання - 4 рази на рік (українською та англійською мовами).
 Головний редактор: Анатолій Олександрович Саченко, д. т. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, майдан Перемоги, 3, НДІ інтегральних комп'ютерних систем.
 Тел.: (0352) 43-60-38
 e-mail: orgcom@idaacs.net

«Економічний аналіз» (збірник наукових праць кафедри економічного аналізу)
 видається з 1993 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук (постанова ВАК України №1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).
 Періодичність видання – 2 рази на рік.
 Головний редактор: Степан Іванович Шкравбун, д. е. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська, 11, к. 2420, кафедра економічного аналізу і статистики.
 Тел.: (0352) 47-50-50 (вн.) 312-309
 e-mail: analysis_tdeu@yahoo.com
<http://www.econat.ua>

Збірник «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє»
 видається з 2000 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук.
 Періодичність видання – раз на рік.
 Головний редактор: Микола Васильович Лазарович, к. істор. н., доцент.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, майдан Перемоги, 3, корп. 3, каб. 3205.
 Тел.: (0352) 47-50-50 (вн.) 13-283

Збірник «Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України»
 видається з 1997 р.
 Входить до переліку фахових видань Вищої атестаційної комісії у галузі економічних наук (постанова ВАК України №3-05/6 від 6 жовтня 2010 р.).
 Періодичність видання – раз на рік.
 Головний редактор: Сиген Петрович Качан, к. е. н., професор.
 Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль, вул. Лявська, 11, кафедра управління персоналом і регіональної економіки
 Тел.: (0352) 47-50-74
 e-mail: upire@mail.ru

Частина коштів, отриманих від реалізації видавничого проекту, буде передано для українських вояків.

**СЛАВА УКРАЇНІ!
ГЕРОЯМ СЛАВА!**

**СЛАВА НАЦІЇ!
СМЕРТЬ ВОРОГАМ!**